

FAGBOKFORLAGET

—
|
TELEMARKS HISTORIE
FØR 1814

Telemarks historie 1

1

TELEMARKS HISTORIE

FØR 1814

Redaktør: Øystein Rian

FAGBOKFORLAGET

Copyright © 2015 by
Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS
All Rights Reserved

2. opplag 2015

Grafisk produksjon: John Grieg AS, Bergen
Design, sats og omslag: Laboremus Oslo AS
Kart: Masaoki Adachi
Redaksjon: Olav Rovde, Nils Ivar Agøy, Øystein Rian,
Ellen Schrumpf og Ingvar Skobba
Bilredaktør: Jan Holm

ISBN: 978-82-450-1407-5

Spørsmål om denne boken kan rettes til:
Fagbokforlaget
Kanalveien 51
5068 Bergen
Tlf.: 55 38 88 00 Faks: 55 38 88 01
e-post: fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Materialet er vernet etter åndsverkloven. Uten uttrykkelig samtykke er eksemplarframstilling bare tillatt når det er hjemlet i lov eller avtale med Kopinor.

TELEMARK
FYLKESKOMMUNE

Høgskolen i Telemark

GODE LESAR!

Eit storhende held du i handa.

For fyrste gong har me eit bokverk som ynskjer å femna om heile Telemark si søge.

Heile saga får me ikkje inn mellom permar. Mangt må utelatast, og kva som er viktig, kan det vera mange meiningar om.

Mi von er at *Telemarks historie* ytterlegare bind saman bygdelaga og Industri-Telemark, det rurale og urbane – at telen kjenner seg att og ser samanhengane i dette kløyvde fylket. Kanskje er det meir som er felles enn som skil?

«Me fær seia hott me er og skøyta på når det trengs», seier Aslaug Vaa i diktet «Telemarkin».

Me telemarkingar har ein «heftig» identitet, seiast det. Eit merkenamn som me er stolte av.

Kanskje er det mange gode grunnar til å sjå nærare på saga vår. Korleis skil Telemark seg frå andre landslutar? Er me så gjæve som me stundom vil ha det til? Er me kranglute og stride eller poetiske og drøymande?

Bokverket *Telemarks historie* er resultatet av eit framifrå samarbeid mellom Høgskolen i Telemark (HiT) og Telemark fylkeskommune (Tfk). Historiemiljøet på HiT og Telemark Historielag hadde lenge sysla med planar om ei fylkeshistorie.

Gjennom partnerskapsavtala mellom HiT og Tfk vart vidare framdrift staka opp. Framfor alt galdt det finansieringa av bokprosjektet, vel 12 millionar kroner totalt. Fylkeskommunen stilte sterkt opp. Telemark Utviklingsfond løyvde 5 millionar, Telemark Interkommunale Næringsfond 2,5 millionar, 135 000 kroner kom frå Bø Sparebank, 100 000 kroner frå Skien kommune og 100 000 kroner frå Telemark Historielag.

I tillegg ytte musea i fylket og HiT indirekte tenester (bilete, kontor, administrasjon osv.).

Sparebank1 Telemark, med sine stiftingar, var raus og ytte 1 million kroner.

Budsjettet har halde, og me vonar å ha att midlar til å leggja til rette for digital formidling.

27 forfattarar har skrive, og i tillegg har me lagt vekt på bilete og illustrasjonar med eigen biletredaktør, Jan Holm.

Det faglege arbeidet har heile tida vore leia av eit redaksjonsutval med Olav Rovde som leiar. I redaksjonen har elles Nils Ivar Agøy, Øystein Rian, Ellen Schrupf og Ingvar Skobba vore med.

Styringsgruppa for prosjektet har hatt med to frå Tfk og to frå HiT:

Lars Bjaadal, leiar, og Geir Berge Nordtveit frå Telemark fylkeskommune
Mette Kammen og Arild Hovland/Tone Jøran Oredalen frå Høgskolen i
Telemark

Prosjektleiar har heile tida vore Nanna Løkka.

På meisterleg vis har ho styrt kvardagen i prosjektet, med avtaler og hono-
rar, økonomi, fristar, seminar, styremøte og kontaktar alle vegar.

Me har lukkast med å fullføra arbeidet hausten 2014. Bøkene skal ut til alle
skular og kommunar. Me vonar at *Telemarks historie* spreier kunnskap om oss
sjølve, vekker interesse og debatt. Historia er ikkje skriven ein gong for alle,
men dette er eit godt grunnlag.

Som leiar i styringsgruppa takkar eg alle som har vore med. Det har vore
eit framifrå samarbeid mellom redaksjonen og styringsgruppa. Ein særleg
takk til Olav Rovde for hans innsats.

Seljord, juni 2014

Lars Bjaadal

INNHOOLD

LANDET IMELLOM	13
Øystein Rian	
FRA ISTID TIL CA. 1100	21
Knut Dørum	
Fra pionertid til jordbruksrevolusjon – fram til 2300 f.Kr.	21
De første som kom	21
Mer bofaste jegere	25
Begynnelsen på et nytt samfunn	27
Bronsehøvdinger, krigere og bønder	29
Inn i bronsealderen	29
Korndyrking helt til fjells	30
Bronsene og Nystad-funnet	31
Mer krigerkunst enn bondekunst	33
Reinskinn mot flintdolker og bronser	36
Bygder og riker tar form	37
Jernaldersamfunnet	37
En gård fra romertiden	38
Gårdsnavn som kart og kompass	41
De første bygdene rundt Norsjø	44
Det store landnåmet i folkevandringstiden	45
I land-gårdenes tid	48
Et aristokrati i kontakt med Romerriket	49
«Ek erilaR» – status hogd i stein	52
Småriket Grenland	52
Borgene – et militært system	54
Småkongen på Bjørntvet	56
Et rike og en utkant	56
Nytt landnåm og ny rikdom	57
Vikingenes tidsalder	57
Fri, trell, mann og kvinne	58
Et nytt geografisk tyngdepunkt	62
Vikingtiden – ikke bare landnåmstid?	63
Jernvinna skaper folkerike bygder	65
Brynesteinen fra Eidsborg	69
En by blir til	71
Kyst og innland finner sammen	74
Ny konge og ny tro	75
Rikssamlingen	75
Isagatiden	76
Grenland – mellom danske og norske konger	77
Telemark – lenge utenfor riket	79
Ringspenner og kongsmenn	79

De første kristne	82
Møtet mellom hedendom og kristendom	84
Å bygge kirke på gamle hov	86
Under konge- og kirkemakt	88
FRÅ FANGSTGRUPPER TIL JORDBRUKSSAMFUNN	91
Telemark ca. 3900–1800 f.Kr.	
<i>Eirin Holberg</i>	
Fangstfolket som vart jordbrukspionerar	93
Kornpollen frå Noregs eldste jordbruk i Telemark	93
Traktbegerkulturen i Telemark	96
Rituelt jordbruk, husdyrhald og krigarideologi	100
Ei krigargrav frå stridsøkskulturen	102
Jordbruket slår gjennom	102
Ikkje alle vart jordbrukarar	106
Ein revolusjon som tok 2000 år	107
HARDANGERVIDDA I YNGRE JERNALDER OG MELLOMALDER	111
<i>Vigdis Berge</i>	
Hardangervidda	111
Kjeldene	111
Fangstminne	111
Dyregraver	112
Drivfangst	114
Jakt med pil og boge	116
Annan fangst	116
Bruken av dyregravene og fangstanlegga	118
Kven var det som jakta og hausta?	120
Jakt og fangst – grunnlag for rikdom og makt	124
Slutten på ein tradisjon?	127
INTEGRASJON OG OMFORMING CA. 1100–CA. 1500	129
<i>Lars Ivar Hansen</i>	
Kirkebygging og kirkeorganisasjon	129
<i>Sjelegaver – overdragelser til kirken .....</i>	<i>137</i>
<i>Prostier og bispedømmer .....</i>	<i>139</i>
<i>Kirkegodsets fordeling rett før reformasjonen .....</i>	<i>142</i>
Verdslig samfunnsmakt – og integrasjon i kongeriket	144
<i>Maktsentret og lendmannsslekten på Bratsberg .....</i>	<i>144</i>
<i>Administrativ inndeling .....</i>	<i>147</i>
<i>Jordeie og jordleie – taksering av jord i Øvre og Nedre Telemark .....</i>	<i>149</i>
<i>Det lokale forvaltnings- og rettsapparatet .....</i>	<i>152</i>
<i>Mannndrap, straffeprosess og erstatningsoppgjør .....</i>	<i>156</i>
<i>Det økonomiske oppgjøret .....</i>	<i>163</i>
Gimsøy kloster	165
Skien som transitthavn og by	173
Agrarkrise – folketap og ødegårder	177

Bondemotstand	185
<i>Hallvard Gråtopp-opprøret</i>	187
<i>Hendingsgangen</i>	189
<i>Straffeoppjøret</i>	190
Bøndernes kontroll med jorda	193
Telemark gjennom middelalderen	198
MIDDELALDERKIRKER I HVER ENESTE BYGD	201
Teologi i tre og stein	
<i>Øystein Morten</i>	
Den første generasjonen – stolpekirkene	201
Underveis – fra stolper til stein	201
16 romanske steinkirker	202
De to prostiene	204
Hamarbispens innvier en stavkirke	205
Telemarksportalene	206
Basilikaen – fra Roma til Heddal	207
De meningsbærende utskjæringene i Heddal	209
Middelaldermessen og inventaret	211
Nattverden – vist gjennom Nes kirke	212
Lokale helgener	213
Senmiddelalderen, Eksempelet Nesland	214
Færre kirker og lite ny kunst	216
Ut av middelalderen med dyp religiøsitet	217
SKRIFT PÅ VEGG OG SKINN	221
<i>Elisabeth Aronsen</i>	
De første spor av skrift – fram til ca. 1050	221
Det hellige ord var skriftlig	222
Runer og latinske bokstaver – side om side	224
Litteratur for folket?	226
Produserte telemarkingene litteratur selv?	227
Skrift i administrasjon	229
Diplomer	230
Eiendomsrett ble skriftfestet	231
Muntlige former levde videre	233
Hvem skrev brevene?	233
Korrespondanse	234
Lagmannsdomstolen	235
Muntlige bevis	235
Skriftlige bevis vinner sakte terreng	236
Hevndrap temmet ved hjelp av skrift	237
Utbredelse og betydning av skriftkulturen	238

GAMMELT OG NYTT I STRID OG SAMVIRKE	241
Telemark 1500–1814	
Øystein Rian	
Kongens bergverksrevolusjon	241
Bondemotstand og bondetukt	242
Bergverksfiasko	245
Bratsberg ut av stormværet	248
Bosetning og folkevekst	249
Arbeid, levebrød og samfunnsstilling	251
Jordeiendom og bondegodseiere	254
De som styrte Bratsberg 1549–1660	258
Lensherrene og deres styringsmiljø	258
Kongelig og adelig merkantilisme	262
Det bratsbergske handelssystemet	265
Skiens-kjøpmennene og deres forutsetninger	265
Maktgrepene rundt 1660	267
Skattebønder og bruksbønder	271
Uro ved kysten	274
Elite, stat og folk etter 1660	276
Ulike typer eiendom	276
De ledende slektene	278
Samfunnsordninger og plikter	281
Amtmennene og deres utfordringer 1675–1731	285
Amtmenn og folk 1731–1813	286
Reformasjon, kirke og livssynskamp	291
Trolldom og katolisisme	291
Prest og menighet	294
Pietisme og skole	298
En religion uten dogmer?	300
Avstand og nærhet	302
TØMMERET – JUVELEN I TELEMARKS NÆRINGS LIV 1550–1800 ..	305
Svein Aas Pedersen	
Bøndene dominerer	306
Kongen og kjøpmennene oppdager verdien i trelasten	307
Jørgen Bjelke overtar og selger sager	308
Ei smart gruppe trelasthandlere	310
Mektige personer i Porsgrunn melder seg på	311
Fire store sagbrukssentre	312
Kreditthandel og bruksbønder	312
Sagbruksdrift på Ulefoss	314
Pengestrøm til Vinje	314
Mynt og skatt som betaling	315
Kornleveranser, kanskje det viktigste av alt	317
Handel til besvær og nytte	318
Fra stillstand til materiell vekst	322

HVERDAGSLIV OG HØGTIDSSKIKK	325
<i>Herleik Baklid</i>	
Husa og tunet	325
Hverdager, helligdager og tidsregning	326
Hverdagens rytme.....	328
Manns- og kvinnearbeid gjennom året	330
Eiendomsgrenser og deildegasten.....	333
Dugnad	333
Årshøgtider.....	334
Livshøgtider.....	337
 SLUTTNOTER	 344
 LITTERATURLISTE	 369
 STIKKORDREGISTER	 381

LANDET IMELLOM

Øystein Rian

Hva er det med Telemark? Navnet har en egen klang, og slik har det vært i flere hundre år. Telemark har vært kjent som arne for stolt stridslyst og for en kulturform med dype røtter. Var det slik, var det noe mer? Forfatterne av dette bindet gir sine svar, og så kommer det flere svar i bind 2 og 3.

Ett særkjenne ved Telemark er ikke vanskelig å få øye på: Det er et område mellom Østlandet, Vestlandet og Agder. Hvis vi ønsker å grovinndelegte Norge, får vi problem med å plassere Telemark – det er landet imellom, og slik har det vært i lange tider. Denne geografiske mellomtilstanden har i 700 år gjort Telemark til en av de mest uforanderlige administrative enhetene i Norge. Fylket har i dag praktisk talt de samme grensene som Skien syssel for 700 år siden og Bratsberg amt for 350 år siden.

Som en slik enhet oppstod Telemark fylke på typisk vis: Når det skal trekkes grenser, havner noen i en felles enhet enten fordi det er forhold som binder dem sammen, eller fordi det er forhold som atskiller dem fra de andre. La oss ta det siste først: I vest var høgdedraget mot Setesdal (Austheiene) et skille, i øst var høgdedraget mot Sandsvær og Numedal et skille (Blefjell i sør og fjella mellom Tessungdalen og Numedal i nord), og i nord var det enda mer opplagt at den store Hardangervidda rammet Telemark inn, på vidda var det dessuten fjell og vassdrag som skilte Telemark fra Vestlandet. Også kysten hadde sine naturskapte grenser, Langangsfjorden i sørøst og Gjernerstangen (det norrøne *Rygjarbit*) i sørvest. Innenfor disse grenseformasjonene fantes det naturgitte forhold som bandt mesteparten av de over 15 000 km² sammen: Det var først og fremst det vidt forgreinte Skiensvassdraget. Men hadde det ikke vært for de før nevnte rammene, hadde Telemark likevel ikke blitt så stort, for det fantes andre, riktignok mindre vassdrag, i sørvest Kragerøvassdraget og Arendalsvassdraget og lengst i sørøst Farrisvassdraget som munner ut i Larvik.

Byene Kragerø, Arendal og Larvik grodde fram på 1600-tallet, den første innenfor Telemark, de to andre utenfor. Da var Skien allerede flere hundre år gammel, som den eneste byen mellom Tønsberg og Stavanger. Og Skien var viktig for at Telemark ble en egen region i mellomalderen, et område kjennetegnet av felles politisk styre og handel.

De fire vassdragene i Telemark er til sammen et av Norges store naturgitte system for transport av vann fra innlandet til kysten, skapt av flere istider. Noe av det som er spesielt med Telemark, er at så mye av disse vassdragene ligger ganske lavt (under 100 moh.) langt innover i landet. Det gjorde det overkommelig å frakte mennesker og varer til og fra utskipningshavnene på

kysten. I tidligere tider kunne de ikke få målt høyden over havet, og da snek det seg inn en forestilling om at de som bodde inne i vassdraget, var såkalte fjellbønder. Det var bare sant i den forstand at de var omgitt av fjell, ikke at de bodde på dem. Men så snart en skulle røre på seg til lands, kunne Telemark konkurrere med hva som helst av gjenstridige norske landskap, og bygdene hadde ry for vanskelige og utfordrende veier.

Navnet Telemark var før 1919 ikke knyttet til hele det området som utgjør dagens fylke. Det var navnet på det store innlandet som bredte seg i ei vifte fra Norsjø til Hardangervidda. Navn på området ved kysten skiftet gjennom tidene, og kystområdet hadde dessuten en tilknytning ikke bare til Telemark, men også til andre kystområder nær og fjern. Da kongemakten inndelte landet i sysler i mellomalderen, fikk hele området navn etter byen: Skienssysla, og på midten av 1500-tallet fikk det navn etter lensherrens hovedgård: Bratsberg len. Fra 1662 til 1919 het det Bratsberg amt.

På 1800- og begynnelsen av 1900-tallet ble det vanlig å mene at det på kyst og i innland fantes ulike folk med hver sine kroppslige og psykiske særdrag. Forskjeller som skyldtes livsvilkår og lokal kultur, skal ikke utelukkes. Men helt fra de eldste tider har det forekommet omfattende flyttinger – først innover i vassdragene, seinere også den andre veien. I vikingtid og høgmellomalder flyttet mange folk atter innover i landet, i seinmellomalderen skrumpet bosetningen, og folk må ha flyttet utover mot kysten igjen. På 1500-tallet og fram til midten av 1600-tallet gikk det igjen en flyttestrøm innover i landet da bosetningen spredte seg på ny, og fra slutten av 1600-tallet har nok en gang mange telemarkinger flyttet fra de øvre bygdene ut mot kysten.

Vi vet at Norge er et land med et mangfold av sterke distrikter, selv om Oslo-regionen i de siste hundre åra har ruvet stadig mer. Telemark føyer seg inn i et mønster som er særlig tydelig i Sørøst-Norge: Distriktene teller mindre i 2014 enn i tidligere tider. Men i tusenvis av år før denne sentraliseringen dannet det seg et samfunnsmessig tyngdepunkt i Telemark – det var merkbart i flere perioder, i bronsealderen, i mellomalderen og på 1600- og 1700-tallet.

Ikke før hadde isen trukket seg tilbake for mer enn ti tusen år siden, kom de første menneskene hit. Det var steinalderfolk som i mange tusen år levde godt på et allsidig næringsgrunnlag som de høstet, jaktet og fisket. De rørte seg i et telemarkslandskap som var enda mer preget av vannveier enn seinere, med en fjord som gikk helt opp til Bø og Heddal. Så utviklet naturen seg raskt i et varmere klima, og de tok den i bruk også til husdyrhold i et nomadisk jordbruk. Dette skjedde for nesten 6000 år siden, inntil de for 4300 år siden i økende omfang tok til å dyrke korn, først som svedjebbruk på stadig nye åkerlapper, og så i bronsealderen (1500–500 f.Kr.) på mer permanente arealer. Rundt Kristi fødsel begynner så sporene av de eldste telemarksgardene å dukke opp av historiens mørke, i navn og i spor i jord, og siden ble det flere av dem.

Gjennom disse lange tidsrommene inneholdt Telemark et mangfold, både i husdyrhold og åkerbruk – og i tradisjonelle former for jakt, slik som den kommer til syne i tallrike funn av fangstgraver på Hardangervidda. Lite tyder på at det fantes fastboende på Vidda, men det var folk som bodde i tilgrensende bygder, telebønder, numedøler, hallinger og hardinger, som høstet av viltet som kom i deres tilliggende fjellområder, og som utvant jern fra mange jernvinner.

Næringsutviklingen dannet alt fra bronsealderen grunnlaget for en lokal høvdingklasse som styrket seg med militær tvangsmakt. Den etterlot seg spor av sitt statusjag i flotte graver med sin tids dyrgriper (statussymbol). Høvdningene gjorde seg ikke bare gjeldende i lokalsamfunnet, men også i andre land, dels ved handel og krigerske bedrifter, dels ved å utveksle gaver med jevnlike høvdingene der ute. På dette grunnlaget oppstod vikingtida med en fornyet aristokratisering, som ble kanalisert inn i det hierarkiet som det norske kongedømmet og kirken skapte rundt år 1000.

Kulturen ble i mange hundre år preget av en dobbelthet som kom til uttrykk i bruken av to skriftsystem. Det var de germanske runene som var tatt i bruk før overgangen til kristendommen. Og det var de latinske bokstavene som kirken brakte med seg, og som her ble brukt til å skrive norrønt, parallelt med runene. Runene passet mest til hverdags, mens de latinske bokstavene ble brukt i mer formelle og offisielle sammenhenger.

Kristendommen kom til kysten på 900-tallet og spredte seg siden innover i landet. Ingen av de første kirkene fikk stå, de ble erstattet av større kirker. De ble trolig bygd tett innpå de hellige stedene som folk hadde hatt i den norrøne religionen. I perioden 1180–1300 ble det bygd 60 kirker i Telemark fylke, dvs. en ny kirke annethvert år! Disse kirkene ble stående lenge, men de minste og mest perifere kom i forfall i seinmellomalderen, og de fleste andre forfalt i hundreåra etter reformasjonen i 1537. Følgen var at bare to av nær 50 stavkirker overlevde til vår tid, mens ni av de 16 steinkirkene gjorde det, mer eller mindre ombygd (samt tre ruiner). Fra midten av 1600-tallet begynte de så å bygge nye kirker, og det ble mer vanlig fra slutten av 1700-tallet, til erstatning for det de da foraktelig kalte gamle «munkekirker».

Fra 700-tallet og i 1200 år framover var brynestein, brutt ut av berget i Eidsborg, en ettertraktet handelsvare over store deler av Nord-Europa. Så kom bergverksnæringen fra 1500-tallet. Kongen plantet den inn i Telemark med militær tvang, og motstandsledere fikk hodet sitt hogd av. Det samme militæret ble seinere den viktigste kunden for jernverkene da de kom i full drift på 1600- og 1700-tallet. Driftsoverskuddet dannet grunnlaget for en ny overklasse, men også befolkningen hentet omsider inntekter av å arbeide for og levere produkter til bergverkene, særlig ved å framstille store mengder trekull.

Likevel var det en annen næring som ble den virkelig store handelsnæringen i Telemark, og det var tømmerhogsten, fløtinga og produksjonen av trelast. Fra det store gjennombruddet på 1500-tallet ble trelastnæringen i flere

hundre år Telemarks viktigste levevei, både for bygd og by. Den mobiliserte store deler av den mannlige befolkningen i arbeid til nesten alle årstider, den gav inntekter til korn og mange andre varer til alle lag av folket, den skapte rike bønder og enda mye rikere kjøpmenn og aristokrater.

Lenge var Telemark i overveldende grad et bondesamfunn. Men det varierte hva det ville si å være bonde. En type variasjon ville ha vært merkbar om vi hadde reist fra kysten og oppover i innlandet. På kysten betydde skipstrafikken mye, og til tider utviklet den seg til omfattende skipsfart, med to synlige topper, i vikingtida og fra andre halvdel av 1700-tallet. Også oppe i Telemark var innsjøene foretrukne transportårer, men sjølivet kunne aldri bety så mye for telebøndene som for kystbønder i Sannidal, Bamble og Eidanger. En annen forskjell var i næringsgrunnlaget, fra bygder i sør der kornbruket var omfattende, til bygder i Øvre Telemark der februket var viktigst, og der dessuten jakt kom i tillegg. Skogen hadde lenge verdi som bygningstømmer, ved, gjerdefang og fôrtilskudd, men så kom trelasteventyret fra 1500-tallet, først nær kysten, etter hvert kom Øvre Telemark mer og mer med. Dessuten brente de i samme periode økende mengder trekull for bergverkene. Bøndene var kombinasjonsbrukere, kombinasjonen varierte fra sted til sted, men overalt var det slik at kvinnene var de viktigste i jordbruket, de holdt virksomheten på garden i faste tømmer, mens mennene tok seg av tilleggsnæringene på utefronten.

Det gamle begrepet for bonde i norrønt språk innebar en ganske høy status. Det dreide seg om menn og kvinner som satt på en stor gard med rikelige ressurser. Under dem fantes det et sjikt av småkårsfolk, og noen av dem hadde vært trelles. Etter hvert økte tallet på gardsbruk, og de fleste hadde et knapt utkomme. Dessuten fantes det både i mellomalderen og på 1600- og 1700-tallet mange folk på bygdene som måtte nøye seg med små plasser, og arbeidsfolk i tettstedene hadde liknende forhold. Alle disse satt i trange kår, de levde fra hånd til munn, farlig nær eksistensminimum, sult og nød, og dette førte til sosial uro da det ble flere av dem på 1700-tallet. Det lange tidsspennet som dette bindet dekker, munner ut i nødsåra 1807–1814 da gjensidig dansk-britisk handelsboikott truet de fattige med hungersnød. Men om alle på bygdene, både gardbrukerne og plassfolket, ble det fra 1500-tallet sagt at de tilhørte bondesamfunnet, og særlig myndighetene hadde en sterk tilbøyelighet til å skjære dem over én kam som en enfoldig og enkel allmue – også arbeiderbefolkningen i tettstedene ble sett på som en del av denne allmuen.

Men så enkelt var det aldri. Som kontrast til alle dem som satt i små kår og ikke engang eide den garden eller plassen de satt på, fantes det bønder som i tillegg til sin egen gard eide helt eller delvis en rekke andre gardar, både i egen og andre bygder. Gjennom hele mellomalderen og tidlig nytid fantes det altså et bondearistokrati som fram til 1537 var med på å styre samfunnet, og som i dansketida ikke hadde samme posisjon, men likevel stod sterkt og øvde innflytelse, som lensmenn og lagrettemenn og som ledere når bøndene mente

de hadde noe å klage på og henvendte seg til styresmaktene om det. Bøndene var i stand til å forvalte sin eiendom og beskytte den. Et tegn er den økende bruken av skrift for å dokumentere sin eiendomsrett i seinmellomalderen og tidlig nytid.

Noen storfolk befant seg alltid utenfor bondesamfunnet i større eller mindre grad. Det gjorde de som i bronsealder, jernalder og vikingtid var dominerende høvdinge i sine lokalsamfunn og til dels i enda større distrikt enn den enkelte bygda. Seinere ble det mest vanlig at slike storfolk kom utenfra, særlig når kongen i København var deres herre – da kom det i et par hundre år etter 1537 til å være ensbetydende med å være dansk å innta de øverste posisjonene i det regionale statsapparatet.

Men embetsmakt var ikke eneste kilde til en høy samfunnsposisjon. Særlig etter midten 1500-tallet var trelasthandel og jernverksdrift en enda viktigere maktkilde, men slik at flere skaffet seg adgang til denne kilden ved å være embetsmenn, i hvert fall i etableringsfasen. I kjølvannet av dette skjedde det da også store godsdannelser, slik at Telemark fylke også i jordeiendom ble preget av kontraster, mellom mange bondeeiendommer, særlig i Øvre Telemark, og store matadorgods med rike skogeiendommer som kjerne.

En slik variasjonsrikdom ledet også til at samfunnet ble spaltet mellom by og land. Skien har i motsetning til Oslo ikke påstått at den ble by i år 1000, men byen oppstod som et viktig handelssentrum på den tida, og dette utviklet seg slik at Skien ble en av de få anerkjente norske mellomalderbyene. Den store utenrikshandelen i tidlig nytid førte til en knoppskyting av byer: Kragerø, Porsgrunn, Brevik og Langesund. Og så grodde det fram flere tettsteder i tilknytning til havner og produksjonssentre for sagbruk og jernverk. Alt dette førte til at på slutten av 1600-tallet bodde nesten en fjerdedel av befolkningen i Telemark fylke i tettsteder, og denne andelen økte ytterligere til begynnelsen av 1800-tallet (kjøpsteder, ladesteder og forsteder, samt bruks- og verkssamfunn).

I de siste 150 åra har begrepet Telemark vært forbundet med en tradisjonsrik kulturform. Her fant 1800-tallets forskere og kunstnere de fleste overleveringene fra mellomalderen av folkeviser, sagn og eventyr, her blomstret folkemusikken i spill og sang, og her hadde de fra 1700-tallet pyntet husene sine på vegger og innbo med fantasifulle og fargerike dekorasjoner. Hvordan skal vi tolke dette? Ett poeng er at oppdagelsen av Telemark var ikke så aldeles ny.

Allerede tidlig på 1600-tallet var Telemark en kjent merkevare i en gryende norsk offentlighet. Både før og etter reformasjonen hadde kirkelige myndigheter refset telemarkingene for ikke å være fromme og korrekte kristne. Peder Claussøn Friis sluttet seg til denne tradisjonen med den kjente tiraden i norgesbeskrivelsen, publisert i København i 1633, om at telemarkingene var ugudelige drapsmenn som likte å drepe prester. Noen år seinere protesterte

Arent Berntsen fra Bergen mot dette i en bok om dansk og norsk økonomi som han gav ut i København i 1656. Arent skrev at telemarkingene var dyktige og arbeidsomme, og flere av dem var rike bønder, og det ville de ikke ha vært om Friis' påstander var korrekte. Lengst ut i Europa nådde et langt latinsk dikt om hyllingen av Kristian 4. i Oslo i 1591. Diktet var forfattet av Oslo-lektoren Hallvard Gunnarsson, som gav det ut i Rostock i 1606. Hallvard roste bøndene fra Telemark, han var betatt av de alderdommelige draktene deres og skrev at det var vanlig å forakte dem for deres enkle seder, men det var det ingen grunn til, for telemarkingene hadde beundringsverdige egenskaper, særlig at de var meget gjestfrie, og at de hadde satt seg i respekt som tapre krigere. Kanskje lå mange drap i de øvre bygdene til grunn for krigermyten.

Hvorfor var telemarkingene tradisjonsbevisste, og hvorfor utviklet de en så særegen bygdekultur? Det er ikke lett å svare på så krevende spørsmål. Trolig skyldtes det en eldgammel distanse i maktforholdene, som avspeilte seg i eiendomsforhold og i skattenivå: I Øvre Telemark eide bøndene nesten all jorda, og lenge klarte de å forsvare et lavt skattenivå overfor konge og kirke. Men Øvre Telemark ble trukket helt med i den økonomiske utviklingen, særlig i trelasthandelen, og mange hadde gode inntekter. På 1700-tallet hersket det stort sett ro og orden i Telemark, og da var ikke telemarkingene spesielt gjenstridige.

Men det hadde de vært i en tidligere fase. I generasjonene etter 1537 markerte telemarkingene avstand til diktat fra styresmaktene når påbudene var knyttet til den lutherske tvangsreformasjonen. Helt opp til 1700-tallet holdt de på mye av arven fra katolisismen. Det kan virke som om denne motstandsånden i neste omgang avleiret seg i kirkefremmedhet og bonderasjonalisme. Og det banet rundt 1800 veien for at telemarkingene for første gang på flere hundre år omfavnet en impuls fra myndighetene: De sluttet seg til den teologiske rasjonalismen innenfor statskirken. Mange andre bønder i kystbygdene og Nedre Telemark likte dårlig denne rasjonalismen, og de sluttet seg heller til den sterkttroende lutherske lekmannsbevegelsen som Hans Nielsen Hauge satte i gang. Igjen kom forskjellene mellom nedre og øvre bygder til syne.

Henrik Ibsen hører til neste bind, men han er nesten mer relevant i dette bindet. Går vi til litteraturhistorien om Ibsen, finner vi et midtbilde av Skien og byens nære oppland. Det er som om det hefter et fatalt lyte ved en by som ikke er som København eller Kristiania. Men Ibsen kom ikke fra en innholdsløs flekk, tvert imot fra et distrikt som var langt framme i en moderne samfunnsutvikling. Og i Skien og Gjerpen opplevde han som barn de kulturmøtene som gjorde et uutslettelig inntrykk på en våken gutt, møtene mellom aristokrater, borgere og arbeidsfolk, møtene mellom byfolk og telemarkinger fra de indre og øvre bygdene, samtalene mellom garvete sjøfolk og de som holdt seg hjemme, møtet mellom byen og verden, møtene med mytene, eventyrene, fortellingene og virkeligheten.

Velkommen inn i historien om Telemark!

Middelaldersk krusifiks fra Lårdal prestegard i Tokke. Telemarkingene tok lenge avstand fra den lutherske tvangsreformasjonen. Helt opp til 1700-tallet holdt de på mye av arven fra katolisismen.

Foto: Kulturhistorisk museum

FRA ISTID TIL CA. 1100

Knut Dørum

FRA PIONERTID TIL JORDBRUKSREVOLUSJON – FRAM TIL 2300 F.KR.

De første som kom

For 18 000 år siden var isen på sitt lengste og tykkeste og dekket store deler av Nord-Europa. Fra 18 000 til 12 800 år siden smeltet og kalvet brefronten i rykk og napp. I perioden for 12 800–11 500 år siden var det et tilbakeslag, og temperaturen sank, og med det rykket brefronten fram igjen. Helt fra rundt 14 000 år tilbake hadde store deler av kyststripen vært isfri. Da dukket så vidt Jomfruland utenfor grenlandskysten fram. På samme tid jaktet mennesker på rein og elg på kontinentet sør for Norskerenna. Fraværet av spor etter mennesker langs norskekysten i dette tidsrommet har en enkel forklaring. Fangstgruppene på kontinentet hadde ikke sjødyktige båter, og de drev neppe med særlig spesialisert sjøfangst.¹

For 12 000 år siden satte det inn en mildværsperiode som varte i 1000 år. Det skulle gjøre slutt på istiden. Temperaturen steg så mye at den i gjennomsnitt kom over 14 varmegrader i juli på de varmeste plassene langs norskekysten. Det skjedde til tross for at iskappa lenge fungerte som en kuldebank og reflekterte bort lys og varme fra sola. På relativt kort tid trakk isen seg tilbake. Det tok ikke mer enn tre–fire hundre år før lavlandet i Telemark var isfritt. I løpet av tusen år var det meste av isen smeltet bort. Enorme elver av smeltevann rant ut av isbreene, og de brakte med seg store mengder løspartikler som i dag er avsatt som sand- og grustak mange steder. Et godt eksempel er løsmassene som ble dannet nedenfor Seljordsvatnet. Da isbreen trakk seg tilbake gjennom Bø og Seljord med stadige kalvinger, sto havet 134 meter høyere enn i dag. Havet fulgte iskanten, og en bygd som Bø var fjordgrunn. Den trange dalen rundt det som i dag er Seljordsvatnet, stoppet for en stund kalvingen. Svære breelver kom fram under isen og avsatte et delta av sand og grus. Da isen på nytt måtte gi tapt og Seljordsvatnet tok form, skapte to israndavsetninger odder i innsjøen. Nedenfor Seljordsvatnet dannet løsmassene store sandmoer, og den tørre furumoen på Herremoen er et tydelig spor etter grusavsetning. Elva som rant ut av innsjøen, i dag kjent som Bøelva, førte store mengder sand utover i bygdene Seljord og Bø, og sanden la seg over leirjorda. Etter som isen gjorde retrett, oppsto det serier med israndavsetninger ved hver stans i smeltingen. Langs kysten i Grenland finner vi spor etter israndavsetninger som bukter i fjordarmene.²

Fremsiden på gullmedaljonetterligning med opphengningsløkke og filigransprydet ramme fra Gunheim i Sauherad. Gullmedaljongen fra Gunheim er en germansk etterligning, og trolig finnes keisernavnet Constans (337–350) på innskriften. En person med svært høy samfunnsposisjon i Sauherad har eid denne. Samtidig bærer funnet bud om kontakt sørover i Europa. Foto: John Lee / Nationalmuseet i Danmark

Nisservann med avslippte fjell, skapt av de store ismassene som dekket landområdene i Telemark fram til for 11 000–12 000 år siden.

Foto: Ove Bergersen / NN / Samfoto / NTB Scanpix

Kysten ble isfri først, og forholdene lignet mye på dem vi i dag finner i arktiske områder. Det steg fram et dødt morenelandskap med blankskurte berg, gjørme, grus og stein. Det var et goldt og øde landskap uten særlig vegetasjon. Det drev isberg langs kysten, og sjøen var rik på grønlandssel, ringsel og grønlandshval. Isbjørner og hvalrosser boltret seg i ismassene, og reven fulgte etter smågnagere på barflekkene. Langs strandkanten beitet rein, og lyden var sterk fra bergveggene. Her holdt polarlomvi, krykkje, havhest, alke, teist og geirfugl hverandre med selskap. Golfstrømmen fra Mexico brøytet seg fram og brakte varmt saltvann inn i brakkvannet utenfor kysten. Den varme strømmen gav liv til skjell, snegler og tare, mens mange av dagens fiskearter, som torsk, først kom langt senere. Bekker og elver fant nye veier, og nye vann og sjøer oppsto. Først spirte gras og blomster, deretter spratt det opp dvergbjørk og vier. Så fulgte furu, og på de varmeste stedene kunne hasselen slå rot. Etter hvert ble landet innover i Telemark som i resten av Sør-Norge mer og mer bevokst og gav plass til nye dyr og planter. Det var i denne tiden de første menneskene gikk i land i våre områder.

Vi finner stadig nye funn fra pionertiden eller 9500–8000 f.Kr., men lenge har Telemarks pionertid virket nokså funntom. En rekke nye steinal-

Strandlinjen i Telemark 9500 f.Kr. Store deler av de områdene som i dag er tettest bebodd sto under vann. Det finnes spor etter gamle bosetninger på steder som i dag ligger mer enn 120 meter over havet.

derboplasser er blitt gravd ut bare i de aller siste årene, og mange nye vil bli oppdaget i årene som kommer. Ikke minst fører arkeologiske utgravninger i forkant av vei- og jernbaneutbygginger til nye oppdagelser. Bamble kommunes vedtak 31. mars 2011 om ny trasé for fire-felts motorvei mellom Rugtvet og Rørdal var en lykke. Det satte arkeologene på spor etter flere mennesker i Telemark som går så langt tilbake i tid som for 11 000–11 500 år siden. Registreringene begynte alt sommeren 2010, og de foreløpige resultatene er svært interessante.

Vi må huske at i pionertiden var Norsjø og Heddalsvatnet en del av et fjordsystem som munnet ut i Bamble. En fjordarm gikk gjennom Notodden og inn til Hjartdal, og også Bø kom til å ligge langs fjordkanten. De nye funnene fra Bamble befinner seg i dag et stykke inne i landet. Det som var skjærgård for 8000–10 000 år siden, er i dag innland. Bygder og byer i Telemark som i dag ligger under 140 meter over havet, var dekket av hav i flere tusen år før den store landhevingen var avsluttet. I Bamble er den marine grensa nærmere 120 meter over havet. Den nye traseen går altså gjennom en gammel skjærgård. Langt over halvparten av boplassene i Norge fra pionertiden er funnet på det som den gang var øyer.

Trinnøk av diabas fra tidlig nøstvettid, altså ca. 6300–6100 f.Kr. Den ble funnet av arkeologene i Vestfoldbaneprosjektet i 2011 på Gunnarsrød i Porsgrunn.

Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

Til venstre en kølle fra stridsøkskulturen (2800–2400 f.Kr.) fra Haugland i Bø, og til høyre en enkel skafthulløks fra tidsrommet ca. 2400–2000 f.Kr. fra plassen Brånen under Vatnar i Bø.

Foto: Louis Smestad / Kulturhistorisk museum

Landhevingen og høyde over havet er en god målestokk på alder på boplasser. Den eldste bosetningen ligger ved strandlinjen, og i takt med landhevingen ble strandlinjen lavere og lavere. Nye øyer kom til syne, mens andre forsvant og ble ett med fastlandet. Mønstret gjennom hele steinalderen var at folk bosatte seg i lune viker ved havet eller i fjorder eller ved vassdrag.

Hva fant arkeologene? På Vissestad i Bamble ble det funnet flintsplinter og redskapsdeler av flint, som er datert til 8500–9500 f.Kr., eller til pionertiden. Funnstedet ligger 114 meter over havet. Dette er det eldste funnet. Neste funnsted, som var på Bjørkeset–Øvre Tinderholt, ligger 104 meter over havet. Forskjellen på ti meter over havet gir oss en tidfesting av funnene – flintavslag og en mikroflekk av flint – som er noen hundre år yngre enn dateringen for Vissestad. Landet hadde hevet seg i mellomtiden, og menneskene på boplassen på Bjørkeset–Øvre Tinderholt levde ved en lavere strandlinje enn forgjengerne på Vissestad. Enda noen hundre år yngre er flintavslaget på gården Østre Tveiten i samme distrikt, som ligger 95 meter over havet. Tilsvarende funn på gården Skei, som ligger på 88–95 meter, bærer bud om samtidig eller litt yngre bosetning enn den på Østre Tveiten. I hele sjiktet 85–95 meter over havet ble det funnet så mange som seks steinalderlokaliteter, og alle disse kan knyttes til pionertiden. Totalt kom arkeologene over 47 steinalderlokaliteter i hele det lange traséområdet, og tidfestingene strekker seg i hovedsak fra 8500–9500 f.Kr. til 3000 f.Kr.³ Sommeren 2012 gjorde arkeologene tilsvarende

oppdagelser i traseen for det nye dobbeltsporet for jernbanen i Porsgrunn. Også her bodde det mennesker for 11 000 år siden langs strandkanten.⁴ Også fra Rafnes synes nylig gjennomførte arkeologiske registreringer å avdekke spor etter Telemarks første mennesker.⁵

Hvordan levde menneskene som har etterlatt seg disse sporene? Vi ser at oppholdsstedene lå ved strandkanten på øyer hvor folk slo leir, og mellom øyene padlet de med båter. De brukte nok lignende båter som de inuittene opp mot vår tid har kommet seg fram med. Det var skinnskrog spent over en ramme av tre. Restene av redskapene vitner om at de første menneskene langs telemarkskysten har levd av jakt på sjøpattedyr. En tangespiss fra ett av funnstedene i Bamble tyder på at en også har jaktet på landpattedyr. Sporene etter de eldste boplassene er flintavslag, og de viser at mennesker laget seg odd- og eggredskaper ved å slå fliser av stein. Avslagene ble altså brukt som redskap. Oppholdene må ha vært kortvarige. De kan ha vart i timer, dager eller uker. Folk var stadig på flyttfot, og de levde i små grupper.

Hvor kom de første menneskene i Telemark fra? For 11 000–12 000 år siden kunne en gå tørrskodd fra Danmark til England, og det var bare et kort havstykke, eller Norskerenna, som skilte Norge fra kontinentet. Det var også mulig å nå Østlandet via øyene i den vestsvenske skjærgården og over det smale sundet i Mellom-Sverige og inn i Øst-Norge. Tidligere antok forskerne at dette var grupper fra Nordsjøfastlandet som fulgte reinen etter som isen trakk seg tilbake. I dag heller forskerne mot at det var sjøfangstfolk fra samme område som inntok Sør-Norge, og at fangstgrupper til å begynne med bare brukte norske kyststrøk i forbindelse med sesongbosetning.⁶

Funnene langs E18-traseen i Bamble og i jernbanetraseen i Porsgrunn etter bosetning på kysten og øyene synes å bekrefte dette inntrykket for Grenland, og mest sannsynlig ble grenlandskysten befolket over Norskerenna fra Nordsjøfastlandet. De første menneskene som fant veien hit, jaktet på sel, hval, fisk og sjøfugl. Samtidig har de nok felt rein langs kysten og litt inne i landet, men dette må ha vært underordnet sjøfangsten.

Mer bofaste jegere

I 2010 og 2011 førte arkeologiske utgravninger i forbindelse med Vestbane-prosjektet til viktige resultater. Ved Langangsfjorden kom arkeologer over en rekke steinalderbosetninger fra senere faser enn pionertiden. Flere brikker falt på plass, og med materialet kunne arkeologene tegne flere historiske utviklingsstrinn. Fiske og vilt i og ved Langangsfjorden ser ut til å ha gitt grunnlag for en stadig fastere bosetning utover i steinalderen. Folk kom til å flytte mindre på seg og hadde færre boplasser.⁷

En øks som ble gravd fram på Sundsåsen ved fjorden, skilte seg ut og vekket spesiell nysgjerrighet hos arkeologene. Det var en såkalt prikkhugget trinnox laget av en lokal bergart, og funnet brøt med den foregående pionerti-

Arkeologen i arbeid med murerkje på Gunnarsrød.
Foto: Gaute Reitan / Kulturhistorisk museum

Illustrasjonsfoto av steinøks i bruk.
Foto: Terje Tveit/Arkeologisk museum, Universitetet i Stavanger

En bit av en sigd som er flateretusjert. Sigden må ha blitt laget en gang i tidsrommet 2400–1800 f.Kr., og den er funnet på Gunnarsrød i Porsgrunn under Vestfoldbaneprosjektets utgravninger. Funnet bekrefter at kornbruket var kommet til Porsgrunn-området for over 3000 år siden.
Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

den med skive- og kjerneøkser av flint. Forskerne ble satt på sporet av en ny utvikling og en ny redskapskultur. Øksa er nesten 10 000 år gammel og ikke mye yngre enn pionertiden, og den føyer seg inn i et kjent mønster som vi finner fra boplasser på 8000-tallet f.Kr. i hele Nord- og Vest-Europa. Trinn-øksa er foreløpig det eldste eksemplaret av en type som ellers er kjent rundt Oslofjorden.

Vi får inntrykk av at de som laget og brukte øksa, tilbrakte lengre tid på samme sted enn deres forgjengere. Boplassen som den tilhørte, viser at jegerne her hadde gått over til å utforme smalere og jevnere flekker (lange, smale avslag) med et mer helhetlig preg, i tråd med en utvikling som fant sted over flere hundre år over store deler av Europa. Funnmengden fra Sundsåsen er også større enn ved de eldre pionerboplassene. Det er så mange som 6300 funn av flint. I dag ligger funnstedet i en bratt ås ned mot fjorden. Den bratte skrenten tyder på at stedet tidlig ble tatt i bruk av mennesker. Det var først da havet sto mellom 62 og 67 meter over dagens havnivå, eller mellom 7700–7900 f.Kr., at det var en brukbar havn der.

Noen hundre år yngre er en boplass på Gunnarsrød i samme fjordområde. Boplassen ligger 55 og 57 meter over havet, og her gikk strandlinjen mellom 7400–7100 f.Kr. Stedet har over 12 000 funn, noe som understreker tendensen mot stadig fastere bosetning. Funnrikdommen er så stor at den indikerer at jeger- og sankergruppene allerede så tidlig begynte å utvikle en slags territorialforståelse eller områdetilknytning. Ikke minst gjelder det funnene som kom i kjølvannet av kraftutbygging mellom Kragerø og Skien i regi av Nettforsterkning Grenland i 2011. På gården Voll i Skien kommune ble det registrert store mengder flintavslag fra tidsrommet 8000–3500 f.Kr. langs en

strandlinje som i dag ligger mellom 80 og 40 meter over havet. Dette viser at et begrenset område ble utnyttet av ulike grupper og familier over flere tusen år og var således et attraktivt bruksområde med stadig lengre opphold ved færre boplasser.⁸

I nøstvetfolkets tid – 5600–4600 f.Kr. – er denne tendensen tydelig i flere østlandsområder. Det gikk mot regional spesialisering og mot stabil bosetning i bestemte ressursrike deler av landskapet. I kystområdene av Telemark er det funnet såkalte nøstvetøkser, men den største konsentrasjonen finnes i Eidanger. Øksene er grovt tilhogde bergartøkser med slipt egg. Navnet skriver seg fra gården Nøstvet i Ås i Follo hvor det er funnet svært mange slike økser. Det er funnet så store mengder av denne øksetypen på Østlandet at en hel periode og en hel kultur er blitt oppkalt etter Nøstvet. Et annet kjennetegn ved nøstvetfolket er tilvirkning av en bestemt type mikroflekker, eller tynne og smale flintstykker, som ble satt inn på rekke i piler og kniver og skar effektivt gjennom kjøttet på viltet.

Det sier seg ikke selv hva nøstvetøkserne ble brukt til. Noen har ment at de bare var prestisjegjenstander, eller at de har vært brukt til rituell avlaving av vilt, slik som elg, villsvin eller sel. Arkeologen Håkon Glørstad argumenterer for at nøstvetøkserne egnet seg godt til å hule ut stokkebåter ettersom nøstvetfolkene i hovedsak bodde langs kysten. Stokkebåten må ha vært nøstvetstidens fremkomstmiddel.⁹

Nøstvetfolket i Eidanger har kunne utnytte det rike spiskammeret som sjøen har bydd på. Her har de kunnet fiske torsk, hyse, hvitting, sild, makrell, flyndre, ål, laks og sjørret. Hummer, krabber og østers har de også fått tak i. På menyen var det også sjøfugl, som alke, og det har været drevet jakt på sel og nise. I tillegg kom skogene i nærheten. I dem kunne nøstvetfolket drive jakt på hjort, rådyr, elg, bever, rødrev og fugl.

Begynnelsen på et nytt samfunn

Det første jordbruket knyttes til traktbegerfolket, som særlig hadde tyngde rundt Oslofjorden, i tiden ca. 4000–2800 f.Kr. I Telemark var det fram til nylig ikke gjort funn av kornpollen i traktbegertiden. Husdyrknokler er heller ikke kjent. I 2013 påviste arkeologene pollen etter bygg og spor etter husdyr ved Skogtjern, rett ved det som var innerste delen av Åbyfjorden i Bamble ca. 3500 f.Kr. Dette åpner for at de østlige delene av Telemark, hvor traktbegersporene er mange, har fulgt Oslofjordområdet rundt ca. 4000 f.Kr. i en tilnærming til jordbruket. Fra denne tiden fikk boplassene langs Oslofjorden innslag av både korndrift og husdyrhold. Men det kan også tolkes som spor etter kortvarig eksperiment med jordbruk (se Holbergs artikkel).¹⁰ Men korndrift og husdyrhold kan også ha vært knyttet til utøvelse av ritualer og markering av tilhørighet og tilknytning til kulturene i Sverige og Danmark, hvor jordbruket spilte større rolle (se Holbergs artikkel).

Nøstvetøkse fra Vestgård i Langangen ved Porsgrunn.

Foto: Kristina Steen / Kulturhistorisk museum

Et emne til en skafthulløks
fra slutten av steinalderen
eller begynnelsen av
bronsealderen. Funnet er fra
Akkerhaugen i Sauherad.
Foto: Telemark fylkeskommune

Arkeologen Egil Mikkelsen påviste i 1980-årene at husdyrhold i Telemark kan ha vært utbredt fra 2800 f.Kr., altså på slutten av traktbeger tiden.¹¹ Derimot utelukker han korndyrking på denne tiden. Mest husdyrhold synes det å ha vært i fjordstrøkene i Grenland. Traktbegerfolket ser ut til å ha søkt åpne beiter på elve- og deltaflater, langs innsjøer, fjorder og langs ytterkysten. Tilgangen på vilt, sjøpattedyr og fiske gjorde at behovet for å holde seg med tamdyr varierte mye fra område til område og over tid.

Egil Mikkelsen har tenkt seg at det allerede i traktbeger tiden eksisterte en blandingsøkonomi i Telemark. Menneskene som levde her, kombinerte i stor grad jakt, fiske og sanking med husdyrhold. Langs kysten var det ofte helårsbosetning innenfor samme område. Mellom indre fjordområder og høyfjellet bød det seg andre tilpasninger. Sent om høsten og om vinteren utnyttet grupper av folk beiteområdene i nærheten av fjorden. Når sommeren kom, brøt de opp. Da fristet høyfjellet både som beitemark og enda mer som gode jaktmarker, helt til høsten satte inn med kulde og frost. Det kan ha vært sesongmessige vandringer mellom Heddal og Sauherad, og Rauland og Vinje. Også mellom Tinnsjø og Hardangervidda har trolig folk flyttet sesongvis. Rundt Tinnsjø har det vært vinterbeite for dyra, mens vidda har vært et yndet jaktområde om sommeren.¹² Nye registreringer rundt Tinnsjø kan imidlertid tyde på nokså tidlig helårsbosetning i steinalderen.¹³

Det er rundt ca. 2800 f.Kr. at indikasjonene på jordbruk blir tydelige i Telemark, men dateringene av husdyrbeite og korn i pollenprøver peker mot 2500/2400 f.Kr. som en gjennombruddsfase.¹⁴ Arkeologen Christopher Prescott har regnet med at det store gjennombruddet for jordbruket skjedde raskt rundt 2350 f.Kr. Forutsetningen for dette var innvandring i små grupper fra

Sør-Skandinavia til Sør-Norge av et folkeslag som tok med seg en annen samfunnsform. De hadde sterke ledere eller personer som hadde betydelig høyere status og posisjon enn andre. Disse lederne sto i nær kontakt med hverandre over store avstander, slik som mellom Telemark og Jylland, og de bygde sin makt på å bekrefte og forsterke forbindelsene med hverandre gjennom gaver og gjengaver av prestisjegjenstander og ved giftermål og allianser.¹⁵ Det var i kyst- og fjordområdene jordbruket fikk sterkest innpass, men jakt og fangst var i lang tid fremover nesten enerådende i innlandet og en sentral del av økonomien i kyst- og fjordområdene.

Tinnsjø, slik det er i dag. Tinnsjø var for 6000 år siden et beiteområde for husdyra som folk hadde med seg fra sesongboplasser langs fjorden i Grenland. Med andre ord drev folk et nomadejordbruk over store avstander i dagens Telemark.

Foto: Inge Fjelddalen / Telemarksavisa

BRONSEHØVDINGER, KRIGERE OG BØNDER

Inn i bronsealderen

Mellom 2500 og 2000 f.Kr. slo bronzen igjennom i Mellom-Europa. En høyt utviklet teknikk legerte 90 prosent kopper med 10 prosent tinn og skapte et nytt metall – bronzen. Fordelen med bronse fremfor kopper var at bronzen kunne

En flateretusstert flintdolk fra sørenden av Holmevatn i Sauherad fra slutten av steinalderen eller begynnelsen av bronsealderen.

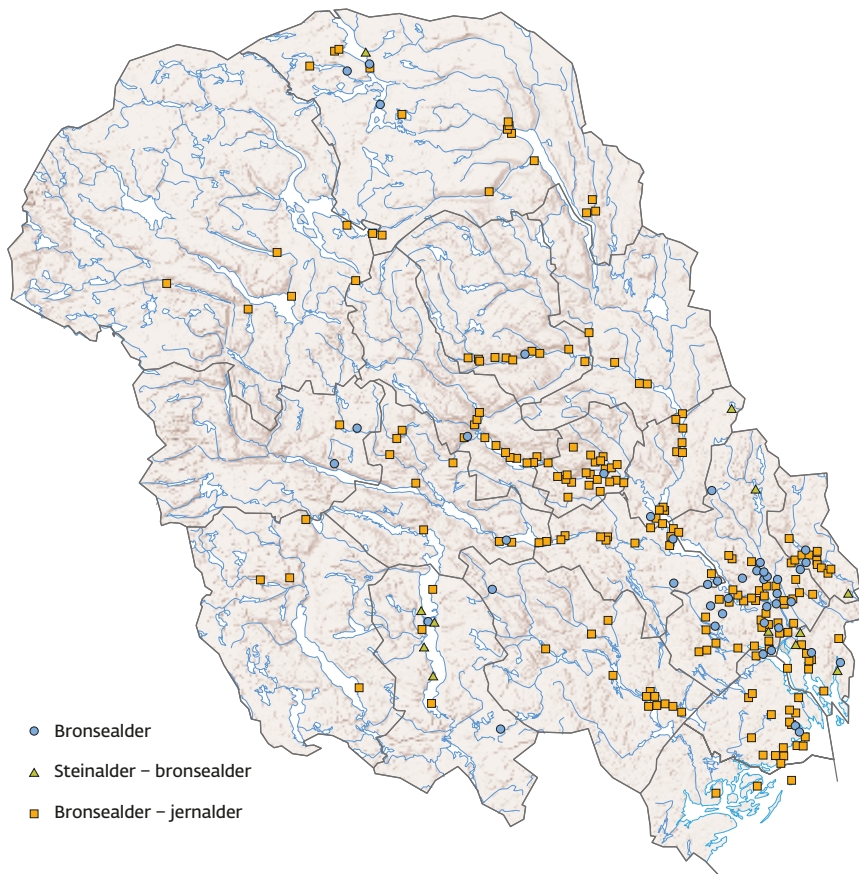
Foto: Telemark fylkeskommune

smis og herdes. I forhold til stein, flint, tre og bein var fordelene enda tydeligere. Bronsen var mer holdbar og mer effektiv og kunne formes på mange ulike måter som før hadde vært utenkelig. Bronsens rødgyldne glød hadde også en egen tiltrekningskraft! Den utstrålte status og makt og mystikk, og den imponerte.

De få bronsene som er funnet i Sør-Norge, er i de aller fleste tilfeller prestisje- og statusgjenstander. Det er tale om smykker og praktvåpen som var importert fra utlandet. Norge fikk sine bronsesøpere, men de støpte om importerte gjenstander. Vi kjenner ikke sikkert til at kobberproduksjon kom i gang i våre områder, og vi kan utelukke norsk produksjon av bronse på denne tiden. Likevel fikk bronsene, som vi kaller gjenstandene, stor betydning. Det er ikke den praktisk-tekniske betydningen av bronsen som interesserer oss. Det er den rollen metallet spilte i oppbyggingen av høvdingmakt og krigerkultur i Telemark.

Korndyrking helt til fjells

Etter 2350 f.Kr. er det påvist jevnt økende jordbruksaktivitet i både kyst- og fjordbygdene. I bronsealderen, og særlig etter 1100 f.Kr., bredte også korndyrkingen seg. Den nye flatehoggingsteknikken gjorde det mulig for smeden å lage av flint

Ulike gjenstandsfunn i Telemark fra bronsealderen. Mange av funnene kan like gjerne være fra steinalder eller jernalder som bronsealder.

- Bronsealder
- ▲ Steinalder – bronsealder
- Bronsealder – jernalder

tynne bladformede og hjerteformede pilspisser, imponerende vakre dolker og spydblader, og ikke minst sigdblader. Sigdene blir sikre spor på at korndriften bredte seg. Jordbruket hadde nå spredt seg til alle deler av fylket. Det var ved kysten og enda mer rundt de indre fjordarmene at hoveddelen av jordbruksbefolkningen i bronsealderen samlet seg. I slutten av steinalderen og i bronsealderen skjedde det en betydelig befolkningsøkning som langt overgikk den som hadde vært tidligere. Men ringvirkningene strakte seg geografisk langt utover de gode jordbruksområdene og sentralbygdene. Korn og stor- og småfe ble introdusert til stadig nye områder innover i landet, til skog- og dalbygder og høyt til fjells.¹⁶ Ellers viser funn korndyrking og storfe- og småfehold i flere deler av fylket, men med sterk overvekt av funn i fjordbygdene. Fra både Tinn og Rauland så høyt som over 700 meter har en samlet inn kornpollen fra århundrene rundt 1800 f.Kr. Det svært gunstige klimaet gjorde det mulig med korndyrking høyt over havet.¹⁷ Høyt til fjells og på vidda tok folk med seg husdyr på sommerbeite. Fra Bordalshelleren og Langesæhelleren i Vinje i Øvre Telemark, liksom i Ullshelleren i Røldal, er det samlet inn beinfragmenter av både husdyr og rein fra slutten av steinalderen og inn i bronsealderen. Mens de tidlige boplassene var skinntelt eller svært enkle hytter, ble det i siste del av steinalderen mer vanlig å reise mer varige boliger og oppholde seg i hellere. Antallet hellere og hytter i hele fylket øker fra den sene delen av steinalderen og inn i bronsealderen.¹⁸

Ved flere vann i Telemark er det funnet bergkunst, og med ett unntak er de malt på steinflatene. Mange av motivene er stiliserte mennesker og dyr (rein og elg), som nok ofte henspiller på jakt. Det gjelder Langenvatnet i Lunde, Kvithammaren ved Nisser og Vefall ved Seljordsvatnet. Når det gjelder bergkunsten ved Totak i fjellbygda Rauland, er motivene hogd inn i berget. Her er det innslag av motiver fra en jordbrukskunst, som båter og fotsåler. Som Egil Mikkelsen påpeker, ligger bergmalingene i Telemark ofte utenfor områdene hvor en har funnet bronser, skafthulløkser og flatehogde flintsigder og dolker. Mikkelsen mener bergmalingene er blitt formet av en fangstbefolkning som levde i enklere og mer egalitære samfunn ennå i bronsealderen. Ved Sporneset i Totak, som ligger i Rauland, en fjellbygd nær Hardangervidda, er det funnet en flintdolk. Her finner vi i motivvalgene innslag av både veidekunst og jordbrukskunst. I nærheten er det også funnet en flintdolk. Innslagene av jordbrukskunst i en fjellbygd kan sees som uttrykk for kontakt med de mer folkerike jordbruksområdene i nedre deler av Telemark, og kanskje med området Gjerpen, som utgjorde et politisk og økonomisk sentrum i bronsealderen. Men ellers kan også veidekunsten sees som markering mot jordbrukssamfunnene i Grenland, som hadde en helt annen bergkunst (se Holbergs artikkel).¹⁹

Bronsene og Nystad-funnet

I Telemark er det funnet over 30 bronser fra bronsealderen, og de er alle status- og prestisjegenstander. De var symboler på at eierne eller mottakerne hadde

Bronsecelt fra Dingnes i Sauherad. Øksa er ikke større enn en fyrstikkeske, men har vært dobbelt så stor. Enden lengst fra eggen har falt av. En celt var en øksetype som trengte lite metall, og bronse var svært kostbart. Øksa ble brukt til å kappe trær og hule ut stokker.

Foto: Telemark fylkeskommune

høye sosiale posisjoner i sentrale jordbruksområder. Mens 10 gjenstander er fra eldre bronsealder, 1800–1100 f.Kr., stammer de 20 andre fra yngre bronsealder, 1100 f.Kr.–500 f.Kr. Vi finner sverd, spydspisser og kniver i bronse, og smykker og draktutstyr som draktspenner, ringer, hengekar og kopper. Noen holkøsker kan i prinsippet ha vært brukt til arbeid, men hovedinntrykket er at bronsene først og fremst tjente rollen som symboler på status og makt. Mange av de mest praktfulle gjenstandene er kvinnesmykker. Det eldste bronsefunnet er et gravfunn med sverd og knapp fra Gråten i Solum fra eldre bronsealder. Det er en klar konsentrasjon av bronser til Skien-området. Ellers fordeler bronsene seg på bygdene Drangedal, Kviteseid, Bø, Holla og Heddal.²⁰

Det største funnet er gjort på gården Nystad i Gjerpen. Dette er et depotfunn, eller bronser som ble lagt ned som offer til gudene. Bronseskatten ble funnet under en stor stein i en bratt ur. Dette er den største bronseskatten som er funnet i Norge fra yngre bronsealder. Funnet besto av fire draktspenner, to halsringer, en ørering, en kniv, et hengekar, en celt og en kopp. Halsringene og koppen er svært sjeldne gjenstander i nordisk sammenheng. Koppen er det eneste kjente eksemplaret fra norsk jord, og det ligger svært kyndig blikkarbeid bak. Dette er smedkunst av høyeste klasse. Det finnes et annet eksemplar av samme type i Norden, og den er fra Danmark. Koppen er et importstykke fra Mellom-Europa og må ha vært en svært ettertraktet og kostbar gjenstand.

Nystad-funnet rommer prydgjenstander som kvinner har eid og båret. Kvinnene må ha tilhørt en svært mektig familie, trolig en høvdingætt. Den politiske og økonomiske verdien som funnet representerer, må ha vært enorm. Øystein Johansen gjetter på at bronsene fra Nystad er blitt ofret til en kvinnelig guddom, noe som er svært sannsynlig. Hvorfor har en bare ofret kvinnesmykker til en guddommelig makt? Den rikest utstyrte grava fra bronsealderen i Norge var en kvinnegrav på gården Rege i Rogaland. Kvinnen var lagt i en 20 meter bred haug i en gravkiste dekorert med religiøse motiver og var iført utsøkte bronsesmykker. Vi får inntrykk av et samfunn hvor kvinner kunne ha posisjoner og makt, og hvor kvinner kunne være med på å definere den religiøse verden.²¹

Forskerne har sett på depotene eller nedleggelsene som forpliktende gaver til høyere makter. Det er kjent fra mange kulturer at det i offergaver lå forventninger om at mottakeren skulle yte en gjengave. I bronsealderssamfunnet behandlet en gudene på samme måte som mennesker. En forventet gjengave fra dem en gav til, uansett om mottakeren var gud eller menneske. Depotfunnene røper et samfunn hvor gave-gjengave var blitt en viktig sosial institusjon. Nedleggelsen av kvinnelige smykkegjenstander kan ha inngått i fruktbarhetskult og var knyttet til jorda og avlingene. Korndyrkingen satte årstidenes vekslings og naturens uforutsigbarhet i sentrum, og utgangen på kornhøsten kunne påvirkes ved å få fruktbarhetsguder – eller gudinner – til å forplikte seg.

Det store funnet fra Nystad er den største bronseskatten som er funnet i Norge fra yngre bronsealder. Funnet besto av fire draktspenner, to halsringer, en ørering, en kniv, et hengekar, en celt og en kopp.

Foto: Ove Holst / Kulturhistorisk museum

Mer krigerkunst enn bondekunst

Fra fangstfolks bergmalerier på Langangen ved Porsgrunn til helleristningene i Gjerpen er det bare noen få mil. Det kulturelle spranget er derimot mye større. Her støter vi på bergbilder av en helt annen karakter, og før 2006 var det funnet ni felt med ca. 1100 enkeltfigurer innenfor et område på 550 kvadratmeter. Ristningsfeltene ligger på østvendte åkerholmer på jordene innover Gjerpensdalen i et relativt flatt og svakt bølgete jordbrukslandskap. I 2006 ble det slått fast at Gjerpen hadde det mest konsentrerte helleristningsfunnet i Øst-Norge – målt i antall figurer per arealenhet – som er avdekket noen gang. Flere nye felt ble påvist i 2003 og 2005, men hvert år oppdages nye helleristninger i området. To nye felt kom til i 2013. Motivene spenner fra skip med krigere om bord, skålgroper, sirkler i ulike varianter til fotsåler og figurer av mennesker og dyr.²²

Feltene ligger på en smal stripe med svært fruktbart jordbruksland som presser seg mellom sjøen og skogen. Det er påfallende at avbildningene domi-

Øverst til venstre: Hjulkors som symboliserer sol fra Fossum i Gjerpen.

Nederst til venstre: Skip, fot-såler og elg hogd inn i berget Løberghaugen i Gjerpen.

Øverst til høyre: Berget på Sporaneset ved Totak i Rauland med mange malte jaktmotiv.

Nederst til høyre: Skip risset inn i berget i Lårdal i Vest-Telemark, ikke langt fra Bandak.

Alle foto: Telemark fylkeskommune

neres av skip, vogner og krigere med våpen som skjold, slik arkeologen David Vogt sterkt har betont.²³ Vi aner mange motiver som sprang ut av en krigerkultur, et miljø av menn som heller svingte sverd og spyd enn dro arden på åkeren. På Hoppestad er det avbildet en kriger med sverd, mulig med markert doppsko, og i et storslagent skip ser vi en stor person stående om bord, mens mennene på de andre skipene er lavere. Trolig er dette høvdingen eller den militære lederen, og de andre mennene forestiller krigere. Flere av figurene forestiller runde skjold som var en viktig del av krigerens utrustning. En rekke skip med mannskap på krigs- og handelstokt og menn som bygger skip, inngår i samme motivkrets. Et spesielt funn er skipet med padlere som er hogd inn i bergflaten på Bergheim. Motivene er del av en utbredt tradisjon i sørskandinavisk bronsealder. Den samme type bilder finnes igjen på store ristningsfelt i Østfold og Båhuslen i Sverige og i mer spredte forekomster nordover langs norskekysten. Skip med mannskap kan forestille handelsferder, men veien fra handel til krig kunne være liten i bronsealderen som i senere tid.²⁴

En oppsiktsvekkende oppdagelse er en mann med fallos, eller erigert penis, som står bak et dyr, og bærer bud om sodomi som et mulig krigerritual. Motivet skriver seg fra gården Ås i dette området. Ellers kan flere av de fordreide menneskelignende figurene med overdreven størrelse og store opprakte hender og store sprikende føtter være myter og fortellinger om guder som hadde ry som krigere og helter.²⁵ Eller motsatt – høvdinger eller førere i krig som ble fremstilt som guder.

Helleristningsfeltene i Gjerpen er så konsentrert og Nystad-funnet så rikt og verdifullt at det må ha vært en høvding som organiserte og ledet hoggingen av motiver og kunstutformingene. Helleristningene i Gjerpen har svært store likhetstrekk med dem vi finner i Østfold og Båhuslen, og Grenland har inngått i en større sørskandinaviske bronsealderkultur med høvdinger, spesialiserte krigere og med sosialt hierarki. På grunnlag av gravfunn i Østfold og Båhuslen kan denne bergkunsten tidfestes til mellom 800 og 500 f.Kr. Også sodomi-scenen forekommer over store geografiske områder. Både i Båhuslen og i Val

Helleristningene på Tanum i Båhuslän ligner svært på dem vi finner i Gjerpen. Motivvalget er svært likt og gir inntrykk av at Gjerpen tilhørte en større geografisk kulturkrets med guder, høvdinger og krigere.

Foto: Erik Irgens Johnsen / Kulturhistorisk museum

Bergkunsten i Telemark.

Carmonica i Italia er samleiescener mellom mann og dyr risset inn på bergflater, men motivet er relativt sjeldent. Ellers er avbildinger av menn med fallos svært vanlige i mange land, både i Sverige og Italia i yngre bronsealder. Og det var en keltisk skikk at krigerne kjempet nakne. Kanskje var samleie med dyr en del av en opptaksseremoni for unge menn som skulle gjøres til krigere.²⁶

Reinskind mot flintdolker og bronser

Mye tyder på at det i bronsealderen ble etablert et varebytte av fangstprodukter fra fjell- og skogbygder, som Rauland, mot prestisjegjenstander fra Gjerpen, som flintdolker og bronser.²⁷ Mikkelsen tenker seg muligheten for at høvdingene i Gjerpen har søkt å danne kolonier i dal- og fjellområder og sendt nybyggere for å trygge tilgangen på kostbare og viktige prestisjevarer som skinn fra vilt. Dette er spekulasjon, men det er trolig at innslaget av jordbrukskunst på Sporanaset i Rauland uttrykker viktige relasjoner til politiske sentre som Gjerpen. Det er neppe jordbruksproduksjonen og overskudd fra den som dannet grunnlaget for høvdingmakt i Gjerpen i bronsealderen. Høvdingmakten var først og fremst basert på tilførsel av verdifulle og ettertraktede pelsprodukter–

pelsverk av røyskatt, mår, fjellrev – fra et innlandsområde som Rauland. Med skinn kunne høvdingen i Gjerpen bytte til seg bronser fra Danmark og Sverige. Fangstfolket fikk tilbake kostbare flintdolker og kanskje en og annen bronse-gjenstand. Høvdingen i Gjerpen sto som et mindre sentrum i et vidstrakt byttesystem som strakte seg fra mer egalitære befolkningsgrupper i fjellbygdene i Telemark til storhøvdingen i Danmark og Sverige. Han kunne lønne sine menn eller krigere med slike statusting, og likeens gjennom rike gaver skaffet han seg allierte og støttespillere over større områder. Samtidig har Mikkelsen i fjellbygda Tinn gjort oppdagelser som antyder et fangstsamfunn som i bronsealderen utviklet seg organisatorisk og sosialt utover det egalitære. Også her oppsto det forskjeller mellom folk, og noen fikk høyere status og rang enn andre. Dette vitner den store variasjonen av gjenstandene i denne fjellbygda om. Den spenner fra nedleggelse av en kostbar stridsøks og av to flotte flintsigder til funn av vanlige skafthulløkser og skålgroper. Noen få personer har hatt tilgang på prestisjeprodukter som flertallet av befolkningen ikke hadde.²⁸

BYGDER OG RIKER TAR FORM

Jernaldersamfunnet

Mens bronzen var et eksklusivt metall for de rike og mektige, ble jernet allemannseie. Jernet har gitt navnet til hele tidsrommet 500 f.Kr.–1000 e.Kr. I yngre jernalder (600–1000 e.Kr.) var det mange hushold i ulike deler av Telemark som drev egen jernutvinning. Men alt fra 200 f.Kr. var tilgangen på jern så god i de bebygde områdene i fylket at jernet erstattet stein og flint som

Keramikkrukke for oppbevaring av asken etter det brente liket. Den stammer fra en grav på Herregårdsbekken i Eidanger fra eldre jernalder. Grava og innholdet forteller om kremering som gravskikk, noe som var mote i perioder. Grava ble avdekket i forbindelse med Vestfoldbaneprosjektets utgravninger i 2012.

Foto: Grethe Moell Pedersen / Kulturhistorisk museum

redskapsmateriale. Jernet var bedre egnet til redskaper med odd og egg enn både bronse og stein. Det er hardere enn bronse, og i motsetning til stein kan jernet smis om igjen. Nå dukket det opp sigder av jern, noe som fikk stor betydning for åkerbruket. Det er i århundrene rundt Kristi fødsel at boplasser knyttet til jordbruk får navn, som har overlevd fram til i dag.

I nyere arkeologisk forskning har gjennombruddet for gårdssamfunnet i romertiden (0–400 e.Kr.) ikke bare blitt forklart med befolkningsvekst og bosetningstetthet, at jernredskaper fikk større utbredelse, og at det ble hyppigere kontakt med det europeiske kontinentet. En har også søkt politiske og sosiale forklaringer. Mens høvdingene i bronsealderen kontrollerte folk, krigere, handel og dyrking av guder i bare begrenset målestokk, var herskerne i romertiden langt mektigere. Stabilt territori- alt herredømme fantes ikke i bronsealderen. I romertiden rykket det opp småkonger som fylte flere lederroller for større stammer og kunne gjøre krav på herredømme over mange bygder og hele stammer. Dermed fikk lederfunksjoner i krig og religiøs kult større betydning. Etter alt å dømme kom folkegruppen grenene til å danne småriket Grenland alt i folkevandrings-tiden (400–550 e.Kr.).

Ennå var grensene for rikene flytende og maktforholdene ustabile, men de nye herskerne hadde et større og bredere maktgrunnlag, som kom til uttrykk ved markering gjennom storhauger, kostbare våpen og smykker, prestisjetunge symboler i edelt metall og ved bruk av religiøse opphavsmyster og historier om herskerslekta som legitimering av herskerstilling.

En gård fra romertiden

Gården Kjos i Seljord ligger svært avsides til 700–800 meter over havet. For å komme dit må en kjøre et godt stykke, og den siste biten langs en privatvei langt inne i skog og mark. På 1980-tallet fant gårdsfolket under drenering av en myr i nærheten noen merkelige treredskaper. Treredskapene ble tatt vare på, men uten at noen forsto helt hva dette var. I 2012 ble arkeologer ved Telemark fylkeskommune oppringt og satt på saken. De skulle gjøre oppsiktsvekkende funn da de kunne ta med seg tilbake to spader, to årer, to klubber med en gren som skaft, en del av et trau, en påle og et beslag. En C-14-måling tidfestet den ene spaden til 70–220 e.Kr. Redskapene kan med sikkerhet knyttes til en gårdsbosetning som eksisterte i romertiden. Det vitner ikke minst en gravhaug om. Ellers fant arkeologene på gården en slagghaug og en kullgrop. Bare 10 meter unna myra lå en svært godt bevart jernvinne av den eldre typen, og den samsvarer godt med dateringen av treredskapene. Det var ikke tappe-slaggtypen som kom i yngre jernalder, men en ovn som var en gravd grop i bakken. Ovnens hadde intakte vegger og fôring med leirklining, og det ble funnet slaggbiter og avtrykk av kullbiter. En slik ovn tålte mange brenninger, men hadde begrenset kapasitet.²⁹

Funnene viser at fjell- og dalområder i romertiden ble interessante for nybyggere som følge av mulighetene for produksjon av jern. Jernvinna ble drivkraften for landnåmet og gårdsbosetningen i de indre delene av Telemark i romertiden og folkevandringstiden, og like mye i yngre jernalder, da den nye sjaktovnen gjorde det mulig å øke produksjonen mye. I vikingtiden kom det i gang betydelig jernutvinning for salg til Skien-området. Vi må likevel spørre oss når gården oppsto. Datering av treredskapene passer godt med en vanlig antakelse om at gårdssamfunnet slo gjennom kort tid etter Kristi fødsel.

Arkeologen Bjørn Myhre vil skyve gjennombruddet for det egentlige gårdssamfunnet til romertiden. Det er i denne perioden vi finner bosetning med tun med hus for mennesker og dyr, en sterk plasskontinuitet, innmark med åkrer og slåtteland, fegater og gjerde mellom innmark og utmark.³⁰ Imidlertid var tunflytting vanlig både i bronsealderen og eldre jernalder. «De vandrende gårdene» er i de senere årene blitt tolket som forsøk på å markere eiendomsrett eller bruksrett til et større område.

I 2004 gravde arkeologene ut et område på Herkulestomta i Skien. Her kom det for dagen 114 stolpehull fra minst to treskipede langhus, 3 ildsteder, 28 kokegroper og 8 groper med ukjent funksjon. Det ble påvist flere kulturlag og rester av et gjerde. De to langhusene var 22–23 meter lange og hadde henholdsvis 9 og 10 takbærende stolpepar. Det ene langhuset hadde også noen bevarte veggstolper. Trekull fra kokegropene og staurhull gav datering tilbake til yngre romertid, mens trekull fra stolpehullene kunne føre deler av gårdsbebyggelsen helt tilbake til førromersk jernalder.³¹ Funnene bekrefter det bildet som Myhre vil tegne av den mer utviklede gården i romertiden.

Ifølge Myhre er det kanskje først rundt 600 e.Kr. at det festner seg en klar eiendomsforståelse knyttet til jord, og at det trekkes klare eiendomsgrenser. De eldste steingjerdene som arkeologene har undersøkt, stammer nettopp fra

Spader og årer som folk på gården Kjos i Seljord oppdaget i myra under drenering i 1980-årene. Den ene spaden er blitt datert til 70–200 e.Kr.

Foto: Telemark fylkeskommune

Arkeologer på befaring på Kjos i Seljord.

Foto: Telemark fylkeskommune

Spillebrikker fra Dalen i Tokke fra 300- eller 400-tallet e.Kr. Hva slags regler som gjaldt for spillet, vet vi ikke. Men moro må folk ha hatt det.

Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

overgangen til merovingertiden (ca. 550–800 e.Kr.). Steingjerdene hegnet inn åkermark og slåtteland, og vi får ifølge Myhre utviklingstrekk som peker mot den historiske gården.³²

Bjørn Myhre har vist til at det i perioden 550–750 e.Kr. foregikk en intensivering av åkerbruket sammen med en omstrukturering av gårdsbebyggelsen. Mange mindre bruk ble lagt ned, og bosetningen ble konsentrert på færre og større gårder. Åkerlandskapet ble mer permanent og utvidet, og en stelte bedre med jorda med jernskoninger på hakker, grev og arder og med bedre gjødsling og moldbruk. I Fyresdal er dette skiftet godt dokumentert med høye åkerreiner i nedre kant av jordet. Ikke minst er det overraskende å finne tjukke åkerreiner på skrynn sandjord. Mange av disse åkerreinerne kan være fra merovingertiden eller eldre.³³ På denne tiden utvidet en åkerarealet innenfor gårdsvaldet, i stedet for å flytte tun og folk til nye plasser. På de nye åker-teigene fylte folk på med moldjord hentet fra myrer, og i tillegg gjødslet de godt med husdyrmøkk.³⁴ Nylig ble det avdekket en åkerrein fra Rauland med spor som viser korndrift så langt tilbake som til 300-tallet, og en åkerrein fra vikingtiden, og fra den avsidesliggende og høytliggende Tessungdalen i Tinn

har en påvist åkerrein fra merovingertiden. Enda eldre åkerreiner – tilbake til romertiden – er nylig avdekket ved Vinjevatn i Vinje og et gårdsanlegg fra samme tid på Bakkane i Siljan.³⁵ Det var i siste del av romertiden og enda mer i folkevandringstiden, 300–550 e.Kr., at mange gårdsamfunn ble grunnlagt innover i dalbygdene i Telemark.

Gårdsnavn som kart og kompass

Navneforskerne har funnet et verktøy til å kartlegge gangen i den eldste bosetningshistorien. Gårdsnavnene kan gi oss et mer helhetlig bilde enn det vi får av spredte arkeologiske funn og utgravninger. På språklig grunnlag lar det seg gjøre å sette gårdsnavnene i klasser. Klassene kan igjen plasseres i ulike historiske perioder. Visse navneklasser må altså være eldre eller yngre enn andre, og ved å følge ulike gårdsnavn kan en kartlegge den historiske gangen i bosetningsutviklingen fra tiden rundt Kristi fødsel og inn i yngre jernalder og middelalder.

De eldste gårdsnavnene er ofte usammensatte naturnavn som Ås, Berg, Vik, Nes, Øy, og det gir seg selv hva de betyr. Disse navnene finnes i mange bygder. Gamle er også flere av de sammensatte naturnavnene. Det gjelder navn som for eksempel Eidanger, Stangnes og Drangedal. Noen av de eldste naturnavnene kan være vanskelig å tyde. Det gjelder for eksempel førsteledet i Gimsøy i Skien kommune. Den norrøne formen er flertallsformen *gimsar*, som vi også har i Gimsan i Melhus i Sør-Trøndelag. Navneforskeren Inge Sæheim har gjettet på at ordet kan ha hatt en fellesgermansk rot som betyr «gape», eller noe som åpner seg.³⁶ De eldste naturnavnene kan gå tilbake til tiden rundt Kristi fødsel eller være enda eldre. Flere av disse naturnavnene kan imidlertid være eldre enn den første gården på stedet. Navnet kan for lengst ha vært knyttet til stedet da de første nybyggerne dukket opp. Et annet inntrykk gir det usammensatte kulturnavnet By eller Bø, som betyr gård. Her har grunnleggelse og navngiving gått hånd i hånd, og denne navnetypen regnes til det eldste laget av gårdsnavn. I bygda Bø bar opphavsgården nettopp dette navnet. I flere bygdeler kan Bø ha vært den eldste gården.³⁷

De eldste gårdene i de fem–seks første århundrene etter Kristi fødsel er sammensetninger med -vin og -heim, og mot slutten av denne perioden ryddet folk gårder som fikk endelsene -land, -stad og -set. Vin-navnene er ofte eldre enn heim-navnene, men ikke nødvendigvis som gård. Gårdsnavn på -vin, som betyr naturlig eng, gir pekepinn om at navnet er eldre enn gården, og det var gjerne et navn på beitemark eller slått under en eldre gård før jorda ble skilt ut og en ny gård ble ryddet med utmarksnavnet. I motsetning til vinnavnene henspiller heim-navnene på en boplass. Navngivingen har skjedd i forbindelse med at gården ble grunnlagt, og bureiserne har funnet rydningsjord uten forbindelse til andre gårder. Vin- og heim-gårdene er i hovedregelen langt eldre enn gårder med navn med endelsene -land, -set og -stad, og hoveddelen av dem er fra før 400-tallet e.Kr. Også de yngre land-gårdene forteller

Gammelt steingjerde
fra Tinn.
Foto: Telemark fylkeskommune

oss om jordbruk i utmarka, og navneformen har vært produktiv lenge. Denne navnetypen settes gjerne i forbindelse med satellittgårder som var underlagt større sentralgårder.³⁸

Land-gårdenes tid strekker seg fra ca. 400 e.Kr. til begynnelsen av 1000-tallet. Stad-gårdene og set-gårdene – begge navn som sikter til bosted – har det samme tidsspennet som land-gårdene. Men disse har en sterkere kronologisk tyngde i yngre jernalder, og aller helst i vikingtiden. Typiske vikingtidsgårder er også gårder med sisteleddet -tveit og -by eller -bø.

Felles for gårder med endelsene -heim, -vin og -land er at de er sammensatt med naturnavn. Heim-navnene gjenkjenner vi i dagens navn med etterleddet -um eller -em. Vi har for eksempel Solum, hvor førsteleddet er sol og viser til at gården lå slik til at åker og eng fikk mye sol. Den store og sentrale gården Solum har gitt navnet til en av de mest sentrale bygdene i Grenland.³⁹ I samme bygd finner vi Aspum, hvor førsteleddet er treslaget asp, og i Tinn gården Mårem, hvor førsteleddet er elvenavnet *Mar.⁴⁰ Et vanlig heim-navn er ellers Fossum, hvor førsteleddet viser til en foss.⁴¹

Vin-gårdene gjenfinner vi i endelsene -ve, eller (oftere) -en og -n. Kjent er vin-gården Gjerpen, som har gitt navnet til en annen sentralbygd i Grenland. Den norrøne formen er *Carpvin*, og førsteleddet har sammenheng med det nynorske ordet *garpe*, «grådig». Fra Gjerpen har vi også vin-gården Grini, hvor førsteleddet er trenavnet gran.⁴² Den gamle formen har vært *grønvín*. Vinje, som er navn på en bygd i Vest-Telemark, er flertall av *vin*, på norrønt *Vinjar*.⁴³

I Telemark er alle navnetypene godt representert i sentralbygder som Gjerpen, Bamble og Eidanger, ikke minst mange heim- og vin-navn. Dette står i kontrast til fjell- og dalbygder som Fyresdal, Rauland og Tinn. Her glimrer de eldre heim-gårdene og vin-gårdene med sitt fravær, mens det kryr av gårder med yngre navn som ender på -land, -stad, -tveit, -hus, -jord eller andre yngre sammensatte kultur- og naturnavn. Noen spredte heim- og vin-gårder har vi, som f.eks. heim-gården Mårem i Tinn og den nevnte Vinje.

«Navnekartet» vi sitter med, bærer bud om at gårdssamfunnet ble tidligere grunnlagt i Grenland enn i større deler av det historiske Telemark eller de indre områdene av fylket. Det har da også lenge vært fast lære at Vest-Telemark sammen med den øverste delen av Øst-Telemark først ble ordentlig bebygd på slutten av romertiden og folkevandringstiden, eller i perioden 300–550 e.Kr, og det på en tid da -heim og -vin var i ferd med å gå ut av navneskikken.

Hustuft fra Bordalsvatn i Vinje fra 900–1250 e.Kr. Før oppdemmingen for få år siden lå hustufta ved vannet på 900 meters høyde.

Foto: Telemark fylkeskommune

Når land-gårdene i Telemark teller så mange som 140 gårder, mot 45 vin-gårder og 40-heim-gårder, forteller det også at århundrene etter 300-tallet bød på større landnåm enn de første århundrene etter Kristi fødsel.⁴⁴ Det ble reist flere gårder både i etablerte og nye bygder i tidsrommet 300–550 e.Kr. enn i tiden 0–300 e.Kr. Trekker vi inn det arkeologiske materialet for større områder, blir det bildet både bekreftet, men også moderert og nyansert.

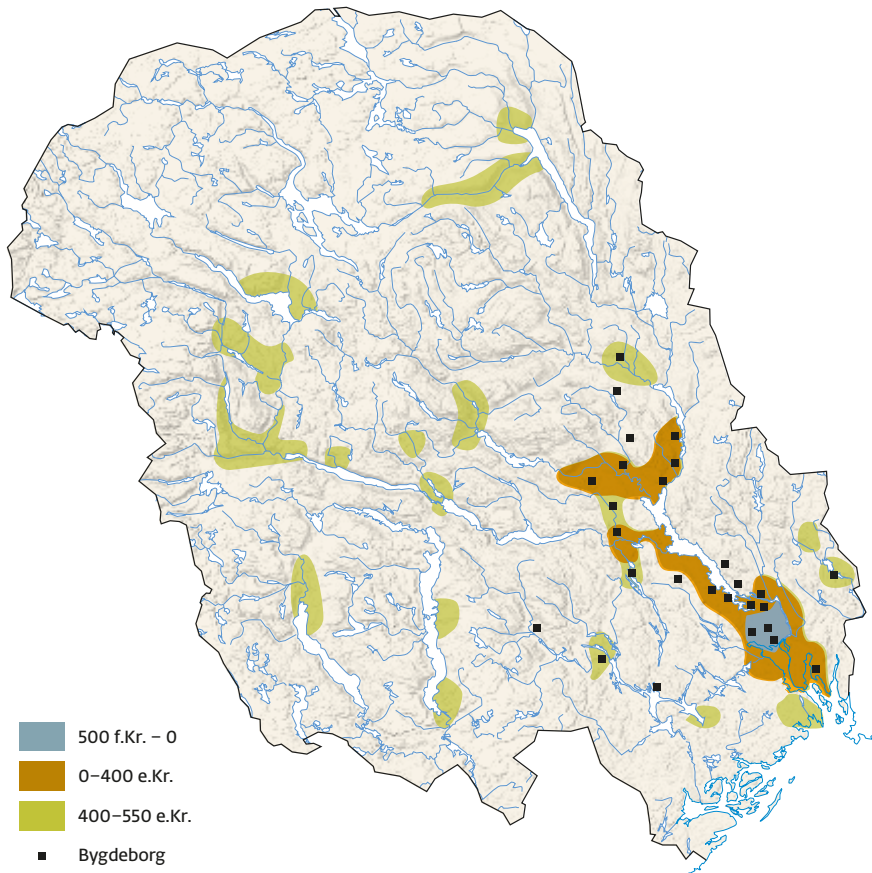
De første bygdene rundt Norsjø

Den oversikten som arkeologen Jens Storm Munch i 1962 presenterte over fordelingen av arkeologiske funn og bosetningsspor i Telemark i eldre jernalder, har fremdeles i dag relevans. Han dokumenterte godt at bygdene som grenser til Norsjø, skiller seg ut med gravfunn som indikerer den tidligste gårdsbosetningen i Telemark. Det er Gjerpen, Solum, Holla, Lunde, Bø og Sauherad, og omkranset av det som den gang var ytre områder eller en periferi: Drangedal, Sannidal, Skåtøy, Bamble, Eidanger, Siljan og Heddal. De siste syv kyst- og dalbygdene ble senere bebygd som gårdsamfunn enn de seks Norsjø-bygdene. Alt i førromersk tid, eller i tidsrommet 500 f.Kr.–Kr., var det en markant gårdsbosetning som strakte seg fra Frierfjorden til Norsjø, og med områdene Bø og Sauherad som vektige utløpere inn i landet.⁴⁵

I de to første hundre årene etter Kristi fødsel er kjerneområdene for gårdsamfunnet i Telemark bygdene Solum, Gjerpen, Bø og Sauherad. I denne tiden finner vi en sterk konsentrasjon av branngraver inspirert av keltisk gravskikk i Solum. Kelterne som bredte seg utover store områder av det europeiske fastlandet og på de britiske øyene, sto i nær kontakt med befolkningen i Norden. Ordet jern er nettopp et låneord fra keltisk, *isarn.

Den keltiske skikken var å brenne den døde med utstyr før gravlegging. Branngravene fra Telemark fra førromersk tid forteller at aske og kull ble lagt ned sammen med brente bein, og at likrestene ble lagt ned i flatmarksgraver. I Solum merker gården Bjørntvet seg tidlig ut med leirkargraver og en rekke våpengraver som strekker seg fra Kristi fødsel til folkevandringstiden. Solum har vært den virkelige sentralbygda i Telemark, og Bjørntvet ble, som vi skal se, tidlig et maktsenter. Flere gårdsnavn med naturnavn, og sammensetninger med -heim og -vin, støtter opp under inntrykket. Tidlig synes også Bø og Sauherad å ha vært godt befolket, og her ble det etablert flere sentrale gårder i eldre romertid. Her er det avdekket sikre graver fra de første to–tre århundrene med leirkar som har vært brukt som urner. En kostbar bronsekjele har vi fra Sauherad, mens Nordre Folkestad i Bø kan oppvise en våpengrav med to spyd og en skjoldbule. Skjoldbulen sto med piggen ned og var brukt som beholder for brente bein. Flere gårdsnavn av samme type som i Solum bekrefter denne tendensen.

Fra Bø og Sauherad er det dessuten registrert tidlige skjelettgraver. Den fra Sauherad kan være så gammel som fra 100-tallet e.Kr. Den yngre skjelettgrava fra Bø fra 200-tallet vitner om at de døde hadde høy sosial status. Her lå

Kartet viser gårdsområder i keltertiden og nye i romertiden og folkevandringstiden. Kartet viser også kjente bygdeborger.

en fingerring av gull, en bronsespenne, et enegget sverd, en liten spydspiss og rester av ulltøy. Sakene ble funnet i en lav, vid haug, ca. 13 meter i diameter og 1 meter høy, med indre kjernerøys. Under røysa lå det en svær helle. Den døde kvinnen lå i et hulrom under hellen, på ryggen med hodet i vest. Mye tyder på at gullringen har sittet på den dodes høyre hånd, mens fibulaen og tøyestykkene lå under haken. Sverdet var plassert på den venstre siden av den døde.

Til samme kategori hører skjelettgrava fra Ballestad i Gjerpen fra 200-tallet. Den døde kvinnen hadde fått med seg smykker som var lagt på brystet, og gravgodset besto av en bronsespenne og 19 små glassperler. I yngre romertid fikk også Eidanger og Lunde en mer omfattende gårdsbebyggelse, og i folkevandringstiden ble det ryddet mange gårder i Siljan, Bamble, Drangedal, Holla og Heddal. Alle disse bygdene ble befolket ved at familier flyttet ut fra sentralbygdene som bønder for å grunnlegge nye bygder.

Det store landnåmet i folkevandringstiden

Mye tyder på at gårdsbosetningen i de indre delene av Telemark har vært nokså liten og spredt før folkevandringstiden. Utenfor Norsjø-bygdene og Grenland

Gravrøys kalt «Presten» fra Svanstul utenfor Skien fra romertiden eller folkevandringstiden. Røysa i Svanstul er 8 meter i diameter og 1,70 meter høy, og byggherrene har brukt rullestein og bruddstein i forskjellige størrelser. Det har vært en plan med byggverket, og arbeidet har vært gjort nøye og omhyggelig. «Presten» ligger midt mellom Nordagutu og Skien, langt fra folk og kjente bosetningsområder og i et utmarksområde rett ved det som fra gammelt var bygdegrensa for Nordagutu i sørøst.

Foto: Telemark fylkeskommune

kan det ikke ha vært særlig mange egentlige bygder i tiden rundt 400 e.Kr. Ny forskning kan imidlertid justere bildet noe. Registreringene av mange kullgroper og åkerreiner fra hele Telemark, og ikke minst fra fjell- og dalbygder, kan føre til at den eldste gårdsbosetningen i de indre bygdene kan føres lenger tilbake i tid. De indre bygdene i Telemark var ikke helt folketomme i eldre romertid. I strandsonen i Birtevatn hvor Fjalebubekken renner ut i Fyresdal, ligger det slagg fra en jernvinne som Arne Espelund har fått datert til 85–320 e.Kr. Slaggforekomst i nordvestre del av Skredvatn i Tokke kommune skal vitne om «romertidsteknikk». En romertidsovn skal også ha vært funnet i Breivik ved Fyresvatnet, og fra Fyresdal er et blesterjern aldersbestemt til 90 f.Kr.–30 e.Kr. Tidlig jernproduksjon viser også en slaggklump fra Nissedal, som skal være fra tiden 30 f.Kr.–230 e.Kr.⁴⁶ De nevnte funnene fra Kjos i Seljord vitner om sannsynlig gårdsbosetning i tidsrommet 70–220 e.Kr. På Lundevall i Kviteseid kom arkeologen Irmelin Martens og hennes arbeidsstokk over levninger etter det som mest trolig er en hustuft. Kullprøvene gav en datering til 30–140 e.Kr.⁴⁷

Martens kom i slutten av 1980-tallet til å støtte Munchs konklusjoner. Mer omfattende kolonisering av de indre delene av Telemark begynte altså først i folkevandringstiden. Hun viste til at nyregistreringer av gravfunn ikke endret bildet fra rundt 1960. Med få unntak kan alle gravene fra eldre jernalder i Seljord, Tinn, Kviteseid, Hjartdal, Rauland og Vinje tidfestes til den aller seneste delen, eller folkevandringstiden. Den første mer sammenhengende gårdsbosetningen i Øvre Telemark oppsto altså i folkevandringstiden, selv om enkelte

Fingerringe fra Nordgården i Seljord og fra Ballestad i Skien fra 400- eller 500-tallet. Funnet avspeiler konsentrert rikdom og makt.
Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

analyser av pollen og kullgroper viser en begynnende vekst i gårdsbosetningen i yngre romertid.⁴⁸ Fra Mårem i Tinn kom det for dagen et gravfunn som besto av en skjoldbule og tre spydspisser, den ene med mothake. Vi står overfor et gravutstyr for en kriger. Gårdsnavnet Mårem med endelsen -heim understreker at vi her har å gjøre med en tidlig pionergård i en fjell- og dalbygd langt inne i landet. Funnet kan trolig dateres så langt tilbake i tid som til 200-tallet e.Kr. Men de fleste funnene fra de indre bygdene skriver seg fra århundrene etter.

Fra 300- og 400-tallet har vi funnet et tveegget sverd fra Nisi i Gransherad og ellers to nesten like branngraver fra Tveito i Tinn. Den ene grava fra Tveito rommet bl.a. en skjoldbule, tre spyd, et lett jaktspyd, en kort, slank lanse og en lang spiss med mothaker. Her var det også lagt ned en saks og et spannførmel leirkar. Fra den andre grava kom det fram en lang lanse og en skjoldbule, i tillegg til en beltestein. I begge gravene var det pilspisser, kniv, beslagstykker og en liten jernspenne. Lignende våpengraver fra samme tid er funnet i Unndal i Mo, Kleppo i Lårdal, Håberg i Heddal og Leikvang i Sauherad.

Fra Heggstøl i Vinje røper et gravfunn tett kontakt med Vestlandet på 300-tallet. I en gravhaug ble det funnet en bronsekjele som rommet et leirkar, to beinkammer, fire beinnåler og noen ornerte beinstykker. Kjelen kalles vestlandskjele, og slike er det oppdaget mange av på Vestlandet. To bronsekjeler av samme type er funnet på Børte i Mo. Det ene funnet fra Mo var rikt, med en bronsespenne, en gullfingerring, et bronsebeslag, jernnagler og en beltestein.

Det store gravfeltet på Nordgård i Seljord, med 25 graver, spenner i tid fra 300-tallet til 500-tallet. Her ligger det branngraver med kull og bein, og gravskikken uttrykker lange tradisjoner fra keltisk tid eller førromersk jernalder. Her har vi et sterkt vitnesbyrd om sammenhengende gårdsbosetning over lengre tid.⁴⁹

Spiralring fra Nordgården fra 400- eller 500-tallet, også uttrykk for høy sosial status.

Foto: Kulturhistorisk museum

I folkevandringstiden viser funn av gjenstander en stor kontrast mellom det store innlandet i Telemark og de veletablerte Norsjø-bygdene. I Norsjø-bygdene finnes det flere graver som er svært rikt utstyrt med flere leirkar, gull- og sølvsmykker, importerte glass, bronser og andre verdisaker. Når det gjelder gull- og sølvsaker, er de vanligste fingerringe av gull eller sølv, spiralring av sølv, sølvhekte og sølvbeslag, samt braketeater. I resten av Telemark er funnmaterialet langt mer beskjedent, men samtidig tydelig nok til at vi aner nyrydding og kolonisering. Vi får et inntrykk av sentralbygder og en stor utkant. Noe som ytterligere styrker inntrykket av folkevandringstiden som en gjennombruddstid for områdene utenfor Norsjø-bygdene, er den store forekomsten av land-gårder. I området som strekker seg fra Telemark til og med Hordaland, finnes 80 % av alle gårder med land-navn. Hordaland har 300, Aust-Agder og Telemark 140. Det eldste sjiktet av land-gårdene dateres gjerne til slutten av romertiden og til folkevandringstiden.⁵⁰ Med andre ord vitner fordelingen av viktige gårdsnavn om gårdsbosetning i kystområdene før ca. 300, og i innlandet etter ca. 300 e.Kr.

I land-gårdenes tid

I bygda Fyresdal glimrer gårdene med endelsen -heim med sitt fravær, og vin-gårdene teller to. Det er Borgen og Rinden. Borgen er sammensatt med *borg og *vin.⁵¹ Det kan ha vært en bygdeborg i nærheten som har gitt navnet til gården. Rinden kommer av *rinde* «jordrygg, bergrygg» og *vin*.⁵² Det er ikke utenkelig at disse to vin-navnene kan stamme fra yngre romertid. Ellers kan de to usammensatte naturnavnene Vik og Berge være gamle og fra før 200-tallet e.Kr. Men det er i Fyresdal få slike naturnavn.⁵³

Fyresdal har så mange som 18 land-gårder. De eldste av dem er Moland, Åsland og Hegland. De to første har gitt navn til sogn og den siste til en grend. Førsteleddet i Hegland er trenavnet *hegg*, og sammen med Bergland, Nesland, Flateland, Sandland, Sønderland og Snarteland er land-navnene sammensatt med førsteledd som beskriver terreng, beliggenhet, jordsmonn og rydningsmåte. Snarteland kommer av det norrøne *snartr, som betyr brent stakk. Navnet henspiller nok på svirydding. Ellers ligger gården Bergland bratt og høyt til og med selvdrenerende jord utenfor det kalde draget langs dalbunnen. En noe yngre gård er nok Lisland, hvor førsteleddet er *litla eller *liten*. Gårdsvaldet er lite, og innmarka ligger frostlendt til. Flertallet av land-gårdene i Fyresdal stammer trolig fra folkevandringstiden og merovingertiden. Ellers er det påfallende at det store flertallet av stad-gårdene i Fyresdal har personnavn som førsteledd. Sammensetninger med personnavn regnes som yngre enn sammensetninger med naturnavn. Som vi skal se, tyder det på at stad-gårdenes tid i Fyresdal i hovedsak har vært i vikingtiden og ikke i eldre jernalder. Dermed får vi et klart bilde av at det første store landnåmet i Fyresdal fant sted etter 400 e.Kr., med en ny bosetningsekspanjon i vikingtiden.⁵⁴

I sin agderhistorie har Torbjørn Låg konkludert på samme måte som vi har gjort i telemarkshistorien. Land-gårdenes tid er i mange tilfeller yngre romertid og folkevandringstiden, og det er da de indre bygdene i Agder for alvor ble kolonisert. Det er på samme måte som i Telemark påfallende at en praktisk talt ikke finner land-gårder i områder med de eldre vin- og heim-gårdene. Det gjelder sentralbygdene Flat-Lista, Oddernes-området og raet fra Tromøya til ytre Landvik, mens det innover i Agder kryr av land-gårder.⁵⁵ Dette er en parallell til forholdet mellom sentralbygdene Eidanger, Gjerpen og Solum og de indre delene av Telemark. Til dette kommer at land-gårdene i indre strøk kan være store sentrale gårder med gravgods fra 300–600 e.Kr. så vel i Agder som i Telemark. Følgelig er det trolig bare et mindretall av land-gårdene som kan plasseres i vikingtiden, mens hoveddelen er langt eldre.

Et aristokrati i kontakt med Romerriket

Enkelte rike gravfunn fra flere deler av Telemark vitner om at det fantes statuspersoner og ledere som var høyt hevet over andre i bygda. Som nevnt er det gjort funn av flere brakteater, utenlandske gullfingerringe og dessuten glass-

Fyresdal fikk en omfattende gårdsbosetning i folkevandringstid. Flere gårder med sisteleddet -land vitner nettopp om dette.

*Foto: Inge Fjelddalen /
Telemarksavisa*

Brakteat, spenne, perler, nøkler, glasskål og leirkarskår fra Søtvet i Skien fra 400-tallet. Dette er et funn som forteller om en kvinne med høy sosial rang.

Foto: Kulturhistorisk museum

perler i Telemark som skriver seg fra romerske militærkolonier langs Rhinen. Et aristokrati i Telemark må ha stått i kontakt med romerne i dagens Tyskland, og denne kontakten sørget ikke minst for overføring av statusgjenstander og av tanker og ideer om herskermakt fra sør til nord. Romerriket styrket således maktgrunnlaget til høvdinger og småkonger i Norden. Den romerske historikeren Tacitus beretter om germanske høvdinger som bandt menn til seg med gaver, og gaveutvekslingen skjedde som seremonier. Ellers kjenner vi fra germanske områder i jernalderen skikken og ritualer med drikking av alkohol for å stadfeste allianser eller troskapsbånd mellom menn. Glassbegrene som er funnet i Telemark, fra f.eks. Søtvet i Solum og Nordgården i Seljord, demonstrerer den rollen drikkeseremonien hadde i romertiden i elitesjiktet. Ifølge

Gullmedaljongetterligning med opphengningsløkke og filigranspydet ramme fra Gunheim i Sauherad.

Foto: John Lee / Nationalmuseet i Danmark

Lotte Hedeager kunne utveksling av luksusgjenstandene som gaver etablere og besegle politiske og militære allianser mellom romerske og germanske ledere – ikke minst når romerne måtte kjøpe seg fred fra germanske stammer – og stadig oftere mellom leder- og elitesjikt i germanske stammer.⁵⁶

De nevnte bronsekjelene fra Vinje fra 300-tallet kan ha vært urner i graver for leiesoldater som hadde gjort tjeneste i den romerske hæren.⁵⁷ I så fall vendte de hjem med ære, status og rikdom. Brakteatene fra Heddal og Gjerpen fra folkevandringstiden vitner om at det fantes hjemlige gullsmeder som etterlignet romerske gullmedaljonger. Brakteatene gav innehaverne høy status, og brakteatene fra 400- og 500-tallet fikk etter hvert motiver som var hentet fra den germanske eller hjemlige verden.

La oss dvele litt ved et spesielt funn. I 1776 kom folk over mange verdifulle gjenstander på Gunheim i Sauherad. Utrolig nok er de bevart for ettertiden, og de havnet til slutt i København. Funnet besto av en gullmedaljongetterligning med opphengningsløkke og filigranspydet ramme, og den lå sammen med flere gullringer og glassperler. Gullmedaljongen fra Gunheim er en germansk etterligning, og trolig finnes keisernavnet Constans (337–350) på innskriften. Etterligningen har som motiv en person kledd en tunika som går til knærne, og han holder et spyd vendt nedover. Etter alt å dømme forestiller figuren guden Mars.⁵⁸ Det er ikke usannsynlig at kunnskapen om romerske medaljonger er blitt brakt til Norge av leiesoldater, og mannen som ble gravlagt på Gunheim, kan ha vært en tidligere offiser i den romerske hæren. Det må ha vært et miljø i Sauherad og distriktet rundt som hadde kunnskap om og anerkjente den sosiale og politiske verdien som medaljongene representerte. Medaljonger var blant de symbolene som romerske soldater fikk i belønning for utvist tapperhet og dyktighet i krig. Denne praksisen later det til at germanske konger og høvdinger overtok, men da med etterligninger, ikke sjelden med germanske gudemotiv og kunstuttrykk. Til dels sirkulerte disse

Fingerring fra Lille Gjerpen
fra 400- eller 500-tallet.

Foto: Fotograf ukjent /
Kulturhistorisk museum

gullmedaljonetterligningene mellom politiske ledere i germanske områder som gaver i alliansebygging. Medaljonetterligningen fra Gunheim har ingen tydelige germanske trekk, og kunstneren har forsøkt å få medaljongen til å ligne en helt bestemt romersk medaljong så mye som mulig.⁵⁹

Vi har enda et mektig funn. Fingerringen fra Lille-Gjerpen i Gjerpen må ha overstrålt andre gullfingerringe. På den er det avbildet et degenerert ormehode. Symbolikken gjenfinnes over store områder og kan kobles til svært rike eller kostbare funn. Den danske arkeologen Ulla Lund Hansen har definert slike funn som spor etter maktsentre. Vi vet fra skriftlige kilder at frankerne benyttet armringer som herskersymboler, og det samme gjorde prestene hos den germanske stammen goterne. Den norske arkeologen Bergljot Solberg mener at ormehoderingene reflekterer helt spesielle rangposisjoner. Fingerringen fra Lille-Gjerpen inngår i en rik mannsgrav fra yngre romertid.⁶⁰ Flere forskere ser de nevnte gullgjenstandene, ikke minst brakteatene, som uttrykk for at herskeren trer inn i rollen som leder for den religiøse kulten, i egenskap av å stå i en helt spesiell kontakt med gudene eller til og med som gudeætlinger.⁶¹

«Ek erilaR» – status hogd i stein

I slutten av romertiden og i folkevandringstiden kommer også posisjon og status til uttrykk i runesteiner. På Stenstad i Gjerpen sto det en runestein ved en kvinnegrav som inneholdt en bronsenål, et forgylt sølvsmykke, glassperler og en gullfingerring. Innskriften er «igjijon halaR», hvor førsteleddet kan være et kvinnenavn og sisteleddet det norrøne *hallr, «stein». Steinen er fra 300- eller 400-tallet. På runesteinen fra Saude i Sauherad finner vi trolig mansnavnet Wandaradas, senere norrønt *Vandráðr*. Vi har også spenna fra Bratsberg i Skien fra slutten av 400-tallet eller begynnelsen av 500-tallet med innskriften *ek erilaR*, førsteleddet er «jeg». Ordet «erilar» går igjen i mange runeinnskrifter både i Norge, Sverige og Danmark, men er ikke sikkert tydet. Flere har ment at det er ordet for runemester. Andre har satt det i sammenheng med folkestammen heruler. Den tredje forklaringen er at ordet er forløperen til det senere norske *jarl*. Språkforskeren Terje Spurkland mener at ingen av forklaringene er sannsynlige, men at den som bar tittelen *erilaR*, tilhørte samfunnets øverste sjikt. Det er altså åpenbart at *erilaR* markerte en status- og rangposisjon.⁶²

Småriket Grenland

Høvdingmakten som fantes i Gjerpen i bronsealderen og langt inn i eldre jernalder, fulgte ikke nødvendigvis samme slekt og var ikke like sterk hele tiden. Høvdinge kom og gikk, og krigermiljøer som omkranset høvdingen, oppsto og gikk i oppløsning.

I romertiden og folkevandringstiden rykket det opp en småkonge i Grenland som fikk et større maktvelde enn sine forgjengere. Når goteren Jordanes i år 551 e.Kr. i sitt historieverk beskriver Skandinavia (Skandia), nevner han

flere folkestammer i Norge, som horder, egder, raumer, ranrikinger og grener. Folkestammen *Granii* er med gode grunner blitt tolket som grener. Noen har også ment at forvanskningen *Teatel* kan være teler, men dette er mer usikkert.⁶³ Når det gjelder raumer og ranrikinger, er disse folkestammene knyttet til et rike, eller *riki*. Det vil si *Aeragnaricii* og *Raumarici*, altså Ranrike (Båhuslen) eller Ringerike, og Romerike. I norrøne tekster støter vi ellers på landskapsnavnene Rogaland, Hordaland, Hålogaland eller Helgeland, Hedmark, Telemark og Grenland.

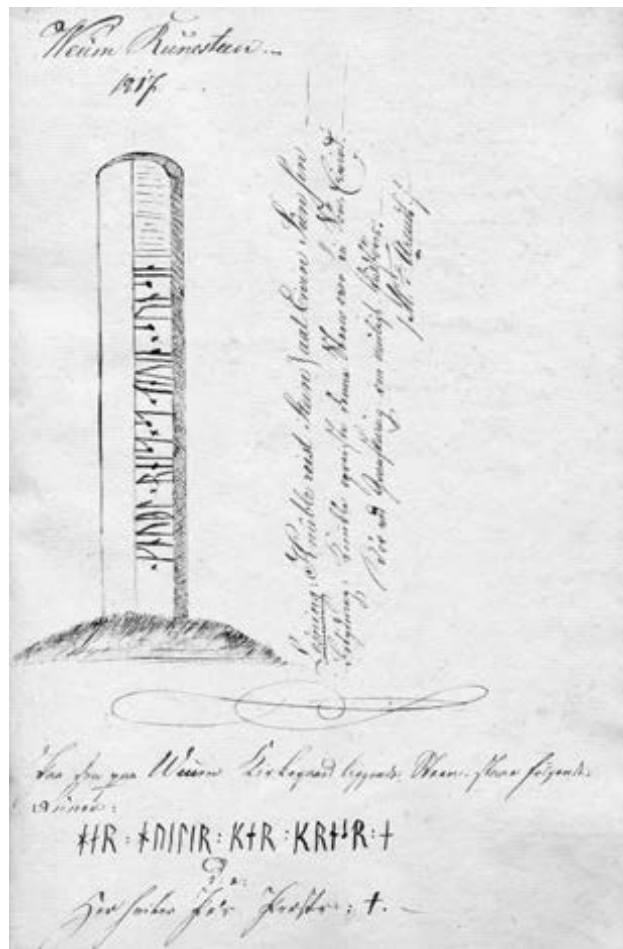
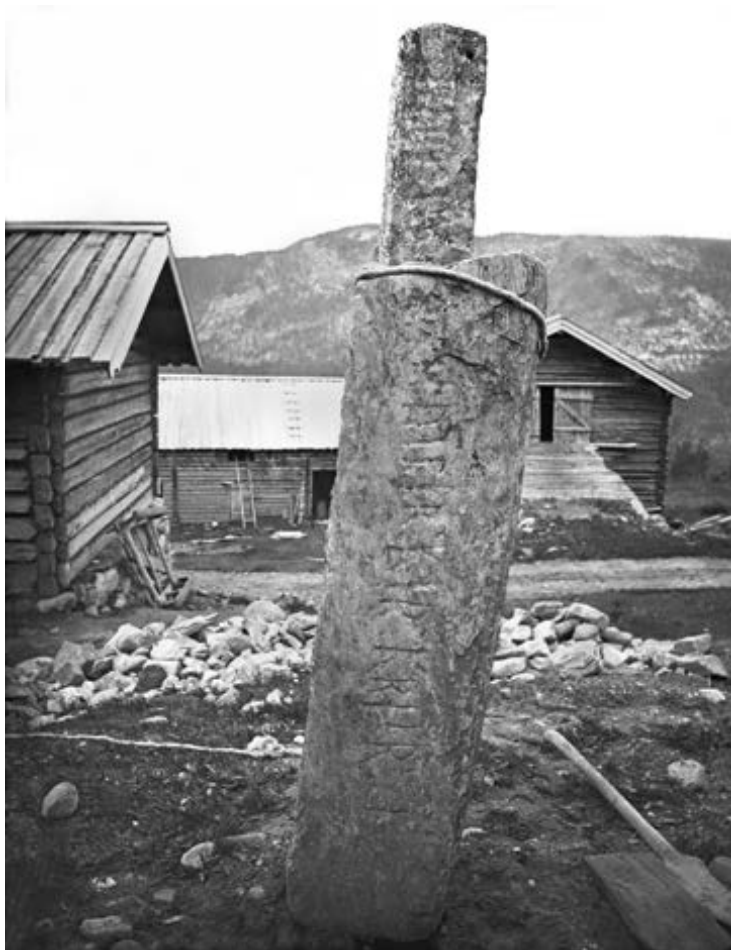
Historikeren Claus Krag har argumentert for at disse stamme- og landskapsnavnene ikke trenger å ha noe politisk innhold. Det er ikke nødvendigvis høvdingdømmer eller små kongeriker som skjuler seg bak benevningene, eller andre former for politisk og sosial organisasjon. Også rike-navnene skal ikke ha vært annet enn navn på landskap.⁶⁴ Grenland og Telemark betyr dermed ikke mer enn områdene der grenene og telene bodde, om vi følger Krag. Navn på folkestammer og landskap er strengt tatt ikke noen bindende bevis for småriker, men stammenavn vitner om fellesskap som sannsynligvis har hatt politisk karakter.

Arkeologen Bjørn Myhre har argumentert for at det var nettopp i yngre romertid og i folkevandringstiden at det oppsto høvdingdømmer eller småriker. Fra denne tidsperioden finner vi konsentrasjoner av bronse, glass og gull og flere storhauger og naust for langskip. Myhre har kartlagt slike funnkonsentrasjoner fra Skien-området i Telemark i øst til sentre i Nordfjord på Vestlandet i nordøst. Han ser for seg høvdingdømmer som langt på vei er identiske med det vi i senere tid kjenner som Telemark med tilgrensende områ-

Den berømte Bratsbergspenna fra rundt ca. 500 e.Kr. med innskriften *ek erilar*. Førsteordet *ek* betyr 'jeg'. Ordet *erilar* er ikke sikkert tydet, men må ha vært en statusbetegnelse. Ellers er spenna i gull svært forseggjort og kostbar.

Foto: Mårten Teigen / Kulturhistorisk museum

Runestein fra Søndre Veum i Fyresdal med nærbilde av runetegnene. Det står: «Gnúpr reisti stein denna, sunr Torleifs sunar ...» I moderne oversettelse får vi: «Gnup reiste denne stein, sønn av Torleiv, sønn av ...»

Foto: Kulturhistorisk museum

Tegningen som antikvarus M.F. Arendt gjorde av runene fra Veum i Fyresdal i 1817. Illustrasjon: M.F. Arendt, gjengitt i i kallsboka for Moland sokn

der, Aust-Agder, Vest-Agder, Rogaland, Karmøy-området, Sunnhordland, Nordhordland, Sogn og Nordfjord.⁶⁵ På Bjørntvet ruver mange storhauger, og langs Skienselva er det gjort rike funn av gull og glass og dessuten av bronsevaser. Den tette konsentrasjonen av «bygdeborger» eller militære anlegg som sammen danner mesteparten av Grenland, setter oss virkelig på sporet. Det gir oss konturene av et rike.

Borgene – et militært system

Fra Eidanger i sør til Bø og Sauherad i nord finnes det 30–40 såkalte bygdeborger. De er konsentrert langs Frierfjorden, Skienselva og rundt Norsjø. Mellom Norsjø og Frierfjorden gikk mye av ferdsele i eldre tid, og her lå befolkningstygdepunktet i eldre jernalder. I tillegg har vi ytterligere fire borger som befinner seg langt unna hovedvassdraget i Grenland. Det er tre i Drangedal og én i Lunde. Utbredelsen av borgene faller godt sammen med Grenland-området, og borgene hører stort sett til folkevandringstiden.⁶⁶

Borgene er anlagt på høydedrag og i bratte skrenter. Murene i forsvarsverket er som regel bygd av tørrmurt stein, og det er bare sjelden at en har brukt jordvoller som del av konstruksjonen. I dag ligger murene nedrast, men de må opprinnelig ha vært 1,5–2 meter høye. Plasseringen av borgene har neppe vært tilfeldig.

Forsvarerne i Grenland har fra borgen hatt god utsikt fra en høyde over ferdsele på fjord, elv eller innsjø. Den bratte skråningen har betydd minst mulig arbeid og enkel beskyttelse og har vært et murverk i seg selv. Det har sjelden vært behov for mer enn en mur. Adkomsten for angriperne har ofte vært svært vanskelig, med få muligheter for dekning. Men borgene var ikke bygd for å gi vern til mange over lengre tid. Ildsteder og matavfall vitner likevel om at de var i bruk. Grove kokekar og store mengder kokstein, dyrebein og kull forteller at familier har søkt tilflukt eller oppholdt seg her mer enn noen timer. Funn av spinnhjul peker i samme retning. Både menn, kvinner og barn har dratt opp sammen og vært i borgen i mange dager. Avstanden mellom borgene har ofte vært så liten at forsvarerne har greid å varsle hverandre fra borg til borg ved å brenne bål på høydedragene.⁶⁷

Borgene Steingardsås, Rugtvetkollen, Knardal, Liåsen og Kjempa ligger ved de viktigste veilinjene innen Solum til lands og til vanns. Jens Storm Munch mener at de godt kan ha vært tilfluktssteder for folk i forbindelse med krig. Men deres viktigste funksjon var nok å holde utkikk over fiendens fremrykking mot Norsjø. Også borgen Slottet i Eidanger har egnet seg godt som utkikkspost.

Den nedre enden av Norsjø er omkranset av to borger på østsiden, av Sandskottåsen og Trollborg på sørsiden, av Lilleåsen, Steinvikåsen og Vardefjell på vestsiden. Forsvarsverkene har gitt god oversikt over Norsjø. Vardefjell har nok vært sentret i forsvarssystemet. Herfra er det mulig å se over til de andre borgene. Når det gjelder de øvrige borgene ved den nedre enden av Norsjø, har de neppe tjent som tilfluktssteder for befolkningen, om vi følger Munchs vur-

Også utenfor grenlandsområdet er det blitt registrert stadig flere bygdeborg. Her er Storhaug bygdeborg i Notodden som arkeologer fra Telemark fylkeskommune fotograferte i september 2012. Den har de samme kjennetegnene som mange av bygdeborgene i Grenland. Fra Storhaug hadde en god utsikt over innferdselsveiene til bygda, og borgen fungerte som en del av et varslingsystem i tilfelle en fiendehær kom. Bygdeborgene er som oftest fra folkevandringstiden.

Foto: Telemark fylkeskommune

Steinblokker fra Storhaug bygdeborg.

Foto: Telemark fylkeskommune

Bygdeborgen Steinvikåsen ved begynnelsen av Skienselva. Mot sørøst og sør er det utsikt over Elsetgårdene, innerste del av Fjærekilen og Geiteryggen. I vest er det meget god utsikt over Fjærekilen, Hanes, bygdeborgen på Vardefjell og langt innover i landet.

Foto: Kjell-Henrik Semb / Telemark fylkeskommune

deringer. De ligger for langt unna bosetningsområdet og er vanskelig tilgjengelige. De tre forsvarsverkene i Drangedal virker ved første øyekast lite gunstig plassert langt utenfor folkeskikken. Men i folkevandringstiden gikk det en viktig vei fra Drangedal og ut til Frierfjorden, og den bandt dalen sammen med sentralbygdene rundt fjorden. To av borgene gir god utsikt over ferdsele over vann, som Tokevatn og Bjårvatn, og langs hovedveien. Festningsverkene i Bø og Sauherad ligger nær områder som tidlig hadde tett bosetning. Trelsborg, Bekkekollen, Brattingsborg og Blikkås har gitt kontroll over Bøelva og Sauarelva. Steinborg har vært et senter eller hovedkvarter i krig. Herfra har forsvarere hatt en enestående utsikt sørover mot Norsjø, samtidig med god utsikt til de andre borgene i området.⁶⁸

Småkongen på Bjørntvet

Mye peker mot at Grenland var et høvdingdømme eller et rike for en småkonge. Om ikke navnet *grener* er bindende bevis for et smårike, er både den generelle kunnskapen vi har om germanske samfunn i folkevandringstiden, og det arkeologiske materialet sterke holdepunkter for at Grenland på denne tiden var et småkongedømme. Bygdeborgene synes å kretse inn et rike, og bygdeborgene i Drangedal og Siljan fremstår som en forlengelse av den tette konsentrasjonen av militæranlegg langs hovedvassdraget i Grenland.

Hvor finner vi det som kan ha vært setet for småkongen i Grenland? Jo, gården Bjørntvet, ikke langt fra Skienselva. Her er det funnet store gravhauger, som er mellom to og seks meter høye, og flere av dem har en diameter på 35–40 meter. På nabogården Klyve finnes det ytterligere 8–9 storhauger, som må ha vært en del av Bjørntvets gårdsvald. I området er det svært mange kokegroper og et større område med hulveier. Her finnes det skråninger med sandblandet jord, som egnet seg ypperlig for tidens åkerbruk. Bjørntvet må ha vært en av Telemarks beste gårder. I distriktet rundt denne storgården finner vi noen av Norges rikeste funn fra folkevandringstiden, på gårdene Søtvet, Falkum og Bratsberg. Med Bjørntvet hadde høvdingen også kontroll over nedre deler av Skiensvassdraget.⁶⁹

Et rike og en utkant

Før folkevandringstiden etter 400-tallet var hovedtyngden av gårdsbosetningen konsentrert til området rundt Norsjø og ned til Frierfjorden. Det var her gårdene og bygdene fantes. Først fra slutten av romertiden (300-tallet) og enda mer i folkevandringstiden (400–550 e.Kr.) fikk de indre strøkene i Telemark mer sammenhengende gårdsbosetning. Mye tyder på at Grenland var et rike i folkevandringstiden. Grenene utgjorde trolig en stamme og ble så viden kjent at goteren Jordanes kunne berette om dem på 500-tallet e.Kr. Borgene i Grenland utgjorde et organisert og gjennomtenkt forsvarssystem som forteller mye om politisk sentralisering. Grenene var ikke bare en stamme i

Betalingsgull fra Bø i Gjerpen fra 500-tallet.
Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

folkevandringstiden. De hadde også skapt seg et rike og fått seg en konge. Han overgikk tidligere ledere i makt og status. Grenlandskongen rådde over flere statusgjenstander i edelt metall og glass, samlet større militære mannskaper, hadde mer folk og større landområder under seg og kjente til konger og høvdinger i andre land. Det indre Telemark var ennå svært tynt bosatt.

NYTT LANDNÅM OG NY RIKDOM

Vikingenes tidsalder

Vikingtiden, eller ca. 800–1050, forbinder vi særlig med vikingferdene, som til dels er belagt i skriftlige kilder. Plyndringstokt og militære ekspedisjoner som utgikk fra norske, svenske og danske områder, truet mange land og riker. Nordmenn var med på å kolonisere irske, skotske, engelske og franske områder og dominerte bosetningen på Vesterhavsoyene, og egne vikingriker ble grunnlagt i Irland, England, Nord-Frankrike og Russland. I et par århundrer holdt nordmenn, svensker og dansker deler av Europa i sitt grep. Vikingtiden førte med seg viktige omveltninger. Hedendommen måtte vike for kristendommen, og småriker ble etter hvert avløst av et rikskongedømme. I dette kapitlet skal vi samle oss om dette indre landnåmet og forutsetninger for det, slik det fortonte seg i Telemark.

Vi skal i det følgende diskutere om vikingtiden bare var en tid med vekst, og hvor langt Telemark nådde når det gjaldt mer industrimessig utvikling og handel. Viktig i den forbindelse er hvordan innland og kyst i Telemark ble nærmere knyttet sammen gjennom storproduksjon av jern, brynestein og fangstpro-

Sverd og øks fra Fyresdal fra vikingtiden. Sverdet har den magiske innskriften NGERIHFEICIT. Negeri fecit er latin, men har uvis betydning.

Foto: Ove Holst / Kulturhistorisk museum

dukter i fjellområder og handelsveiene via Skien og ut til Nord-Europa. Førte denne økonomiske aktiviteten til dannelse av en by i Skien i vikingtiden?

Fri, trell, mann og kvinne

Diktet Rigstula i *Den eldre Edda* kaster lys over den sosiale lagdelingen i vikingtiden og tidlig middelalder. Cuden Rig er på vandring fra hus til hus. I tre ulike hus ligger han med kona og gjør henne med barn. Rig skaper samfunnsordenen, for tre barn blir opphavet til trelen, bonden og jarlen. Trelen er stygg og fæl, har skrukker på hendene og lut rygg og gjør tungt og slitsomt arbeid. Han bærer kvist, lager gjerder, gjødsler åkrer og graver torv. Hans mor går bare i filler. Han gifter seg med en kvinne med søle på føttene og med krokete nese. Kosten er ikke annet enn en tjukk og klumpete leiv av grovt korn og en bolle med sodd. Bonden lever og ser annerledes ut. Han har finklipt hår og

skjegg, og både han og kona er velkledde. Sønnen deres Karl er sunn, frisk og sterk. Han temmer okser, bygger hus og pløyer. Hos bonden får Rig god mat, en lekker kalvesteik. Bondeparet fremstår som det store mellomsjiktet eller normalpersonene i samfunnet. Når guden kommer til jarlen, blir han servert et overdådig måltid på hvit linduk og i fat og krus prydet av sølv. Fatene bugner av stekte fugler, flekk og kråser, og krusene fylles med vin. Sønnen Jarl er vakker med kvasse øyne. Han driver ikke med kroppsarbeid, men vier all sin tid til idrett og våpenbruk. Han svinger skjold, setter strenger på buene, skjefter piler og kaster spyd, rir hester, hisser opp hunder og svømmer i vann.⁷⁰

Vi vet lite om trelleholdet i Telemark. De gamle landskapslovene forteller at trellel ikke hadde noen personlige rettigheter. Det var herren som mottok sårbotter og drapsbot om hans trellel ble skadet eller drept. Trellel manglet beskyttelse mot sin herre. Derimot hadde trellel eget straffeansvar med sin kropp. Han ble pisket om han gjorde seg skyldig i skadeverk, flukt eller tyveri. Ufrie menn og kvinner var å betrakte som eiendom. Bestemmelser om trellesalg og kvegsalg er nesten likelydende, og trellel omtales flere ganger som betalingsmiddel ved transaksjoner.⁷¹

Håkon jarl og den mektige Tora fra Rotmol (Melhus i Sør-Trøndelag) til venstre og trellel Tormod Kark til høyre, slik Christian Krohg fremstilte det som illustrasjon til Snorres Heimskringla. I grisebringen hos Tora hadde jarlel gjemt seg sammen med trellel for å unngå å bli fanget og drept av Olav Tryggvason. Det endte med at trellel drepte jarlel, og således inneholder denne beretningen et svært dramatisk og uventet moment.

Illustrasjon: Tegning av Christian Krohg i Snorres Heimskringla

En urnesspenne av bronse fra ca. 1100 e.Kr. som ble funnet i forbindelse med dreneringsarbeid på Gunnarsrød i Porsgrunn rundt 1950. Den har den samme ornamentikken som i stavkirken Urnes i Luster i Sogn, derav navnet. Nettopp denne spennen har siden vært logoen til Oldsaksamlingen. Vi kjenner bare om lag et 20-talls urnesspenner fra Sør-Norge. Det er nylig funnet en urnesspenne fra Faret ved Hjellevannet i Skien kommune.

Foto: Louis Smestad / Kulturhistorisk museum

Noen spor har vi etter trellehold i Telemark. Det ene er gården Tråk i Bamble, som i Øysteins jordebok fra 1390-årene er omtalt som «i Þrælakrom» eller «Þrælakrar». Førsteleddet er «trell» og sisteleddet «åker». ⁷² Navnet får en til å tenke på Heimskringlas fortelling om stormannen Erling Skjalgsson som gav sine treller åkerland til korndyrking til egen vinning. Det andre eksemplet er den forsvunne gården *Kumburuð* i Gjerpen. Førsteleddet er av *kumbaf*, som er ett av trellebarna i Rigestula, og har betydningen «tjukk, klumpete jente». ⁷³ Historikeren Tore Iversen setter slike trellenavn i sammenheng med frigivelse av treller og praksisen med at den frigitte trellen fikk lov av sin herre til å rydde seg et bruk i nærheten av herrens gård. Han tenker seg et omfattende trellevesen i Norge, og at mange mindre bruk i nærheten av større gårder avspeiler betydelig nyrydding ved frigitte treller. Mot dette kan det innvendes at det er få bevarte gårdsnavn sammensatt med trell eller andre sosialt nedsettende navn, som kot «lite hus», dyrenavn som mus, katt og padde, eller f.eks. *drumbr*, «tjukk, klumpete». Noe annet er de mange bestemmelsene om trellehold og frigiving av treller og den hyppige omtalen av dem i landskapslovene og landsloven. Dette indikerer at treller må ha vært en sosial gruppe av en viss tallstørrelse.

Rigestula antyder at normalhusholdet var bondehusholdet. I stor grad kan vi tale om et bondesamfunn. De gamle kristenrettene for Østlandet kjenner ikke andre bønder enn haulder eller odelsbønder, eller sosiale kategorier mellom lendmenn og treller. Nå kan benevnelsen hauld sikte til frie menn i sin helhet, uten at lovgiverne i rettslig sammenheng har funnet grunn til å skille mellom odelsbønder og leilendinger, eller mellom dem som eide og dem som leide jord. I Grenland kan skillet mellom jordeiende bønder og leilendinger ha fått både sosial og økonomisk betydning alt i vikingtiden. Her kom gods-dannelsen og leilendingsvesenet i flere sentralbygder til å omfatte mange gårder i middelalderen, mens bondeeiendommen fortsatte å være dominerende i det indre Telemark. Det siste hang til dels sammen med mer jevne sosiale forhold.

Lendmannsætta på storgården Bratsberg på 1100-tallet levde nok et liv som ligner på det Rigestula beskriver for jarlefamilien. Ellers skapte høvdingene og deres krigere en dynamikk som fremmet sosial lagdeling. Elitene søkte å skaffe seg både makt og rikdom, ikke minst gjennom hærferd og plyndring, og i Grenland begynte nok flere mektige familier å samle seg jordegods – eller eiendomsrett til gårder – alt i yngre jernalder. Rikt gravgods beretter om personer som tilhørte et lokalt aristokrati, eller som har hatt høy sosial status. Også kvinnene ble hedret med staselige gravferder.

Med metalledetektor kunne en i Tokke i Telemark i 2003 avdekke en branngrav fra tidlig vikingtid. Det viste seg å være en kvinnegrav som inneholdt et vevsverd, en celt, fragmenter av linhekle og en ukjent gjenstand av jern, et spinnehjul av bergart og en perle av glass. Nye undersøkelser i 2006 avdekket mer gravgods, noe som tydet på at en hadde kommet over enda flere kvinnegraver. Det ble gravd fram bissel, linhekle, saks, syl, sigd, glassringer, deler

av en armring, en halsring og en spillebrikke. Gjenstandene her ble tidfestet til 790–820 e.Kr.⁷⁴ Men gravområdet er blitt plyndret, slik at en del av gravgodset har gått tapt. Arkeologene kom med dette på sporet av en kvinne med høy sosial status. Gjenstandene i grava forteller at karding, spinning, vev og søm var en viktig del av kvinnesyslene. Det passer også med et generelt bilde for kvinnegraver at sigden er det eneste jordbruksredskapet som har kommet med. Smykker som armring og halsring er også typisk kvinnegravgods. Derimot viser et bilde som tilhørte mannens dyr, hesten, at skillet mellom manns- og kvinnesymboler kunne overskrides. I andre kvinnegraver er det også funnet våpen.

Det var mannen i husholdet som var overhode og representerte det utad, ikke minst på tinget. Det var mannen som forsvarte husholdet med våpenmakt, noe ikke minst de mange våpenfunnene bærer bud om. Men mann og kvinne var kanskje mer jevnbyrdig enn det en skulle tro. Kvinnegraver vitner om at ikke bare menn ble hedret med graver, selv om kvinnegravene utgjør bare 12–13 % av det totale antallet graver i Telemark fra vikingtiden.⁷⁵ Husbonden og kona var sammen om å styre gården. Vi ser at kona på gården rådde over husene og hadde nøklene i sin besittelse. Fra hele Telemark er det registrert 60 graver fra yngre jernalder og middelalder som har inneholdt nøkler. Det het da også at kvinnene skulle rå «innanstokks», mens mannens domene var «utanstokks». Maktfordelingen gikk altså ved dørstokken i husene. Rune-

Øverst til venstre: Bronsespenne fra en kvinnegrav i Telnes i Seljord fra vikingtiden.

Foto: Ørnulf Hjort-Sørensen / Kulturhistorisk museum

Nederst til venstre: Oval spenne fra en kvinnegrav i Nesland i Drangedal fra vikingtiden.

Foto: Ove Holst / Kulturhistorisk museum

Øverst til høyre: Perler fra Tokke fra vikingtiden.

Foto: Ann Christine Eek / Kulturhistorisk museum

Nederst til høyre: Bronsebeslag fra Bø fra vikingtiden.

Foto: Mårten Teigen / Kulturhistorisk museum

Det rike gravfunnet fra Dårstul i Hjartdal fra merovingertiden. Det viser et fullt våpensett for en mann med sverd, øks og spyd. Her er også kniver, pilspisser, saks, ljå, sigd, fil m.m.

Foto: Fotograf ukjent / Kulturhistorisk museum

innskrifter fra vikingtiden og de senere landskapslovene viser dessuten at kvinner hadde arverett til fast og løst gods, selv om arveretten var mindre og mer begrenset enn den var for mannen. Endelig gir enkelte gårdsnavn inntrykk av at kvinner også kunne få æren for ryddingen av en ny gård, og da som overhode for husholdet.

Et nytt geografisk tyngdepunkt

I eldre jernalder lå befolkningstyngdepunktet i bygdene rundt Skiensfjorden og rundt Norsjø. Her fantes også mye av rikdommen og det økonomiske overskuddet i form av forseggjorte praktvåpen og prydgjenstander i edelt metall. Alt i merovingertiden merker vi et skifte. Vi finner i perioden 550–800 e.Kr. flere våpengraver fra bygdene utenfor Grenland enn innenfor. Hans Gude Gudesens kartlegging fra 1976 viser for merovingertiden at mens Grenland, representert med kommunene Skien, Gjerpen og Bamble, har 8 våpengraver, har bygdene i resten av Telemark til sammen 23 våpengraver.⁷⁶ Svært rik er mannsgrava fra Dårstul i Hjartdal, som inneholder fullt våpensett med sverd, spyd, pil, øks, to celter, fil, saks, ljå, sigd, to kniver m.m.⁷⁷ Overgangen til merovingertiden representerer et brudd og er gjerne blitt tolket som en krisetid forårsaket av pestepidemier og klimaforverring. Gudesen har vist til at offer- og våpenfunn på Østlandet nærmest opphører på midten av 500-tallet, og at antallet gravfunn er langt lavere enn i periodene før.⁷⁸ I enkelte områder har arkeologene brakt på det rene at gårder også ble lagt øde. Ved Møsstrand er det påvist jernvinne senest i folkevandringstiden, men så følger en funntom periode et stykke inn i vikingtiden.⁷⁹ Imidlertid påpeker Gudesen at krisetegnene i merovingertiden bare gjelder sentrale jordbruksstrøk og ikke fjell- og dalstrøk, som opplevde vekst.⁸⁰

Bjørn Myhre og andre har tolket merovingertiden i Norge annerledes. Myhre mener at på 600- og 700-tallet ble bosetningen først og fremst intensivert innenfor etablerte bygder, samtidig som mange gårder i utkantområder ble lagt øde. Av det fulgte færre og større gårder som krevde større innmark og utmark. Ryddingen kom da også til å skje innenfor etablerte bosetningsområder.⁸¹ I Fyresdal er det som nevnt gjort funn av åkerreiner som viser den intensiverte åkerdriften, og nylig også i Rosland i Bamble.⁸² Samtidig ser vi at husene på gårdene begynner å få oppdelte eller spesialiserte funksjoner allerede i merovingertiden. Det fremgår av undersøkelsene som Irmelin Martens gjorde i 1970-årene av tre hus på Hardangervidda.⁸³ Her ble det avdekket fra merovingertiden et fjøs som var adskilt fra resten av bebyggelsen. Mer vanlig ble det med adskilte fjøs i vikingtiden.⁸⁴

Myhre avviser at merovingertiden var en krisetid. Det var heller snakk om samfunnsendring. Det oppsto mer varig og stabil maktkonsentrasjon hos småkonger og høvdinger og lokale eliter, og det ble mindre rivalisering og konkurranse mellom de mektige. Det gav seg utslag i mindre behov for makt-

demonstrasjoner i form av store gravhauger og rikt gravgods og i større hus med inngjerding av større jordbruksareal for elitepersoner.

Våpenfunnene viser som nevnt at de indre bygdene i høyeste grad var livskraftige i merovingertiden. De gir definitivt ikke grunnlag for å snakke om en krisetid. Arkeologen Dagfinn Skre tolker på samme måte som Gudesen merovingerfunnene som en begynnende bosetningsekspanjon mot fjellområdene i Vest-Telemark.⁸⁵

Det indre Telemark tar ikke bare igjen forspranget i merovingertiden når det gjelder gravfunn. I vikingtiden rykker de indre bygdene fra de gamle sentralbygdene. De har flere funn enn bygdene langs kysten og i kystopplandet i Telemark. Dalbygder som Hjartdal, Seljord, Kviteseid, Fyresdal, Vinje, Rauland, Lårdal, Tinn og Gransherad føyer seg inn i et felles mønster for Innlands-Østlandet. De inngår i et funnrikt innlandsbelte som strekker seg fra Setesdal i vest og østover til Sandsvær, Øvre Eiker, Ringerike, Hadeland, Toten og hedmarksbygdene. Det arkeologiske materialet tegner et klart bilde av bosetningsutviklingen i vikingtiden. Det er en jevn og beskjeden økning i funnene på 600- og 700-tallet, med en sterk økning på 800-tallet, og med en enda sterkere vekst på 900-tallet. Funnfordelingen viser med all tydelighet at det virkelig store landnåmet i fjell- og dalbygdene foregikk i vikingtiden.⁸⁶

En oversikt fra 1960-årene viser at Øvre Telemark hadde 259 gravfunn og 290 løsfunn som stammet fra vikingtiden.⁸⁷ Fra disse indre bygdene finner vi praktsverd, kostbare ovale spenner, eksklusive ringspenner, utenlandske perler, smed- og snekkerredskap og hesteutstyr. Mye av det kostbare gravgodset røper sosiale eliter, mens graver med færre og mindre verdifulle gjenstander kaster lys over frie menn fra de bredere befolkningslagene. Treller og småkårsfolk har etterlatt seg få spor i gravmaterialet.

I Seljord er det 50 ulike gravfunn fra vikingtiden, mens det f.eks. bare er 20 gravfunn fra Bø i samme periode. Det er likevel ingen ting som tyder på at Grenland kom svekket ut av vikingtiden. Et skattefunn fra Rennesund i Solum med 87 mynter viser spor etter mektige slekter, og Dagfinn Skre ser ikke bort fra at funnet kan knyttes til forfedrene til lendmannsætta på Bratsberg, som må ha etablert en maktposisjon tidligst på 1000-tallet.⁸⁸

Vikingtiden – ikke bare landnåmstid?

Tradisjonelt er gårdsnavnetyper sammensatt med *-staðir* (-stad), *-býr* (-by), *-setr* (-set) og *-þveit* (-tveit) i hovedsak blitt tidfestet til vikingtiden. Gårdsnavn med etterleddene *-staðir* og *-setr* er primære bosetningsnavn som betyr «bosted», mens etterleddet *-þveit* står for det mindreverdige «et mindre jordstykke». Det er ennå stor enighet om at tveit-navnene i hovedsak må være fra vikingtiden, og det finnes mange av dem innover i bygdene i Telemark. Til sammen utgjør de tre navnetypene en viktig del av argumentasjonen for at det i vikingtiden fant sted et stort indre landnåm ved siden av det ytre landnåmet utenfor Norges grenser.

Imidlertid har funn av gravgods fra eldre jernalder, ikke minst på stad- og set-gårdene, ført til at arkeologene har avvist den vanlige kronologien for gårdsnavn. De har langt på vei forlatt gårdsnavn som kilder til bosetningshistorie. Begrunnelsen for å plassere hovedtyngden av stad-gårdene i vikingtiden var at navnetypen ble brukt på mange nyrydningsgårder på Island gjennom hele vikingtiden, og at mange av stad-gårdene i Norge og på Island er sammensatt med personnavn. Ellers er gårdsnavn sammensatt med -by utbredt på de britiske øyene og er spor etter norrøn kolonisering.

I Fyresdal har 6 eller 7 av 11 stad-gårder personnavn som førsteledd.⁸⁹ Bruken av personnavn skal ha stått for en ny navneskikk og for en individualisering i samfunnet i vikingtiden. Den enkelte rydningsmannen eller rydningskvinnen rykket i forgrunnen, og ætta ble mindre fremtredende. Enkeltfamiliebruk skal ha erstattet flerfamiliebruk, og husholdene ble mindre.⁹⁰ Det er opplagt at både stad-gårder og set-gårder i sentrale bygder kan gå tilbake til eldre jernalder, men i de indre delene av Telemark kan mange av stad-gårdene tilhøre ekspansjonstiden i vikingtiden. Den svenske stedsnavnforskeren Lennart Elmevik vil tyde grunnordet i *staðir* som «kant» og «rand». Han vil sette *staðir*-formen i forbindelse med «grenseområder» og «utkantområder» eller rett og slett «utmark». Disse navnetolkningene er, som Elmevik selv påpeker, ikke nye.⁹¹ Magnus Olsen har påpekt at de norske *staðir*-gårdene er sekundære. Den islandske navneforskeren Svavar Sigmundsson har vist til at de største gårdene på Island ikke bærer navn på -*staðir*.⁹² Han mener at flere av *staðir*-gårdene må ha vært satellittgårder for sentralgårder. Også navneformen -*setr* kan settes i forbindelse med utkantgårder i utmarka.⁹³ Både bruken av -*staðir* og -*setr* i navneskikken kan derfor demonstrere nyrydding eller kolonisering av nye områder så sent som i vikingtiden.

Var vikingtiden den store landnåmstiden, en periode da mange gårder ble ryddet og mange av bygdene innover i landet ble folkerike? Lenge og fremdeles har dette vært oppfatningen blant mange historikere og arkeologer. Tendensen er nå å oppvurdere bosetningsekspsjonen i århundrene før 550–600 på bekostning av tidsrommet 600–1000 e.Kr. Bergljot Solberg taler om et nedjustert landnåm i vikingtiden.⁹⁴ Arkeologen Bjørn Myhre har avvist at siste del av 700-tallet og 800-tallet, eller tidlig vikingtid, var en periode med sterk folketallsøkning og kolonisering av nye områder. Mange gårder som ble forlatt på 600-tallet og første del av 700-tallet, ble ikke tatt opp igjen før i høy-middelalderen eller på 1100- og 1200-tallet. Flere undersøkelser daterer mange hundre hustuffer til romertiden og folkevandringstiden, mens få hustuffer er fra tidlig vikingtid.

Vikingtiden bød på landnåm og vekst i folketall, men veksten var sterkere etter ca. 900 enn før. Først rundt 900 begynte et nytt landnåm, skal vi følge Myhre. De mange jernvinnene og fangstanleggene som ble reist på 900-tallet, gav grunnlag for ny gårdsbosetning i utkantområder. En vesentlig forutset-

Kokegrop under oppfyring.
Foto: Telemark fylkeskommune

ning for den sterke bosetningsekspansjonen i de indre bygdene i siste del av vikingtiden finner vi i jernvinna.

Jernvinna skaper folkerike bygder

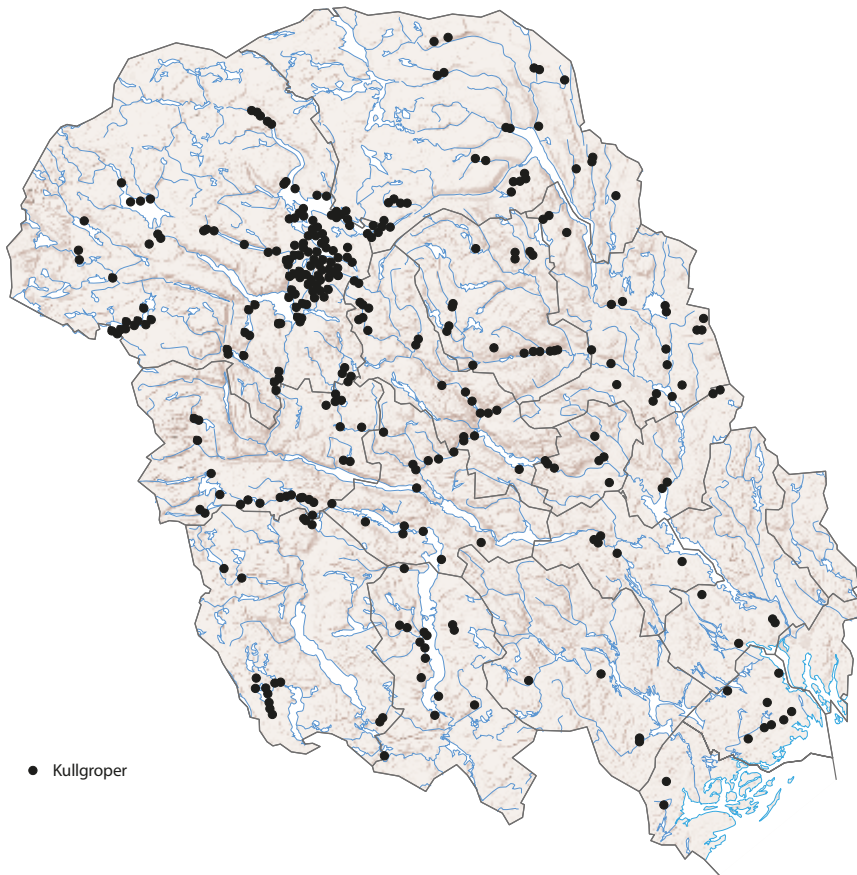
Den mest grundige kartleggingen av jernvinner er gjort på Møsstrond i Rauland.⁹⁵ Rundt Møsvatn er det registrert 240 jernvinneplasser, og bare på det lille området Tangen ved vannet finner vi 135 av dem.⁹⁶ I løpet av vikingtiden kom hver eneste gård eller bosetning i området til å ha sin egen jernvinne. Jernproduksjonen kom til å skape grunnlag for en nokså tett bosetning rundt vannet, som ligger i et svært marginalt område for jordbruk. De første jernvinnene rundt Møsvatn synes å ha kommet i drift allerede på 500-tallet e.Kr., altså i overgangen fra folkevandringstiden til merovingertiden. Mange jernvinner ble anlagt på 800- og 900-tallet, men de fleste var i drift på 1000- og 1100-tallet.⁹⁷ Samtidig skjedde det store endringer i teknologi og driftsform. Det foregikk en utvikling fra små, enkle jernvinneplasser til store, kompliserte anlegg. En gikk over fra å bruke hellegryte eller gropovn til sjaktovn. Hellegrytene var nedgravde gropovner. Ovnene var enkel med fast, hellelagt bunn og vegger av skråstilte heller. Noen av disse var lukkede ovner uten slaggutløp og med lufttilførsel fra overkanten. En annen variant var ovner med slaggutløp på siden og lufttilførsel ved herden. Sjaktovnene var mer avanserte. Mens gropa i bakken samlet slagget, ble ovnen lagt over bakken som en sjakt av leire og tjente som en skorstein. Sjakten kunne lett utvides,

Kartet viser jernvinneanlegg i Telemark. Møsvatn har den største konsentrasjonen av registrerte jernvinner med hele 240 stk. Mange av dem kom i drift allerede på 500-tallet.

og det ble lettere å tappe slag. Dermed lot det seg gjøre å brenne over lengre tid, og kapasiteten ble større. Denne teknologiske endringen løp sammen med at en bygde hus over jernvinna, som vi kaller blesterhus. Dermed var det åpnet for helårsproduksjon. Gjennombruddet for sjaktovn og blesterhus på Møsstrand kom på 800-tallet, og dette førte til en langt større produksjon av jern i form av jernlupper (jern i osteform) og jernbarrer.

Bosetningen på Møsstrand fortsatte gjennom hele vikingtiden å være spredt, og jernvinneplassene var små. Den store spredningen av jernvinneanleggene i terrenget – ofte mellom 800 og 1100 meter over havet, tett oppunder tregrensen – kunne tyde på at det ikke var noen nær sammenheng mellom gård og jernvinne. Imidlertid har Martens argumentert for at jernvinna faktisk har bestemt bosetningen og lagt grunnlag for en langt større tetthet med gårder i en fjellbygd som ellers hadde dårlige vilkår for jordbruk. Basisnæringen var februk, og jernvinna kom som en helt nødvendig tilleggsnæring sammen med jakt og fiske. For befolkningen på Møsstrand var det livsviktig å drive med ulike utmarksnæringer, og dette forutsatte økonomisk utnyttelse av store områder. Jernvinna må vi derfor se som et ledd i gårdsdriften.

Det gikk med mye kull under produksjonen av jern. Det er naturlig nok registrert flest kullgroper i nærheten av jernvinneanleggene.

Jernvinna gav grunnlag for velstand. Martens har kommet fram til at de ulike anleggene må ha produsert jernmengder som langt oversteg husholdsbehovet på den enkelte gård. Befolkningen på Møsstrand har vært avhengig av leid arbeidskraft utenfra, og jernvinna krevde spesialkunnskaper og innsikt som bare noen få hadde. Jernlupper og jernbarrer inngikk i et varebytte. Med jernet byttet bøndene på Møsstrand til seg både korn og statusgjenstander fra bønder i dalbygdene. Martens antar at en fjellbygd som Møsstrand hadde dårlige forutsetninger for sosial og økonomisk organisering, og at produksjonsenhetene har vært små. Hver gård har hatt sin jernvinne. Derimot ser hun for seg at et elitesjikt i dalbygdene kan ha styrt produksjonen, og at jernprodusentene på Møsstrand fungerte som klienter. Rike gravfunn fra en dalbygd som Tinn kan tyde på at det i vikingtiden vokste fram et aristokrati. Det satt høvdingar som «fjernstyrte» en viktig jernproduksjon høyt til fjells og langt fra sitt høvdingsete nede i bygda.⁹⁸

I Tinn er det funnet ti vikingtidssverd med dekorerte hjalter av til sammen 30 sverd. Bygda har hatt tilgang til store utmarksområder som egnet seg godt til både fangst og jernvinne. Den østlige delen av Møsstrand må ha soknet til

Rester etter en jernvinneovn
fra Nape i Fyresdal og
akvarell av en blesterovn fra
Møsvatn.

Foto (t.v.): Telemark
fylkeskommune

Illustrasjon (t.h.): Akvarell av Inge
Iversen (1978) / Foto: Ove Holst /
Kulturhistorisk museum

Tinn eller vært en del av bygdas interesseområde. Martens antar at gården Mårem ved Tinnsjø kan ha vært en sentralgård, og at herren her har kontrollert og fått tilgang på viktige deler av jernproduktene fra Møsstrond og andre områder. Noen av sverdene fra Tinn kan ha vært produsert i bygda eller i nabo-bygder. Like viktig for velstanden og makten på Mårem har også tilgangen på fangstprodukter vært.⁹⁹

Kartlegging av jernvinner som Kjetil Loftsgarden har gjort i Raulandsheiene i nærheten av Møsvatn, bekrefter bildet som Martens har tegnet på grunnlag av funnene i Møsstrond. Han har dokumentert ytterligere omfanget av helårsproduksjon. På 16 av 20 steder hvor det er påvist jernproduksjon, er det registrert blestertufter, og en viktig del av arbeidsprosessen kom da til å foregå om vinteren.¹⁰⁰

Produksjonen ved Møsvatn har hatt et omfang som få andre områder kunne skilte med. Det finnes spor av jernproduksjon ned mot Totak i Rauland og i Hjerdalen og Håkådalen tilknyttet Vestfjorddalen i Tinn, men i mye mindre målestokk. Det er først jernvinneanleggene i Bykle-Vinjeheiene mellom Setesdal og Telemark som kan måle seg med dem ved Møsvatn.¹⁰¹ Imidlertid kan de siste års mange registreringer av kullgroper rundt omkring i Telemark fylke endre bildet. Det kan ha vært omfattende jernproduksjon flere steder i fylket.¹⁰²

Undersøkelsene ved Møsvatn avdekker at en fremstilte utelukkende råjern, noe som betyr at det var spesialister nedover i dalene som tok seg av den videre bearbeidingen. Graver etter smeder avslører denne spesialiseringen. Den mest kjente smedgrava er fra Bygland i Morgedal som inneholder 120 jerngjenstander, og blant disse 25 smedredskaper. I grava er det bevart så

å si hele utstyret en spesialisert våpensmed råde over. Her finner vi alt fra tenger, hammere, ambolt, meisler, platesaks, trådjern, filer og en støpeform til sølvbarrer og en liten støpeskje som var en del av gullsmidverktøyet. Vi har videre en mindre smedgrav fra Skredtveit i Mo. Den rommet fire hammere, tang, fil, meisler og saumlo sammen med et annet gravgods, som et tveegget sverd, en slegge, to celter, jernstang, vevskje, bryne og bor og annet.¹⁰³ Begge smedgravene finner vi godt plassert langs veifar og ikke altfor langt fra jernproduserende fjellbygder – Skredtveit mot Bykle-Vinjeheiene og Bygland mot Rauland-Møsvatn. Martens tenker seg at jern som smedene foredlet til ferdige redskaper, ble ført til ulike markeder i Telemark og solgt til kjøpere der. Det finnes ingen store funn av jernredskaper rundt mulige markeder, slik at distribusjonen av jern og jernredskaper nok har gått mange veier gjennom lokale handelsmenn og kanskje helst lokale stormenn.¹⁰⁴

Brynesteinen fra Eidsborg

I 1959 kunne avisene melde om en liten sensasjon. Det var blitt funnet rester etter en båt ved Bøle i Skienselva. I båten var en viktig del av lasten bevart, for her lå en rekke uslipte bryneemner av hardstein. Emnene var 25–30 cm lange og 5–7 cm brede. Steinen kom fra bruddene i Eidsborg sogn i Tokke kommune. Bruddene kan sees fra rv. 45, og de ligger på fjellryggen mellom Lårdal sogn og Eidsborg sogn. Bruddene i Lårdal ligger ved Kjønstol i Stødledalen, og i Eidsborg befinner de seg i åssiden øst for gårdene Lofthus, Kvåslungen og Groven, i tillegg til mange spredte brudd i distriktet. Som Sigrid H.H. Kaland har påpekt, var bruddene i middelalderen en del av allmenningen for gårdene i bygdene. Senere analyser viser at Bøle-skipet hadde konstruksjon som en «holk» – en vanlig nordeuropeisk handelsskipstype i middelalderen. Ut fra årringer ble det datert til 1380-årene. Skipet var på vei ut av Skienselva, eller hadde satt kursen ut av fjorden mot Skagerrak da det gikk ned. Pål Nymoen har ved dykking avdekket to nye båtlaster med brynestein i vassdraget mellom Bandak og Skien. I tillegg finnes det seks andre båtlaste, én ved Kristiansand, én i Hordaland, én ved Mølen i Vestfold, én i Finland, én i Tyskland og én på Island. Tidfestingen av disse spenner fra 900-tallet til 1200-tallet.¹⁰⁵

Fra 700-tallet og fram til midten av 1900-tallet er det blitt tatt ut brynestein som handelsvare. Det var to typer: blautstein og hardstein. Det var hardsteinen som folk i utlandet etterspurte. Den dugde best når våpen skulle slipes. I slaget ved Fimreite i 1184 skjøt Magnus Erlingssons menn med piler og kastet spyd og «hardstein» mot birkebeinerne. Brynesteinen hadde de fått med seg fra Skien, og alt tyder på at den kom fra Eidsborg. Blautsteinen ble solgt til bygdene omkring, og for bygdefolket her var det om å gjøre å få god stein til å kvesse ljåen. Blautsteinen forekom bare i små mengder, og en skjærer hadde mye bry med å hugge og slippe den til. Salg av blautsteinen for det lokale mar-

I Siljan kirke er det på kalkveggen avbildet en holk fra ca. 1400, og Bøle-skipet er av nokså samme type. Bøle-skipet med brynestein ble funnet i Skienselva i 1959 og er nettopp en holk datert til 1380-årene.

Foto: Pål Nymoen / Norsk Maritimt Museum

kedet og salg av hardsteinen for Skien og utlandet er et handelsmønster som Jens Kraft beskriver for Eidsborg i 1824.¹⁰⁶

Vi har ingen skriftlige kilder som direkte forteller om produksjonen i Eidsborg i vikingtiden. Etter alt å dømme ble steinen fraktet om vinteren på slede nedover fjellsiden til Lastein ved innsjøen Bandak. Bare navnet Lastein vitner om en lasteplass, av verbet (*h*)*laða* «lade, laste skip». Senere ble steinen lastet over på båter og rodd to og halv mil nedover Bandak til Roeid. Fra Roeid til Kviteseid het det naturlig nok Straumene, og gjennom stri strøm måtte en ferdes varsomt ned til sundet ved Kviteseidvatnet, der det på 1100-tallet sto en steinkirke. Deretter bar ferden med steinlast på båter videre til Fjågesund, og så måtte en runde Omfarberget ned til Flåvatn. Ved Saltevje måtte en laste om for å kunne frakte steinen videre over bakkete landevei forbi fossene til Grotevje. Navnet Saltevje forteller om handel med salt, og Grotevje, av *grjot* «stein», om handelen med brynestein. Fra Norsjø til oppsiden av Skotfoss gikk ferden på nytt med båt. For å komme seg det siste stykket ned til Skien kunne en følge to ulike ruter. Det ene muligheten var å frakte steinen over land ned til Grøtvik og Frierfjorden, og den andre veien gikk forbi fossen til Grøtsund og videre til Skien. Flere funn av båter tyder på at store tømmerflåter, som kunne romme opptil to tusen stein i en vending, ble fløtet og seilt i vassdraget og lastet om ved eidene helt til Skien.

Levningene er mange og rike. Den særegne lysegrå brynesteinen fra Eidsborg er funnet mange steder. Det er ikke bare gjort store funn i Øvre Telemark, for eksempel fra de store smedgravene på Bygland i Morgedal og på Skretveit i Mo i Tøke. Opp gjennom hele vassdraget fra Skien til Eidsborg har marin-arkeologer lett fram denne etterspurte handelsvaren. Videre er det sporet Eidsborg-stein i Danmark, Sverige, Polen, England, Skottland og Island, og trolig også på Newfoundland.

Kjent er de 50 råmnene til brynestein fra Eidsborg som lå lastet i Klåstadskipet i Tjølling. Båten var trolig på vei til Kaupang, og C-14-datering viste at båten var fra ca. 800 e.Kr. Utgravningene på handelsstedet Kaupang har siden 1867 og fram til i dag dokumentert omsetning av brynestein alt på 700- og 800-tallet. Mange brynesteiner har kommet for dagen i Skien, og denne byen kom til å bli den store avtakeren av Eidsborg-steinen på 900- og 1000-tallet. Bymennene her solgte brynesteinen videre til utlandet. I 1358 stadfestet byprivilegiene den gamle retten Skiens bymenn hadde til å handle med brynestein. Monopolet var altså etter gammel sedvane.¹⁰⁷

Det var i siste del av 900-tallet at eksporten av brynestein fra Skien skjøt fart, og i løpet av 1000-tallet økte handelen mye. Før 900 e.Kr. er det funnet Eidsborg-bryner i Skien og i Ribe og Hedeby i datidens Danmark. Nye undersøkelser indikerer noe import av Eidsborg-stein til York alt på 800-tallet, men import i stor skala kom først i perioden 930–950, og byen fikk snart over halvparten av brynesteinen fra Eidsborg.¹⁰⁸ I perioden 900–1100 er Eids-

Brynestein fra felt på Eidsborg. Her er det blitt hogd og tatt ut brynestein siden 700-tallet e.Kr.

Foto: Telemark fylkeskommune

borg-brynene representert i alle av vikingtidens kjente handelssentre og militærlegg i Norden. Vi kan nevne Århus, Fyrkat, Aggersborg, Trelleborg og Gamle Lejre i datidens Danmark, Birka, Lund og Sigtuna i Sverige, Wollin i Polen og York og Thetford i England. På Island er det registrert en rekke funnsteder med brynestein fra Eidsborg, og importen synes å ha økt sterkt på begynnelsen av 1000-tallet. Så mye som to tredjedeler av brynesteinen kom fra Eidsborg.¹⁰⁹ Også en undersøkelse av områder i Skottland viser forekomster av Eidsborg-stenen.

En by blir til

Det var store forventninger som ble stilt til utgravningene Siri Myrvoll ledet i 1978 og 1979 av Rådhusplassen og Handelstorget i Skien. Hvor gammel kunne byen være? Jo eldre, jo bedre, var ønsket fra befolkningen i Skien. Langt på vei kunne hun innfri forventningene. Hun avdekket spor etter menneskelige aktiviteter allerede i siste del av 900-tallet. Hun kom altså på sporet av et bylignende tettsted som alt i vikingtiden så dagens lys.

Utgravningene på Rådhusplassen i 1978 klarla middelalderens havneområde, med sjøboder og utfyllinger fra 1300-tallet og fram til moderne tid. Men byen var jo mye eldre. Da arbeidslaget året etter hadde gravd seg ned under det moderne gateplanet under Handelstorget, kom det funn og resultater som kalte på avisoppslag.

Smedgrava fra Bygland i Kviteseid fra vikingtiden. Grava inneholder et komplett sett med smedutstyr, som tenger, hammere, ambolt, meisler og filer. Ellers inneholder grava et rikt utvalg av våpen som sverd, økser og spydspisser dekorert med innlagt sølv.
Foto: Ove Holst / Kulturhistorisk museum

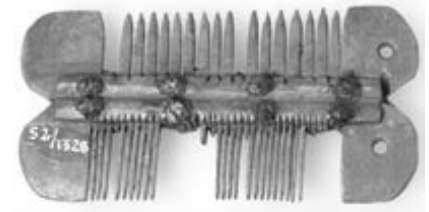
Det ble påvist fire–fem lette og enkle trebygninger fra siste del av 900-tallet. Det var rester av gjerder og flettverksbygninger. Flettverksbygningene hadde samme konstruksjon som dem en har gravd fram i Dublin, Hedeby og Sigtuna. Det var funn etter lær- og hornavfall og skobiter som vitner om håndverk. En kom over flere garnfløt til fiskegarn, og båtresten, skrue fra en båtbyggertvinge og avfall fra dreining røpet båtbygging. Flere kammer gav inntrykk av at det hadde holdt til en kammaker der. Én av bygningene var et verksted for en smed, noe slagg, metallrester i og nær et stort hellelagt ildsted bekreftet. Ingen gater, veier eller passasjer ble påvist for denne eldste perioden. Men mot slutten av 900-tallet merkes en endring. To bygninger fra det tidsrommet var klarere adskilt med gjerder enn de to–tre bygningene som var noen tiår eldre.

Fra tiden rundt ca. 1000 og fram til begynnelsen av 1100-tallet begynte et tettsted å ta form. Det viser sporene etter to solide og laftømrede hus, som er bygd etter samme teknikk som ble vanlig i norske middelalderbyer. Begge

husene hadde tregulv og ildsteder. Det søndre huset hadde to rom, og langs den sørvestre veggen hadde det gått en smal vei eller gate. Veggen og passasjen var adskilt med en avrenningsgrøft. Det fantes også spor av en tredje bygning. I denne fasen er det tydelig at husene har hatt boligdel og rommet hushold. Folk har oppholdt seg i husene året rundt, altså har det vært permanent bosetning. I det søndre huset ble det funnet rester etter en stor vev.¹¹⁰ Det må nevnes at flere arkeologer har påpekt at det er for tidlig å tale om bydannelse i Skien alt på 1000-tallet og første del av 1100-tallet. Funnene er for få og ikke distinkte nok, og det vises til at utgravningsområdet i Skien har vært for lite.¹¹¹

Et stort antall bryner ble funnet da flettverksbygningene kom for dagen. Allerede på 900-tallet var Skien et utskipningssted for brynestein. Arkeologen Siri Myrvoll finner en nær sammenheng mellom oppblomstringen av brynesteinshandelen og oppkomsten av handelsstedet og etter hvert byen Skien. Hun ser flettverksbebyggelsen som uttrykk for den begynnende handelen. Først fungerte Skien som transittsted for eksport av brynestein til Sør-Skandinavia. Samtidig med at eksporten ble utvidet til hele Europa på 1000-tallet, fikk byen en tømmerbebyggelse som minner om den vi finner i andre norske middelalderbyer. Myrvoll ser for seg at ætta til lendmannen Dag Eilivsson på Bratsberg, som grunnla klosteret Gimsøy på begynnelsen av 1100-tallet, kan ha vært en lokal overherre over Skien.¹¹²

Skien kom til å formidle videre fangstprodukter fra fjellbygdene til utlandet, i tillegg til et lokalt marked. Fra Handelstorget i Skien er det kommet inn 119 gevirstykker, og ni kammer er funnet, og fra ca. 1000 til 1275 var trolig et kammakerverksted i virksomhet her.¹¹³ I vikingtiden er det bare Hedeby som kan oppvise gevir av rein. Viktigere enn reinsdyrhorn har nok eksport av skinn vært. Den organiserte fangstproduksjonen på og rundt Hardangervidda må ha vært rettet inn mot eksport via Skien. Ved Mårvatn, Kalhovdfjorden og Gøystvatn er det funnet rester etter større fangstanlegg med system av gjerder og dyregraver. Som Vigdis Berge viser i sin artikkel, er det fra hele Hardangervidda registrert så mange som 1350 dyregraver, med overvekt av steinmurte graver. Berge legger vekt på at reinsjakta var organisert. Klare vitnesbyrd om det er rester etter steingjerder, varderekker og feste til stolper. Hun skriver: «Vardane kan ha vore utstyrt med skinnreimar, trepinningar eller anna som har skremt dei jaga dyra inn mot fangststaden.» Flere murrester vitner også om buestillinger som jegerne har brukt. Huder, skinn og gevir var varer det var etterspørsel etter i utlandet. Berge argumenterer for at de mange dyregravene og de organiserte formene de har inngått i, tyder på at en sentralmakt har styrt produksjonen. Så vel stormenn som konge- og kirkemakt kom til å søke å få kontroll over omsetningen av fangstvarene (se Vigdis Berges artikkel). Vi kan ikke utelukke at Skien også har sørget for eksporten av en del jernbarrer, men hittil er det ikke gjort funn som tydelig belegger det.

Øverst: Lås og nøkkel til Skiens middelalderhus.

Midten: En type kam fra Skien som ble brukt både i vikingtiden og middelalderen.

Nederst: Gjenstander fra middelalderen fra utgravningene i Skien i slutten av 1970-årene. Steinen er garnsøkke; ellers ser vi en saks, en kam og et spinnehjul.

Alle foto. Erik Irgens / Kulturhistorisk museum

Fangstgrop fra Ånonstjønn
i Vinje som skaffet jegerne
villrein.

Foto: Telemark fylkeskommune

Kyst og innland finner sammen

Om Skien utviklet seg til by på 1000-tallet og første del av 1100-tallet, er omstridt, og flere sentrale arkeologer har stilt seg skeptisk til en så tidlig bydannelse. Men solide tømmerhus på 1000-tallet og 1100-tallet og store mengder brynestein peker mot tidlig tettstedsdannelse. I løpet av vikingtiden ser det ut til at Bjørntvet har mistet sin rolle som maktsentrum. Nede ved Skienselva på Bjørntvets grunn finner vi stedsnavnet Lahell, noe som forteller at det har vært en omlastingsplass for varer. Høvdingen på Bjørntvet kan ha kontrollert en del av handelen fra innlandet til kysten ennå i tidlig vikingtid.¹¹⁴ Men før 1000-tallet flyttes maktyngdepunktet til distriktet rundt Skien. Det som i hovedsak skapte et økonomisk grunnlag for Skien, var etableringen av storstilt og organisert utnyttelse av brynestein og fangstprodukter. Trolig har også jernbarrer fra jernvinneanleggene funnet veien til Skien. Som transittsted for viktige produkter fra innlandets utmarksnæringer får Skien sin funksjon og sitt livsgrunnlag alt som tettsted rundt år 1000. Den store eksporten av brynestein på 1000-tallet via Skien kom til å få avgjørende betydning. Forklaringen på tettstedsdannelsen ligger også til dels i at en aristokratisk familie i nærheten beskyttet stedet og fremmet handel og håndverk der. Det er nærliggende å tenke seg at det er forfedrene til Dag Eilivsson, Dag selv og hans etterkommere som har vært Skiens herrer.

Mye av rikdommen som ble skapt gjennom handel, tilfalt trolig lokale stormenn flere steder mellom Skien og fjell- og dalbygdene og stormannsætta

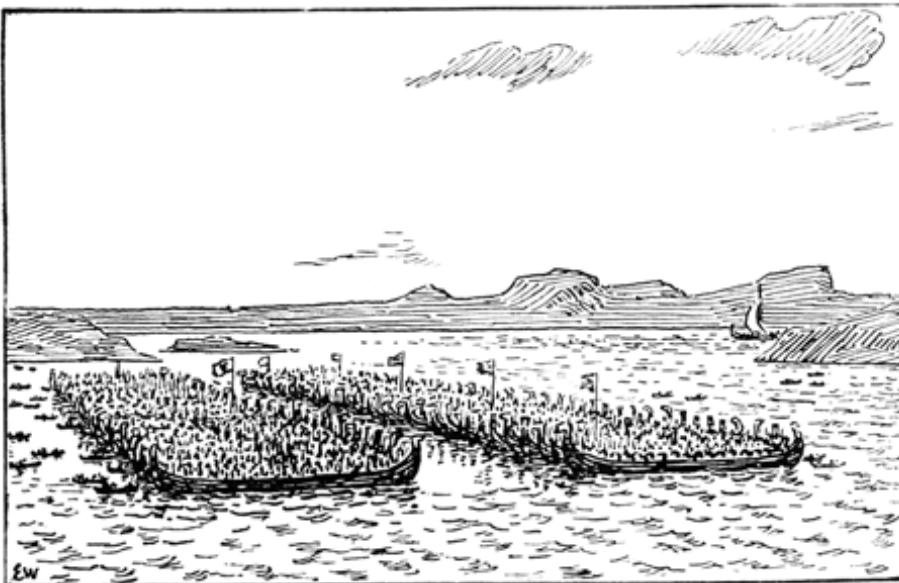

ved Skien. Sammen styrte aristokratiet mye av produksjonen av brynestein, jern og fangstprodukter. Samtidig var utmarksnæringen en viktig drivkraft i bosetningsutviklingen i de indre delene av Telemark, og den skjøt stor fart på 900-tallet. Uten handel og omsetning ville det indre landnåmet i Telemark ha vært langt mer beskjedent. I vikingtiden ble verden større for både teler og grener. Kontakten og kommunikasjonene nådde lenger og ble tettere. Det var en tid hvor landet fikk én gud og én konge.

NY KONGE OG NY TRO

Rikssamlingen

I merovingertiden og vikingtiden fikk konger og høvdinge større riker. Vi finner etter hvert to ulike fremstøt mot samling av Norge til ett rike. Ett skjøt fram fra nord og et annet fra vest. I nord skapte håloygjarlene på 700- og 800-tallet et rike av Nord-Norge og Trøndelag. Fra vest startet Harald Hårfagre og hans etterkommere et fremstøt fra slutten av 800-tallet, og kjerneområdet var til å begynne med det sentrale Vestlandet. Flere historikere har holdt det som sannsynlig at Harald Hårfagre hadde østlandsbakgrunn.¹¹⁵ I nyere forskning er det reist alvorlig tvil om den yngre sagatradisjonen har rett i at Harald Hårfagre var en vestfoldkonge. Det er blitt argumentert for at han var en småkonge i Sogn, i samsvar med den eldste sagatradisjonen.¹¹⁶ Men ingen har tvilt på at Harald Hårfagre hadde sitt hovedrike på Vestlandet. Således ble håloygjarlene, og senere ladejarlene, alvorlige konkurrenter til de mennene som påberopte seg å være etterkommere etter Harald Hårfagre. Hårfagreætta

Slaget ved Hafsfjord, slik Erik Werenskiold illustrerte det i Snorres Heimskringla i 1890-årene. Dette slaget markerte ifølge sagatradisjonen slutt punktet for Harald Hårfagres samling av Norge til ett rike.

Illustrasjon: Tegning av Erik Werenskiold i Snorres Heimskringla

kom til å vinne på 1000-tallet. Kanskje alt på 1000-tallet opptrer forestillingen om at Norge er en odel for konger av Hårfagreætta.

Dannelsen av stater som i større eller mindre grad var etnisk bestemt, er et alleuropeisk trekk i middelalderen. Rikssamlingen hadde begynt tidligere i Danmark, og kong Harald Blåtann hadde i 960-årene fått hogget i stein med runer at han hadde vunnet både Danmark og Norge, og at han hadde kristnet danene. Ennå i dag er den kjente Jellingesteinen bevart med inskripsjon.

I de nordiske landene er rikssamlingen sterkt koblet til kristningen. I Norge innebar kristningen på 1000-tallet en ideologisk-religiøs begrunnelse for å nedkjempe motstand fra lokale høvdingar og for at lokalsamfunn måtte innordne seg rikskongen. Det var Guds vilje at rikskongen skulle være hersker over alle i landet, og at alle skulle lyde ham. I tillegg kunne kongen som leder for kristning og misjon naturlig fylle rollen som overhode for en kirkeorganisasjon i utvikling. Kirkeorganisasjonen ble ellers et viktig administrativt apparat som kongen kunne bruke i sin tjeneste.¹¹⁷

I sagatiden

I folkevandringstiden var Grenland etter alt å dømme et småkongedømme. Mye tyder på at det var høvdingar og småkonger både i Grenland og Telemark i vikingtiden. Vikingtiden og tidlig middelalder blir ikke bare dekket av arkeologiske kilder. Vi har også skriftlige kilder – sagaene – fra 1100- og 1200-tallet som utgir seg for å formidle både kvad og tradisjonsstoff om bl.a. det som vi i dag regner som vikingtiden.

Ynglingatal, som skal være fra slutten av 800-tallet, gir enkelte opplysninger. Dette er kvadet som Tjodolv av Kvine skal ha laget om den kongelige Ynglingeætta. Kvadet er gjengitt i Snorres Ynglingesaga i *Heimskringla* som ble skrevet ca. 1230. I den utbroderte og langt senere Ynglingesaga får vi vite at småkongen Olav Geirstadalv rådde over Vestmar, som trolig var kystlandet fra Langesundsfjorden til Agder, helt til Foldarstranda, eller til begynnelsen av Oslofjorden. Historikeren Claus Krag har stilt spørsmålet om Ynglingatal er et ekte fyrstekvad, og har hevdet at kvadet må være en senere konstruksjon i et lærd islandsk miljø fra 1100-tallet. Selv om flertallet av forskerne aksepterer fyrstekvadenes ekthet, har en ikke uten videre akseptert dem som pålitelige historiske kilder. Det er åpenbart fare for at den muntlige overleveringen har forandret seg gjennom århundrene, og for at det senere har kommet inn nye konstruerte elementer som en del av diktekunsten. Vi kan derfor ikke uten videre gå ut fra at det har eksistert et Vestmar-rike på 800-tallet, men vi kan heller ikke utelukke det.¹¹⁸

I Harald Hårfagres saga nevner Snorre Sturlason at horder, ryger, egder og teler fylket seg sammen for å gjøre reisning mot Harald Hårfagre. Lederne for reisningen hadde samlet mange skip, våpen og menn. To av lederne, Roald Rygg og Hadd den harde, var fra Telemark. Harald Hårfagre møtte mennene

Armring i sølv fra Hegna under Sundbø i Seljord i Telemark fra vikingtiden.

Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

i slaget ved Hafrsfjord. Harald fikk stor seier og kunne samle Norge til ett rike. Det er tvilsomt om opplysningene om de to høvdingene fra Telemark i det hele tatt har noe sannhetsinnhold. Vi kan heller ikke uten videre følge Snorre når han forteller at Harald Hårfagre delte ut ulike landsdeler, deriblant Telemark, til sine sønner. Usikker er også beretningen om lendmannen Roe den kvite på 900-tallet i Grenland og sønnen Rane den vidfarne. Noen lendmannsordning fantes f.eks. ikke på denne tiden. Vi får vite at Roe var fosterfaren til Harald Grenske, som var faren til Olav den hellige.¹¹⁹

Det er kanskje mer hold i at høvdingen Trond Ramme fra Telemark kjempet i kong Olav Tryggvasons hird, selv om også det er usikkert.¹²⁰ Sagaforfatterne diktet både til og konstruerte beretninger for å skape sammenhenger, dramatik og spenning, de brukte sin egen samtid som modell på en fjern fortid, og de forvaltet muntlige tradisjoner som hadde gjennomgått forandringer gjennom århundrene.

Sagaene er en problematisk kildekategori, men inntrykket som de skaper av mange småkonger og høvdinge, kan grovt sett være historisk riktig. Ellers kan flere brikker i sagaene gi oss grunnlag for å tegne et grovmasket bilde av rikssamlingen og hvordan den berørte vårt område.

Grenland – mellom danske og norske konger

Det er i dag enighet om at Harald Hårfagre på slutten av 800-tallet og begynnelsen av 900-tallet ikke ble noen norsk rikskonge.¹²¹ Harald Hårfagre var som nevnt først og fremst en vestlandskonge. Men det er ikke umulig at han hevdet et slags overherredømme over mange områder utenfor kjerneområdet på Vestlandet. Det ligger nok en viss realitet i skalden Torbjørn Hornkloves ord om at Harald Hårfagre var *dróttin norðmanna*, «nordmennenes konge». I områder som Trøndelag og Viken, dvs. bygdene langs Oslofjorden til og med Grenland og Båhuslen, kan Harald ha vært en overkonge med krav på skatt, gjesting og militær hjelp.¹²²

Kartet viser det historiske
Telemark og Grenland
i vikingtid og tidlig
middelalder.

Lenge søkte danekongen å gjøre sin innflytelse gjeldende i Viken, dvs. hele Oslofjord-området og Båhuslen, grenlandskysten og agderkysten helt sør til Lista. Viken var et dansk interesseområde kanskje tilbake til 700-tallet og langt inn i middelalderen. Per C. Norseng har påvist interessante likheter i gårdsnavn mellom Østfold og svenske og danske områder. Han tolker det som at Østfold lenge var en fast del av et dansk rike. Dernest ser han Borrehaugene og andre storhauger i Vestfold som uttrykk for behov hos enten norsk eller dansk kongemakt for å markere hevd på territorium overfor konkurrenter. En frankisk annal fra 813 viser at danske konger gjorde hærferd i Vestfold mot småkonger som ikke ville underordne seg. Norseng ser muligheten for at Skiringssal-kaupangen kan ha vært grunnlagt av danekonger, og at dette handelsstedet kan ha vært et strategisk støttepunkt for å kontrollere handel med jern og brynestein i Telemark og andre østlandsområder. På 800-tallet greide danene å befeste et mer varig herredømme over hele Viken og dermed også Grenland. På 900-tallet ble det danske grepet svekket, og det åpnet for at en norsk overregional makt fikk innpass i de østlandske kystområdene.¹²³

Både ladejarlene og konger av Hårfagreætta måtte underordne seg danekongen. Per Sveaas Andersen mener at Harald Gråfell (961–970), sønnesønn av Harald Hårfagre, kan ha sikret Hårfagreætta direkte herredømme over Viken, som innbefattet Grenland.¹²⁴ Harald Gråfell synes å ha greid å etablere seg som reell hersker både på Vestlandet og i Viken i en tid hvor den danske kongemakten var svekket. Olav Tryggvason (995–1000) skal ha gitt rikskongedømmet et mer varig feste i Viken, og ifølge *Heimskringla* skal han ha innsatt to svogre, Torgeir og Hyrning, som underkonger der. Med Olav den hellige (1015–1030), Magnus den gode (1035–1047) og Harald Hardråde (1046–1066) ble rikskongedømmets posisjon befestet og styrket i Viken, som altså Grenland var en del av. Den territorialpolitiske samlingen av Norge skjedde med Olav Haraldsson og Harald Hardråde, da det indre Østlandet kom inn under det norske riket. Hærferdene til Harald Hardråde på Opplandene (bygdene rundt Mjøsa) i 1060-årene førte til at den siste alvorlige motstanden mot rikskongedømmet i Norge ble nedkjempet. Harald Hardråde har fått æren av å være rikssamleren.

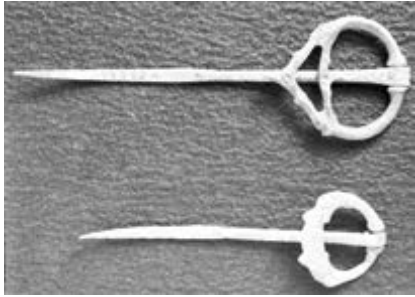
Telemark – lenge utenfor riket

Det tok lang tid før det historiske Telemark ble trukket ordentlig inn i rikskongedømmet, og ennå på 1100- og 1200-tallet var tilknytningen løs. Telene motsatte seg lenge skattekrav fra kongen og tiendekrav fra kirken. Først i 1270-årene gikk de med på å betale to små skatter, biskops- og Olavsskatten. Telene fikk varig fritak for vanlig tiende, og de svarte bare den gamle hovedtjenden. Telemark med unntak for Kviteseid ble kalt Skattlandet, mens Grenland kunne få navnet Tiendetaket. Grenene hadde aldri fått noen lettelser i skatter eller tiende og var i likhet med resten av Viken langt tyngre skattlagt enn det indre Østlandet. Tjenden som tok en tiendedel av avlingen og avdrått på gårdene, ble innført i Grenland i første del av 1100-tallet. Senest på 1000-tallet var grenene blitt innlemmet i leidangsordningen, og i siste del av 1100-tallet kom leidangsskatten. Grenene bygde skip, stilte mannskap og leverte proviant til et sjøforsvar under rikskongens ledelse. Noe folkeoppbud ser det ikke ut til at kongen har kalt sammen i det historiske Telemark. Helt uten berøring med rikssamlingen var Telemark likevel ikke. Ringspenner setter oss kanskje på sporet av en tidlig fase av rikssamlingen som telene måtte forholde seg til.

Ringspenner og kongsmenn

Fra Telemark har vi fra vikingtiden funnet flere helt spesielle ringspenner som kan fortelle om nærvær av en større sentralmakt eller kongemakt. Arkeologen Zanette Tsigaridas Glørstad har tatt for seg en bestemt typer spenner som ble brukt for å kneppe igjen drakta eller kappa som konger og stormenn bar. Ifølge henne markerte disse spennene en svært eksklusiv militær elite. Ikke nok med det. Dette militære elitesjiktet kan ha vært knyttet til rikskongen i Norge fra slutten av 800-tallet og på 900-tallet.

Ekklusiv ringspenne fra Koltjønn i Tokke fra vikingtiden (den største i bildet), sammen med en mindre forseggjort spenne. Den store og eksklusive spennen kan knyttes til en kvinnegrav, og dette statussymbolet er blitt båret av en kvinne. I løpet av 800-tallet ble ringspenner av denne eksklusive typen et rent maskulint symbol, og de kan vært ha brukt av et militært aristokrati rundt omkring i Norge. Fra Telemark finner vi flere mannsgraver med disse eksklusive ringspennene.

Foto: Louis Smedstad / Kulturhistorisk museum

Ennå i første del av 800-tallet var ringspenner utstyr til kvinnelig drakt, og skikken synes å ha blitt innført fra Irland. Irske skriftlige kilder forteller at ringspenner ble brukt for å knytte allianser mellom konger og stormenn. Men også ringspenner med opphav i Øst-Europa kom til landet, og vi har flere av den østlige typen i funn fra Telemark, men flest av den vestlige typen, som særlig Irland var eksponent for. I løpet av 800-tallet fikk disse forseggjorte ringspennene en ny funksjon. Menn med svært høy status og plassering i det militære hierarkiet tok til å bruke dem.¹²⁵

Det er oppsiktsvekkende at særlig det indre Telemark er representert med ringspenner, de fleste fra de britiske øyene, med unntak av to spenner av østlig type. La oss se nærmere på dem. En liten lukket bronsespenne med sølv- og tinnovertrekk kan knyttes til en kvinnegrav på Koltjønn i Tokke. Spenna er funnet sammen med en oval bronsespenne. Funnet er fra 950–1000 e.Kr. og viser at statuskvinner i de indre bygdene fremdeles bar slike eksklusive symboler. Ellers avslører andre gjenstander i grava om det har vært en mann eller en kvinne som har båret spenna. Mannsgravene er kjennetegnet av våpen og i noen tilfeller også snekker- og smedutstyr, mens kvinnegravene merker seg ut med smykker, tekstilredskap og kjøkkenutstyr. Med det er flere enkeltfunn som ikke kan relateres til grav.

På Kvåle i Tokke er en kuleringspenne av bronse funnet i et gravsted som rommer flere graver, men det er umulig å vite om grava er kastet over en mann eller en kvinne. På Mårem i Tinn er det funnet en kuleringspenne av bronse som et enkeltfunn uten noen gravkontekst. Vi får mer kontekst rundt spennen fra Midgarden i Seljord. Her lå en kuleringspenne av bronse i en mannsgrav som også inneholdt en øks, et bittel og to pilspisser. Også i en mannsgrav i Vinje finner vi en kuleringspenne sammen med rester av våpenutstyr, som øks og pilspiss. En spenne av bronse med rund ring er funnet i Asalund i Porsgrunn. Det er et enkeltfunn som ikke kan knyttes til grav. Den siste i rekken av ringspenner av vestlige typer er en lukket ringspenne fra Ringhus Hemigard i Vinje, og den stammer trolig fra en mannsgrav.

Fra stedene Namlaus i Nome og Homme i Nissedal har det kommet inn ringspenner av østlig type, lik dem vi finner i Sverige, Finland, Baltikum, Ingermannsland og Karelen. Disse har knoppender med knapper. Funnet fra Namlaus i Nome er fra en mannsgrav med våpenutstyr.

Hvordan tolker vi ringspennene i Telemark? Mens vi i Søndre Vestfold, på Romerike og Hedmarken finner mange eksklusive ryttergraver, med enkelte utløpere i Østfold og langs ferdselsveien fra Hadeland over Ringerike til Vestfold, finner vi ingen i Telemark. Imidlertid gir funnet fra Midgarden inntrykk av at den døde var en krigerskjempet til hest. Dette minner om ryttergravene, som rommet sporer eller stigbøylor sammen med våpen. Arkeologene er enige om at ryttergravene hedret sosialt høytstående personer som hadde hatt elitefunksjoner i den militære og politiske organisasjonen. Glørstad ser

Keltisk steinkors fra Romnes kirke i Nome ved Norsjø. Korset viser kristen påvirkning fra De britiske øyer.

Foto: Telemark fylkeskommune

på innehaverne av ringspennene som en annen distinkt, militær elitegruppe som dels eksisterte samtidig, dels senere enn rytterne. Generelt inneholder ryttergravene rikere utstyr, men de ligner sammensetningen i ringspennegravene for menn med praktsverd, fullt våpenutstyr, hesteutstyr og smed- og snekkerutstyr. Liksom mannsgrava på Midgarden indikerer den i Vinje krigere med høy status. Funnet på Mårem passer godt med at gården alt i romertiden var sete for en mektig ætt, noe som bekreftes av flere rike gravfunn fra flere tidsepoker.

Når ringspennene i første del av 800-tallet nesten utelukkende var symboler for kvinner, ser Glørstad dette som et viktig ledd i alliansebyggingen mellom aristokratiene i Norge og på de britiske øyene. Spenner av den østlige typen vitner om eliteallianser østover, med Sverige som et viktig kontaktområde. Når kvinnegravene generelt i vikingtiden økte sterkt i antall, kan det tyde på at kvinnene fikk økt sosial status. Det kan forklares med at menn i større grad oppholdt seg ute i krig og hærtokt, og at mer av ansvaret for gården ble overlatt til kvinnene. Dette kan ha gitt kvinnene en sterkere politisk rolle i kontakten mellom mektige familier.

Glørstad mener at det er Harald Hårfagre som med sitt rikssamlingsverk introduserte ringspennene som en maskulin markering av lojalitet til ham og identitet til en eksklusiv gruppe av kongsmenn. Etter alt å dømme overtok han og hans miljøer hersker- og elitesymboler fra de britiske øyene, som alt

var kjent gjennom kontakt og alliansebygging mellom norrøne eliter på begge sider av Nordsjøen.

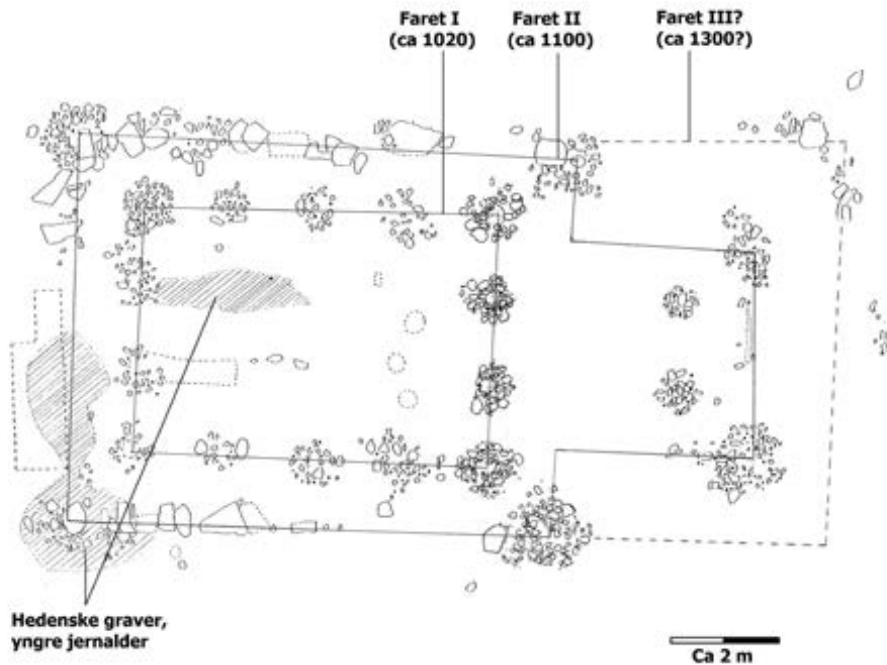
Det er vanskelig å føre bevis for en slik sammenheng, men vi kan ikke utelukke det. Det er også en annen tolkningsmulighet. Vi trenger ikke betrakte ringspennene i siste del av vikingtiden som så eksklusive som Tsigaridas Glørstad har villet tolket dem. Det er mulig at de også har vært utvekslet mellom aristokratiske miljøer i ulike områder utenfor rikskongenes rekkevidde gjennom hele vikingtiden. Ringspennet av østlig type som er funnet i Telemark, tyder på det siste.

De første kristne

I sagaene fremstilles kristningen som en kortvarig prosess. I løpet av få år vant kristendommen over hedendommen. Trosskiftet fortonte seg som en sverdmisjon. Med hard hånd kristnet Olav Tryggvason og Olav Haraldsson større deler av landet. Folket fikk valget mellom å ta dåpen eller å bli utsatt for ødeleggelser, vold og drap. I 1020-årene skal Olav Haraldsson ha fått lovfestet kristendommen på Mostertinget. Det er vanlig å anta at kristen påvirkning gjorde seg gjeldende i norske kystområder vest, sør og øst i landet lenge før 1000-tallet, men at et mer omfattende trosskifte som berørte hele landet, kom i stand med misjonskongene på 1000-tallet. Steinkors langs kysten er blitt tatt til inntekt for tidlig kristning her, slik ikke minst biskop og forsker Fritjof Birkeli har tolket dem.¹²⁶

I løpet av første del av 900-tallet forsvinner hedenske graver fra kystområdene på Vestlandet, Agder, Telemark, Vestfold og Østfold, men den hedenske gravskikken holder seg i innlandsområdene inn på 1000-tallet. Det er betegnende at Grenland har mye mindre gravgods fra vikingtiden enn det historiske Telemark.¹²⁷ Forklaringen ligger i trosskiftet, men dette var i en tid hvor kirker og egne kirkegårder ennå ikke hadde kommet til landet. Endring fra hedensk til kristen gravskikk i denne overgangstiden kom til uttrykk i at det ble slutt på å brenne liket, og at skjelettgraver ble enerådende. Det ble heller ikke lenger kastet haug over grava, og grava fikk retning øst-vest, slik at blikket var rettet mot øst, som var himmelretningen for Jesu oppstandelse. Endelig ble det mindre vanlig å legge gravgods med den døde.¹²⁸

Kontakten med kristne områder på de britiske øyene og på kontinentet var større langs grenlandskysten enn lenger inn i landet. Det var først og fremst høvdinge og krigere fra kystområdene som dro i vikingferd til fremmede land. Og det var vikinghøvdingene som brakte kulturimpulser som kristentroen til norske områder. Flere forskere har også tatt til orde for en nær sammenheng mellom landskapsnavnet Viken og vikinger. Vikinger skal ha vært folk fra Viken. Angelsaksiske kilder bruker da også betegnelsen vikinger om en egen folkegruppe eller som navn på folk som bodde i et bestemt område.¹²⁹

Kartet viser det hedenske gravfeltet og kirkene som ble avdekket under utgravningene av Faret. Den første kirken er fra ca. 1020, den andre fra ca. 1100 og den tredje fra ca. 1300.
 Illustrasjon: Gaute Reitan / Kulturhistorisk museum

I 2001 og 2004 ble det gjort sensasjonelle funn i Faret i nærheten av Skien. Arkeologene gravde fram skjelettgraver som vitnet om kristen gravskikk, og de ble funnet ikke langt unna stolpehull som var rester av en gammel stolpekirke. De eldste skjelettgravene kunne etter hvert tidfestes til midt på 900-tallet, og de er muligens enda eldre. Stolpekirken viste seg å være fra ca. år 1000. De første kristne gravene lå sammen med eldre graver i et førkristent eller hedensk gravfelt. Det var skjelettgraver med spor av kistenedlegging, og likene var lagt i retning øst-vest, noe som er typisk for kristne graver. Det var ikke spor av hauglegging, gravgods eller grav lagt i retning nord-sør, som er typisk for hedenske graver.

Noe senere later det til at de kristne gravla sine døde på en gård i nærheten, men nå i en kristen kontekst uten innslag av hedenske graver. Gården som vi bare kjenner gjennom arkeologiske spor og ikke gjennom historiske kilder og navn, ble stedet hvor kirken fra ca. 1000 ble reist. Kirken ble følgelig bygd rett ved det kristne gravfeltet. Kirken på Faret er med stor sikkerhet en høgjendeskirke eller privatkirke som en storbonde eller stormann har fått reist.¹³⁰ En kilde fra 1354 nevner Hakastein kirke ved Gimsøy, og det kan være denne kirken. Utgravningene viste at den første stolpekirken på 1100-tallet ble erstattet av en kirke som var dobbelt så stor. Langveggene i dette bygget sto på svill oppå lave tørrmurer av flate kalksteinsheller. Før Olav Haraldsons tid fantes det i Faret utenfor Skien en kirke og en kirkegård for kristne. Om det var flere bønder eller en stormann som sto bak kirkebyggingen, vet vi ikke.

En torshammer av sølv fra vikingtiden funnet på Søndre Tveitan i Porsgrunn kommune. Det er interessant at dekoren på den ene siden danner et kristent kors, slik fotoet viser. Dekoren på den andre siden følger ytterkanten, og det dannes en sirkel i midten, typisk for vanlige torshammere som symboliserte guden Tors kraft. Denne torshammeren bærer bud om at Tor og Odin kunne bli dyrket, samtidig som folk trodde på den kristne Gud og Jesus.

Foto: Ingunn Marit Røstad / Kulturhistorisk museum

Det er nærliggende å tenke seg at mye av de kristne impulsene kom fra de britiske øyene. Minst ett av tre steinkors fra Hjartdal kirke synes å ha vært keltisk, og dette er et vitnemål om at kristningen kom vestfra. Ellers har arkeologene Frans-Arne Stylegar og Jan Brendalsmo, liksom tidligere arkeologer, vist til at det var en irsk-keltisk skikk å utstyre kirkene med runde kirkegårder. De har kartlagt en rekke slike kirkegårder i landet, også i Telemark. Det gjelder Hjartdal, Fyresdal, Nesland, Eidsborg og Gåra.¹³¹ Selv om kristendommen kom tidligere til kystområdene enn til innlandet, gjorde kristningskongene Olav Tryggvason og Olav Haraldsson avgjørende fremstøt. I løpet av noen tiår på 1000-tallet måtte de fleste bekjenne seg til den nye troen. Hedendommen var overalt forbudt, og det var straffbart å dyrke de gamle gudene. Heller ikke de mest avsidesliggende dalene i Telemark kunne unngå trosskiftet på 1000-tallet.

Møtet mellom hedendom og kristendom

Flere forskere har sett de tidlige tegnene på kristentro langs kysten som uttrykk for at hedendommen forvitret og var på vikende front. Derimot ser Gro Steinsland for seg at hedendommen var svært livskraftig da kongemakten innførte kristendommen på 1000-tallet som påbudt religion for alle. Ifølge Steinsland var religionen en svært integrert del av det førkristne samfunnet, sosialt og politisk.¹³² Det er også blitt trukket fram at det skjedde en hedensk mobilisering mot kristendommen i vikingtiden. Rikt gravgods og bygging av store hauger er en allmenn tendens i visse områder på 900-tallet. Det er mulig at gravgodset fra det indre Telemark kan forstås ut fra en slik tolkning. Torshammeren ble et hedensk motstykke til det kristne korset, og en har sett denne som en del av den hedenske reaksjonen.

Torshammere kan imidlertid like gjerne være et tegn på kristen påvirkning. En torshammer er funnet like ved Eidanger kirke. Kirken er bygd oppå et gravfelt, og ved hjelp av metalldetektor sporet en opp en slik hammer rett ved prestegården. På den ene siden utgjør ornamenteringen et kors. På den andre siden følger den kanten på hammeren. Her står vi overfor et kristent symbol på en hedensk religionsmarkør.¹³³

Hedendommen var trosåpen. Den tillot at medlemmer av fellesskapet dyrket andre eller nye guder og tok i bruk symboler fra andre religioner. Vi finner ikke noe forbud mot bruk av kors eller noen avvisning av Gud og Jesus. Tyngdepunktet i hedendommen var kulten. Viktig var markeringen av felles kultfester, blot, som samlet folk fra en bredere krets enn gårdsfellesskapet. Gro Steinsland viser likevel til at reaksjonen mot avvikende kulthandlinger som dåp kunne være sterke i hedenske miljøer.¹³⁴ I den norrøne mytologien var det rom for mange guder og vesener. I tillegg måtte menneskene forholde seg til en rekke overnaturlige vesener som alver, dverger, valkyrjer og diser. I det førkristne verdensbildet utgjorde Åsgard sentrum, og her holdt gudene til. Menneskene bodde i Midgard, som lå mellom Åsgard og Utgard. Ytterst lå Utgard der jotner

og ulike vetter holdt hus. Det var to gudeætter: æser og vaner. Frøy, Frøya og Njord var vaner, mens Odin, Tor og Balder representerte de fremste æsene.

Mytene i den hedenske religionen er i stor grad kjent gjennom senere beretninger, gjennom kristne fortellere. Eddadiktningen, som i stor del er formidlet av Snorre Sturlason, har litterært preg med stort rom for kunstneriske friheter og tildikning. Ikke minst er hedendom forstått i en langt senere kristen ettertid. En del av stoffet i beretningene må likevel bunne i gammel hedendom.¹³⁵ Møtet mellom hedendom og kristendom synliggjorde religionen. I middelalderens litteratur omtales hedendommen som *siðr*, sed, og religionsskiftet som *sedskifte*. Den hedenske religionen ble ikke utøvd av et presteskap. Hovedsaken var å sikre seg gudenes og maktenes godvilje og støtte gjennom offer og gaver. Det sentrale i blotingen var å styrke eller fylle med magisk kraft det slaktofferet som en viet gudene, og med det mobilisere gudene til et bestemt formål eller ønske.

I stor utstrekning var den hedenske religionen en fruktbarhetskultus. Et tydelig uttrykk for det er fallossteinene. Fallossteinen fra Sollid i Fyresdal er en såstein satt i åkeren, og den skulle sikre god avling i åkeren. Det mannlige lemmet var livsskaper. Steinen er tilhogd med et markant penislignende hode. Steinen har hatt en høyde på 20 cm, og hodet har utgjort 6 cm i høyden. Slike fallossteiner blir gjerne datert til ca. 200–600 e.Kr. og er eldre enn vikingtiden.¹³⁶

Kristendommens seier måtte føre til at hedendommen ble utslettet. De kristne tillot ingen andre guder enn den ene Gud og ingen hedenske troshandlinger. I den første misjonstiden var en forsiktig med å fornekte eksistensen av guder som Odin og Tor. For de kristne ble det viktigere å vise at de var svake og kraftløse, og senere ble gudene demonisert. Fundamentet i den kristne lære var evig frelse gjennom troen på Gud og Jesus og vektlegging av enkeltmenneskets eget ansvar for frelsen. De som sviktet troen, ville gå evig fortapelse i møte. Til dette hørte forestillinger om synd og moralregler. Kristendommen

Fallosstein, et maskulint symbol for fruktbarhet. Fallosen ble funnet i åkeren på Sollid ovenfor Skåli i Rauland for mange år siden. Foto: Benedikte Nes / Vest-Telemark Museum

Flotubu-guden fra Vinje er fra tidsrommet 940–1090 e. Kr. Praksisen med å holde seg med husguder varte i mange bygder i Telemark ut middelalderen og opp mot moderne tid.

Foto: Telemark Museum

innebar at alle måtte følge samme kult og felles ritualer.¹³⁷ Kristendommen stilte strenge krav til kristen dåp og gravlegging, og etter hvert ble viktige ritualer knyttet til kirkens syv sakramenter. Det kom etter hvert regler for faste og helligdagshold og ulike moralpåbud, ikke minst slike som omhandlet seksualitet og ekteskap. Bak kristendommen sto det endelig et presteskap og en kirkeorganisasjon som kontrollerte folks handlinger og adferd.

Kristenrettens forbud mot hedendom og hedensk gudsdyrkelse har mange sett på som uttrykk for at den gamle troen ikke gikk helt tapt, og at deler av den ble holdt i live. Det var noen som ikke ville gi slipp på de gamle gudene. Det ble derfor viktig for kirke- og kongemakt å fordømme og forby. Det heter f.eks. i Gulatingsloven: «Blot er også forbudt for oss, vi skal ikke blote til hedensk gud eller til hauger eller horger.» Disse bestemmelsene stammer fra slutten av 1000-tallet og fra 1100-tallet da det offisielle trosskiftet var gjennomført. Andre mener at behandlingen av hedensk kult i kristenrettene mer avspeiler et tilbakelagt stadium. Det er mer hold i den første forklaringen. Det er påfallende at Snorre knyttet Harald Hårfagre og Ynglingeætta til de gamle guder og jotner og er svært opptatt av den gamle mytologien.¹³⁸ Toleransen og interessen kan tyde på at religionsskiftet var en langsom prosess.

Noe som peker i samme lei, er de bevarte husgudene. Fra myrer i Vinje er det funnet husguder. Husgudene fra henholdsvis Øyvågslia og Flotubud er enkle trefigurer. Sammen med den ene av husgudene fra Øyvågslia lå det mindre trepinner som har forestilt falloser. Spor etter hull i trefigurene vitner om at det var meningen at trepinner skulle settes inn der og symbolisere mannlige kjønnsorganer. Husgudene fra Øyvågslia er av gran, mens Flotubud-guden er av tjukkere furu. Husgudene fra Øyvågslia har fått tidfestingen ca. 890–1010 e. Kr., mens Flotubud-guden er fra tidsrommet 940–1090 e. Kr. Det betyr at begge gudene kan være fra før det offisielle trosskiftet, men kan også ha vært i bruk i kristen tid. At slike guder ble dyrket også langt senere, gir en husgud fra Lårdal oss beskjed om. Denne guden ble ikke lagt i myr, men var godt plassert i tavla over høgsetet i stua. Denne husguden er fra 1500-tallet.¹³⁹

Å bygge kirke på gamle hov

Stedsnavn bærer bud om hedensk gudsdyrkelse. Tre gårder med navnet Hove i Telemark i dag vitner om *hof. Hof betyr et hov, eller «et hedensk helligsted».¹⁴⁰ Vi finner Hove i Heddal,¹⁴¹ Hove i Hovin¹⁴² og Hove i Gransherad.¹⁴³ At hof-navnene må relateres til førkristen kultus, borger gårdsnavn som har sammensetninger med gudenavn for, slik som Odin, Tor, Frøy, Ull og Njård. Vi har i dag klare vitnesbyrd i stedsnavn som Torshov og Ullinshov i andre deler av landet. Den danske historikeren Olaf Olsen hevdet i 1966 at de kristne kirkene ikke ble reist over hedenske hov, og at det hedenske hovet ikke var egne bygninger. Kulten foregikk hjemme hos høvdingen.¹⁴⁴ Forskerne i dag heller mot at høvdingens hall ofte var det religiøse samlingsstedet. All guds-

dyrkelse foregikk ikke i høvdingens hall. Cudenavn sammensatt med -åker og -eng forteller at gudsdyrkelsen også skjedde i det fri. Ordet horg vitner om at oppstablede steiner nær gravhauger fungerte som helligsteder. Gårdsnavnet Leikvoll i Lunde i Telemark kan vitne om et helligsted på en voll. Førsteleddet er *leikr**, «leik». Her kan det ha foregått religiøse leker og seremonier.¹⁴⁵ Det samme leddet finner vi i Leikvang i Sauherad. Ved dette stedet ligger det to større gravfelt.¹⁴⁶ Men tolkningene er usikre.

Flere forskere har påpekt kultstedskontinuitet, eller at kirkene ble reist over gamle helligsteder. Hans-Emil Lidén har nettopp tatt til orde for det. I 1960-årene fant han under den gamle Mære kirke i Nord-Trøndelag både bygningsrester og gullblikkplater med fremstilling av guder som tydet på førkristen religionsutøvelse.¹⁴⁷ Ellers har vi flere indikasjoner på en nær forbindelse mellom større gravfelt og kultsteder som senere er blitt kirkesteder. Det er et gjennomgående mønster i Telemark at kirker er lagt på hedenske gravfelt som var naturlige steder for gudsdyrkelse og kult. En slik kontinuitet når det gjelder kultsted fra hedensk til kristen tid, er dokumentert for mange kirker i Telemark. Det gjelder kirkene Gjerpen, Kviteseid, Siljan, Holla, Nes, Sauherad, Eidanger, Eidsborg, Bamble og Romnes. Når det gjelder Seljord og Heddal kirker, er gravfeltene trolig ødelagt. Ved Seljord og Borgestad kirker er det gjort sverdfunn som indikerer gravfelt. Rett nord for Siljan kirke ligger en svær gravhaug som er på mellom 30 og 35 meter i diameter og 7 meter høy. Haugen ble bygd på en naturformasjon, noe som gjorde at haugen kom til å ruve svært i landskapet. Rundt haugen, som dateres til romertiden, er det registrert flere gravhauger. En tilsvarende haug som ble bygd i forlengelse av en naturlig bakketopp, finner vi ved Holla kirke.¹⁴⁸

Det har åpenbart vært maktpåliggende for rikskongen, kirken og lokale stormenn å demonstrere kristendommens seier over hedendommen og å nøytralisere hedenske helligsteder og knuse de gamle gudene. Det kunne ikke gjøres tydeligere enn ved å la kirken ta plassen til det hedenske helligstedet. Mange av de første kirkene i Telemark var det nok mektige menn som satte arbeidsfolk til å bygge. De private kirkeeierne tilhørte et storbondesjikt eller et stormannssjikt. Kirkene var små og ikke egnet til å romme særlig mange mennesker. De var forbeholdt de få.

Hele dagens Telemark hørte til Borgartingsloven, som var et lovområde som ellers besto av Viken, Agder og Numedal. Det er interessant at kristenretten for dette lovområdet sier at bøndene hadde uinnskrenket rett til å velge prester til herredskirkene. Dette kan tyde på at bøndene i fellesskap også var kirkegrunnleggere i den første tiden. I alle fall sier utsagnet at bøndene etter hvert må ha fått betydelig kontroll over kirkene i bygdene. De private kirkene ble etter hvert omgjort til sognekirker, som bygdefolket fikk hånd om. De gamle privatkirkene ble revet, og nye og større bygdekirker ble reist på samme sted.

Under konge- og kirkemakt

Rundt 1100 var Grenland sterkt knyttet til det norske rikskongedømmet. Allerede i løpet av 900-tallet hadde rikskongene sikret seg kontroll her. Det indre Telemark kom lenge til å ha en løs tilknytning til Norges konger med ingen eller lave skatter og mye bondeselveie og få godssamlinger. Men telene hadde politiske forbindelser til både inn- og utland. Det vitner de storslagne ringspennene fra vikingtid om. Grenene ble skattlagt på 1100-tallet, og her kom godsformasjonen tidlig. Derimot kom kristningen til å favne vidt. Rett nok finner vi de første kristne langs grenlandskysten alt på 900-tallet, men den store kristningen ledet av rikskongene rullet over store deler av landet på 1000-tallet, også over fjell- og dalbygdene i Telemark. Det er lite som tyder på at kirkebyggingen kom mye senere i det indre Telemark enn i Grenland. Kirkens budskap nådde lenger enn kongens maktvelde. Telene var mer tilbøyelige til å tro på Gud og Jesus enn til å lyde rikskongen. Med andre ord: Grenland ble nok kristnet tidligere enn det indre Telemark, men utbyggingen av kirkeorganisasjonen på 1000-tallet synes å ha skjedd nokså samtidig i alle deler av fylket. Noe annet er det med den politiske integreringen. Grenland ble tidlig og sterkt integrert i det norske rikskongedømmet, alt i siste del av vikingtiden. Det indre Telemark ble sent og svakt innlemmet, noe som ble et varig preg gjennom hele middelalderen. Går vi tilbake til steinalder og middelalder, finnes en lignende regional forskjell når det gjelder jordbruket i steinalder og bronsealder og gårdssamfunnet i jernalderen. Jordbruket og enda mer gårdssamfunnet fikk tidligere gjennomslag i Grenland enn i de indre strøkene i Telemark.

Siljuhaugen ved Siljan kirke. Når gravhaugen kom til å ruve slik med 30–35 meter i diameter og 7 meter i høyden, var det fordi en bygde gravhaugen oppå en naturlig haug. Dette ble gjort med hensikt. En ville gi den døde et sosialt demonstrativt gravminne i høyde og bredde som overgikk andre gravhauger i distriktet. Personen som ble gravlagt her, hadde en særskilt høy samfunnsposisjon.

Foto: Telemark fylkesmuseum

FRÅ FANGSTGRUPPER TIL JORDBRUKSSAMFUNN

Telemark ca. 3900–1800 f.Kr.

EIRIN HOLBERG

For 6000 år sia var Telemark busett av fangstfolk. Arkeologiske funn frå buplassane deira fortel at dei dreiv allsidig med både sjøfangst og jakt og fangst i fjellet og kring vatna i innlandet. Fisk, sel og småkval, sjøfugl, småvilt og storvilt vart hausta i rikt monn. Skjel, egg, bær og viltvek-sande planter baud på smaksrikdom og varia-sjon. Alt tyder på at dette var velfungerande samfunn som ikkje vanta noko. Men nye tider var i emning. Den såkalla traktbeger-kulturen, ein jordbrukskultur der ein både heldt husdyr og dyrka korn, byrja å breie seg ut i Nord-Europa – og med den nådde kunn-skaperen om jordbruket våre område.

Eit sentralt spørsmål i arkeologisk for-sking har vore tidspunktet for det store skiftet frå fangst til jordbruk. Men like interessant som å finne ut når det skjedde, er å sjå nær-mare på kva slags jordbruk det eigentleg var snakk om, og kva samfunnsendingar det førte med seg. Medan ein til dømes i Danmark har mange og sikre spor av at folk dyrka korn, heldt husdyr og budde i landsbyar omkring 3900 f.Kr., tok det bortimot 2000 år før jord-bruket i Telemark, som i mesteparten av lan-det elles, byrja å ta form av fast busetnad med tilhøyrande åkrar. Likevel finst det spor etter husdyrhald i Telemark så tidleg som 3800 f. Kr. og korndyrking attende til 3600 f.Kr., som tyder på eit tidleg jordbruk i andre former.¹ Og

ikkje minst er det gjort mange arkeologiske funn av gjenstandar som er typiske for trakt-begerkulturen, den første jordbrukskulturen i Skandinavia. Spennande arkeologiske under-søkingar dei siste åra gjer at vi no kan skissere eit bilete av busetnad som heldt oppe denne kulturen langs vassdraga i aust i Telemark og kystnært i fylket. Det vil seie at han ikkje har vore avgrensa til berre Oslofjordområdet, slik ein meinte tidlegare. Det opnar både for spen-nande spørsmål og nye svar.

Korleis skal vi forstå funna av traktbeger-kultur i Telemark, når andre, viktige trekk som høyrde til denne kulturen lenger sør, som fast jordbruksbusetnad og åkrar, ikkje er funne her? Var det første jordbruket berre eit kortvarig eksperiment? Eit spennande ser-trekk for Telemark, samanlikna med andre delar av Sør-Noreg, er at det er langt eldre spor og fleire sikre spor av husdyrhald enn korndyrking frå steinalderen i fylket. Var dei første «jordbrukarane» reine husdynomadar, og kvifor brydde dei seg ikkje om å dyrke korn i større mengder?

Den første utprøvinga av korndyrking og husdyrhald i traktbegertida ser ikkje ut til å ha vore styrt av matmangel eller behov for forbetringar. Jordbrukspionerane var frå før av vellukka jegersamfunn, og jakt og fangst heldt lenge fram med å stå for det meste av føda. Mykje tyder på at den første tida var

kornet ei eksotisk og verdifull vare som ein berre hadde små mengder av. Det må ha teke tid før det vart vanleg i kvardagskosten. Aller først kan det ha vore viktigare til alkoholhaldig drykk eller graut i ritual og ofringar til gudane. Nye arkeologiske utgravingar i Telemark og tilgrensande område har avdekt spennande spor etter rituala til den lokale traktbegerkulturen.

Mange av fangsttradisjonane vart haldne i hevd gjennom mesteparten av steinalderen, men kjennskapen til jordbruket var likevel viktig. Idear og omgangsformer frå dei meir hierarkiske jordbrukskulturane i sør støtta nemleg opp om ei ny fordeling av status og makt. Det var starten på utviklinga mot høvdingsamfunn som vi finn mange spor av frå den etterfølgjande bronsealderen i Gjerpen og Skien (sjå Dørum). Frå midten av yngre steinalder vart samfunna ytterlegare omforma av nye tradisjonar som voks fram gjennom røkt av husdyrflokkar. Dei som åtte store dyreflokkar, fekk status og makt. Samstundes vart flyttingar mellom

ulike beiteområde ein del av dagleglivet, og konkurranse og konflikt om beite og dyr kan vere sjølve bakgrunnen for framveksten av ein krigarideologi og ein «stridsøkskultur» på denne tida. Vi har eit unikt spor av dette i form av ei krigargrav frå steinalderen i Heddal. I den siste fasen av steinalderen, *seinneolitikum*, mellom 2350 og 1800 f.Kr., slo jordbruk med fast busetnad og korndyrking gjennom. Mykje tyder på at denne viktige endringa skjedde i samband med eit religionsskifte, ein ny samfunnsideologi og kan hende også innføringa av eit nytt språk.

Det er desse for mange truleg ukjende, men spennande sidene ved det eldste jordbruket vi skal ta føre oss i denne artikkelen. Telemark høyrde til den delen av Noreg der dei første møta mellom jordbrukarar og fangstfolk fann stad, og herifrå finst det både talrike og fleire sjeldne arkeologiske funn som gjer det mogleg å seie meir om overgangen frå fangstsamfunn til jordbrukssamfunn enn mange andre stader i landet.

I YNGRE STEINALDER OG BRONSEALDER skar dei kornet med sigdar som hadde blad av flint. Kornet var lenge ei sjeldan og verdifull vare som vart halden unna til viktige hendingar og måltid.

Foto: Nicole Brody / Kutschera Crafts

FANGSTFOLKET SOM VART JORDBRUKSPIONERAR

På den tida da fangstfolket gjorde sine første møte med jordbruket, var Telemark eit skogkledd landskap. Skoggrensa gjekk mykje høgare enn i dag og store delar av Vidda var enno dekt av furuskog. Da fanst det ikkje berre villrein, men også elg langt inne i fjellet. Dei djupe skogane var korkje uframkommelege eller isolerte. Havet sto langt høgare enn i dag, og Skiensvassdraget var ein einaste stor fjord som strekte seg heilt inn til Heddal og Bø. Mil etter mil med blenkjande fjordlaup korta vegen mellom innlandet og kysten ned til ein todagars padletur.

Langs desse vassdraga finn vi spor etter tett kontakt mellom kyst og innland. Truleg har det vore dei same gruppene som har reist imellom og utnytta ulike nisjar til ulike årstider. Buplassane på kysten viser at dei har fiska og jakta på sjøpattedyr og småvilt. Men det er også bein frå storvilt, både elg og rein, som viser at dei hadde jaktekspedisjonar til innlandet. Båten var ein livsnerve. Men medan ein i pionertida reiste over store avstandar til havs, truleg med lette, sjøsterke skinnbåtar, heldt folk seg seinare i steinalderen meir til fjordar, sund og elvelaup og stod mest i kontakt med dei nærmaste nabogruppene. Nøstvetkulturen frå eldre steinalder var til dømes sterkt til stades langs vassdrag aust i Telemark og var del av eit samanhengande kontaktnettverk inn i Oslofjorden. Reiskapar og fordelinga av buplassar peikar mot at dei nytta stokkebåtar når dei reiste. Stokkebåtar er laga av heile, uthola trestammer. Dei duger godt innaskjers, men er ueigna på ope hav. Dette kontaktmønsteret ser ut til å ha halde seg eit godt stykke inn i yngre steinalder.² Rett nok ser vi fleire teikn til meir omgang mellom folk i ulike delar av landet mot slutten av den eldre steinalderen, til dømes mellom Vestlandet og Austlandet med Vidda som møtepunkt, men kontaktvegane gjekk innaskjers og gjennom innlandet.³

Frå omkring år 3900 f.Kr. finn vi dei første teikna til at den lange tradisjonen med rein jakt- og fangstkultur i Telemark gjekk mot ei endring. Da fann eksotiske gjenstandar – flintøkser og keramikk – frå sørskandinaviske jordbrukskultur vegen hit langs kysten og fjordvegen heilt inn til Vidda.

Utbreiinga av økser og andre ting frå traktbegerkulturen ser ut til ha følgt mykje dei same vegane som øksene frå siste del av eldre steinalder gjorde. Dei finst langs kysten og innover fjordlaupa i Grenland og langs Skiensvassdraget. Det store spørsmålet er om jordbruket vart innført til Noreg no, saman med desse gjenstandane, eller om det kom seinare. Arkeologar har forska på dette sia byrjinga av 1900-talet og er enno ikkje samde om svaret. Vi skal sjå nærmare på kva naturvitskaplege og arkeologiske funn frå Telemark seier om saka. Nye arkeologiske funn og dateringar herifrå har nemleg vist seg å gi oppsiktsvekkande resultat.

KORNPOLLEN FRÅ NOREGS ELDSTE JORDBRUK I TELEMARK

Ved innsamling og analyse av pollenprøver frå botnen av innsjøar og jordlag kan ein finne spor etter jordbruk. Det gjeld ikkje

**FORSEGGJORDE, SLIPT
ØKSER** frå byrjinga av den yngre steinalderen var blant dei første gjenstandane som kom til Telemark frå jordbrukskulturen i Sør-Skandinavia. Denne øksa er funnen ved Hjartsjøvatnet i Hjartdal.

Foto: Ellen C. Holte /
Kulturhistorisk museum

berre kornpollen, men også spor av husdyrhald i form av pollen frå planter som veks i beitemark. Pollenanalysar er difor ein viktig metode for å påvise den eldste jordbruksaktiviteten. Pollenundersøkingar frå ulike delar av Telemark har gjennom fleire år gitt svært interessante resultat. Dei har nemleg peika mot ei noko annleis utvikling i Telemark enn i område lenger vest og aust. Medan husdyrhald og korndyrking ser ut til å ha kome omtrent samtidig på Lista i Vest-Agder og i Sandefjord i Vestfold, tyder pollenfunna på at husdyrhaldet i Telemark breidde om seg fleire hundre år tidlegare enn åkerbruken og tidlegare enn mange andre stader i landet.⁴ Det same er funne ved Kristiansand.⁵ Desse lokale og regionale skilnadane er spennande, fordi dei viser at det ikkje var gitt at alle vart åkerbrukarar så snart det vart mogleg for dei. Da korndyrkinga til slutt fekk innpass, skjedde det først i innlandet, og da til dels langt inne i landet og høgt oppe, om vi skal tru pollenanalysane.

Det som framom alt har vitna om at ein byrja å halde husdyrflokkar, er pollen frå planter som trivst i beitelandskap. Når mengdene av pollen frå slike planter aukar på i pollendiagramma, er det ein sterk indikator på at beiting har byrja å endre vegetasjonen. Den eldste datering av husdyrhald på dette grunnlaget i Telemark er 3800 f.Kr. og vart gjort på ei pollenprøve frå Skåtøy i Kragereø.⁶ Det er særleg smalkjempe, på latin *Plantago lanceolata*, som blir synleg i pollendiagramma frå den eldste tida. Andre svært tidlege dateringar av smalkjempekonsentrasjonar kjem frå Sagavoll i Sauherad, Eidanger i Porsgrunn og Nissedal, og ein tidleg framvekst av melde er påvist på Tveito, Hovin i Tinn. Omkring 3000 f.Kr. ser husdyrhaldet ut til å ha vorte innført dei fleste stader i fylket, både ved kysten, i innlandet og i fjellet.⁷ I høg fjellet byrja det noko seinare. Spreiinga av beiteområde kan tolkast slik at det var mange som åtte husdyrflokkar rundt ikring

i fylket, men det kan også bety at ein flytta mykje rundt med dyra. Uansett tyder det på at bufehold breidde om seg alt i første halvdel av yngre steinalder.

Det eldste funnet av kornpollen såg lenge ut til å vere heile 1500 år yngre enn pollen frå beitemark, det vil seie frå ca. 2000 år f.Kr., som er heilt på slutten av yngre steinalder. Dei eldste dateringane fanst da frå Austbygda ved Tinn i nordenden av Tinnsjøen, omkring tusen meter over havet.⁸ Men med omlegginga av Vestfoldbanen kom det i 2013 eit gjennombrøt i forskinga. Ein påviste for aller første gong i Noreg kornpollen som med sikkerheit er frå traktbegertida. Pollen av bygg frå Skaugtjenna i Bamble, inst i Åbyfjorden som på den tida strekte seg langt inn i landet, vart datert ca. 3600 f.Kr.

På kysten kom korndyrkinga enda seinare, dei eldste kornpollenspora herifrå er frå slutten av bronsealderen. Det er overraskande om ein tenkjer seg at klimaet har spela ei rolle for kor ein dyrka, der ein skulle tru at det jamt over mildare klimaet og ein lengre vekstsesong på kysten gjorde at ein valde å dyrke der. Men om pollenanalysane gir det rette biletet, kan ein tenkje seg at folk hadde åkerlappane sine i innlandet fordi dei heldt seg meir der om sommaren og tidleg om hausten, blant anna for å jakte.

For å tolke pollenanalysane må vi vite kva dei bygger på, og kva feilkjelder som kan verke inn. Dei mange spora av auke i beiteplanter frå byrjinga av yngre steinalder er ein sterk indikasjon på at ein hadde byrja med bufe. Dette fordi husdyrflokkane må ha vore av ein viss storleik når beitinga byrja å påverke plantelandskapet. Dei eldste kornpollendateringane frå stader heilt oppe mot høg fjellet er meir usikre. Det kan faktisk ha vore slik at gunstige lokalklima gjorde det attraktivt å dyrke så høgt oppe. Hadde ein husdyra her om sommaren, kunne det vere naturleg å ha små åkerlappar i nærleiken. Men kornpollen heilt oppe på fjellet kan også

ha kome dit via husdyra. Dyr som har beita i låglandet, kan ha frakta med seg frø, særleg av smalkjempe og groblad – ein anna typisk beiteplante – da dei er kleimne og set seg fast på bein og utstyr. Vi kan også sjå føre oss at folk har frakta med seg halm opp på fjellet til underlag og anna bruk, og at det kan ha nedfelt seg i pollendiagramma.

Noko som peikar i retning av at vi likevel kan lite på kornpollenet frå innlandet som spor av dyrking, er det varierte landskapet som kjenneteiknar Telemark. Fylket har mange og store variasjonar i topografien, noko som også gir store variasjonar i klima. Ein kan difor ikkje generalisere forholda over store område, men må ta i augesyn dei lokale tilhøva for korndyrking. Vi kan faktisk finne stader som er varme og veileigna

svært høgt i landskapet, og difor er det ikkje så rart som det kan synest ved første augekast, at vi finn pollenspor i fjellområda. Beiteplantar i høgfjellet har jo alt synt at Vidda vart nytta som beitemark i steinalderen. Vi kan sjå føre oss at ein utnytta lomene med gunstig klima til små åkerlappar i nærleiken av beita. Om jordsmonnet var godt, spela mindre rolle for det enkle svidbruket enn at åkeren låg solvendt og det var passe nedbør.

Dette stemmer godt med det biletet som arkeologen Egil Mikkelsen har skissert, at det eldste jordbruket var ein variert kombinasjon av jakt, fangst, husdyrhald og korndyrking. Men det forklarar ikkje kvifor vi har så få funn av korn frå den første tida med jordbruk, medan husdyrhaldet ser ut til å ha

SMALKJEMPE er i nær slekt med groblad og spreier seg godt i beitemark. Når pollenanalysane viser store mengder pollen frå smalkjempe i steinalderen, er vi på sporet av gamle beite og det eldste husdyrhaldet.

Foto: Bjørn Rørslett / Samfoto / NTB Scanpix

slått gjennom omkring 3500 f.Kr. og auka i omfang gjennom resten av steinalderen. Det skulle ta lang tid før vi fekk ei jordbruksform som kan samanliknast med det vi kjenner frå historisk tid i Telemark. Men både kornet og husdyrhaldet var likevel minst like viktig for samfunna den gongen som i ny tid, berre på andre måtar enn ein skulle tru. Historia om innføringa av jordbruket til Telemark handlar like mykje om religiøse førestillingar, ritual, makt og prestisje som om matauk, og her var det ikkje mengda av korn som var avgjerande. Møta med jordbrukskulturen endra samfunna for all ettertid. Dette vitnar spennande arkeologiske funn om, ikkje minst frå utgravingar dei aller siste åra.

TRAKTBEGERKULTUREN I TELEMARK

I samband med Jernbaneverkets planlegging av ny jernbanetrasé mellom Larvik og Porsgrunn vart det gjort omfattande arkeologiske registreringar og utgravingar.⁹ På garden Gunnarsrød ved Langangsfjorden i Pors-

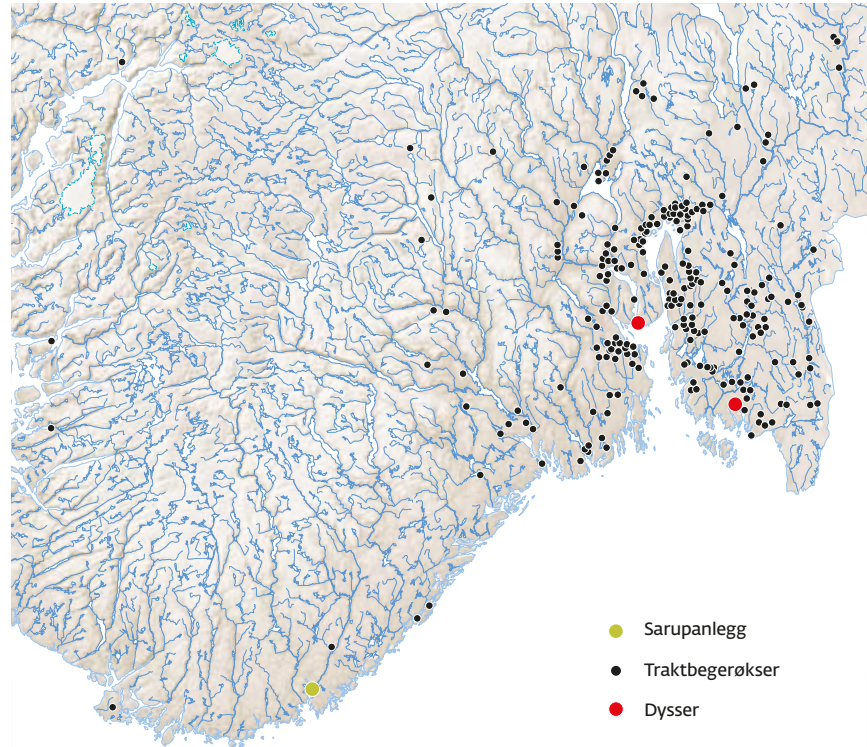
grunn gjorde arkeologane i 2011 ei særst spennande oppdaging. I jorda inntil ein bergnabb på eit buplassområde frå steinalderen var det plassert eit fint utforma leirkar. 160 skår kunne setjast saman til ei heil krukke. Av form og utsjånad var ho lik ein keramikk som hadde heilt spesiell betydning for dei første jordbrukarane i Danmark og nord på det europeiske kontinentet i byrjinga av den yngre steinalderen, ca. 3900–2800 f.Kr. Det er forma på leirkrukkene, som hadde halsforma som ein krage eller ei trakt, som har gitt deira kulturform det sereigne namnet traktbegerkulturen. Trekolet frå gropa som Gunnarsrødkaret er datert og tidfestar karet til 3600–3400 f.Kr., midt i traktbegertida.¹⁰ Ikkje nok med det. På Vestgård i Ønnadalen inst i Langangsfjorden fann ein også skar av denne spesielle keramikken, her etter heile fire eller fem kar!¹¹ Frå før har ein berre kjend til traktbegerkeramikk frå Rognlia nokre kilometer lenger ut i fjorden. Dei nye funna tyder på at traktbegerkulturen hadde godt feste i Telemark.

TRAKTBEGERKULTUREN har fått namnet etter forma på den spesielle keramikken med traktforma hals.

Foto: Nicole Brody / Kutschera Crafts

Traktbegerkulturen omfatta fleire befolkningsgrupper i Mellom- og Nord-Europa frå omkring 3900 f.Kr. Frå dei sentrale traktbegerområda på kontinentet veit ein at folk dyrka korn og heldt husdyr, både kveg, svin og sauer eller geiter. Her kunne dei også bu saman i landsbyar. I seinare år har forskarane fått augo opp for at traktbegerkulturen lengst nord ikkje dreiv så mykje med jordbruk som storviltjakt, og at jordbruksprodukta var desto meir eksklusive. Traktbegerfolka ser ut til å ha delt ein felles religion og kultpraksis der keramikken hadde ei særskild betydning. Dei samla seg frå store område på spesialbygde kultplassar for å dyrke sine forfedrar, og her er det funne traktbegerkeramik i store mengder. Ein del av kulten var å legge dei døde inn i jorddekte monument bygd opp av store steinblokkar. Desse kallast «jettestuer» eller «dyssar» og inneheld gjerne den aller finaste keramikken dei hadde. Slike gravmonument kjenner ein berre til fem stykke av i Noreg: eitt i Skjeberg i Østfold og fire i Hurum i Buskerud.¹² Difor meinte forskarane lenge at traktbegerkulturen berre fanst inst i Oslofjorden. Dei nye funna frå Telemark og tilgrensande område har endra drastisk på dette biletet. Ikkje berre har nye arkeologiske undersøkingar fått fram i lyset traktbegerkeramik på uventa stader.¹³ Forskarane har også fått augo opp for at traktbegerfolket i Noreg kan ha vore meir jegerar enn bønder og utbreidd i ei lokal form.¹⁴ Heilt samde er ikkje forskarane, men det er fleire som no meiner at mykje av den lokale keramikken som er funne på kystbuplassar, blant anna i Telemark, faktisk er traktbegerkeramik.¹⁵ Da ein oppdaga eit stort kultanlegg på Hamremoen utanfor Kristiansand som er typisk for traktbegerkulturen i andre delar av Nord-Europa, fekk arkeologane bekrefte at traktbegerkulturen var langt meir utbreidd og stod langt sterkare enn ein tidlegare har trudd. Keramik frå Hamremoen viste seg nemleg å vere mykje lik den som ein før har

Illustrasjon: etter Glørstad og Sundström 2013

meint hørde til jegergrupper, såkalla gropkeramisk kultur. Kulturområdet ser ut til å ha strekt seg samanhengande frå Sør-Sverige og Oslofjordområdet, austover langs telemarkskysten og vidare langs heile sørlandskysten.¹⁶

Det fanst fleire kjenneteikn enn keramik og graver. Slipte flintøkser, stridsøkser og køller av andre bergartar er også typiske. Traktbegerøkser er funne spreidd utover langs heile kysten av Sør-Noreg og – minnkande i talet – gjennom innlandet i Midt-Noreg og til kysten i Nordland.¹⁷ Mange av øksene er ofra til gudane og somme har vore gravgåver. Desse øksene har ikkje bruksspor, og dei ligg gjerne ved store steinar eller i vatn, noko som var typiske offerplassar i den yngre steinalderen.¹⁸

Fleirtalet av øksene er funne kring Oslofjorden, og her er det ein klår samheng mellom funn frå traktbegerkulturen og det

første jordbruket. Da er det interessant at Telemark er det området i landet som har den største konsentrasjonen av økser og andre reiskapar frå traktbegerkulturen når vi ser bort frå Oslofjordområdet. Eit femtitals økser som kan knytast til traktbegerkulturen, er funne i Telemark. Dei aller fleste, serleg av dei eldste typane, er funne rundt Skiensfjorden og langs vassdraga innover til dalane nordaust i fylket. Det speglar nok kontakten mot traktbegergruppene i aust, sjølv om vi må ta med at der det har vore mest busetnad, utbygging og jordbruk i ny tid, er det naturleg nok funne meir.

Det har lenge vore lagt merke til eit samsvar mellom utbreiinga av traktbegerøkserne i Telemark og område som eignar seg for steinalderens åkerbruk og husdyrhald.¹⁹ I fleire undersøkingar har kornpollen vorte datert til steinalderen. Likevel har ein vore usikker på om det er einstyddande med jordbruksbuplassar, fordi konkrete spor som åkrar og åkerreiskapar har mangla. Dei nyoppdaga traktbegerbuplassane har gitt eit sikrere grunnlag. Dei er nemleg ikkje like kystbundne som buplassane til fangstgruppene i tida før, men vender seg meir mot innlandet og ligg på lett driven jord – altså meir innretta mot jordbruk enn fiske. Gunnarsrødbuplassen er eit døme på det.²⁰ Men kva slags jordbrukskultur var det snakk om, når vi enno ikkje har funne spor av åkrane deira? Sia 1990-talet har fleire forskarar stilt seg kritiske til å tolke få og spreidde spor av korn frå steinalderen i Noreg som einstyddande med jordbruk til rein matproduksjon. Ein teori er at i heile traktbegertida og fram til 2350 f.Kr. vart korn mest nytta til alkoholhaldig drykk eller graut i religiøse seremoniar, ikkje til kvardagsmat.²¹ Vi har altså klåre teikn til at folk endra på gamle tradisjonar og preferansar da dei vart kjende med jordbruket. Men det ser ut til å ha dreidd seg meir om nye religiøse førestillingar og ritual enn om eit større skifte i næringsveg. Det gir

ei god forklaring på dei få og spreidde jordbrukspora.

Det store traktbegeret frå Gunnarsrød, heile 30 centimeter over opninga, vitnar nett om nye ritual. Det var nemleg ikkje tilfeldig kasta frå seg på ei dyngje, men med møde og varsemd plassert i ei grop inntil berget og dekt til med jord. Ikkje alle buplassar er like grundig utgravne som Gunnarsrød, men skar av liknande krukke har som nemnt vore samla inn på buplassar langs kysten i Sør-Noreg over mange tiår. Vi kan faktisk vere på sporet av ein eigen, omfattande kultpraksis nær knytt til det eldste jordbruket. Kva har det vore i desse krukkene, som har same form og utsjånad som krukkene til dei første jordbrukarane i Sør-Sverige og Danmark? Og kvifor vart somme av dei gravne ned i jorda?

På den store, rituelle samlingsplassen på Hamremoene i Kristiansand vart det funne store mengder keramik som liknar på Gunnarsrødkaret og andre traktbeger. All keramikken låg innafor eit sirkelforma område som har vore omgitt av vollar og palisadar. Her samla store folkemengder seg til ritual og fest i tida 3900–3600 f.Kr.²² Det er nett den tida da traktbegerkulturen blomstra opp i Skandinavia. Liknande anlegg er dokumenterte i hundretal i heile Europa, til dømes i Frankrike, Belgia, Tyskland, Storbritannia og Polen, og dei er kalla Sarup-anlegg etter ein kjend funnstad på Sarup, Fyn i Danmark. Felles for dei er at dei vart nytta av grupper som var i ein prosess mellom å vere fangstfolk og jordbrukarar. På Sarup-anlegg i Danmark har ein påvist spor av gravleggingsritual der dei døde har vorte gravlagde og seinare gravne opp att for at berre dei nakne beina skulle få sin siste kvilestad i dyssar eller jettestuer. Talrike traktbeger har vorte plasserte rundt ikring på bestemte stader på anlegga, saman med brent korn og knoklar av dyr. Mykje tyder på at død og fruktbarheit var sentrale tema i kulturn.

SLIK SÅG DET UT PÅ GUNNARSRØD

seinsommaren 2011, da arkeologane var ferdige med si grundige utgraving og undersøking av steinalderbuplassen som låg her. Staden har vore brukt i fleire omgangar ut gjennom steinalderen, mellom anna i den spennande tida rundt år 3500 f.Kr. da ein for første gong prøvde seg på korndyrking i våre område.

Foto: Gaute Reitan / Kulturhistorisk museum

BÅDE ARKEOLOGAR

OG HISTORIKARAR har som føremål å utforske historia, forskjellen ligg i kjeldematerialet. Her er arkeolog Guro Fossum frå Kulturhistorisk museum i Oslo i arbeid under utgravinga på Gunnarsrød. Under skogen og markoverflata løyner det seg verdifull informasjon om jordbrukshistoria i Telemark.

Foto: Guro Fossum / Kulturhistorisk museum

Arkeologane må ha halde pusten da resultat frå dei kjemiske analysane av innhaldet i kara frå Hamremoen kom. Kva slags mat eller drykk hadde dei innehalde? Kunne det vere jordbruksprodukt? Resultata viste at det fanst eit feittstoff på innsida av fleire kar som samsvarer med det som kjem frå mjølk.²³ Heilt sikre kan ein ikkje vere på at det var mjølk, fordi feittstoffet også liknar på det som kjem frå hjortedyr.²⁴ Men koplinga mellom rituala i traktbegerkulturen og jordbruket, og det at det er påvist korn og mjølk i keramikken deira andre stader i Skandinavia, gjer det nært å tenkje seg at det faktisk var mjølkefeitt. Vi har sett at pollenanalysane peikar mot at det var husdyrhaldet som først fekk fotfeste i Telemark, og at beiting byrja å prege landskapet frå midten av 3000-talet f. Kr. Da må det ha bygd seg opp ein viss storleik på krøtterflokkane. Om det var mjølk i keramikken frå Sarup-anlegget i Kristian-

sand, kan det difor ha vore i ei tid der det var eit sjeldsyn og ei luksusvare.

Korleis tolkar vi byggpollen frå Skaugtjenna i Bamble frå ca. 3600 f.Kr. som heilt nyleg er oppdaga og analysert? Ei nesten like gammal datering finst frå Nissedal, men den er noko usikker.²⁵ Datering frå Skaugtjenna kan ein derimot lite på. Aldri før har ein så grundig pollenanalyse vore gjort for å kaste lys over det tidlege jordbruket, aldri før har det vorte samla inn så gode prøver frå eit så godt eigna område, og aldri før har resultat vore så gode og overtydande. Funna viser at folk tidleg i traktbegertida sādde og dyrka byggkorn i åkerlappar i nærleiken, truleg i den sørvendte hellinga der småbruket Skogen ligg i dag.²⁶ Arkeologane fann også sopp av artar som er typiske for område der husdyr beiter. Det gjeld til dømes artar som særleg veks i husdyrmøkk. Truleg vart ikkje jordbruket her varig. For alt frå omkring 3300 f.Kr.

forsvinn spora etter åkerbruk og bufehald. Det er først frå omkring 2000 f.Kr. at ein finn teikn på beitedrift. Sjølv om jordbruket varte berre i nokre få hundre år, kan vi sjå funna som ein del av traktbegerkulturen. Da kan det ha vore eit jordbruk som spela ei viktig rituell-religiøs rolle, men som fekk lite å seie økonomisk.

RITUELT JORDBRUK, HUSDYRHOLD OG KRIGARIDEOLOGI

Teorien om det første, rituelle jordbruket bygger på ei rekke arkeologiske funn andre stader i Nord-Europa som viser at traktbegerkeramikkk kunne vere utforma som små servise, med serveringsfat og auser eller skeier nytta i ulike ritual. Det kjem tydeleg fram ved at slike servise blant anna er funne i samband med menneskeofringar og i graver. Den britiske arkeologen Andrew Sherratt har argumentert for at denne keramikken vart nytta i rituelle måltid med alkohol eller andre rusmiddel, noko som ser ut til å ha vore ein praksis over store delar av Europa i steinalderen.²⁷ Korn kunne gjærast til alkoholhaldig graut eller drykk, og dei første kornavlingane kan ha vore nett til dette føremålet. Ein treng ikkje mykje korn for å brygge øl, langt mindre mengder enn til mjølmat. Andre stader i traktbegerregionen i Skandinavia er det som nemnt påvist både mjølk og kornprodukt i traktbegerkeramikkk. Dei aller første kornforråda vart kanskje ikkje ein gong dyrka lokalt, men importerte. Om traktbegerkeramikkk verkeleg har innehalde mjølk, slik analysane kan tyde på, var nok mjølkeprodukta også nytta i rituala. Husdyrhaldet vart nemleg ein minst like viktig pådrivar for omfattande endringar i samfunna i Telemark i yngre steinalder, som korndyrkinga. Pollenfunna viser at ein hadde husdyr på beite både ved kysten, i fjordane og på høg fjellet. Det er mykje som tyder på at vi kan sjå på desse samfunna som husdyrnomadar.

Arkeologiske funn stør opp om dette. Som vi har vore inne på, er øksene frå jordbrukskulturen nesten utelukkande funne i gode jordbruksområde og på dyrka mark på kysten og i fjordbygdene i Telemark. Egil Mikkelsen peika på at traktbegerfunna i Telemark fell saman med område med lite snø.²⁸ Dei seinare funna frå stridsøkskulturen speglar det same mønsteret. Det kan ha samband med det tidlege husdyrhaldet, der dyra var utgangarar og ein var avhengig av at dei kunne finne mat ute heile året. Dette gjekk ikkje der snøen var djup. Mikkelsen meinte at det eldste jordbruket tok form av at husdyr som sau, geit, svin og kanskje også storfe, vart kombinert med gamle tradisjonar. Det vil seie at jakt, fangst, fiske og hausting framleis var svært viktig. Han meinte også at ulike grupper i Telemark vekta dei forskjellige delane ulikt. Ytterpunkta ville vere reine husdyrnomadar på den eine sida og folk som berre levde av jakt og fangst på den andre sida. Dei fleste ville likevel ha nytta ei blanding av desse næringsformene. Eit av kjenneteikna for husdyrnomadar i moderne tid er nettopp at dei har korndyrking som attåt næring, da oftast i form av svijordbruk nett slik som steinalderjordbruket. Dei som ikkje dyrkar sjølv, brukar likevel ofte korn og byter det til seg frå nabogrupper som driv jordbruk.

Kva dyr var det snakk om? Beinmateriale frå steinalderbuplassar i Telemark viser at storfe, svin og sau eller geit fanst her.²⁹ Det er for lite til å seie sikkert kva artar det var mest av. Men om ein ser på arkeologiske funn frå områda rundt, kan vi gå ut frå at sau og/eller geit var dei vanlegaste husdyra. Bein frå sau og geit er så like at dei er vanskelege å skilje frå kvarandre. I delar av fylket kunne husdyra beite ute heile året, i alle fall om ein samla ekstra fôr til å legge ut om vinteren. Det gjeld først og fremst kysten og fjordbygdene, men også i andre område med lite snø, som i fjellet ved nordenden

av Tinnsjøen og i skogsområda, kan ein ha hatt utegangarar. Dermed kunne ein halde på den tradisjonelle levemåten med å flytte mellom ulike buplassar gjennom året. Det kan vere grunnen til at folk valde å halde seg til husdyrhaldet den første tida, men nølte med å ta opp korndyrkinga som kravde meir fast busetnad.

Husdyrhaldet var ei av dei første, viktige formene for privat eigedom, og det skil husdyrnomadane frå folk i eldre steinalder. Vi må tru at det å ha store dyreflokkar gav status og prestisje. Typisk for husdyrnomadar er at dei har ei godt utvikla form for eigedomsrett eller bruksrettar til beitejord. Ønsket om å få store flokkar kan ha ført til konflikhtar og strid, slik det har vore vanleg hos husdyr-

nomadar i nyare tid. Beiterettar har vore eit vanleg stridsspørsmål. Ran av husdyrflokkar og trugsmål om krig er vanlege verkemiddel hos mange husdyrnomadar. Mykje tyder på at nett ei slik utvikling skjedde i yngre steinalder. Husdyr som verdimålar og fokus på konflikt og forsvar breidde om seg til alle greiner av samfunnet, frå kjønnsroller og arbeidsdeling til ein overgripande krigarideologi. Vi ser tydelege spor av at krigaren vart eit ideal. Ikkje minst kjem dette til uttrykk i dei praktfulle og forseggjorde stridsøksene av stein, som kan ha høyrte til det personlege draktutstyret til menn som åtte kveg. Slike økser vart nemleg ofte lagde med som gravgåver saman med anna våpenutstyr, og oftast i mannsgraver.

BYGG VAR DET FØRSTE KORNSLAGET som vart dyrka i Skandinavia. I Skaugtjenna i Bamble er det påvist pollen av bygg frå ca. 3600 f.Kr. Det er eit av dei eldste spora av korndyrking i Noreg.

Foto: Jan Holm

Øksene har gitt namnet til ein ny kulturtradisjon som følgde etter traktbegertradisjonen. Han blir kalla «stridsøkskulturen», ei fellesnemning på småsamfunn i Skandinavia i perioden 2800–2350 f.Kr. som ein trur var husdyrnomadar. Stridsøksene liknar mykje på økser av metall som var vanlege lenger sør i Europa, der det fanst samfunn med ein sterkt utvikla krigarideologi og store statusforskjellar. I tillegg til øksene hadde også stridsøksfolket eigne keramikkformer. Slik keramikk er påvist på fleire buplassar i Telemark, til dømes på Sluppan i Sannidal og Rognlien og Rødskjær under Halvarp i Eidanger.³⁰ Det mest praktfulle og informative av alt vi har frå husdyrnomadanens tid i Telemark, er grava til ein krigar som fekk sin siste kvilestad i Heddal.

EI KRIGARGRAV FRÅ STRIDSØKSKULTUREN

I mai 1949 grov Andreas A. Kasin ut tomt til eit nytt hus. Arbeidet på garden Kasin i Heddal måtte snart stoppast. Under gravinga kom han nemleg over ei tydeleg grop med laus grusjord. Her fann han først ei stridsøks frå steinalderen, som i denne varianten er kalla *båtøks*, seinare ei svært forseggjord, glattslipt flintøks. Andreas Kasin forstod at han hadde oppdaga noko sjeldsynt, og han melde frå til Universitetets Oldsaksamling i Oslo. Arkeologen Erik Hinsch kom raskt opp til Heddal og starta ei arkeologisk utgraving som førte til fleire funn. Ei leirkrukke av stridsøkstypen og ein kornknusar av kvartsitt låg også i gropa. Dei hadde funne ei godt bevart grav frå yngre steinalder, noko som er særdeles sjeldan her i landet.³¹

Den døde var altså gravlagd med våpen og eit leirkar og med ein kornknusar som bar tydelege spor etter bruk og slitasje. Han har fungert som ein stor morter, der korn eller andre planter vart knuste mot ein underlagsstein. Er vi her på sporet av eit rituell mål-

tid med kornprodukt? Båtøksa var ei over 21 centimeter lang stridsøks. Leirkaret var fint dekorert med eit mønster rundt munninga samansett av både rette og bøygde liner og med skrånstilt strek nedover på sida. Dekoren er karakteristisk for den såkalla snorke-ramiske tradisjonen. Alle funna kan knytast til stridsøksfolket, og dateringa stemmer heilt. Grava på Kasin er tidfesta til perioden 2700–2350 f.Kr.

Krigargrava på Kasin er eineståande i Noreg fordi ho er så godt bevart. Men det er grunn til å tru at det har vore mange fleire slike graver. Vi finn spor av dei i form av øksene som er lagde ned i jorda utanfor buplassane mange stader. Når alt organisk materiale er rotta bort, er øksene ofte det einaste som er att av gravene. I Danmark finst det mange, godt bevarte slike graver frå steinalderen som vitnar om at stridsøkser var vanleg gravgods. Mest truleg har dei vore verdifulle statussymbol som hang godt synleg i beltet utanpå kleda. Det er funne fleire økser frå same tidsrommet på gardar i nærleiken av Kasin, i nordenden av Heddalsvatnet på gardane Løkja, Sauar og Bamle. Det er verdt å merke seg at på alle desse plassane er det lettdyrka jord, og jorda ligg lunt og solvendte til. Koplinga til god jord og mykje sol gjeld alle funnstadene i Telemark for stridsøkser og ulike forseggjorde flintøkser. Det er freistande å tenkje seg at dette hadde samanheng med eit enkelt åkerbruk.

JORDBRUKET SLÅR GJENNOM

Våren 2004 stod vatnet uvanleg lågt i Fyresvatnet da ein turgåar som kom ut til Røykjeneset, merka noko som blenkte på breidda. Det var ikkje glasbrot slik det først såg ut som, men ei fin lita samling av småreiskapar og avslag av bergkrystall og flint. Han hadde kome over ein steinalderbuplass. Midt oppe i dei meir vanlege sakene frå slike buplassar låg det ein liten, vakkert forma pilspiss av

flint med mothakar og tange. Slike spissar var typiske for det som er kalla klokkebegerkulturen. Denne kulturen var, som traktbegerkulturen og stridsøskulturen, utbreidd over store delar av Europa. Han tok varierende former, men har til felles blant anna eit sett av personleg utstyr der dolkar og pil og boge var statussymbol, og ein kult der drikkeritual – truleg med øl brygga av bygg – var viktig.³² I likskap med stridsøskulturen var krigaren eit ideal, no utstyrt som ein bogeskyttar med spissar som den frå Fyresvatnet på pileskaftet. Idealet hos klokkebegerfolket finn vi att i graver både i Aust-Noreg og på Vestlandet i seinneolitikum, der dei døde, somme med sårskadar som kan vere frå kamp, har flintdolkar og bogeskyttarutstyr med seg i grava.³³ Varebyte var viktig i klokkebegerkulturen, og dei mange flintdolkane som er funne her i landet, er laga hos klokkebegerbusetnadar i Danmark. Klokkebeger-spissen frå Fyresvatnet er den første som er funnen i området mellom Oslofjorden og Lista, og den einaste som er funnen i innlandet. Dei finst med nokre få unntak elles berre i område som stod særskild nær klokkebegerfolket på Nord-Jylland, slik som Jæren og Lista.³⁴

Klokkebegerkulturen kom til Sør-Noreg samstundes som i Danmark, omkring 2350 f. Kr. – overgangen til seinneolitikum – saman med mange nye endringar, blant dei åkerbruk og fast busetnad. Om vi kan nytte omgrepet revolusjon i samband med overgangen til jordbruket, er det hendingane omkring dette årstalet som mest fortener det. Saman med åkerbruket kom nemleg også ein ny steinteknologi, ein ny religion, nye former for leiarskap, og som vi skal kome attende til, kan hende også eit nytt språk.

Seinneolitikum markerer slutten på steinalderen i Noreg og var ein avgjerande fase i overgangen frå fangstsamfunn til jordbrukssamfunn. Rundt 2350 f. Kr. skjedde det eit gjennombrøt for jordbruk med korn dyrking i store delar av landet. Dette er det også spor av i Telemark. Frå da og fram til byrjinga på bronsealderen er det påvist kornpollen på Solbergstjern (ca. 2400 f. Kr.) og Sauar (ca. 2000 f. Kr.) i Heddal i Notodden, Vatnarheia i Bø (ca. 2200 f. Kr.) og på Tveito i Tinn (ca. 1750 f. Kr., kanskje eldre).³⁵ Frå denne tida finn vi kornsigdar av flint i Telemark, som mange andre stader. Ein sterk auke i beiteplanter viser at husdyrhaldet vaks i omfang. Og nye arkeologiske undersø-

PERSONEN SOM VART GRAVLAGD på Kasin i stridsøktida, ein periode med mange spor av beitebruk i Telemark, vart heidra som ein krigar med høg status, ein som hadde vist merittar i krig eller i vern om folk og fe. Eigedommen hans kan vi sjå føre oss som ein flokk med sau eller kveg. Berre stridsøksa, ei vakkert slipt flintøks og kanskje restane av eit heilagt kornmåltid – ein kornknusar og eit leirkar – er bevart av den omsorgsfullt utrusta grava.

Foto: Ørnulf Hjort-Sørensen / Kulturhistorisk museum

SLIPT FLINTØKSER, FLINTSIGDAR OG SKUBBEKVERNER er

nokre av kjenneteikna for jordbrukskulturen i yngre steinalder. I Kasin-grava låg det både ei flintøks og ein overliggjar til ei skubbekvern. Reiskapen med skaft på dette biletet er rekonstruert på grunnlag av danske myrfunn. På øksene og sigdane som er funne i våre område, har alt treverk rotna bort.

Foto: Ørnulf Hjort-Sørensen / Kulturhistorisk museum

KLOKKEBEGERSPISEN FRÅ FYRESVATNET er eit sjeldsynt funn. Slike finst berre i område som stod særskilt nær klokkebegeerfolket på Nord-Jylland. Korleis han har kome hit, veit ein ikkje, men han er eitt av mange vitne om sterke band til jordbrukskulturen i Danmark på slutten av yngre steinalder.

Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

kingar utfyller og stadfester det biletet som Mikkelsen skisserte mange år før: at ein no byrja å gå bort frå kombinasjonen av jordbruk og beite og jakt i fjellet til fordel for fast åkerbruk og busetnad i låglandet.³⁶ Resultat frå både utgravingar og registreringsarbeid har nemleg vist ein overraskande stor kontinuitet i gardsbusetjinga frå siste del av yngre steinalder og gjennom jernalderen, somme stader inn i mellomalderen. Dette er påvist blant anna på Kongerød, Bratsberg og på Limijordet i Skien, ved spor av hustuffer frå slutten av steinalderen eller samanheng mellom steinalderfunn og gardsbusetjing i bronsealderen.³⁷

Etableringa av ein jordbrukskultur førte etter kvart til endringar i bergkunsten, i Telemark som elles i landet, rundt i områda

der bøndene heldt til. Medan motiva i fangststeinalderen var storvilta elg og hjortedyr, kom det med jordbrukskulturen nye motiv inn. Etter kvart som jordbruket auka på gjennom bronsealderen, vart store skip, menneskefigurar, fotsolar og abstrakte, geometriske figurar vanlege syn på bergflatene. Slike ristningar er kalla jordbruksristningar, og vi finn dei att i Sverige og Danmark. Somme stader i landet kan ein spore ein overgangsfase frå fangstristningar til jordbruksristningar med spesielle blandingsmotiv som er tolka som ein del av hendingane i seinneolitikum.³⁸ Spenningar og motsetningar i møte med det nye vart tekne ut i ritual på berget. Det er ikkje funne ristningar av denne overgangstypen i Telemark. Men fleire stader i fylket finn vi dei typiske jordbruksristningane frå bronsealderen, som viser at jordbrukskulturen no var godt etablert. Serleg mange ligg i Gjerpen, med store ristningsfelt der heile den nye motivkrinsen er med. Motiva var nær knytte til ei ny førestillingsverd, ein religion tufta på jordbruket, årstidssyklusen, fruktbarheitskult og store statusforskjellar mellom folk.

Da jordbruket fekk sitt endelege gjennombrøt i seinneolitikum, er det lite som tyder på at det var på grunn av kriser eller naudsår i jegersamfunna. Tvert imot var fangstkulturen sterk og livskraftig, men nye moglegheiter må likevel ha lokka. Vi har alt vore inne på at jordbrukssamfunnet baud på noko som ikkje så lett fanst hos jegerfolket, først og fremst nye vegar til statusposisjonar og rikdom. Noko anna som var nytt på denne tida, er at folk igjen hadde byrja å gjere oversjøiske reiser, noko som ikkje ser ut til å ha vore vanleg i siste del av eldre steinalder og første del av yngre steinalder.³⁹ Dei kryssa Skagerrak og stod i direkte kontakt med jordbruksfolk i Danmark, ikkje med mange mellomledd slik som før. Dette speglar seg i dei einskilte, tydelege konsentrasjonane av sørskanadinaviske kulturtrekk som er serleg

tydelege på Lista og Jæren, og som mest av alt gir inntrykk av små koloniar av innvandrere som hadde kome over havet frå sør. Spora etter traktbegerkulturen var til skilnad spreidde utover slik vi kan vente det når ting har vandra frå hand til hand gjennom mange møte over kortare avstandar. Det særreigne mønsteret med «øyer» av klokkebegerkultur i landskapet må kome av at folk og gjenstandar no tok direktevegen frå produksjonsområda til bestemte hamner her heime. Gjenstandane følgde ikkje berre den indre kystleia mellom gruppene langs kysten slik som før, men hopa seg opp på dei stadene der kontakten mellom grupper i Sør-Noreg og på Nord-Jylland var etablert. Det betyr ikkje at gamle kontaktvegar vart brotne, for flintdolkar og seinneolittisk gravskikk spreidde seg også nordover langs kysten av Sør-Sverige og vidare rundt Oslofjorden. Men den direkte kontakten over Skagerrak innebar eit langt nærare band til jordbrukssamfunna enn før.

Sambandet kan ha bestått både av faste avtalar om varebyte, venskapsalliansar, giftarmål og flytting som skapte sterke fellesskap og kulturutveksling. I Danmark speglar gravene eit eige statussjikt av krigarar som tyder på at ikkje berre einskildindivid, men heile grupperingar kunne oppnå makt og velstand.⁴⁰ Vi kan sjå føre oss at nye sjanisar for å slå seg opp til status og makt må ha vore lokkande for mange, og difor gjekk kulturpåverknaden mest den eine vegen. Dei vann mest fram som lærte seg språket, herma omgangsformene, adopterte jordbrukaranes levevis og kult og tok leiande roller i varebyta. Klokkebegerkulturen skal nemleg ifølgje somme forskarar ha kome til landet med eit folk som snakka eit anna språk enn det opphavlege steinaldermålet her, og det skal ha ført Noreg inn i det indoeuropeiske språkområdet i Europa.⁴¹ Om det var slik, vil vi aldri få vite heilt sikkert. Men det som verkar klart, er at med klokkebegerkulturen som førebilete gjekk det ikkje lang tid før det som

byrja som strategiane til nokre få personar og familiar, breidde seg langs dei heimlege nettverka og vart rådande ideal. Det ser vi ikkje minst i den nye steinteknologien som særpregar seinneolitikum. Den same teknologien som klokkebegerfolket i Danmark produserte flintdolkar med, vart snart teken i bruk overalt her heime til å lage pilspissar. Og vi ser at jordbruket auka på.

Mykje tyder altså på at seinneolitikum var sjølve milestolpen i omlegginga frå fangst til jordbruk. Føresetnaden for dei mange endringane var likevel lagd i hundreåra før. Heilt sia Telemark vart innlemma i traktbegerkulturen omkring 3900 f.Kr., hadde ein gradvis nærma seg jordbrukskulturen. Husdyrhalddet var innarbeidd og hadde ført med seg ein ideologi tufta på statusforskjellar og krig som maktmiddel. Da folk søkte seg mot klokkebegerkulturen 1400 år seinare, vart det berre det siste, avgjerande skubbet mot eit samfunn med gardsbusetnad, rangforskjellar og krigsleiarar slik vi ser det i utvikla form i delar av fylket i bronsealderen (sjå Dørum).

MED

KLOKKEBEGERKULTUREN

vart øksene erstatta av flintdolkar som personleg utstyr og som gravgåver. Dei er laga med det som i våre område var ein ny steinteknologi, såkalla flateretusjering, som vart nytta til å skape andre vakre og funksjonelle former av harde steinslag enn før. Denne flintdolken frå seinneolitikum er funnen på Skåtøy i Kragerø.

Foto: Ove Holst / Kulturhistorisk museum

DET ER FUNNE fleire flintblad av sigdar frå seinneolitikum og bronsealder i Telemark, og dei stør inntrykket av at jordbruk med korndyrking breidde om seg. Desse tre flintblada kjem frå Heggtveit i Kviteseid der dei vart funne saman under ei helle. Dei har nok anten lege i ei grav eller vorte ofra til gudane i ein annan slags seremoni, slik skikken var, i byte mot grøde og godt kornår.

Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

IKKJE ALLE VART JORDBRUKARAR

Delar av befolkninga valde å halde seg utanfor desse hendingane og førte vidare den tradisjonelle levemåten med jakt og fangst. På eit heilt spesielt bergkunstfelt i Vinje anar vi noko av den brytninga som fann stad mellom gammalt og nytt, mellom tradisjon og endring. Med jordbruket følgde ny kult og nye typar bergkunst i bronsealderen. Denne forma for bergkunst har vi som nemnt mykje av i Gjerpen, og her er jordbruksristningane einerådande. Bergflatene på Sporaneset ved Bituosen på Rauland i Vinje fortel ei anna historie. Her er ristningar med motiv frå den eldre fangstkulturen og jordbrukskulturen rista inn om kvarandre på same bergflate og tilsynelatande til same tid.⁴² Dette er den einaste staden vi finn ei slik blanding i Telemark, og det er også sjeldan å finne spor av møta mellom to tradisjonar og to kulturar så konkret som her. Dei ser rett nok ut til å vere frå bronsealderen, da jordbruket for lengst var kjend og praktisert av mange, og ikkje frå brytningstida seinneolitikum.⁴³ Men det vitnar om at gamle tradisjonar ikkje vart viska ut, men levde vidare hos somme. Egil Mikkelsen tolka pollen og andre funn herifrå slik at det var fast busetnad på Rauland i tidleg bronsealder som kombinerte jordbruk,

jakt og fangst.⁴⁴ Kanskje står vi her overfor ei gruppe som hadde funne seg ein mellomposisjon mellom fangstkulturen og jordbrukskulturen og brukte symbola til begge. Eller vi kan leike med tanken om at fangstfolk i innlandet og bøndene som dyrka jordbrukskult i Gjerpen, hadde ein fast møtestad her ved fjellvatnet Totak, der dei bytte pelsverk og andre fangstprodukt mot jordbruksvarer.

Andre kan ha teke heilt avstand frå jordbrukskulturen. Noko som kan tyde på det, er at ein annleis type bergkunst som ikkje har noko med jordbruket å gjere, fanst på same tid som jordbrukskunsten. Desse var ikkje rista eller hogde, men måla med raud oker på berg langs sjøar og elver. Medan jordbrukskunsten baud på varierte motiv knytte til sjøreiser og fruktbarheit, har bergmålingane flest enkle strekmenneske som motiv. På ein av dei fem lokalitetane med slike bilete i Telemark er det også dyrefigurar. Vi finn dei på austsida av Langenvatnet, på nordsida av Seljordsvatnet, to stader ved Nisser og ved eit elveutløp inst i Langangsfjorden – avsidet plassar i dag, men langs allfarvegen den gongen ein ferdast her i båt. Bergmålingane i Telemark er rekna for å ha vore i bruk både på slutten av steinalderen og i bronsealderen og er tolka som kultstadar for fangstgrupper.⁴⁵

Arkeologar har vore inne på at ristningane på Sporaneset og bergmålingane langs vassdraga kan vere spora etter to ulike fangstfolk i Telemark: eit skogsfolk og eit fjellfolk.⁴⁶

Vi veit altså at jakt og fangst heldt fram med å vere ein del av næringsgrunnlaget i store delar av Telemark. Det er mange arkeologiske kjelder vitne om. Det er naturleg å tenkje seg at ulike grupper i busetnaden spesialiserte seg på ulike nisjar, somme med hovudvekt på jordbruk, somme på jakt og fangst, medan fleirtalet dreiv eit kombinasjonsbruk.

EIN REVOLUSJON SOM TOK 2000 ÅR

Utviklinga av jordbrukssamfunn er rekna som ei av dei største og mest gjennomgripande hendingane i historia. Det har i det store perspektivet hatt meir å seie for utviklinga mot dagens samfunn enn milepælar som den industrielle revolusjonen eller oljefunna i Nordsjøen. Det handla om langt meir enn teknikkar for å produsere mat. Jordbruket førte med seg nye tankesett, nye kjønnsroller, ei langt sterkare binding til jord og eigedomsrett enn før, og ikkje minst auka skilnadar mellom

folk. Det handla om ei ny samfunnsform meir enn ein næringsveg. Likevel tok det nesten 2000 år frå kjennskapen til jordbruket nådde Telemark til det vart utbreidd her. Mange av dei viktige samfunnsendingane skjedde først. Vi kan dele denne lange prosessen inn i traktbegerfasen, stridsøksfasen og seinneolitikum, som kvar på sin måte bar med seg endring og eit skritt nærmare jordbrukssamfunnet.

Kjennskapen til jordbruket kom først langs dei gamle kontaktnettverka til fangstkulturen. Dei ulike sosiale nettverka greip inn i kvarandre og hekla Skandinavia saman på kryss og tvers i eit spindelvevliknande trådverk av kontaktar. Dei enkelte småsamfunna pleidde mest kontakt med dei nærmaste, medan informasjon, gjenstandar og idear kunne reise vidare til nye slekter og småsamfunn milevis borte. Slik spreidde traktbegerkulturen seg frå kontinentet langs kysten via Sør- og Mellom-Sverige til Telemark. Det utvikla seg lokale variantar, men nokre viktige trekk var dei same overalt. Eitt av dei kan ha vore ein felles kult der ein nytta jordbruksprodukt. Dei to uvanleg tidlege dateringane av kornpollen frå

PÅ SPORANESSET finn vi ei blanding av to tradisjonar. Her er fotsolomotivet, som er eitt av kjenneteikna for jordbruksristningane, plassert rett ved ein elg – eit typisk motiv for ristningane til fangstfolket.

Foto: David Vogt / Kulturhistorisk museum

KVEN HAR STÅTT HER?

Fotsolane var eit vanleg motiv i bergkunsten til jordbrukarane i bronsealderen, men vi veit ikkje kva dei betyr.

Foto: Tom Riis

BERGKUNST i ulike former vitnar om at ikkje alle vart jordbrukarar. Menneskefigurar måla med raud oker skil seg frå bergkunsten som vart laga av jordbruksfolk. Dei finst langs ferdselsvegane til fangstfolket, slik som her på Kvithammaren ved Fjone i Nissedal.

Foto: Telemark fylkeskommune

BERGMÅLERI rett ved E18 på garden Halvarp inst i Langangsfjorden.

Foto: Elizabeth Skjelsvik / Kulturhistorisk museum

denne tida i Telemark styrker inntrykket av at korn fanst her, men var ei eksklusiv vare. Husdyrhaldet skuva på utviklinga mot ein krigarideologi. Det reidde grunnen for det store skiftet i seinneolitikum, da korndyr-

king fekk gjennomslag og vi får dei første teikna til fast jordbruksbusetnad med hus og åkrar. Fram til da var det flyttjordbruket kombinert med husdyrhald, jakt og fangst som råde.

Utviklinga som er skissert her, er ikkje unik for Telemark, men kan sporast i store delar av landet og heng nært saman med hendingane i Sør-Skandinavia og store delar av Nord-Europa elles på denne tida. Likevel finst det særtrekk. Eitt av dei er at husdyrhaldet ser ut til å ha vorte vanleg lenge før korn dyrkinga. Medan pollenanalysane tyder på at husdyrhald fanst dei fleste stader i fylket omkring 3000 f.Kr., viser dei så langt ikkje noko utbreidd korn dyrking før frå 2400 f.Kr. i innlandet og på fjellet. Denne forskjellen er særleg stor ytst på kysten, der pollendaterin-

gane – med den usikkerheita som knyter seg til dei – peikar mot at korn dyrking ikkje vart vanleg før nærmare overgangen til jernalderen.⁴⁷ I tillegg kjem andre lokale skilnadar som ujamt fordelte arkeologiske undersøkingar ikkje gir eit heilskapleg bilete av. Vi anar det i dei sprikande pollendateringane frå ulike stader i fylket, i den varierte og ulikt fordelte bergkunsten som vaks fram da jordbruket var innført, og i spora etter ulike kontaktveggar. For somme vart jordbruket berre ei kortvarig utprøving, for andre aldri meir enn ei attåtnæring.⁴⁸ *

HARDANGERVIDDA I YNGRE JERNALDER OG MELLOMALDER

VIGDIS BERGE

Jakt og fangst har alltid gjeve eit viktig tilskot til økonomien i marginale jordbruksstrok. Særleg har fangst av rein vore viktig for folk i bygdene ved Hardangervidda. I yngre jernalder og mellomalder hausta ein meir enn for berre heimebruk. Fangsprodukt som skinn, pels, kjøtt og gevir har inngått i vareutveksling og handel og var eit viktig grunnlag for rikdom og makt i dei meir sentrale strøka i Telemark som Grenland. Organiseringa av fangsten og vareutvekslinga må ha vore styrt og kontrollert av eliten og etter kvart av kongemakta.

HARDANGERVIDDA

Vidda som er det gamle namnet på Hardangervidda, er det største høgfjellsplatået i Nord-Europa.¹ Vidda strekkjer seg over dei tre fylka Telemark, Buskerud og Hordaland. Folk har hatt tilhald på Hardangervidda heilt frå eldre steinalder og fram til vår tid. For rundt 9000 år sidan smelta truleg dei siste restane av innlandsisen vekk på Hardangervidda.² I periodar har Hardangervidda vore heilt fri for is, og breane som ligg på Hardangervidda i dag, vart hovudsakleg danna for rundt 4000 år sidan.³ Etter kvart som Hardangervidda vart isfri, vart området raskt fylt med planter.⁴ Vegetasjonen gav grunnlaget for dyr og dermed også for at menneske kunne utnytte området. Reinen var livsgrunnlaget

for dei fyrste menneska som kom hit. Frå dei eldste tidene og fram til vår eiga tid har ein drive med jakt og fangst på Hardangervidda.

KJELDENE

Det er primært det arkeologiske kjeldematerialet, saman med naturvitskaplege kjelder som pollenanalysar, osteologiske analysar og radiokarbondatering, som kan gje oss kunnskap om jakt og fangst på Hardangervidda i yngre jernalder og i mellomalderen. Det er diverre få arkeologiske undersøkingar av fangstminne frå yngre jernalder og mellomalderen på sjølve Hardangervidda, nær ingen i Telemark. Ein må difor søke i det arkeologiske materialet ein har i randområda til Hardangervidda og elles i Telemark og Noreg.

Skriftlege kjelder og stadnamn kan også gje kunnskap om jakt og fangst på Hardangervidda. Det er likevel sparsamt med skriftlege kjelder. Fyrst i mellomalderen kan tilfanget av heimlege skriftlege kjelder gje oss eit innblikk i jakt og fangst på Hardangervidda. Stadnamn fortel oss også om jakta og fangsten, sjølv om desse namna kan vere av nyare dato.

FANGSTMINNE

På Hardangervidda er det registrert ei store mengd kulturminne som er spor etter tidlegare tiders jakt og fangst. Desse kallar

HARDANGERVIDDA har i uminnelege tider vore det store matfatet for folk i bygdene rundt Vidda. Her kunne ein fange rein, rype, falk og pelsdyr, samt fiska aure i vatna. I tillegg til å gje viktige tilskot til levegrunnlaget har særleg fangst av reinsdyr vore grunnlag for rikdom og makt i og utover bygdene ved Hardangervidda.
Foto: Leif Gunnar Gullstad

UTSYN MOT
HARDANGERVIDDA frå
Totak i Rauland.

Foto: Svein Holo / Samfoto / NTB
Scanpix

ein gjerne fangstminne. I den nasjonale databasen over kulturminne, Askeladden, er desse ofte nemnde som fangstlokalitetar. Dei fleste fangstlokalitetane består av ei eller fleire dyregraver, men også ulike fangstinnretningar, leiegjerde, bogastelle, kjøttgøyme og steinbuer eller ruinar etter desse. Ved nokre av steinbuene finn ein også avfallsdynger som inneheld store mengder reinsdyrbein. Dei fleste av fangstlokalitetane er knytte til jakt og fangst av rein. I Askeladden er det registrert over 500 fangstlokalitetar på Hardangervidda, og av desse ligg nær 190 i Telemark. Dette er truleg eit lågt tal, då

det er store område som ikkje er systematisk registrerte. Berre på ein ferietur sommaren 2013 på Hardangervidda fann forfattaren ei dyregrav og fleire andre kulturminne som ikkje tidlegare var registrerte.

DYREGRAVER

Dyregraver er kanskje det kulturminnet som tydelegast fortel om fangsten og utnyttinga av reinen på Hardangervidda. Dyregraver er nedgravne anlegg for fangst av storvilt. Dyregraver er i arkeologien grovt sett delte inn i to typar: *fangstgroper* og *fangstgraver*. Fangstgro-

pene er ein type som er utbreidd i det nordlege og austlege Skandinavia og Finland, medan dei steinmura fangstgravene stort sett er eit sørnorsk fenomen, primært avgrensa til fjellområda mellom Trollheimen og Setesdalsheiene. Sjølv om det var fleire typar vilt som vart tatt i dyregraver, var dyregravene primært mynta på rein og elg. Fangstgravene på Vidda synest berre å vere til fangst av rein.⁵

Fangstgropene finn ein som rektangulære eller ovale groper i bakken. Gropa er ofte ein halv til halvanna meter djup, og diameteren er gjerne opp til 2–3 meter. Gropene har ikkje steinføring, men kan ha hatt støtteveggar av trevirke. Ofte har fangstgropa vollar då ein har lagt den oppkasta massen rundt gropa. Det er kjent store fangstgropssystem i låglandet så vel som i høg fjellet. Ei fangstgrav er steinmura, den er stort sett rektangulær eller avlang og ofte noko heva opp over bakken. Sjølve grava består av eit avlangt steinkammer. Kammeret må ha vore djupt nok til at reinen ikkje har fått feste for føtene når han fall i grava. Storleiken på fangstgravene varierer, men har som regel ei lengde på mellom halvanna til nær to meter og ei breidde på mellom ein halv meter til ein meter. Gravene er ofte djupe, fleire nær to meter.⁶ I tilknytning til fangstgravene er det ofte låge leiegjerde av stein. Det vanlegaste er ruseforma gjerde som smalnar inn mot kantane av fangstgrava. Der det manglar leiegjerde, er det ofte slik at terrenget har tvinga og leidd reinen inn mot fangstgrava. Ved fangstgropene er det ikkje leiegjerde av stein, men det kan ha vore leiegjerde som ein ikkje finn igjen i dag.⁷ Leiegjerder som var av organisk materiale, har for lengst rotna vekk. Dei låge gjerda leidde dyra inn mot gravene, det var ikkje meininga å skremme reinen i gravene. Rein som ikkje blir forstyrra eller skremd, vil alltid velje minste motstands veg. Dyregravfangst er av dei fleste forskerar sett på som passiv fangst i motsetnad til drivfangst som er ein aktiv fangst. Føremålet har ikkje vore å drepe i fangstaug-

neblinken, men å halde reinen i live til han kunne avlivast.⁸ Opninga i dyregravene har vore dekt av tynne tregreiner, spiler, torv og mose.⁹ På vollane rundt dyregravene har det vakse tett med freistande gras, slik at reinen under beiting gjekk rett i grava. Dyregravene er konstruerte slik at reinen skulle overleve i grava ei viss tid, til jegeren kom og fullførte arbeidet. Dette kravde at ein hadde folk som såg til gravene med jamne mellomrom slik at ein ikkje fekk sjølvdaude dyr.¹⁰ Ein rein kan utan skade overleve ei heil veke. Dyregravene kravde difor neppe kontinuerleg overvaking, men tilsyn eit par gonger i veka.¹¹

Det er påvist tusenvis av dyregraver i høg fjella i Sør-Noreg. I Askeladden er det registrert over 700 dyregraver på Hardangervidda, opp mot 400 fangstgraver og nær 350 fangstgropar. Av desse ligg rundt 120 av fangstgravene og nær av 30 fangstgropene i Telemark, i Tinn og Vinje. Det skal vere registrert om lag 1350 dyregraver på Vidda, av desse er rundt 1150 publiserte ved kartfesting.¹² Det er hevda at talet truleg må ligge på over 2000.¹³ På Hardangervidda finn ein dei fleste dyregravene i utkanten av sentralvidda, i nord, aust og sør. Dei største konsentrasjonane er i aust, relativt nær busett område. I vest er det langt mellom dyregravene, og det er heller ikkje mange i dei sentrale områda på Vidda. Dyregravene ligg som regel plassert midt i reintrekka. Dei store systema av dyregraver finn ein i trekkvegane mellom sommar- og vinterbeite, medan dei enkeltliggande gravene og mindre systema ligg i trekk innanfor sjølve tilhaldsområdet.¹⁴

Det er ei overvekt av fangstgraver på Hardangervidda. I fangstområda ligg fangstgravene ofte enkeltvis eller i grupper på to. Dei førekjem også i grupper på tre og fire. Som regel finn ein fangstgravene mellom 1200–1400 meter over havet. Dei fleste av fangstgropene ligg på austre del av Hardangervidda, ofte mellom 1000–1100 meter over havet.¹⁵ Her består undergrunnen stort sett av lausmassar i motsetnad til det elles skrinne, steinfylte

REKONSTRUKSJON AV
ei fangstgrop.
Illustrasjon: Arkikon

terrenget på Hardangervidda. Det er truleg difor ein har to ulike typar dyregraver: fangstgraver og fangstgroper.¹⁶ Fangstgropene ligg, i motsetnad til fangstgravene, ofte i store konsentrasjonar og ope til i terrenget. Dette har nok samanheng med massivt dyretrekk i ope terreng.¹⁷ Det største kjende anlegget ligg ved Dyregravshalli i Nore og Uvdal i Buskerud med over 120 registrerte groper. I same området er det nyleg registrert fleire store fangstsystem, m. a. eit ved Skarvsvatn med over 50 fangstgroper. I Telemark er det ved Kalhovd på nordsida av Mårelva i Tinnfjella registrert eit slikt anlegg med over 20 fangstgroper.¹⁸

Øivin Bakke har registrert hundrevis av dyregraver på Hardangervidda. Han meiner at ein ikkje bygde dyregravene kor ein ville, men kor ein kunne. Fleire føresetnader måtte vere til stades før ein bygde ei dyregrav. Det måtte vere mogleg å bygge dyregrava i marka, dyregrava måtte ligge slik til i terrenget at reinen gjekk i grava, det måtte vere

eit tilstrekkeleg stort og sikkert reintrekk i området, og det måtte vere i rimeleg nærleik til garden i bygda eller ein fangstbuplass. Dette er tilhøve som kan forklare kvifor ein har så mange dyregraver på Austvidda og til dels på Nordvidda – då sett i forhold til i vest og sør, og særskilt alle lokalitetane mellom Hardangerjøkulen i Hordaland og Mårvatn-Kalhovd i Telemark.¹⁹ Dei fleste og største fangstanlegga for rein i Noreg er likevel å finne i Rondane, Dovrefjell, Jotunheimen og i Snøhetta-området.²⁰ Men ingen andre stader sør for Jotunheimen og Rondane er det så store konsentrasjonar med dyregraver som på Austvidda.²¹ Fangstanlegga med titals og over hundre fangstgroper vitnar om ein stortilt fangst av reinsdyr på Hardangervidda.

DRIVFANGST

Når ein talar om massefangst i arkeologien, er det den såkalla drivfangsten ein har i

tankane, sjølv om også dei store fangstgropanlegga har gjeve stor fangst. Drivfangst er ein aktiv fangst der jegeren er til stades i sjølve fangstprosessen. Ved lyd eller rørsle skremde ein dyra mot ein ønskt fangststad, der reinen vart drepen. Ein jaga reinen ved hjelp av strategisk plasserte vardar og steingjerde ut i vatn, utfor eit stup eller inn i ei innhegning for avliving. Ved fangst ut i vatn drap ein reinen med spyd frå båtar.²² Dei store steinbuene med avfallsdynger av reinsdyrbein, også kalla fangstbuanlegg, er sette i samanheng med denne fangsten. Fangstbuanlegga er kjende primært nord på Hardangervidda, som ved Sumtangen ved Finnsbergvatn i Eidfjord i Hordaland og ved Storekrækkja og Ørteren i Hol i Buskerud.²³ I nærleiken av Sumtangen og på Svoi mellom Storekrækkja og Ørteren er det funne restar etter steingjerde, varderekkjer og feste til stolpar som sannsynlegvis har samanheng med drivfangsten. Vardane kan ha vore utstyrte

med skinnreimar, trepinningar eller anna som har skremt dei jaga dyra inn mot fangststaden.²⁴ Slik drivfangst er skildra frå fleire arktiske område.²⁵ Det er funne skremmepinnar på og ved fonner og brear andre stader i Noreg. Særleg dei siste åra har ein gjort mange funn, då ein aktivt har søkt på brear og fonner i høgfjellet. Ein har datert slike trepinningar til jernalderen, med ei hovudtyngd i folkevandringsstida og vikingtida.²⁶ Det er ein segntradisjon i bygdene rundt Hardangervidda om at fangstbuanlegga skreiv seg frå massefangst av rein, der ein dreiv reinsflokkar ut i vatnet og drap dei med stikk- og slagvåpen. Slike segner er m. a. knytt til Sumtangen og Svoi.²⁷

Det har lenge vore ei oppfatning at svartedauden som råka Noreg i åra 1349–1350, var årsaka til at drivfangsten og fangstbuanlegga brått gjekk ut av bruk på Hardangervidda. Otto Blehr hevdar at drivfangsten var organisert og utført av grupper, der medlemene var bundne saman og forplikta gjennom slekt-

FANGSTGRAV med leiegjerde i Stordalen, vest for Kalhovdbassenget. Fangstgrava ligg midt i bildet.

Foto: Sigmund Holte

skap. Ved svartedauden endra samfunnsforholda seg slik at det ikkje lenger var mogleg å mobilisere slike grupper. Blehr hevdar at dette var hovudårsaka til at drivfangsten gjekk ut av bruk. Fangstmetoden vart avløyst av den passive fangsten i dyregravene.²⁸ Nyare undersøkingar av fangstbuanlegget på Sumtangen rokkar ved denne oppfatninga. På Sumtangen ligg det tre tufter og fire store beindynger. Beindyngene har to klare bruksperiodar, ein i yngre romartid og ein hovudfase i mellomalderen. Dateringane viser at drivfangsten på Sumtangen mest sannsynleg tok slutt minst 50 år før svartedauden, og at beindyngene vart avsette innafor eit kort tidsrom, mellom 1240 og 1290. Det vart då tatt ut store mengder rein, truleg rundt 6700 dyr i denne perioden.²⁹

Drivfangstanlegg er også kjende frå andre stader i landet, m.a. i Sogn, i Rondane, på Dovre og i Ottadalen. Drivfangstanlegga i Rondane, Dovre og Ottadalen er daterte til vikingtida og mellomalderen, her er det også påvist såkalla rusefangst.³⁰ Dette er lange, ruseforma leiegjerde med ei innhegning eller ein fangstbås for å fange heile flokkar med rein.³¹ Vi kjenner ikkje til liknande anlegg på Hardangervidda.

Fangstbuanlegga med beindynger, varderekke og segna om drivfangst frå Hardangervidda vitnar om at det har vore ein massefangst av rein. Det er ikkje kjent tilsvarende anlegg frå Telemark, men i utkanten av Hardangervidda, ved Stegaros i Tinn, er det funne hustufter med store beindynger. Her kjenner ein ikkje til varderekker. Tuftene er daterte til romartida og er tolka til å vere ein verkstad for tilverking av jaktprodukt.³² Det er også ei tuft ved Mogen i enden av Møsvatn datert til andre halvdel av 500-talet, med funn av beindynger.³³ Denne tufta skil seg frå andre undersøkte tufter ved Møsvatn, med ei funnsamansetning som viser at jakt har vore den dominerande levevegen. Det er gjort funn av talrike pilspissar og store mengder reinsdyrbein. Her er det også gjort funn

av skar frå eit glasbeger, pinsett av bronse og ei glasperle.³⁴ Dette er funn utanom det vanlege og viser at jakt og fangst gav folk i fjellbygdene eit økonomisk overskot og jegeren høg status.³⁵ Sjølv om det er forskjellar både i storleik, tid og plassering, kan tufta på Mogen, med sine beindynger, samanliknast med fangstbuanlegga ved Sumtangen og Storkrækkja. I området ved Mogen og Møsvatn og vestover langs Kvenna er det få dyregraver. Den store mengda av pilspissar som er funne i tufta, vitnar om at pil og boge har vore ein viktig fangstmetode i området.

JAKT MED PIL OG BOGE

Funna frå Mogen, bortskotne pilspissar i fjellet og dei mange frittliggande bogastella vitnar om at ein har jakta på reinen med pil og boge så vel som med armbrøst. Bogastelle er eit oppmura skjul der ein gøymde seg i vente på reinen. Det er gjort ei rekke med lausfunn av pilspissar frå yngre jernalder og mellomalder i fjellet og i randområda til Hardangervidda. Jakt med pil og boge har vore ein effektiv måte å felle reinen på. Ved at fleire samarbeidde i jakta, auka ein sjansen for utbytte.³⁶ På sommaren har ein jakta på reinen når han trekte opp mot snøfonner og opp på Hardangerjøkulen. Det er eit kjent fenomen at reinen trekker ut på brear og snøfonner om sommaren når insekt som svelgbrems eller nasebrems vert plagsame.³⁷ Når reinen var på breen, låg jegeren langs iskanten klar til å skyte. Det er difor gjort ei rekke funn av piler og andre saker i kanten av fonner og isbrear i Noreg, særleg i Breheimen dei siste åra.³⁸ Det er i liten grad søkt etter slike funn på fonner og brear på Hardangervidda. Det er truleg berre eit spørsmål om tid før ein gjer slike funn her òg.

ANNAN FANGST

Ein meir spesiell type fangst som er kjend på Hardangervidda i tidlegare tider, er falke-

fangst. Fangst av falk var utbreidd i mellomalderen, og falk var ei eksportvare og viktig som gåver utveksla mellom kongar og aristokrati.³⁹ På Hardangervidda er det ei mengd høgdenamn som kan vitne om ein slik type fangst, slik som Falkenuten i Vinje.⁴⁰ På Falkeriset i Rauland ligg det restar av eit falkefangaranlegg.⁴¹ Dette er omtala i Willes *Beskrivelse over Sillejords Præstegjeld i Øvre Tellemarken i Norge* frå 1786.⁴² Anlegga kan sjåast som låge, ringforma vollar av jord og litt stein og er ca. 3–4 m i diameter.⁴³ Frå skriftlege kjelder kjenner ein til at det var organisert fangst av falk seinast på slutten av 900-talet i Noreg.⁴⁴ Det arkeologiske materialet med funn av falk i graver viser at skikken er eldre.⁴⁵ I Gulatingslova, som går tilbake til sein vikingtid, hadde jordeigaren rett på falkane, med Magnus Lagabøters landslov er det derimot kongen som eig alle falkar i fjella. Falkar som skulle seljast, måtte verte tilbydd kongen fyrst, og kongen kunne også fritt fange falkar på annan manns eigedom.⁴⁶ Å jakte med falk var ein rett som høyrde til kongen og aristokratiet.⁴⁷

Rypefangst har også vore eit viktig tilskot i økonomien. Det er rekna ut at det vinteren 1911–12 vart fanga og skote ca. 30 000 ryper berre i Hol kommune.⁴⁸ Før skytevåpen vart tatt i bruk, var det primært snarer som var nytta. Snarefangst kjenner ein til frå ulike kulturar, og jaktmetoden har truleg vore i bruk frå dei tidlegaste tider.⁴⁹

Fangst av pelsdyr som røyskatt og fjellrev har òg vore viktig. På gamalnorsk heiter fjellreven melrakk, og på Hardangervidda er det mange namn med melrakk i seg, slik som Melrakkhovda, Melrakkli og Melrakktjønni. Det er registrert ei rekke feller for røyskatt og fjellrev, men ingen av desse er datert. Fangsten av pelsdyr går truleg langt tilbake i tid, då pels alltid har vore ei ettertrakta vare.

Folk drog også på Vidda for å fiske. Mange buplassar er lokaliserte ved vatn, då kunne ein fiske samtidig som ein heldt utkikk etter reinen. Det er få spor etter fiske i det arkeologiske materialet, sidan både fiskebein, krok og garn var laga av lett forgjengeleg materiale. Ved Halnefjorden har ein likevel funne aurebein på ein buplass frå steinalderen.⁵⁰

UTGRAVING av hustufta på Mogen, tufta er datert til folkevandringstid.

Foto: Irmelin Martens / Kulturhistorisk museum

EIT UTVAL AV FUNNA frå tufta på Mogen. Øvst frå venstre ein høvel og ei fil, under desse ein hammar. I midten er det fire skar frå eit spannforma leirkar. Karet er dekorert med hengebogar og perlestempel. Vidare ein kniv, ein pinsett og ein hank under desse. Nedst er det fem ulike pilspissar med ein spydspiss i midten.

Foto: Fotograf ukjent / Kulturhistorisk museum

JAKT MED PIL OG BOGE I skjul av eit bogastelle. Slik har jegeren stått klar og venta på at beitande rein skulle kome på skothald.

Illustrasjon: Arkikon

BRUKEN AV DYREGRAVENE OG FANGSTANLEGGA

Eit at hovudspørsmåla i forskinga på dyregraver er når desse vart bygde, og når dei var i bruk. Den viktigaste dateringsmetoden er radiokarbondatering, også kjend som C-14-datering. Her daterer ein karbonhaldig materiale, som regel trekol eller bein. Ei slik datering kan indikere den siste bruksfasen til ei dyregrav, men i gode tilfelle kan ein også datere når dyregrava vart bygd. Det er ikkje publisert nokon C-14-dateringar frå arkeologiske undersøkingar av dyregraver på Hardangervidda. I *Reinen på Hardangervidda* er det referert til dateringar frå undersøkingar av Jostein Bergstøl ved Kulturhistorisk museum i Oslo. Ei dyregrav ved Dragøyfjorden er datert til 1000-talet e.Kr., og det same gjeld for ei dyregrav ved Finnsbergvatnet i Hordaland. Sistnemnde stad er det også datert ei dyregrav til fyrste del av romartida. I tillegg har ein datert ein bruksfase i to fangstgroper i det store fangstsystemet Dyregravshalli i Nore og Uvdal til yngre jernalder.⁵¹ Dei få C-14-dateringane frå Vidda dokumenterer bruk av dyregravene frå eldre jernalder og

inn i mellomalderen. Det er likevel for få dateringar til å seie noko om når dyregravene vart bygde, og når hovudtyngda av bruken av dyregravene var på Hardangervidda. Fangstbuanlegga er daterte primært til romartida, vikingtida og mellomalderen.⁵² Det kan også nemnast at helleristningsfeltet Sporneset ved Totak i Rauland har figurar som kan førestille dyregraver. Helleristningane er tolka å vere frå bronsealderen.⁵³

Undersøkingar andre stader i Noreg kan gje ein peikepinn om når dyregravene var i bruk på Hardangervidda. Fangstgroper er daterte frå bronsealderen til ut på 1600-talet e.Kr. Det er eit mogleg avbrot, eller periodar med mindre bruk, i yngre bronsealder og delar av yngre jernalder.⁵⁴ Det er altså ei vid tidsramme for bruken av fangstgroper. Når det gjeld fangstgraver, er det eit mindre tal som er undersøkt. Resultata viser at dei steinbygde fangstgravene i høg fjellet i Sør-Noreg er sikkert daterte tilbake til dei fyrste hundreåra etter Kristi fødsel, og at dei var i bruk oppover i yngre jernalder og i mellomalderen. Bruken kan iallfall dokumenterast fram til 1600-talet.⁵⁵ Dei aller fleste daterin-

REKONSTRUKSJON AV EIT ANLEGG FOR FANGST AV FALK.

Ut frå eldre skildringar, foto og teikningar kjenner ein til korleis slike anlegg fungerte og var oppbygde. Ein fugl vart tjora fast til hytta, og når ein falk kom nær hytta, varsla fuglen om dette. Falkefangaren sleppte ned den kunstige falcken som flagra i den eine stolpen. Ei levande due vart heisa opp i den andre stolpen. Når falcken stupa mot dua, sleppte falkefangaren dua ned mot bakken slik at både dua og falcken trefte bakken samtidig. På bakken var det eit slagnett som falkefangaren utløyste, og som skulle fange begge fuglane i når dei trefte bakken.

Illustrasjon: Arkikon

gane av fangstgraver frå Rondane, Dovre, Jotunheimen og Snøhetta-området ligg i perioden 500–1350 e.Kr.⁵⁶ Denne ramma for datering er ifølgje Svein Indrelid også representativ for dei fleste andre sørnorske fjellområde, sjølv om det også finst yngre og eldre dateringar.⁵⁷ Dateringane ein har, viser at både drivfangst og gravfangst som metode har vore nytta samtidig både i jernalderen og mellomalderen. Ein finn også dokumentasjon på bruken av dyregraver i skriftlege kjelder frå mellomalderen, som i Magnus Lagabøters landslov. Dei gamle norske lovene er truleg skrivne ned på 1000-talet, men har eit eldre opphav. Lovteksten regulerer bruken og retten til m.a. dyregravene.⁵⁸

Dyregarder og dyregraver skal hvem som vil gjøre i almenningen, slik at ikke annen manns veidevon spilles, på den måte som før er sagt om gildrer og dyreveide. Ingen skal gjøre dem nærmere enn at det ikke kan høres øksehugg til den neste gard som før står, eller til tuftene deres som folk vil bygge hus på. Gjøre skal man dyregard ut fra enden av andres

dyregard om man vil. Men om revegard eller spydgard eller dyregrav eller ulvestuer eller bjørnebåser ligger lenger unyttet enn 10 vintre, da kan hvem som vil sette dem opp og nytte dem, mens han vil opprettholde dem.⁵⁹

I både Gulatingsloven og Frostatingsloven ser ein også at retten til fiskevatna og veidestadane var regulert. «Vatn og veidested skal hver ha for seg, som han har hatt fra gammelt av.»⁶⁰ Veidestadane var bestemte geografiske og årvisse fangstlokaltetar, men det fanst ikkje alltid dyregraver i desse områda.⁶¹ Det er frå tida 1350 til sist på 1500-talet eit rikt kjeldemateriale av kjøpsbrev og overdragingar av eigedommar frå bygdene rundt Hardangervidda, der veidestadane er rekna som ein del av ressursane til garden. Dette gjeld særleg i aust, og dess lenger opp ein kjem i Telemark, dess fleire slike brev er det. Mår-diplomet frå 1545 der halvdelen av Mårvatn med alle dyregravene som ligg til vatnet, vert seld, er kanskje eit av dei viktigaste dokumenta ein har om dyregraver.⁶² Dei skriftlege kjeldene viser at dyregravfangst var eit kjent fenomen

i mellomalderen, og at denne fangstmetoden truleg går langt tilbake i jernalderen.

Når gjekk så dyregravene ut av bruk? Dette må sjåast i samanheng med innføringa av børsa som jaktvåpen på 1500- og 1600-talet. Allereie i 1560-åra har børsa, omsett via dei tyske kjøpmennene i Bergen, vore nytta av bønder i jakt. På slutten av 1500-talet fortel Oslo-bispen Jens Nilssøn at innbyggerane ved Gausta i Tinn har jakta både bjørn og gaupe med børse. På midten av 1500-talet er det ei rekke fredingar av primært hjortebestanden som viser at det har vore jakta hardt. Det fyrste forsøket på å forby gravfangst som ein kjenner til, er i 1574 frå Gudbrandsdalen. På 1600-talet kom også driftetraffikken, handel med hestar og kyr, i konflikt med reinjakta. Bruken av utmarka til beite auka då sterkt. I tillegg kom også tamreindrifta frå 1780-åra og utover. Dyregravene gjekk etter kvart ut av bruk på slutten av 1700-talet.⁶³

Samanfatta har ein ikkje nokon bakre eller eldste datering på bruken av dyregraver på Hardangervidda. Dei dateringane ein har frå enkelte dyregraver, og dateringar i tilsvarende fjellområde i Noreg viser likevel at metoden var i bruk iallfall frå romartida. Med unntak av den kunnskapen vi har frå undersøkingar av fangstbuanlegg, veit ein førebels lite om endring og utvikling av dyregravfangsten og fangsten elles på Vidda i jernalderen og mellomalderen. Det er liten tvil om at aktiviteten i fjellet auka i slutten av yngre jernalder, og at det ved inngangen til mellomalderen er tydeleg at fjellet vert utnytta i større grad enn tidlegare.⁶⁴ Det arkeologiske materialet viser at det i ein periode på 1200-talet har vore ei særleg intens utnytting av reinen. Dateringar viser at massefangsten truleg tok slutt før nedgangstidene og utbrotet av svartedauden på midten av 1300-talet. Heilt sikkert er det at fangstverksemda på Hardangervidda etter svartedauden vart sterkt redusert. Dyregravene vart likevel nytta gjennom heile seinmellomalderen. Jaktaktiviteten auka kraftig

igjen utover 1500-talet, noko som førte til ein sterk nedgang i talet på reinsdyr.

KVEN VAR DET SOM JAKTA OG HAUSTA?
Folka i bygdene ved Hardangervidda har utnytta ressursane som jakta og fangsten har gjeve. Dei enkeltliggande dyregravene har ein knytt til gardane i bygdene. Blehr har sett ein samanheng mellom talet på gardseiningar i Eidfjord og dyregraver i området.⁶⁵ Også andre har meint at særleg dei enkeltståande dyregravene på Vestvidda har vore til eige bruk.⁶⁶ For det særlegaste villreinområdet i Noreg, i Setesdalsheiene, har Sveinung Bang-Andersen meint at reinsdyrgravene er knytte til den faste busetnaden i dei nærliggande dal- og fjordstrøka. Reinsdyrfangsten har vore ei avgrensa utmarksnæring, i tillegg til den jordbruksbaserte økonomien.⁶⁷

Etter Magnus Lagabøters landslov hadde alle rett til å bygge seg dyregrav i allmenningen. Det måtte rett nok ikkje vere nær eksisterande dyregraver og busetnad. Det var også lov å nytte dyregraver som hadde vore ute av bruk i lengre tid enn ti vintrar. Lovteksten viser at retten til dyregravene var ein bruksrett, eller ein hevd, og ikkje ein eigedomsrett. Retten måtte også oppretthaldast ved jamleg bruk. Sjølv om retten til dyregravene var ein bruksrett, vart denne likevel sett på som eit objekt for sal og kjøp, og som ein del av rettane til ein gard.⁶⁸ Ut ifrå lovteksten er det truleg folk i bygdene som bygde og hadde rett til dyregravene. Sidan bruken er regulert i lov, er det ikkje urimeleg å tru at det har vore konflikt og usemje både om kor ein kunne bygge dyregraver, og om bruken av gamle dyregraver. Det arkeologiske materialet og dei skriftlege kjeldene underbygger at det var folk i bygdene som bygde og brukte dyregravene på Hardangervidda. Når det gjeld dei store fangstanlegga og drivfangsten, har ikkje desse vore drivne og organiserte aleine

SAMAR MED REINSDYR
frå slutten av
1800-talet.

Foto: Fotograf ukjent /
Nasjonalbiblioteket

av folk i bygdene nær Hardangervidda. Storleiken på anlegga og mengda med rein ein har tatt ut, vitnar om ei større organisering ut over dei næraste bygdene.

Dei store, samanhengande fangstanlegga i aust har gjeve ein så stor fangst at det ikkje kan ha vore enkelte gardar som har stått bak dette. Det kan ha vore fleire gardar eller bygdelag som har drive denne typen fangst.⁶⁹ Funna på Sumtangen er heller ikkje restar etter vanleg jakt frå gardane nær Hardangervidda i mellomalderen. Funna tyder på at jakta må ha vore organisert av personar eller institusjonar med stor makt og monalege ressursar – truleg større enn ein kunne vente å finne i bygdene. Likevel kan det ha vore lokale menn som stod for sjølve fangsten.⁷⁰

Enkelte arkeologar har meint at det i jernalderen har eksistert grupper av folk som har levd av jakt og fangst, og som har hatt tilhald i fjellet store delar av året. Dette er i stor grad basert på ei lang rekke gravfunn,

såkalla «fjellgraver» eller «fangstmarkgraver», primært frå yngre jernalder i Buskerud, Oppland, Hedmark og Sør-Trøndelag. Gravene inneheld som regel våpen, men fyrst og fremst pilspissar. Desse gravene finst i eller nær område med dyregreaver, og ein har sett bruken av dyregravene i samanheng med ein fangstøkonomi som har eksistert ved sida av den stadeigne jordbruksbefolkninga.⁷¹ Ein diskusjon som pågår, er om dette er spor etter samiske grupper i førhistorisk tid i fjellområda i Sør-Noreg. Egil Mikkelsen har, med bakgrunn i undersøkingar av fangstanlegg i Rondane, hevda at massefangstanlegga i mellomalderen kan ha vore drivne av samiske fangstspesialistar i kongen sin teneste.⁷² Hege Skalleberg Gjerde har sett nærmare på funn av sirkulære hustufter ved Strandavatnet og ved Byrkjedalsstølen i Hol og Ål i Buskerud. Gjerde hevdar at tuftene, som er daterte til tidsrommet 1000–1300, er spor etter samiske grupper.⁷³ I Østerdalen

DEN RUNDE TUFTA
I HÅRADALEN. Kanskje er dette spor etter samisk busetjing på 1500- og 1600-talet i Røldal i Hordaland.

Foto: Arnulf Østerdal / Hordaland fylkeskommune

meiner Bergstøl at det er kontinuitet mellom fangstbefolkninga i eldre jernalder og samiske busettingar som er omtala i skriftlege kjelder frå 1500-talet.⁷⁴ På Hardangervidda er det ikkje kjent sikre samiske funn frå mellomalderen eller eldre tid. Det er gjort funn av mergspalta bein mellom to av steinblokkene i Kyrkjuna ved Skarvsvatn i Nore og Uvdal kommune. Slike «beingøyme» vert ofte rekna som ein samisk skikk. Beina er daterte til tidsrommet 1300–1500-talet, og funnet kan vere eit tidleg spor etter samar på Hardangervidda.⁷⁵ Det er også registrert ei rund tuft i Håradalen i Røldal som er tolka til å vere samisk. Tufta er datert til 1525–1655.⁷⁶

På Sumtangen meiner Indreliid at funn av runeinnskrifter på bein og beinrestar vitnar om at det var kristne og ikkje heidenske «lappar» eller anna «urfolk» som heldt til her.⁷⁷ Det har også i mellomalderen vore «andre» som har deltatt i jakta, som dyreskyttarane

til lensherrane og folka til dei tyske kjøpmennene på Bryggen i Bergen.⁷⁸

Eit spørsmål er om det har vore fast busetnad i fjellet. Det er ingenting i det arkeologiske materialet som tyder på at det har vore heilårsbusetnad inne på Vidda i yngre jernalder og mellomalderen. Ein fast busetnad på Vidda, primært basert på jakt og fangst, er ytst marginal og vil ha vore sterkt utsett for endringar. Det ville sannsynlegvis krevje ei særleg tilpassing for å leve bufast på Vidda heile året. Det er i fjelldalane opp mot Hardangervidda den nærmaste faste busetnaden har vore. Tilgang på brensel og vêrtilhøva på vinteren har nok vore avgjerande. Avstanden mellom høgfjellet og dalane er heller ikkje stor, dei fleste dyregravene er også å finne i «heimefjellet».⁷⁹ Det er kort nok avstand mellom bygdene og fjellet til å utnytte ressursane. Opphaldet på Vidda har vore på våren, sommaren og hausten. Irmelin Martens meiner at ei busetting

i fjelldalane var avhengig av å utnytte fleire høgde- og vegetasjonssoner. Møsstrond i Vinje, som ligg over 900 meter over havet ved søraustkanten av Hardangervidda, er ei fjellbygd med lange vintrar og korte somrar, der eit ordinært jordbruk ikkje har gjeve noko særleg til utbytte. Likevel fanst det ressursar som har fått folk til å busette seg langt tilbake i tid.

Jernvinneverksemnda her går tilbake til 500-talet og heldt fram til 1200-talet med ein hovudperiode i slutten av vikingtida og tidleg mellomalder (sjå Dørum).⁸⁰ Utnytting av ressursane på 1700-talet på Møsstrond var særst variert. I tillegg til februk og korndyrking dreiv ein med jakt og fiske og med utleige av drifte- og stølsbeite. Dette gav eit større økonomisk utbytte, der berre delar gjekk til eige forbruk. Hovudføremålet var å skaffe varer i byte mot varer ein ikkje kunne produsere sjølv.⁸¹

Den varierte ressursutnyttinga er noko som alltid har vore naudsynt på ein stad som Møsstrond. Her har ein dokumentert fast busetnad i folkevandringstid i ein periode på 50–75 år. Det er likevel ikkje før i tidleg vikingtid at ein har arkeologiske funn som viser at det har vore fast gardsbusetnad igjen på Møsstrond.⁸² Ei rekke tufter er daterte til mellomalderen i grensa mellom bygd og fjell like oppunder skoggrensa, m.a. på Hovden ved Møsstrond i Vinje,⁸³ ved Reinskarvet i Hol og Ål og Fjetland og Valldalen i Røldal.⁸⁴ Tuftene på Møsstrond og i Valldalen er tolka til å vere restar etter gardsanlegg med fast busetnad.⁸⁵ Også andre stader i landet har ein påvist mogleg fast busetnad i lange periodar i form av såkalla fjellgardar, m.a. på Vesle Hjerkin i Dovre kommune og i Årdalsfjella i Sogn.⁸⁶ På Vesle Hjerkin, som ligg over 900 meter over havet, er det undersøkt fire hustufter som var i bruk frå tidleg vikingtid til ut på 1300-talet. Husdyrhaldet har her vore det stabile og sikre i økonomien, medan jakt og fiske har vore eit tillegg. Vesle Hjerkin har også vore ein overnattingsstad for

både konge og ferdafolk, då den ligg sentralt i ferdsla over Dovrefjell.⁸⁷

Det er altså ikkje eintydig kven som jakta på Hardangervidda. Det ein kan trekke ut frå materialet, er at dei som jakta, sannsynlegvis hadde sin faste buplass i ei bygd nær Vidda. Dei fleste dyregravene ligg også i det ein kan kalle heimfjella. Det er lite i materialet som stadfestar at det kan ha vore eigne grupper, eller at samar har hatt tilhald på Vidda i yngre jernalder og i mellomalderen, sjølv om ein ikkje kan sjå vekk frå dette. Det kan ha vore spesialistar på jakt som levde store delar av året i fangstområda, og som inngjekk i eit meir eller mindre fast organisert system med vareutveksling og seinare handel. Ein var også i marginale jordbruksstrøk avhengig av utbytte frå andre produkt enn primært frå jordbruket. Produkt som kjøtt, skinn og gevir kunne gje overskot, som igjen danna grunnlag for kontaktar, rikdom og makt.

UTSVN over fjellbygda Møsstrond.

Foto: Irmelin Martens / Kulturhistorisk museum

JAKT OG FANGST – GRUNNLAG FOR RIKDOM OG MAKT

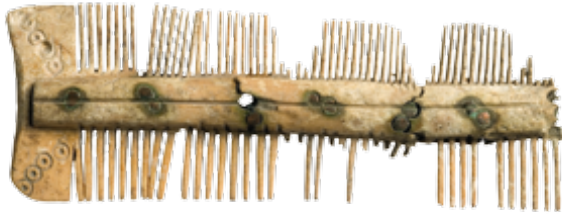
Dei skriftlege kjeldene fortel lite om organisering av reinjakta, det ein finn, er opplysningar om falkefangst og pelsdyrfangst. I kongebrevna ser ein at kongen og kongemakta hadde kontroll over denne fangsten. Dei norske kongane på 1100-, 1200- og 1300-talet er heilt sentrale i fangst og eksport av falkar frå Noreg og Island. Kongane hadde profesjonelle falkefangerar, og dei var sjølv aktive i trening og bruk av falkar i jakt, såkalla falkonering. Då Noreg kom under det danske kongehuset i 1380, forsvann etter kvart kunnskapen om falkonering og falkefangst frå Noreg. Etter dette var det hanseatane som organiserte handelen med falk i Noreg.⁸⁸ Frå rekneskapsbøkene til dei ulike lensherrane i Akershus, Bergenhus og Trondheim er det opplysningar om falkefangst gjennom avgifter på falkelega.⁸⁹ Om pelsdyrfangst fortel dei skriftlege kjeldene at kongen hadde fyrst rett til kjøp av pels av gaupe og mår gjennom

sine lensmenn og futar. Dette ser ein m.a. av ei bot som vart send ut til bøndene i Skien 24. november 1561.⁹⁰

Det er primært dei arkeologiske og naturvitskaplege kjeldene som gjev oss kunnskap om reinsdyrfangsten på Vidda. Ein må skilje mellom den fangsten som har gått til eige bruk, og som har gjeve hushaldet eit visst overskot, og den store fangsten som har kravd større ressursar enn kva enkeltgardar har rådd over. Den intense og omfattande fangsten på m.a. Sumtangen i to generasjonar på 1200-talet er klart ikkje rein «matauk» for folka i bygdene rundt Hardangervidda. Fangstteknikken har kravd stor arbeidsinnsats med bygging og vedlikehald av varde- og stolperekker, og sjølve fangsten må ha vore mannskapskrevjande. Fangsten på Sumtangen har vore organisert av personar eller institusjonar med stor makt og store ressursar. Eit naturleg sentrum for organisering og omsetning av fangsten ved Sumtangen er Bergen.⁹¹ På same måten var fangsten på

REINSDYRGEVIR.
Foto: Espen Bratlie / Samfoto /
NTB Scanpix

Dovre i sein vikingtid og i mellomalderen også organisert i eit større system, der kongen, erkebiskopen i Nidaros, hamarbiskopen, lokale kyrkjelege interesser og sjøveigande bønder vart partar. Fangstprodukta vart sannsynlegvis leverte til handelsplassar og byar som Hamar, Nidaros og Veøy i Romsdal.⁹² Godt organisert og effektiv villreinjakt har økonomisk sett hatt mykje å seie, både lokalt og regionalt. Det har gjeve eit materielt overskot, og i eldre og yngre jernalder har produkta inngått i ei meir omfattande vareutveksling. Det kan ha vore konsum av kjøtt lokalt, medan skinn, pels og gevir har inngått i ein større bytehandel.⁹³ Pelsverk hadde høg verdi og var eit produkt som tidleg spela ei stor rolle i bytehandelen mellom elitane i Skandinavia.⁹⁴ Gevir var m.a. råmateriale til kammar, noko dei mange kammane frå mellomalderen laga av reinsdyrgevir viser.⁹⁵

Frå historisk tid er det kjend ei rekke marknadsplassar i randområda til Hardangervidda. Nokre av desse går tilbake til mellomalderen og kanskje forhistorisk tid. Kjende marknadsplassar er m.a. Toresmoen ved Møsvatn, som skal gå tilbake til 1500-talet, og Røldal som truleg har røter tilbake til førkristen tid.⁹⁶ Dei mange marknadsplassane ein kjenner til, vitnar om ein utstrakt og livleg handel og om viktige møtestadar. Ferdslvegane, dei mange slepene på Hardangervidda, vitnar også om den store ferdsla og kontakten mellom aust og vest. Sjølv om mange av slepene har sitt

utgangspunkt i driftetrafikken, som for alvor tok til med bergverksdrift på Austlandet på 1600-talet, er det klart at mange av dei har eit eldre opphav. Det same gjeld for marknadsplassane.⁹⁷ Folka som levde i fjellbygdene og produserte overskotsprodukt frå jakt, fangst og jernutvinning, var avhengige av mottakrar i dalbygdene. Her fekk ein tilbake naudsynte varer som korn og salt, samt varer av meir symbolsk verdi som smykke og andre verdigjenstandar. Det er svært sannsynleg at elitene i samfunnet skaffa seg kontroll over handelen og omsetninga av viktige vareslag som skinn, pels og gevir. Eit marknadssystem i vikingtida har nok ikkje vore stabilt og har endra seg utover i mellomalderen.⁹⁸ I mellomalderen blømer handelen, og ein får ein sterk framvekst av byar. Fleire av dei viktigaste marknadsplassane utviklar seg til byar, slik som Skien. Allereie på 1100- og 1200-talet auka handelen med ei utvikling mot marknadsekonomi, der folk flest vart ei målgruppe.⁹⁹ I mellomalderen var Skien ein møteplass for handelsfolk og lokale bønder. Her var det distribusjon av overskotsprodukt frå indre Telemark til andre distrikt og land (sjå Dørum).¹⁰⁰

Eit anna spørsmål er om det er ein samheng mellom reinsdyrfangst og jernvinneaktivitet i randsona til Hardangervidda. Det er hevda at jernutvinninga må sjåast i samheng med drivfangsten og dei omfattande fangstgropsystema.¹⁰¹ Ein kombinasjon av to viktige utmarksressursar

KAM AV BEIN funnen på Sumtangen i 1910. DNA-analysar viser at kammar som er funne på Bryggen i Bergen, er laga av beinprodukt frå Hardangervidda.

Foto: Svein Skare / Universitetsmuseet i Bergen

SKAFT AV BEINKNIV frå Nordre buplass ved Store Krækkja.

Foto: Svein Skare / Universitetsmuseet i Bergen

REIN i sprang.

Foto: Jørn B. Olsen og Rolf Sørensen / Samfoto / NTB Scanpix

som jakt på rein og ei intensiv jernutvinning kan ha vore ein fordel å kombinere. Det kan førebels ikkje påvisast nokon direkte samanheng i det arkeologiske materialet.¹⁰² Det er gjort for få undersøkingar til å trekke sikre konklusjonar her. I Telemark er det ingen dateringar av fangstanlegg som er relaterte til jernvinna på Møsstrand. Frå Buskerud og Hordaland har ein nokre få. Den daterte fangstgropa i Dyregravshalli er frå yngre jernalder,¹⁰³ medan jernvinneanlegg og kolgroper i Seterdalen og Jøndalen i Nore og Uvdal primært er daterte til mellomalderen.¹⁰⁴ Ein har tidlegare påvist stor jernvinneaktivitet i romartida i Sysendalen i Eidfjord, som kan settast i samanheng med drivfangstanlegga på Nordvidda.¹⁰⁵ I 2003 vart det gjort funn som kan knytast til fangstaktiviteten i mellomalderen. Det er m.a. datert to jernvinneanlegg til mellomalderen i Sysendalen.¹⁰⁶ Dateringane er delvis samanfallande med fangstbuene på Sumtangen. Det er ikkje urimeleg å sjå for seg ein samanheng mellom jernutvinning i

fjellbygdene ved kanten av Hardangervidda og massefangst av rein, og at dette er ein del av eit større system. Spørsmålet er då kanskje ikkje berre kven som organiserte og kontrollerte jakta og fangsten på Hardangervidda, men kven som til sist hadde kontroll over jernproduksjonen.

Ressursane i fjellet, som fangstprodukt og særleg jernutvinning har vore viktige for danning av makt og rikdom i nærområda, men òg for sentrale delar av Sør-Skandinavia. Grenland er eit av områda som markerer seg som eitt av fleire senter allereie frå yngre romartid, truleg med kontakt til Jylland (sjå Dørum).¹⁰⁷ Stor lokal jordbruksproduksjon har vore eit grunnlag for framveksten av maktsentre, medan kontroll over handel med produkt frå m.a. jakt og fangst har vore viktig for å skape eit overskot som kunne omsettast til rikdom, status og makt.¹⁰⁸ Seinare har kongen og kongemakta hatt store interesser i fangsten av rein, då skinn og gevir var ettertrakta produkt som gav store inntekter. Framveksten av kyrkjemakt i

mellomalderen i Noreg er også ein viktig faktor. Kyrkja og klostervesenet var den største forvaltaren av teknologi og var opptekne av handel og produksjon.

Truleg har ein jakta til eige bruk samtidig som den store uthentinga av fangstressursar har vore styrt og kontrollert av eliten og kongemakta. Med ein sterkare samfunnsorganisasjon og framveksten av staten Noreg har sentralmakta tatt større del i utnyttinga av ressursane. Den intensive utnyttinga av fangstressursane i fjellet må ein forstå med bakgrunn i den generelle politisk-økonomiske utviklinga. Rikssamlinga og statsdanninga i denne perioden har vore føresetnaden for den intensive ressursutnyttinga på fjellet og Hardangervidda.¹⁰⁹

SLUTTEN PÅ EIN TRADISJON?

I det arkeologiske materialet og dels i dei skriftlege kjeldene finn ein at både drivfangst og gravfangst som metode har vore nytta samtidig både i jernalderen og mellomalderen. Intensiteten på jakta auka stort utover i yngre jernalder og var særleg høg i tidleg mellomalder. Det er klare indikasjonar på at eliten, og seinare kongemakta, har vore ein viktig faktor i organiseringa av uttak av ressursane på Hardangervidda.

Arkeologiske undersøkingar viser at det mot slutten av 1200-talet vart ein brå slutt på bruken av dei store fangstbuanlegga og truleg også drivfangst som jaktform.¹¹⁰ Bruken av dyregravene vart òg sannsynlegvis sterkt redusert etter svartedauden og dei påfølgjande nedgangstidene utover 1300-talet.¹¹¹ Sjølv om ein ser nedgang og endringar ei god stund før svartedauden, er det klart at bruken av dyregravene neppe kunne oppretthaldast etter den med tilbakegangen i jernutvinninga. Dei store endringane har neppe ei enkel forklaring, men er å finne i ein vev av økonomiske og politiske hendingar, klimaforverring, pest og nedgang i folketalet. Ned-

gangstider og større endringar i samfunnet må ein rekne med har ramma hardast i dei meir marginale strøka, særleg i fjellbygder ved Hardangervidda som til dømes Møststrand.¹¹² Kjøpsbrev og overdragingar av eigedommar frå bygdene rundt Hardangervidda viser samtidig at jakt og fangst framleis var viktige og haldne i hevd etter svartedauden.¹¹³ Sjølv om tradisjonen med massefangst av reinsdyr tok slutt på Hardangervidda ein eller annan gong på slutten av 1200-talet, og definitivt var over ved svartedauden, og dyregravene etter kvart gjekk ut bruk, var jakt og fangst framleis viktig og naudsynt for folka i bygdene ved Hardangervidda. *

REINSDYRFLOKK I vinterlandskap.

Foto: Ove Bergersen / Samfoto / NTB Scanpix

INTEGRASJON OG OMFORMING CA. 1100–CA. 1500

Lars Ivar Hansen

Da det norske kongedømmet ble konsolidert fra andre halvdel av 1100-tallet og framover, ble det bygd opp et system av kongelige forvaltningsområder kalt sysler, som hver for seg ble ledet av en av kongens betrodde menn, en syslmann. I dette systemet fant hele det nåværende fylket Telemark sin plass som *Skienssysla*, som det ble kalt. Samtidig nådde kristningsverket en milepæl ved at Norge ble etablert som en egen kirkeprovins, med erkebispesete i Nidaros, samtidig som kirkens økonomi ble vesentlig bedret. Dette la grunnen for oppbygging av en utviklet kirkeorganisasjon. Også i Telemark ble det etablert et finmasket nett av sognekirker – både stein- og stavkirker. Dermed ble hele det nåværende fylket integrert i mer omfattende styringsstrukturer, både av verdslig og religiøs art. Samtidig bidro disse prosessene til å styrke de gjensidige forbindelsene mellom ulike deler av Telemark, utover de forutsetningene for varebytte og utveksling som forelå i form av særskilte næringer, naturlige kommunikasjonsårer og slektssamband. I denne artikkelen skal vi se nærmere på hvordan denne omformingen i middelalderen foregikk, og hvilke følger den fikk.

KIRKEBYGGING OG KIRKEORGANISASJON

Mye tyder på at kristendommen ble dominerende i hele Telemark i løpet av 1000-tallet. I Skiens-området er kristne graver kjent fra ca. 950, og på 1000-tallet gikk den hedenske gravskikken med hauglegging sterkt tilbake, også i Øvre Telemark. Det har vært pekt på at trosskiftet kan ha hatt sammenheng med at Grenland, sammen med det vestre Viken-området for øvrig, på den tida lå under dansk styre.¹ Fra 1000-tallet er det også påvist trekirker med jordgravde stolper – en type forløpere for stavkirkene (se Morten).

Fra midten av 1100-tallet skjøt kirkebyggingen fart i hele Telemark, med en rekke nye steinkirker og stavkirker. Etter hvert fikk en også en klarere kirkeorganisasjon med *prostier* og *kirkesogn*. Dette hadde sammenheng med at den norske kirken i 1152/1153 ble organisert som et eget erkebispedømme med sete i Nidaros. Men mest avgjørende var det nok at det økonomiske inntektsgrunnlaget for kirken endret seg. For det første sikret

Bøndene i Telemark vernet om sin eiendom og sine rettigheter, og reiste seg til kamp mot fremmede makthavere. I 1438 startet et bondeopprør under ledelse av Hallvard Gråtøpp og i 1540 vendte bøndene seg mot pålegg fra kongemakten om å losjere og underholde tilreisende bergmenn. Bildet er fra det historiske spelet om bondeopprøret i Hjartdal i 1540 som ble fremført i 2005. Foto: Roger Hardy / Samfoto / NTB Scanpix

Illustrasjon: *På vei fra kirke*,
maleri av Adolph Tidemand
(1814–1876), gjengitt fra
boka *Norske folkelivsbilder*
(1858).

den årlige produksjonsavgiften *tienden*, som ble innført i løpet av første halvdel av 1100-tallet, et stabilt inntektsgrunnlag som gjorde det mulig å brødfø prester og vedlikeholde kirker rundt omkring i distriktene. For det andre ble det stadig vanligere å *overdra jordegods* til kirkelige institusjoner. I starten var det mest konger og deler av det verdslige aristokratiet som stod for slike overdragelser, som ledd i å knytte allianser, bygge nettverk og skaffe seg prestisje ved å kunne vise til samarbeid med kirken. Men i løpet av 1100-tallet la også teologer i Paris ned en stor innsats med å systematisere forestillingene om «skjærsilden» eller «purgatoriet» i det hinsidige.² Fra da av ble det svært vanlig også blant jordeiende bønder og andre eiendomsbesittere med såkalte «sjelegaver», det vil si at de overdro eiendomsparter til kirken, mot at kirkens folk holdt bønner og messer for de avdødes sjeler, slik at de skulle komme seg fortere gjennom skjærsilden. En vesentlig del av det godset som utover i middelalderen ble overført til kirkene i Nedre Telemark, bestod av slike «sjelegaver».

I Øvre Telemark ble imidlertid ikke den årlige tienden innført, og det var heller ikke så vanlig med sjelegaver. Her holdt en fortsatt på de eldre avgiftene

Eidsborg kirke.
Foto: Jan Holm

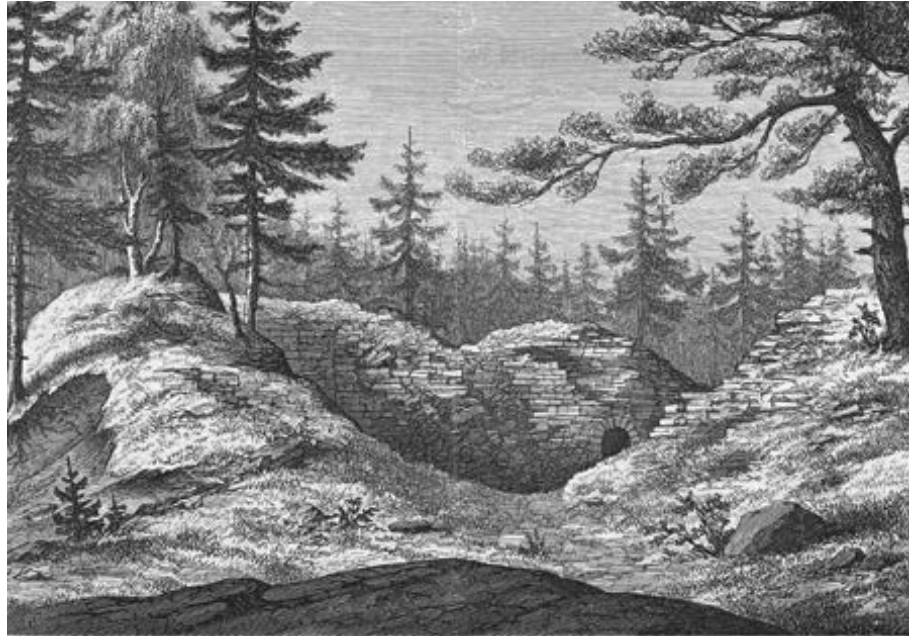
til kirken som hadde vært vanlige over hele landet fram til midten av 1100-tallet, nemlig såkalt *reida* til prest og biskop.³ Men i tillegg hadde telene gått med på å betale en særlig skinnskatt til biskopen, kalt «biskops- og Olavsskatt». En konsekvens av at det ikke ble betalt tiende, var at sognefolket ble pålagt særskilte ytelser i samband med biskopens visitasjonsreiser. Mens dette ble dekket av prestene i de områdene hvor tienden ble innkrevet, måtte befolkningen i Øvre Telemark dekke kost og hestefôr til biskopen når han kom på visitas, noe som også førte til motstand.⁴ Og både i Nedre og Øvre Telemark måtte folk betale enkelte særskilte avgifter eller «gebyrer» for spesielle kirkelige tjenester. Det gjaldt bl.a. såkalt *utferd* som var en godtgjørelse for begravelse, og *inngang* som ble betalt i samband med at kvinner som hadde født, møtte opp i kirken igjen etter barselperioden og ble «introdusert».

I alt ser det ut til å ha blitt reist om lag 60 kirker i Telemark i løpet av middelalderen. 16 av dem var *steinkirker*, og langt de fleste av dem ble anlagt i Nedre Telemark – i de områdene som seinere utgjorde fogderiene Bamle og Tjendtalet. Kun tre av dem var bygd i Øvre Telemark: Kviteseid-kirken og to i Seljord. De øvrige kirkene var bygd av tre, men åtte av dem forsvant eller ble avløst av andre kirkebygninger så tidlig at vi ikke kjenner til bygningskonstruksjonen. 35 *stavkirker* er dokumentert, hvorav 7 i Nedre og 28 i Øvre Telemark. To av stavkirkene – Eidsborg og Heddal – står fortsatt. Flere steder har det vært oppført kirkebygninger av ulik type etter hverandre på en og samme plass. Under gulvet i gamle Bø steinkirke er det således påvist stolpehull etter en eldre trekirke. Og ved Faret i Skien er det påvist stolpehull etter to på hverandre følgende trekirker fra middelalderen (se Morten). Oversiktene nedenfor

Tegning av ruinene etter kirken på Kapittelberget ved Bratsberg gård. Denne kirken ble trolig reist i første halvdel av 1100-tallet som et privatkapell for lendmannsslekten på Bratsberg og var muligens viet St. Mikael. Byggestilen er særmerkt, med et tårn over østsiden av skipet og en krypt under koret. Siden stedet ble hetende Kapittelberget, kan det tyde på at kirken var brukt i fellesskap av et kollegium av prester, muligens også med tilknytning til Gimsøy kloster.

Illustrasjon: Tegner ukjent / Nasjonalbiblioteket

viser stedfestingen av de kirkene som vi vet ble reist i middelalderen. Den sterke konsentrasjonen av steinkirker i Nedre Telemark må rimeligvis henge sammen med at inntektsgrunnlaget her lå til rette for den storstilte satsingen som måtte til ved reising av steinkirker, med tilgang på god byggestein og håndverkere som kunne bygge i stein. Alle steinkirkene i Telemark er oppført med lokal stein, og i romansk stil – det vil si med tykke murer, små og smale vinduer med runde, romanske buer og tønnehvelv. De har fellestrekk med kirker både på Østlandet og Vestlandet, og det forekommer likhetstrekk både med kirker på kontinentet og i England, uten at det er mulig å peke på noen konsekvent stilpåvirkning for den enkelte kirke (se Morten).

STEINKIRKER OG STAVKIRKER I ØVRE OG NEDRE TELEMARK

OMRÅDE/SEINERE FOGDERI	STEINKIRKER	DOKUMENTERTE STAVKIRKER
Bamle	7	2
Tiendtaket	6	5
Skattlandet, Vestfjella	3	17
Skattlandet, Austfjella	–	11
	16	35

STEINKIRKER

OMRÅDE/SEINERE FOGDERI	SEINERE PRESTEGJELD	NAVN PÅ KIRKE/-LOKALITET	SAMLET JORDEGODS IFØLGE EJ	DERAV OVERDRATT FØR 1340/50
Bamle	Bamle	Skeid	32,8 m.bol	22,2 m.bol
Bamle	Eidanger	Mo	18,6 m.bol	14,4 m.bol
Bamle	Skien	Kapittelberget		
Bamle	Skien	Skien		
Bamle	Skien	Gimsøy kloster		
Bamle	Gjerpen	Gjerpen	98,7 m.bol	66,6 m.bol
Bamle	(Slemdal) Siljan	Siljan	15,1 m.bol	14,8 m.bol
Tiendtaket	Holla	Holla	17,1 m.bol	13,0 m.bol
Tiendtaket	Holla	Romenes	14,7 m.bol	13,2 m.bol
Tiendtaket	Bø	Lunde	14,2 m.bol	11,4 m.bol
Tiendtaket	Bø	Bø	15,4 m.bol	7,2 m.bol
Tiendtaket	Nesherad	Nes	9,1 m.bol	7,3 m.bol
Tiendtaket	Sauherad	Saude	22,3 m.bol	10,3 m.bol
Sum Bamle + Tiendtaket			258,0 m.bol	180,4 m.bol
Skattlandet, Austfjella	Seljord	Seljord		
Skattlandet, Austfjella	Seljord	«Taraldskyrkja»		
Skattlandet, Austfjella	Kviteseid	Kviteseid		

Kilder: E.M. Nygaard 1997; Ø. Morten 2008 og hans artikkel i denne boka; Emanuelsson 2005; (EJ = Biskop Eysteins Jordebog, Christiania 1873–1880)

DOKUMENTERTE STAVKIRKER I NEDRE TELEMAR

OMRÅDE/SEINERE FOGDERI	SEINERE PRESTEGJELD	NAVN PÅ KIRKE/-LOKALITET	SAMLET JORDEGODS IFØLGE EJ	JORDEGODS FØR 1340/50 IFØLGE EJ
Bamle	Sannidal	Mo	8,8 m.bol	7,8 m.bol
Bamle	Drangedal	Drangedal		
Tiendtaket	Solum	Solum	15,4 m.bol	9,4 m.bol
Tiendtaket	Solum	Mælum	9,2 m.bol	8,1 m.bol
Tiendtaket	Holla	Helgen	7,7 m.bol	7,7 m.bol
Tiendtaket	Bø	Gåra	5,0 m.bol	4,0 m.bol
Tiendtaket	Heddal	Heddal	19,6 m.bol	14,0 m.bol
Sum Bamle + Tiendtaket			65,7 m.bol	51,0 m.bol

Kilder: E.M. Nygaard 1997; Ø. Morten 2008 og hans artikkel i denne boka; Emanuelsson 2005; (EJ = Biskop Eysteins Jordebog, Christiania 1873–1880)

Kviteseid gamle kirke ligger ganske langt unna de tette bosatte områdene langs Kviteseidvatnet og likeledes i lang avstand fra Fjågesund og Flåbygd som den var sognekirke for i seinmiddelalderen. Derimot ligger den i skjæringspunktet mellom vassdragene i Vest-Telemark. Derfor har det vært antatt at den i første del av middelalderen tjente som sentralkirke for et «storsokn» – som en moderkirke (*mater ecclesia*) for seinere kirker som etter hvert ble reist i de enkelte bygdelag som ledd i utbyggingen av kirkeorganisasjonen. Det faktum at den rangerte over de andre kirkene i Vest-Telemark når det gjaldt tildeling av avlatsprivilegier, synes også å peke i den retning (O. Sandaaker, 1986).

Foto: Jan Holm

Døpefont i Kviteseid kirke.

Foto: Jan Holm

Dersom en ser på fordelingen av det jordegodset som i løpet av høymiddelalderen ble overdradd til de enkelte kirkene, viser det seg en del interessante mønstre. Den viktigste kilden til denne godsfordelingen er den jordeboka for hele Oslo bispedømme som biskop Eystein Aslaksson fikk satt sammen og redigert på 1390-tallet, den såkalte *Raudeboka*.⁵ Den var basert både på eldre forelegg – slik som eldre oversikter og jordebøker for deler av området⁶ – og seinere notater om jordoverføringer. For hvert prestegjeld får en her spesifisert hvilke eiendommer eller gårdparter som lå til vedkommende kirke, og som skulle finansiere vedlikehold av kirkebygningen, som såkalt *fabrica*-gods. Deretter kommer en oversikt over det godset som var gitt til prestegården, eller *prestebolet* som det ble kalt, og som skulle tjene til underhold for presten. Dette ble kalt *mensal*-gods. I begynnelsen på hver oversikt er gårdene bare oppført med opplysning om hvor stor kirkens eller prestebolets eiendomspart var, men et stykke ute i hver oversikt blir opplysningene mer spesifikke, og det gis opplysninger om hvordan eiendommen var kommet i kirkelig eie – f.eks. ved makeskifte, kjøp eller overdragelse fra navngitte personer. Disse oppgavene dekker anslagsvis de siste 50–80 år før jordeboka ble til.⁷

For kirkene i Nedre Telemark som omfattes av *Raudeboka*, får en dermed mulighet til å sammenlikne godsfordelingen mellom de enkelte kirkene – både hva som samlet lå til hver kirke og hvert prestegjeld, og til en viss grad også hva som utgjorde eldre gods og hva som bestod av nyere overføringer. Ser en nærmere på forholdet mellom steinkirkene og stavkirkene, viser det seg at steinkirkene klart hadde den størstemengden av godset. Den samlede godsmengden som var eid av lokalkirkelige institusjoner i Nedre Telemark, bestod av 255 markebol som var overdratt før om lag 1340/50, og en tilvekst på ca. 95 markebol fram til biskop Eysteins tid. Av denne eiendomsmassen satt 10 av

HEDDAL STAVKIRKE

Heddal stavkirke – den ene av de to gjenstående stavkirkene i Telemark og større enn de andre som fortsatt står i landet. I likhet med stavkirkene i Urnes, Borgund og Gol er den bygd i basilikaform, det vil si med hevet midtskip og to lavere sideskip, atskilt av to langsgående søylerekker. Den stod trolig ferdig en gang mellom 1250 og 1300 (se Morten).

Detaljbildet av utskjæringer viser høyre portalside ved en inngang fra sør og

framstiller en drage – et av symbolene som ble brukt for de onde maktene som hjem søker og plager menneskene. Alle dørene fra svalgangen og inn i kirken er utstyrt med utskjæringer.

Veggmaleriet viser apostelen Johannes. Alle de tolv apostlene er avbildet i koret, seks på hver side. Men disse maleriene kom til på 1600-tallet, muligens i 1660-årene, altså samtidig som den dansk-norske staten i samsvar med reformasjonens

idealer søkte å fjerne skulpturer og bilder av helgener fra katolsk tid.

Foto: Jan Holm (av kirken) og Martin Holm Tangen (detaljer)

Arkitekttegning: Nasjonalbiblioteket

de 16 steinkirkene med 71–74 prosent.⁸ Det var også steinkirkene som mottok størsteparten av eiendomsoverføringene etter 1340/50, noe som kan ha sammenheng at de var forbundet med størst prestisje. Mens steinkirkene hadde en tilvekst på 43 prosent av eiendomsmassen mellom 1340/50 og 1390-årene, fikk de sju dokumenterte stavkirkene i området et tilskudd på 29 prosent. Av stavkirkene var det i første rekke kirken på Solum og Heddal stavkirke som mottok jordegodsgaver etter 1340/50.

Utover det nærmest regelmessige bildet som stav- og trekirkene danner, finnes det også mer spesielle trekk. For det første fantes det to steinkirker i Seljord. Like ved den nåværende Seljord kirke stod det en annen steinkirke, viet til den lokale helgenen «Tarald». Han var ikke kanonisert av kirken, men ble dyrket i Numedal og Øvre Telemark og hadde egen messedag den 12. februar, som er kjent fra 1467 og framover. Ifølge tradisjonen i Seljord kunne været på taraldsmess gi signaler om hvordan året skulle bli. Dersom det var både skyet og solgløtt denne dagen, skulle det bli et godt år.⁹ For det andre var det anlagt en kirke i en hule i den bratte fjellveggen på østsiden av Norsjø, den såkalte Sankt Mikael's kirke eller Mikaelshola. Innenfor en halvsirkelformet, 4–5 m bred åpning vider rommet seg ut og strekker seg om lag 20 meter inn i fjellet. Her ble det bygd skillevegger som delte rommet i en forhall, et skip og et avrundet kor. Den var viet til erkeengelen St. Mikael, som kjempet med Satan om sjelene, og som også er kjent fra «Draumkvedet» som Sante Såle-Mikkel. Kirken i «Mikialsbergh» er oppført i Eysteins jordebok, med både vedlikeholdsgods og prestebolsgods, så den ser ut til å ha egen prest på dette tidspunktet.¹⁰ Også etter reformasjonen forteller tradisjonen at det skal ha blitt holdt messer i Mikaelshola.

Seljord kirke, trolig oppført i andre halvdel av 1100-tallet og viet St. Olav.
Foto: Jan Holm

På veggene i Seljord kirke er det malt flere figurer – både innvendig og utvendig.
Foto: Miriam Tveit

I tillegg tyder eiendomsstruktur og soknegrenser på at noen av kirkene i Øvre Telemark kan ha blitt anlagt som privatkirker eller såkalte høgjendis-kirker, dvs. at de var reist av storfolk på egen grunn. For det første ser det ut til at en rekke kirkesteder opprinnelig lå på enkeltgårders grunn og først seinere har fått utskilt et eget område.¹¹ For det andre tyder seinere grensemønstre for enkelte annekssogn på at tilknytningen til kirkene i utgangspunktet kan ha vært definert av slektskapstilknytning, vennsforhold og eiendomsrelasjoner – og ikke geografisk trukne soknegrenser. I Fyresdal hadde kirkene på *Hegland* og *Veum* i seinere tid sogneområder som lå som oppdelte «enklaver» inne i hovedsognet og delte enkelte grendelag, slik at de gårdbrukerne som var henvist til hovedkirken, fikk atskillig lengre vei enn om de skulle ha oppsøkt den kirken som lå nærmest.¹²

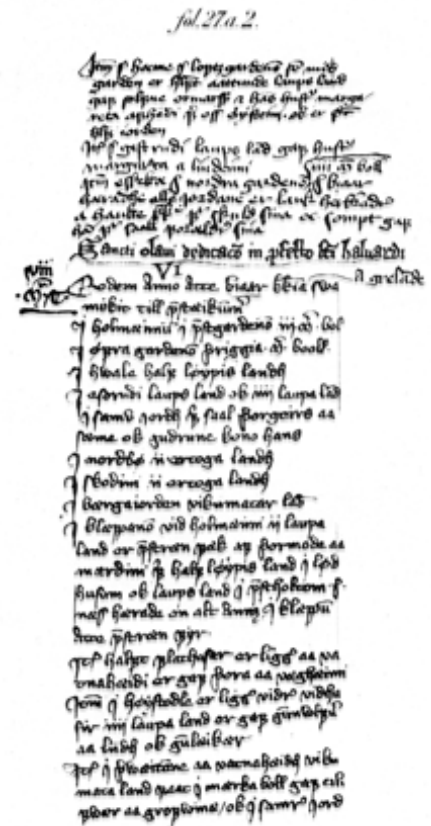
Sjelegaver – overdragelser til kirken

Blant de yngre innførselene i jordeboka finnes det opplysninger om 57 sjelegaver fra privatpersoner i Nedre Telemark, dvs. det området som i kirkelig administrativ sammenheng utgjorde *Gjerpen prosti* innenfor Oslo bispedømme.

Av disse 57 «fromme gavene» var 38 overdradd uten nærmere spesifisering av formålet, mens 17 var betaling for bønnehold og 2 for årtidhold, det vil si markering av årsdagen for en avdøds bortgang gjennom sjelemesser og andre seremonier eller ytelser.¹³ Menn stod for om lag tre fjerdedeler av overføringene og kvinner for en fjerdedel. Hele 48 av de 57 sjelegavene ble gitt til kirkesteder med steinkirker. Om lag to tredjedeler av gavene ble overdratt til prestebolene og en tredjedel til kirkenes vedlikehold.

De fleste av disse oppgavene gjelder jordegodsoverføringer fra aristokratiet eller toppsjiktet blant de jordeiende bøndene, som man kan karakterisere som en bondeelite. Oppgavene over hvem som gav, og formålet med gavene kan også gi innblikk i givernes nærmeste slektskrets, og hvilke slektninger man søkte å tilgodese med slike sjelegaver. Bortsett fra overdragelser som gjaldt en selv (10 stykker), var det følgende slektninger som hyppigst ble tilgodesett: Foreldre (14 overdragelser), ektefeller (7), barn (3), besteforeldre (2) samt søsken og andre slektninger (2).¹⁴

En gang i de siste tiårene før 1400 ga *Åste Bjørgulvsson*, som hadde vært syselmann i Skiens-sysla på 1350-tallet, og som var bosatt på Mæla, to eiendomsparter på henholdsvis 7 markebol og 12 øresbol til *Gjerpen kirke*. Det gjaldt gårdene *Hvannes* (gnr. 45) og *Årnes* (gnr. 95 og 96) i Sauherad. Men omtrent samtidig eller litt tidligere hadde både hans kone og hans bror overdratt eiendommer til *Gjerpen-kirken*. Hustruen *Ingegjerd* ga en eiendomsparter på 5 markebol i *Gjerpen-gården Falkum* («Folkheim»), og formålet var at kirkens folk skulle lese bønnen for hennes stefar Ormstein, hennes mor Margrete og hennes søster Åsa. Broren *Rolv Bjørgulvsson* overdro for sin del 20 øresbol i gården søndre *Frogner* i samme bygd, trolig for bønnehold for seg selv. Samlet sett overdro

En side fra biskop Eysteins jordebok, oversikten over all kirkelig jordeiendom i Oslo bispedømme som han fikk utarbeidet i 1390-årene. Siden viser noen av de gårdpartene som Bø kirke eide.

Faksimile fra H.J. Huitfeldts utgave, *Christiania* 1873–1880

SJELEGAVER TIL KIRKENE

SEINERE FOGDERI	KIRKE	SEINERE PRESTE-GJELD	ANTALL SJELEGAVER	GITT TIL PRESTE-BOLET	GITT TIL KIRKENS VEDLIKEHOLD
Tiendtaket	Heddal	Heddal	3	3	
Tiendtaket	Saude	Sauherad	5	4	1
Tiendtaket	Nes	Nesherad	4	1	3
Tiendtaket	Bø	Bø	5	2	3
Tiendtaket	Gåra	Bø	2		2
Tiendtaket	Lunde	Bø	1		
Tiendtaket	Holla	Holla	5		5
Tiendtaket	Helgen	Helgen			
Tiendtaket	Fen	Holla	1	1	
Tiendtaket	Romenes	Holla			
Tiendtaket	Mælum	Solum	2	2	
Tiendtaket	Solum	Solum			
Tiendtaket	Klyve	Solum			
Bamle	Skeid	Bamle	10	8	2
Bamle	Mo	Sannidal	1	1	
Bamle	Drangedal	Drangedal			
Bamle	Mo	Eidanger	3	3	
Bamle	Borgestad	Gjerpen			
Bamle	Ballestad	Gjerpen			
Bamle	Gjerpen	Gjerpen	12	12	
Bamle	Slemdal	(Slemdal) Siljan			
Bamle	Gimsøy kl.		3		
SUM:			57	37	16

Kilde: Bakervik 2005

altså disse tre medlemmene av familien til kirken eiendommer til en samlet verdi av 16 markebol, noe som klart plasserte dem i det øvre sosiale sjiktet.

Om lag på samme tid ga også *Bjørn Torleivsson*, som var sysselmann i 1370- og 1380-årene, flere gaver til forskjellige kirker. For det første overdro han til prestebølet i Sauherad 16 laupsland i nabogården østre Sauer, mot at det skulle holdes årtidshold, muligens for ham selv. Derneft ga han to gårdparter i Solum på til sammen 3 markebol til prestebølet sammesteds (gnr. 7 vestre Klyve og «þegjandastaðir»). Og endelig ga han til Gjerpen kirke 6 øresbol i gården Rosvall. Tidligere hadde hans hustru Eilin også gitt 6 øresbol i den samme gården, «da Gud krevde hennes sjel». ¹⁵ Samlet donerte altså Bjørn Torleivsson og Eilin litt i underkant av 10 markebol til forskjellige kirkelige instanser.

Et eksempel fra tidsrommet etter 1400 gjaldt overdragelse av ett markebol i Gjerpen-gården Ås, som *Thord Olavsson* hadde overdratt til prestebølet sammesteds «for sjelen til sin mor». Han er nevnt i en rekke brev fra perioden 1399–1453 vedrørende arveoppgjør og jordsalg, undertiden som *lagrettemann*, og tilhørte tydeligvis bondeeliten.¹⁶

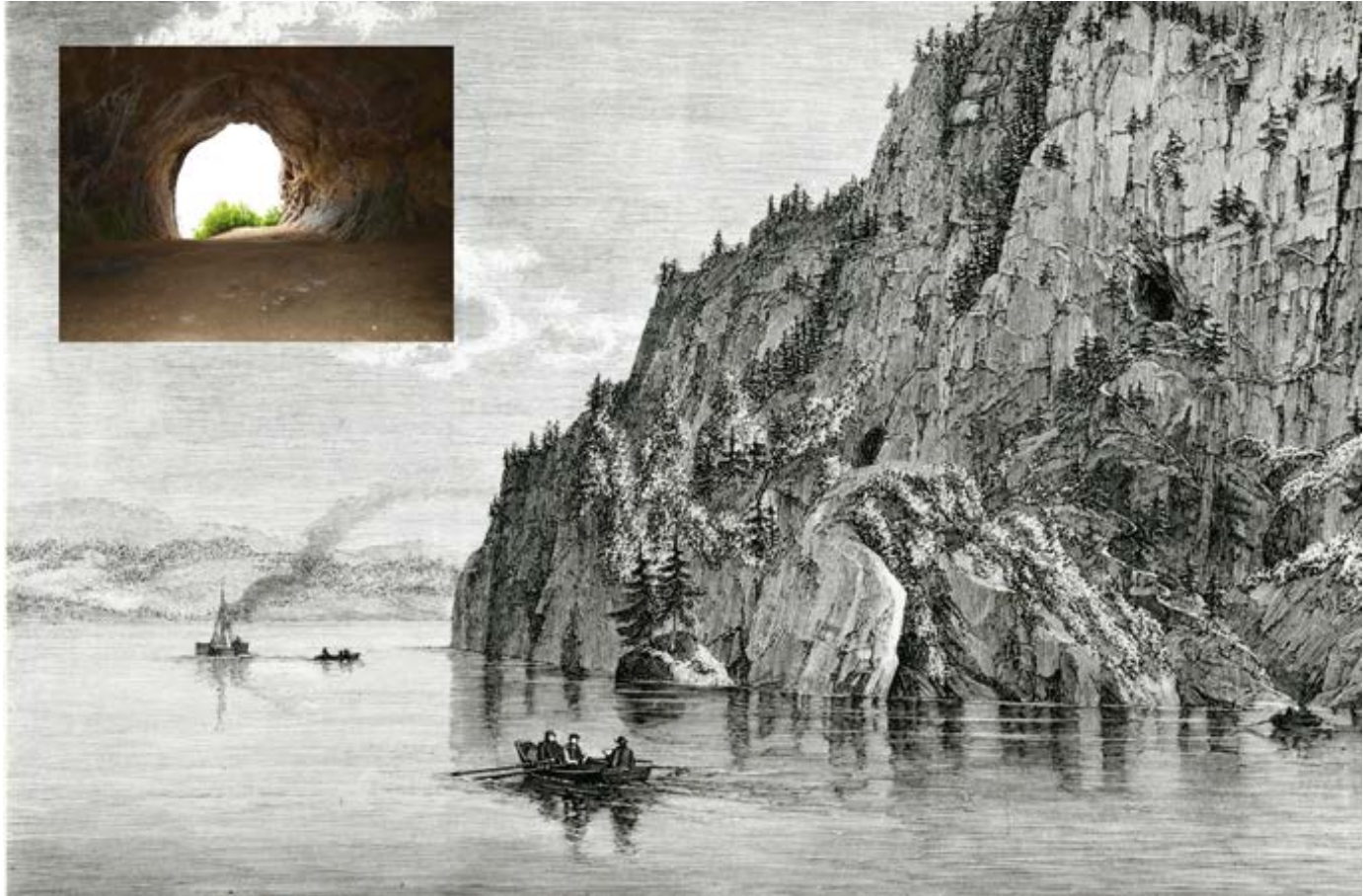
Sauherad kirke, trolig reist midt på 1100-tallet og viet erkediakonen St. Laurentius.

Foto: Siri Iversen

Prostier og bispedømmer

I 1152/53, ved opprettelsen av den norske kirkeprovinsen med erkesete i Nidaros og organiseringen av bispedømmene, ble det nåværende Telemark fylke delt mellom to bispedømmer: Nedre Telemark ble lagt til Oslo bispedømme og organisert som et prosti med sentrum i *Gjerpen*, mens Øvre Telemark ble lagt under Hamar bispedømme som «Telemark prosti». Den vestlige avgrensningen av området som lå til Oslo bispedømme, har det imidlertid vært noe diskusjon om. De fleste vil anta at den sørvestlige delen av Skattlandet – med bygdene Kvites-

«Mikaelshola», «Mikaelshulen» eller «Sankt Mikael's kirke» ligger om lag 30 meter oppe i fjellveggen på østsida av Norsjø og strekker seg ca. 20 meter innover. Undersøkelser viser at det var bygd skillevegger som delte rommet i en forhall, et skip og et avrundet kor. Den var viet erkeengelen St. Mikael, og ifølge tradisjonen ble det holdt messer der også etter reformasjonen.

Illustrasjon: Ukjent tegner / Norsk Folkemuseum / Foto fra wikipedia

eid, Nissedal, Tørdal, Fyresdal, Skafså og Mo – også lå til Oslo bispedømme, slik at grensa fulgte Bandak-vassdraget.¹⁷ Hovedkilden for denne antakelsen er biskop Eysteins hyrdebrev (lokalstatutt) fra 1395, som nettopp er stilet til innbyggerne i dette området, og refererer til at han har foretatt en visitasjon i området ni år tidligere.¹⁸ Men siden denne kilden er relativt sein, kan en spørre om denne inndelingen var den opprinnelige, eller om den kan ha vært en seinere tilpasning ut fra praktiske hensyn.¹⁹ Det har også vært hevdet at disse sørvestligste bygdene faktisk lå under Hamar bispedømme gjennom hele middelalderen – bare med det unntaket at Tørdal ble lagt som et anneks sogn under Drangedal en gang mellom 1395 og 1401, av den selvsamme biskop Eystein.²⁰ Da han visiterte noen bygder i Skattlandet i 1386 og utstedte hyrdebrevet i 1395, kan han imidlertid ha gjort det *på vegne av Hamar-bispen*.²¹ Men siden han på samme tid lå i rettssak med en mann fra Kviteseid, som ikke hadde betalt biskopsskatt på 12 år, er det vanskeligere å tenke seg at han ikke hadde full kirkelig jurisdiksjon over området.²² I årene rundt 1400 ser det derfor ut til at disse delene av Skattlandet lå fullt og helt til Oslo bispedømme.

Prostene var biskopenes fremste tjenestemenn i lokalstyret og hadde ansvar for oppsyn med kirkens inntekter og jordegods, samt en viss domsmyndighet i saker som falt inn under kirkeretten. Allerede i 1223 er en prost *Åmund* i Grenland nevnt i følget til baglerbispen Nikolas av Oslo i samband med et riksmøte i Bergen, hvor kong Håkon Håkonssons rett til tronen ble definitivt fastslått.²³ Utover 1300-tallet var det vanlig at et medlem av presteskapet ved domkirken til vedkommende bispesete – en såkalt korsbror eller kannik – ble utnevnt til prost. Både fra Gjerpen og Telemark prosti er det bevart en rekke brev hvor prostene innberetter omstendigheter rundt forbrytelser, utsteder kjennelser i kirkerettslige saker, kvitterer for innbetalte ytelser eller bøter til kirken eller på andre måter opptrer på vegne av biskopen. Ofte opptrådte de sammen med den lokale sognepresten. I et brev fra 1354 som *Bård Bjørnsson* – titulert korsbroder i Hamar og prost i Telemark – utstedte sammen med seljordpresten Tore Tjostulvsson, innberettet han visse eiendomsforhold knyttet til presten Guttorm Thorlaugsson, som hadde begått uforsettlig drap.²⁴ Og i et frikjenningsbrev fra 1357, utstedt på prestegården i Brunkeberg, opptrådte Erlend Hallvardsson på vegne av biskop Håvard av Hamar.²⁵

Av de bevarte brevene fra prostene ser det ut til at Telemarks-prosten oftest oppholdt seg i de sentrale og nedre delene av Øvre Telemark – på Brunkeberg, i Seljord og i Hjartdal – mens Gjerpen-prosten oftest utstedte brev i Gjerpen, Solum og Skien (se oversikter nedenfor). På 1400-tallet ble prosteembetet i Telemark i større grad kombinert med lokale sognepreststillinger.

PROSTER I TELEMARK

ÅR, KILDE	NAVN OG TITTEL	STED
23.11.1354 – DN I, nr. 342	Bård Bjørnsson, korsbroder i Nidaros og Hamar, samt prost i Telemark	Seljord
27.11.1357 – DN III, nr. 291	Erlend Hallvardsson, korsbroder i Hamar	Brunkeberg
2.12.1360 – DN III, nr. 316	Håvard Eiriksson, korsbroder i Hamar og prost i Telemark	Brunkeberg
7.10.1464 – DN VI, nr. 560	Guttorm Ivarsson, prost i Telemark	
8.10.1470 – DN IV, nr. 969	Guttorm Ivarsson, prest på Norderhov og prost i Telemark	Sauland sogn, Hjartdal
8.06.1494 – DN IX, nr. 418	Andres Nilsson, prest i Hjartdal og prost over Telemarken	Hjartdal

PROSTER I GJERPEN

ÅR, KILDE	NAVN OG TITTEL	STED
18.01.1315 – DN X, nr. 12	Robert Eysteinnsson, prost i Gjerpen	Heddal
02.02.1371 – DN XXI, nr. 135	Jens Klemetsson, korsbroder i Oslo og prost i Gjerpen	Solum
6.05./16.09.1397 – DN X, nr. 91	Olav Thorsteinsson, prest på Solum og prost i Gjerpens prosti	Solum
04.08.1421 – DN XXI, nr. 284	Jon Kjetilsson, korsbroder i Oslo og prost i Gjerpen	Skien
22.05.1437 – DN XXI, nr. 361	Hjarrand Toraldsson, kannik i Oslo og prost i Gjerpen	Teie, v/Tunsberg
23.09.1439 – DN III, nr. 752	Hjarrand Toraldsson, korsbroder i Oslo og prost i Gjerpen	Gjerpen

Gjerpen kirke ble trolig reist mot slutten av 1100-tallet og var viet apostlene Peter og Paulus. Gjerpen fungerte som sentrum for det ene av de to kirkelige administrasjonsdistriktene – prostiene – som Telemark omfattet i høymiddelalderen. Gjerpen prosti omfattet hele Nedre Telemark samt bygdene på sørsida av Vest-Telemarksvassdraget.

Foto: Jan Holm

Kirkegodsets fordeling rett før reformasjonen

Som følge av svartedauden, folketapet og tapet av jordleieinntekter i tida som fulgte, fikk også kirken problemer med å opprettholde inntektsgrunnlaget. De knappe inntektene som var tilbake, gjorde det vanskelig å holde hver kirke med prest. Også andre faktorer spilte inn, som økte krav om økonomiske ytelser til biskopen og skjerpede krav til presteutdanningen.²⁶ I seinmiddelalderen ble derfor mange av de opprinnelige middelalderkirkene underordnet som *annekskirker* under andre, og én prest måtte gjøre tjeneste og holde messe i flere kirker på omgang. Av brev materialet kan vi se at Brunkeberg hadde egen prest i 1358 og trolig også Mo i 1342/43.²⁷ Men seinere ble de annekskirker under henholdsvis Seljord og Fyresdal. I samband med omorganiseringen ble også to prestegjeld i Skattlandet omgjort til annekser under prestegjeld i Nedre Telemark og dermed slått inn under Gjerpen prosti. Det gjaldt *Lisleherad* som ble anneks under Hjartdal, og *Tørdal* som ble anneks under Drangedal. Dette synes å ha skjedd seinest 1401.²⁸ Anneksoverføringene fortsatte etter reformasjonen. Da ble Brunkeberg overført til Kviteseid, Lisleherad til Heddal og Åmotsdal fra Hjartdal til Heddal.²⁹

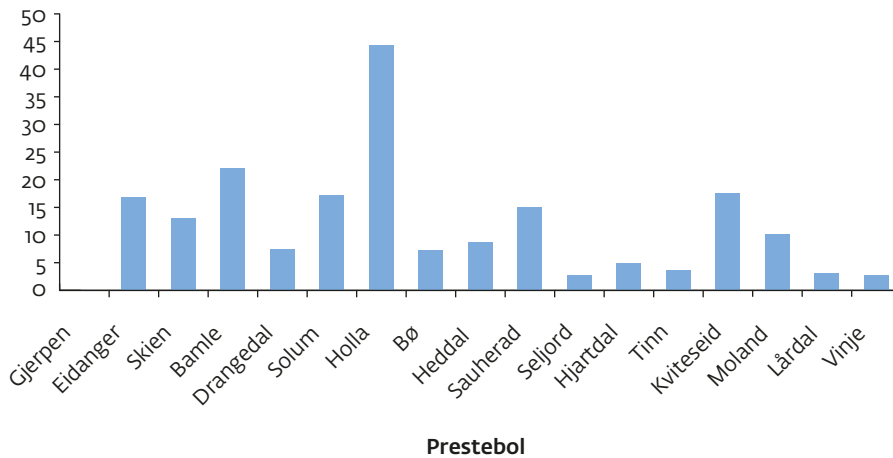
Den eldste oversikten over det lokalkirkelige godset i Telemark får vi først med den såkalte *Stiftsboka* fra 1577. Denne jordeboka gir en samlet oversikt

over det godset som lå til de enkelte prestegårdene og kirkene i hele Oslo og Hamar bispedømme, som var blitt slått sammen etter reformasjonen. Mens sentralkirkelig gods og klostergoods var blitt slått inn under kronen i samband med reformasjonen, gikk det ut flere kongebrev med befaling om at kirkene og prestene skulle få beholde sin eiendom i fred. Men samtidig kunne jo ikke kirkene erverve nytt gods etter reformasjonen.³⁰ *Stiftsboka* gir dermed en oversikt over det lokalkirkelige godset slik det forelå tidlig på 1500-tallet.

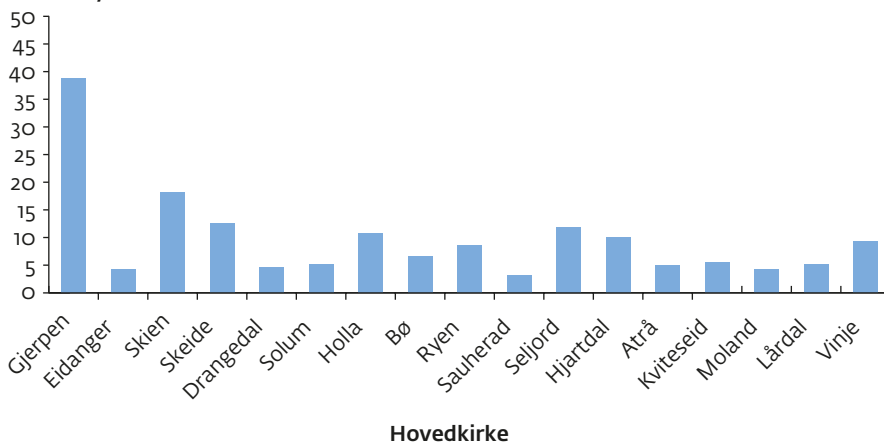
Figurene nedenfor viser hvordan dette godset fordelte seg på de forskjellige prestebolene, hovedkirkene og annekskirkene i hele Telemark, oppgitt i tønner korn som var målestokken på 1500-tallet. Innenfor et bilde av stor variasjon skiller noen prestebol og hovedkirker seg ut. På samme måte som i middelalderoppgavene fra *Raudeboka* ca. 1400 overskygger Gjerpen klart alle de andre hovedkirkene, med mer enn dobbelt så mye eiendom som noen annen. Blant prestebolene er det Holla som har størst eiendom. Annekskirkene har derimot betraktelig mindre eiendom.

Landsskyld i samlet antall tønner korn

Prestebolenes
(prestegårdenes)
jordeiendom 1577.

Landsskyld i samlet antall tønner korn

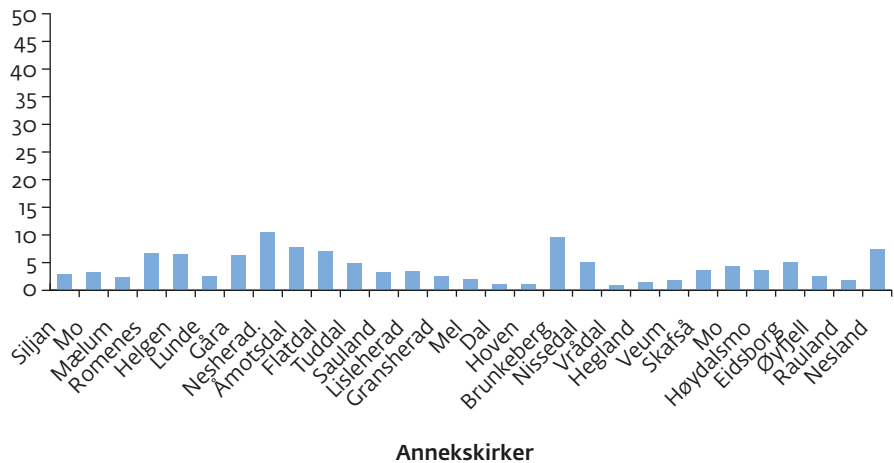

Hovedkirkenes jordeiendom
1577.

Annekskirkenes
jordeiendom 1577.

Landsskyld i samlet antall tønner

VERDSLIG SAMFUNNSMAKT – OG INTEGRASJON I KONGERIKET

Maktsentret og lendmannsslekten på Bratsberg

I de skriftlige kildene trer lendmannsslekten på Bratsberg fram i første halvdel av 1100-tallet, gjennom lendmennene *Dag Eilivsson* og *Gregorius Dagsson*. *Dag Eilivsson* synes å ha vært nær knyttet til kong Magnus Berrføtt (1093–1103). Kong Magnus lå i hærferd mesteparten sin tid som konge. For det første synes han å ha vært opptatt av å sikre norske interesser i området rundt Gautelva (Götaelv), hvor de tre nordiske rikene støtte sammen. Et motiv kan ha vært å passivisere områdene langs Gautelva, som var en viktig økonomisk ferdselsåre.³¹ For det andre var han interessert i vesterhavsoyene og særskilt de norrøne bosetningene rundt Irskesjøen, hvor han førte to større hærtokt.³²

*Dag Eilivsson*s opphav er ukjent, men flere antar at han må ha kommet fra en gammel lendmannsslekt med røtter i Grenland og Vestfold.³³ Han er omtalt flere ganger i sagaene,³⁴ første gang som én av tre sentrale lendmenn i Viken, som etter kongens vilje skulle konsulteres i samband med forsøk på å avsette en høvding ved Gautelva. Dernest var han deltaker på kong Magnus' andre vesterhavsferd (1102–1103), der kongen selv falt under et provianterings- og herjingstokt i Ulster.³⁵ Sammen med lendmennene *Sigurd Raneson* fra Steigen og *Vidkunn Jonsson* fra Bjarkøy blir *Dag Eilivsson* nevnt som en av de siste som trakk seg tilbake etter at kongen var falt. – Noen år seinere ser han ut til å ha ledsaget kong *Sigurd Magnusson (Jorsalfare)* på den mye omtalte ferden til Jerusalem (1107).³⁶ Etter hjemkomsten spilte han en sentral rolle ved grunnleggingen av *Gimsøy kloster* (se nedenfor), og det er trolig også han som anla kirken på Kapitelsberget (rett vest for Bratsberg), som en privatkirke under hovedgården Bratsberg.³⁷ Når en av sønnene fikk det uvanlige navnet *Gregorius*, kan det ha vært en oppkalling etter pave Gregor den 7. (1073–1085)

som var en sterk forkjemper for middelalderens kirkereform – og dermed som et uttrykk for engasjement for kirkens sak.³⁸

Gregorius kom også til å spille en meget sentral rolle i rikspolitikken fram til midten av 1100-tallet. Landet var da i den innledende fasen av det som er kalt borgerkrigstida, og som begynte som en stadig strid mellom ulike kongsemner og deres støttespillere. Gregorius Dagsson var en nær rådgiver for kong Inge Haraldsson og framstod som en ledende skikkelse innenfor det som avtegnet seg som et vikværsk lendmannsparti, og som etter hvert allierte seg med lendmennene på Vestlandet og kirken. Selv visste Gregorius å utnytte den maktstillingen som ledende stormenn hadde på den tida. Sagaene forteller at han for omkring med to langskip og et følge på over 90 væpnede huskarer.³⁹

Ifølge sagaene trådte Gregorius fram på banen for fullt fra vinteren 1154–55, under den såkalte brødrestriden mellom samkongene Inge Krokrygg, Sigurd Munn og Øystein (alle påståtte sønner av Harald Gille). Etter et sammenstøt i Bergen i 1155, som endte med at Sigurd ble drept, blusset striden snart opp mellom de to gjenværende samkongene. For å svekke kong Inge vendte Øystein og hans folk seg mot Bratsberg og fikk satt hovedgården i brann, mens Gregorius så vidt slapp unna, sammen med sine 90 væpnede krigere. Gregorius «fór undan upp i Telemarki med 90 mann,» forteller Snorre, «og derfrå nord yvi fjellet, og kom ned i Hardanger til Studla i Etne», der lendmannen Erling Skakke holdt til.⁴⁰

Et par år seinere var også kong Øystein falt, men tilhengerne hans samlet seg om et nytt kongsemne, en uekte sønn av Sigurd Munn ved navn Håkon Herdebrei. Landskapene på østsiden av Viken kom nå i fokus for striden, og Gregorius oppholdt seg mye i området rundt Konghelle for å forhindre rekruttering til nye opposisjonsgrupper mot kong Inge. I Ranrike litt lenger nord hadde også Gregorius' svoger, Halldor Brynjulvsson, sin setegård. Og som ledd i trefningene mellom de rivaliserende styrkene gikk noen av Håkons folk løs på denne setegården. Gården ble brent og Halldor drept, og kona Sigrid unnslett så vidt. Barnet til Gyrid, den andre søsteren til Gregorius, ble derimot bortført. Selv ble Gregorius drept av Håkons folk noe seinere, idet han forsøkte å krysse en islagt elv ved Oddevall (Uddevala), men gikk igjennom.⁴¹ Liket ble ført hjem til Bratsberg og gravlagt ved Gimsøy kloster.

Gregorius Dagsson spilte altså en sentral rolle innenfor det sosiale nettverket av lendmenn med tilknytning til Vestlandet og Viken-området og som etter hans død utgjorde kjernen i det kirke-vennlige lendmannspartiet under ledelse av Sunnhordlands-lendmannen Erling Skakke. Innenfor slike nettverk spiller giftermåls- og svogerskapsforbindelser en stor rolle. Til slutt skal vi derfor se nærmere på Bratsbergslektens egne forbindelser (se slektskjema).

Dag Eilivsson var gift med Ragnhild Skoftesdatter, som var av den kjente Arnmødlingeætta fra Nordvestlandet og datter av lendmannen

Dag Eilivsson og Gregorius Dagsson, slik de er framstilt på statuer av billedhuggeren Wilhelm Rasmussen.

Foto: Cecilie Authen / Telemark Museum

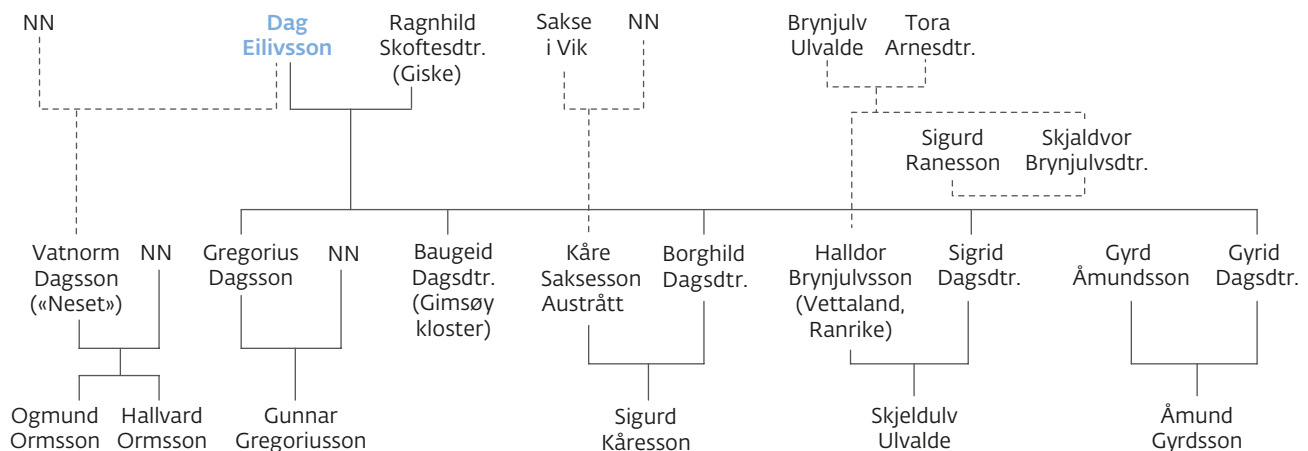

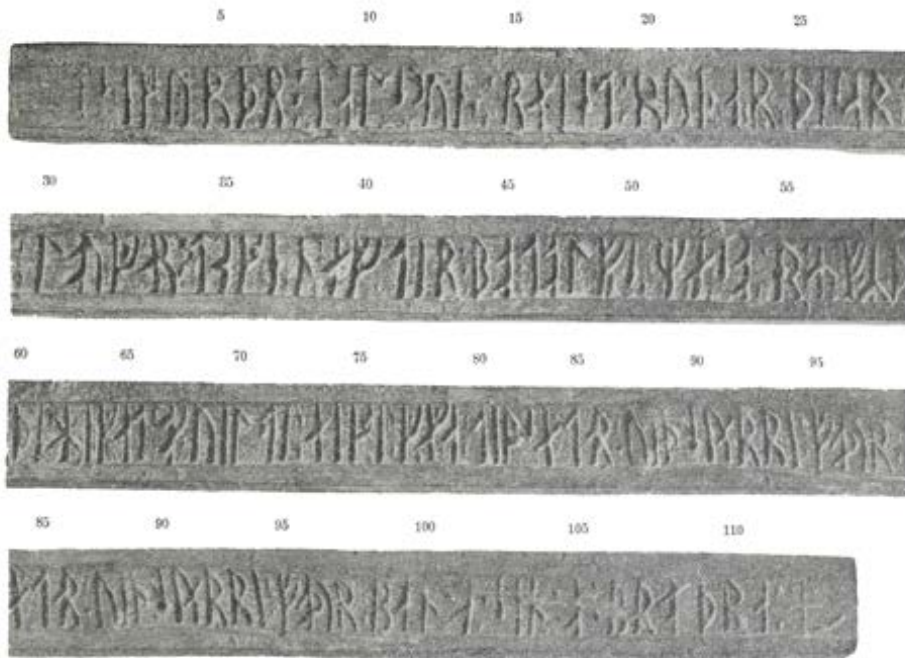
Illustrasjon av slaget ved Minne (ved sørenden av Mjøsa), der kong Inge Haraldsson ble skadet.
 Illustrasjon: Fra nasjonalutgaven av Snorres kongesagaer (1899–1900), tegnet av Wilhelm Wetlesen

Dag Eilivsson var en av de sentrale lendmennene i Viken. Han skal ha ledsaget Sigurd Jorsalfar til Jerusalem, og grunnlagt Gimsøy kloster som datteren Baugeid ble første abbedisse for. Sønnen Gregorius kom til å spille en sentral rolle i rikspolitikken.

Skofte Ogmundsson (ca. 1040–1103), med sete på Giske. Skofte var søskenbarn til kong Olav Kyrre. Sagaene opplyser at Dag hadde seks barn: de to guttene Vatnorm og Gregorius og de fire jentene Baugeid, Borghild, Sigrid og Gyrid. Ut fra alderen kan imidlertid Ragnhild neppe ha vært moren til Vatnorm.⁴² Han synes å ha blitt lendmann i Vestfold, med sete på en gård kalt Neset, som trolig kan knyttes til Berg og Tanum sogn på Brunlanes.⁴³ Av de fire døtrene ble Baugeid den første abbedissen i Gimsøy kloster, mens alle de tre andre ble gift med menn fra tilsvarende stormannsslekter.

Sigrid ble gift med Halldor Brynjulvsson på Vettaland i Ranrike, Gyrid med trøndelagslendmannen Gyrd Åmundsson (fosterfar for den unge Sigurd Munn) og Borghild med lendmannen Kåre Sakseson på Austrått, sønn av Sakse i Vik, nevnt i Magnus Berrføtts saga.⁴⁴ Gregorius Dagsson hadde bare en sønn, Gunnar, som døde barnløs.

Bortsett fra hovedgården Bratsberg er det vanskelig å rekonstruere hvilke gårder i Gjerpen som Dagssonslekten kan ha eid. Men trolig kan en kjerne av dem gjenfinnes blant de gårdene i området rundt Bratsberg som seinere ble eid fullt og helt av Gimsøy kloster, og som kan ha blitt overført ved grunnleggningen av klostret (se nedenfor). Muligens kan en også trekke inn Bøle og Bekkevoll, som begge var utlagt som embetsgårder etter reformasjonen.

Administrativ inndeling

I høymiddelalderen ser det ut til at Nedre Telemark var løselig tilknyttet Borgartings lovområde – som ellers omfattet områder på begge sider av Viken. I en eldre, mer omfattende betydning omfattet altså «Viken» områdene fra og med Elvesysla ved Gautelva (Götaelv) i øst til og med Nedre Telemark i vest – til det såkalte Rygjarbit, som i moderne tid er blitt identifisert med Gjernerstangen ved det nåværende skille mellom Telemark og Aust-Agder fylke. Innenfor dette området synes det på 1200-tallet å ha blitt regnet 6 sysler og 48 skipreider (utredningsområder for leidangsmannskap).⁴⁵ Innenfor de seinere fogderiene Bamle og Tientaket var det fire skipreider som vist på kartet.

Minne fra borgerkrigstida på portalen til Vinje kirke. I maktkampen mellom det kirkevennlige lendmannspartiet og Sverre på slutten av 1100-tallet var først jarlen Erling Skakke falt i 1179, og deretter hans sønn, kong Magnus Erlingsson, i 1184. I tida etter opptrådte det likevel flere opprørsflokker mot kong Sverre, blant annet de såkalte «øyskjeggene» fra Orknøyene. De samlet seg om en sønn av Magnus Erlingsson som tronkandidat, og en av lederne var en uekte sønn av Erling Skakke, kalt Sigurd Jarlsson. Våren 1194 kom det til et blodig sjøslag i Florvåg utenfor Bergen. Øyskjeggene ble slått, men Sigurd Jarlsson kom seg unna og flyktet over fjellet og videre til Danmark. Lørdag 18. juni 1194 var han tydeligvis kommet ned til Vinje, der han ristet inn denne runeinnskriften på en portalstolpe i kirken. I moderne språkdrakt lyder den: «Sigurd Jarlsson riste disse runer laugardagen etter botolvsmesse, då han flydde hit og ikkje ville forlikast med Sverre, banemann åt faren og brørne hans.»

Illustrasjon: Fra boka Norges innskrifter med de yngre runer (1951) / Nasjonalbiblioteket

Kartet til venstre viser de fire skipreidene i Telemark. Folket i et skipreide hadde ansvar for å utruste et skip om de ble kalt ut i leidang. Skipreidene faller stort sett sammen med områdene i Nedre Telemark som ga tiende, og ble kalt Tiendtaket. Skattetrykket i bygdene i Øvre Telemark som ble kalt Skattlandet, var derimot ytterst moderat. På kartet til høyre har områdene som lå til Hamar bispedømme fått mørk farge, mens områdene som lå til Oslo bispedømme er lyse. Grensen mellom Skattlandet og Tiendtaket er inntegnet med stiplet linje.

Det var altså kun de områdene hvor befolkningen var pliktige til å utruste skip og stille mannskap for leidangsoppbudet, som var inndelt i skipreider, og de falt sammen med områdene hvor den kirkelige tiendeavgiften var innført. På linje med andre østnorske innlandsområder var bygdene i Øvre Telemark holdt utenfor leidangsplikten. Samtidig hadde de aldri gått med på å betale *tiende* til kirken. Isteden holdt de fast ved de eldre avgiftene som fram til midten av 1100-tallet hadde vært vanlige over hele landet, nemlig såkalt *reiða* til prest og biskop. I tidlig nytid ble det fortsatt betalt *prestreiða* til presten, mens biskopen fikk en såkalt *biskops- og Olavsskatt* med 2 kalveskinn fra hver gård. Med bakgrunn i denne særskilte ordningen for de kirkelige avgiftene og skattene ble det nåværende fylket Telemark delt i to: Områdene som ga tiende, og som stort sett falt sammen med Nedre Telemark, ble kalt Tiendtaket, mens bygdene i Øvre Telemark fikk navnet Skattlandet. De to områdene skilte seg også med henblikk på verdslig skatteinndrivning i seinere tid. På linje med de øvrige kystområdene ble leidangen i Nedre Telemark *halvveis omgjort til en skatt* i løpet av middelalderen, slik at befolkningen betalte visse ytelser i de årene de ikke ble utkalt i leidang. Og i nyere tid framstod leidangsskatten som en ordinær skatt. På sin side betalte også bygdene i Skattlandet skatt til de verdslige myndighetene – men da i form

av en ytterst moderat «kongsskatt», som gikk med ett kalveskinn årlig fra hver gård.⁴⁶

Fra 1277 finnes det en kortfattet, lakonisk melding som er gjengitt i en av de islandske annalene: «Sættuz þilir við Magnus konung», det vil si at «telene forliktes med kong Magnus» – altså Magnus Lagabøte.⁴⁷ Tydeligvis har det vært en uenighet eller tvist med sentralmakten, men den er blitt løst ved forlik. Det foreligger ikke nærmere opplysninger om bakgrunnen for striden eller hva forliket har gått ut på, men det er mulig at konflikten var utløst av forsøk på å bringe skatteinndrivningen i Øvre Telemark på linje med landet for øvrig.⁴⁸ Uansett må resultatet ha innebåret at telenes fritak fra vanlig tiende- og leidangsbetaling ble bekreftet. Det er også mulig at det var da den såkalte kongsskatten ble innført.

Jordeie og jordleie – taksering av jord i Øvre og Nedre Telemark

I eldre tid var jordeiendomsforholdene i Norge kjennetegnet av det historikerne har kalt skyldleie-systemet, dvs. at eiendomsretten til jord primært ga seg uttrykk i en rett til å innkassere *landskyld* eller jordleie fra de gårdene eller gårdpartene man eide. Selv godseiere med omfattende eiendomskomplekser – gjerne spredt omkring i ulike landsdeler – la seg mindre borti den konkrete driften av de enkelte gårdsbrukene de satt med rettigheter til og leide bort, så lenge leilendingene betalte den årlige leia. Dessuten var det svært utbredt med såkalt *partseie*, dvs. at en gårdseiendom kunne være stykket opp i flere parter, som hadde ulike eiere (aristokrater, kirken og kongedømmet, ved

Magnus Håkonsson Lagabøte (1263–1280), slik en byste i Stavanger domkirke framstiller ham.

Foto: Rolf M. Aagaard / Aftenposten / NTB Scanpix

Første side av «landevernsbolken» (bolk III) i Magnus Lagabøtes landslov fra 1274.

Illustrasjon: Etter pergamenthåndskrift fra ca. 1300, i handa til Torgeir Håkonsson, AM 305 fol, 10v, sp. A, l. 1–23

siden av vanlige bønder og eventuelt oppsitteren selv). Det konkrete innholdet av at en leilending disponerte som *selveie* en part av den gården han drev, var at han slapp å betale jordleie for denne parten.

Dette systemet forutsatte at det fantes et system med faste målestokker for taksering av jordeiendom, og at all jord i landet var *skyldsatt*, dvs. at det ble fastsatt hvor stor jordleia for vedkommende gård burde være, ut fra en vurdering av det dyrknings- og avkastningspotensialet den hadde. I utgangspunktet hadde den såkalte landskylda vært en ren leieavgift som jordeiere og leilendinger forhandlet seg fram til, og inngikk kontrakt om, på privat basis. Men når landskylda også ble tillagt funksjonen som en felles målestokk og vurderingsgrunnlag for jordeiendom, forutsatte det at all jord i landet ble gjenstand for en slik skyldsetting, også de gårdene som ble eid fullt ut av bøndene selv, som *selveie*. At en slik generell taksering ble gjennomført på slutten av 1200-tallet, gir bestemmelsene om leidangsskatten i Magnus Lagabøtes landslov en klar indikasjon om. I landsloven heter det at innkrevingen av leidangsskatten skal skje etter «jordinnhav og formue», og at skatten skal reguleres ettersom skylda stiger eller minker.⁴⁹

Men nå ser det ut til at Øvre Telemark trolig ble holdt utenfor denne generelle takseringen. Telene hadde jo fått aksept for at de bare skulle betale to faste skatter til henholdsvis kirkelige myndigheter og staten. Og siden både *biskops- og Olavsskatten* og *kongsskatten* ble utliknet med en «flat», fast sats pr. gård – henholdsvis to og ett kalveskinn – behøvde ikke landslovens instruks om generell jordtaksering å gjennomføres for Øvre Telemark.⁵⁰

Både i Nedre og Øvre Telemark var gårdene oftest taksert i henhold til den «forngilde marken», som var den vanlige regneenheten for pengebeløp i første halvdel av 1300-tallet,⁵¹ men taksering i lauper smør forekom også (1 laup = 15,4 kg). Dessuten hadde noen gårder i Nedre Telemark også oppgitt takst i vektenheter av korn (lispund = 9, 26 kg), noe som også fantes på resten av Østlandet. Mens man i gammelnorsk tid snakket om et «bol» på så og så mange mark – eller et land på så og så mange lauper, festnet enhetsbetegnelsene *markebol* og *laupsland* seg i løpet av seinmiddelalderen. Det vil si at et markebol var en jordeiendom som var taksert til å skulle gi 1 forngild mark i landskyld, mens et laupsland var en enhet som skulle gi 1 laup smør i landskyld. – Men hva slags vurderinger var det egentlig de gikk etter ved takseringen, og la de samme målestokk til grunn? Ved nærmere granskning åpenbarer det seg et klart skille mellom Nedre og Øvre Telemark i så måte.

Slik enheten markebol ble anvendt i Øvre Telemark, fortøner den seg nemlig noe spesiell. Gårder som i sammenlikning med andre østlandsgårder var heller små, kunne her få takster på 12–15 markebol og helt opp i 24 markebol, mens storgårder i breibygdene på Østlandet bare nådde opp i 2–3 markebol. Omfanget av det konkrete potensialet i form av åker og eng som lå til grunn for de enkelte skyldtakstene i henholdsvis Øvre Telemark og i breibygdene på

Lifjell – et fjellparti mellom Heddal, Seljord og Bø, her sett mot sør.

Foto: Jan Holm

Østlandet, ser derfor ut til å ha vært helt forskjellig. At markebolstakseringen hadde ulikt utgangspunkt, gjenspeilte seg også i den gjengse *omsetningsprisen på jord* i høymiddelalderen. Mens man ved kjøp av jord måtte ut med 24 mark forngilde pr. markebol i Nedre Telemark, slapp man med 16 mark forngilde i Øvre Telemark.⁵² Dette har fått enkelte forskere til å tvile på om det var den samme «marken» som ble lagt til grunn ved disse forskjellige skyldsettingsvurderingene,⁵³ men en nøyere granskning av skyldsettingsforholdene og omsetningsprisene i hele fylket har vist at det faktisk var den «forngilde marken» som ble lagt til grunn for takseringene i begge områder.⁵⁴ Årsaken til det høye landskyldnivået må trolig søkes i den alt overveiende dominansen av *bondeie* og *selveie* i regionen. I Øvre Telemark var landskyldas hovedfunksjon å tjene som beregnings- og utlikningsgrunnlag for ideelle eiendomsparter ved *arveskifte*. Så lenge det var arvinger som benyttet landskylda til å regne ut størrelsen på arveparter og ble sikret en rettfærdig ordning, og så lenge man opererte innenfor en region hvor de samme normene ble fulgt og arvepartene noenlunde likt fordelt, kunne det for så vidt være likegyldig hvor høyt skyldsettingsnivået var, eller hvilke regneenheter man brukte.⁵⁵ I et videre perspektiv kan det oppskrudde skyldnivået ha fungert som et virkemiddel og *vern om selveiet*, ved at det ble et sterkt incitament til å innløse slike arveparter.⁵⁶ Som vi skal se seinere, tyder også fordelingen av det samlede privatgodset i fylket gjennom 1500- og 1600-tallet på at slektsforbindelser og sammenveving av arveparter i hverandres gårder knyttet bøndene i Øvre Telemark mye nærmere hverandre enn det som var tilfellet i Nedre Telemark.⁵⁷

I nyere tid var landskylda i Øvre Telemark for det meste fastsatt i *tønner korn* – en landskyldvare som framstår som en merkelig norm tatt i betraktning

regionens dominerende topografi med «skog- og fjellbygder» som egnet seg best for fedrift, og hvor skyldnivået fortsatt var svært høyt, sammenliknet med andre områder.⁵⁸

Det lokale forvaltnings- og rettsapparatet

Etter at uroen under den såkalte borgerkrigstida var over, søkte kongemakten å bygge opp et fastere og mer profesjonelt forvaltningsapparat på lokalplanet. Tidligere hadde kongemakten støttet seg på *lendmenn* – slik som Dag Eilivsson og hans slekt – og såkalte *årmenn*. Lendmennene var stormenn med en selvstendig lokal makt- og jordegodsbasis, men som i tillegg var knyttet til kongemakten ved at de ble utstyrt med krongods i forlening (såkalt *veitslejord*). Årmennene var underordnede bestyrere av kongsgårder. Begge disse funksjonene ble fra slutten av 1100-tallet og gjennom 1200-tallet erstattet av det nye *sysselmansombudet*. Sysselmannen måtte avlegge troskaps- og tjeneste til kongen og var på den måten medlem av kongens hird og styringsapparat, men siden han var stasjonert ute i distriktet, ble han regnet til den delen av hirden

Lårdal på nordsida av Bandak. Naturvilkårene setter klare begrensninger for omfanget av innmark på gårdene i Øvre Telemark.

Foto: Tom Erik Holland /
Telemarksavisa

som ikke regelmessig tok del av kongens bord (den «ikke bordfaste hirden»). De hadde sine vesentligste funksjoner innen tre områder: 1) Oppebørsel av skatter og avgifter samt oppsyn med krongods, 2) militærforvaltning og 3) rettshåndheving. Ikke minst det siste feltet kom til å bli av betydning, som vi skal se.

Sysselmannen skulle innkassere kronens faste inntekter, dvs. skatter og landskyld fra leilendinger på krongods. Og dessuten sakefallet, dvs. de bøtene som tilfalt kongemakten. Dessuten skulle han holde oppsyn med det krongodset som var blitt forlent ut som veitslegods i sitt distrikt. Selv hadde han også noe slikt gods i forlening, men av de inntektene som kom derfra, måtte han finansiere og utruste en mindre gruppe krigere, som således utgjorde en kjerne av tropper i kongemaktens tjeneste. I fredstid hadde han ansvaret for landvern og vakthold i sitt område og overoppsyn med leidangen, og i krigstid måtte han fungere som militær leder. Som rettshåndhever hadde påtale-, politi- og eksekusjonsmyndighet. Sammen med lagmannen organiserte han lagting og lokale ting, utnevnte domskommisjoner og deltok i rettspleien ved lagmannens side.⁵⁹ Av formularen for et «svarebrev» som nytnevnte sysselmenn måtte sende inn til kongens kanselli, og hvor de forpliktet seg til å skjøtte sine oppgaver på best mulig måte, framgår det at de også måtte levere inn detaljert regnskap for de faste inntektene. Langt på vei tilsvarte sysleordningen derfor det som seinere, på 1500-tallet, ble betegnet som regnskapslen. Det var bare ett unntak: Dokumentet sier ingenting om regnskap over hva som kom inn som statens andel av bøtene.⁶⁰

På en måte kan derfor sysselmansombudet sies å ha kombinert sider fra de to stillingene som kongemakten tidligere hadde basert sin styring i distriktene på. Verdigheten og den høye sosiale posisjonen til lendmannen ble kombinert med det nære tjenesteforhold til kongemakten som kjennetegnet årmannsstillingen. Nedenfor er det gitt en oversikt over en del kjente sysselmenn i Skienssysla fra begynnelsen av 1200-tallet til ut på 1400-tallet. Her viser det seg at sysselmennene også i stor grad ble rekruttert fra samfunnets absolutte toppsjikt, og i starten ofte blant personer som hadde lendmannsposisjon i andre områder eller blant slekter med slike posisjoner. Til dels hadde de fungert som kongens nære rådgivere tidligere eller hatt sentrale embeter som kansler, stallare og fehirde. Sysselmennene i Skienssysla utgjorde altså en del av det tjenesteytende aristokratiet som med utbyggingen av det gammelnorske statsapparatet kom til å spille en stadig større rolle. For flertallet av dem som ble utnevnt til sysselmenn her, kan det se ut som om de i utgangspunktet ikke var særskilt knyttet til regionen med noe eget økonomisk eller politisk maktgrunnlag. Dette synes faktisk å ha vært et gjennomgående trekk ved utnevningen av sysselmenn og trolig et taktisk trekk fra kongemaktens side. Etter hvert framtrer imidlertid Gjerpen-gården *Mæla* som residens enten for sysselmenn eller folk som fungerte som ombudsmenn for sysselmannen.⁶¹

Seglene til tre av sysselmennene i Skienssysla, baron Tore Håkonsson (1303), sønnesønnen Stig Håkonsson (1335) og Ivar Ogmundsson Rova (1343–1347).

Illustrasjoner: Fotografierne av originalseglene ved Riksarkivet, rentegningene av symbolene til høyre er gjengitt etter H.J. Huitfeldt-Kaas mfl.: Norske sigiller fra middelalderen, bd. 1, 1899/1950

Bygda Melum ved sørenden
av Norsjø.
Foto: Inge Fjelddalen /
Telemarksavisa

Betegnelsen «Skienssysla» dukker opp i dokumentene først relativt seint, på midten av 1400-tallet.⁶² Av uttrykksmåten i et par brev fra samme tid, kan det også reises spørsmål om «Skienssysla» omfattet hele det nåværende Telemark, eller om syslebetegnelsen ble brukt mer avgrenset om Nedre Telemark og delvis i motsetning til «Tælamork». Om en gård i Lundeherad heter det at den ligger i «Skidosislo», mens en gård i Tørdal sies å ligge «a Tælamorkenne».⁶³ Ordbruken synes imidlertid å springe ut av en særskilt situasjon hvor man ønsket å poengtere at Tørdal ble regnet til Telemark, uten at det innebar noen motsetning til sysleinndelingen. Det overveiende flertallet av middelalderbrev lar «Skienssysla» være en betegnelse for hele det moderne Telemark fylke.

Et annet spørsmål som har vært reist, er om det kan ha eksistert en eldre inndeling av Øvre Telemark i tre «tridjunger».⁶⁴ Grunnlaget for dette har vært stedsnavnet Treungen, sammen med betegnelsen «mid-þriðjungen» som brukes om to gårder i Kviteseid i et par brev fra slutten av 1300-tallet.⁶⁵ Etter lang tids diskusjon synes det nå som det er mest sannsynlig at denne betegnelsen egentlig gjenspeiler en inndeling av Øvre Telemark i tre lensmannsdistrikter, som ellers er godt belagt i kildene. I middelalderen var en «lensmann» en underordnet ombudsmann for sysselmannen og bistod med innkreving av skatter, avgifter og bøter og var ellers til hjelp i rettshåndhevingen. Han stod altså i et fjernere forhold til de lokale bygdene enn den seinere «bonde-lensmannen», en stilling som vokste fram i løpet av seinmiddelalderen. En rekke brev fra seinmiddelalderen opererer med betegnelsene «Vestrelenet», «Midtlenet» og «Tinns len» (se kartet på side 156). Ordet «len» brukes altså her

i betydningen lensmannsdistrikt, og ikke forleningsområde, slik det seinere ble vanlig. Og «tridjung» synes å sikte til det samme. Når det for enkelte bygdelags vedkommende kan synes litt forvirrende hvilket lensmannsdistrikt eller hvilken tridjung de sies å tilhøre, har det nylig vært lansert som forklaring at det skyldes mangel på samsvar mellom denne verdslige inndelingen og den lokale sogne-inndelingen for noen bygder langs Bandak-vassdraget. Mens Brunkeberg sogn på denne tida strakte seg helt ned til vassdraget og Kviteseid sogn omfattet områder på begge sider av det, var det selve vassdraget som utgjorde skillet mellom lensmannsdistriktene eller tridjungene.⁶⁶ Følger vi dette resonnementet får vi en inndeling av middelalderlige lensmannsdistrikter som vist på neste side.

OVERSIKT OVER SYSSERMENN (MED KOMMENTARER OM SLEKTSNETTVERK OG SOSIAL PLASSERING)

SYSSERMANN	TIDSROM OMTALT	BAKGRUNN
Gunne Lange	1205–1206 (Baglersaga)	Av lendmannsslekt?
Guttorm Gunneson	Ca. 1220?	Lendmann og kongelig rådgiver i kretsen rundt den unge kong Håkon Håkonson 1217–1219; kongens representant. i Grenland under Ribbung-striden
Þord Sigvatsson Kakali	Utnevnt 1255?–død 1256 (Håkon Håkonssons saga)	Islandsk stormann av Sturlunga-ætten. Brorsønn av Snorre Sturlason. Ledet én av to leidangsflåter mot Halland
Aslak Ragnvaldsson Bolt	Slutten av 1200-tallet	Omtalt 1308 som tidligere sysselmann (DN I, 116); en av Magnus Lagabøtes mest betrodde menn– trolig ridder før 1290, utnevnt til baron før 1302 – gift med Brynhild, datteren til stallaren Olav på Stein og Magnhild, datter til Hallkjell Krøkedans, sønn til lendmannen og sysselmannen Ogmund Krøkedans
Gudleik Viljalmsson	1294–1300?	Kongelig rådgiver 1280-årene og i første del av 1290-årene, stallare fra 1283
Tore Håkonsson Biskops-son	Ca. 1303–1317	Kongelig rådgiver og sendemann til utlandet, en viss tid kansler (1271–?). Sønn av biskop, seinere erkebiskop Håkon Toreson, moren av Orknøy-jarlenes ætt. Selv prestelærd. Gift med Ingebjørg Erlingsdatter fra Tornberg (søster av Alv Erlingsson)
Håkon Toreson	1305–06 (?), 1325–1330/31?	Kongelig rådgiver, medutsteder av Oslo-traktaten 1319 om kongefelleskap med Sverige. Sønn av Tore Håkonsson.
Stig Håkonsson	1335	Sønn av Håkon Toreson
Ivar Ogmundsson Rova	Ca. 1336–1349/1350 (diplomer)	Kongelig rådgiver 1316. Sønn av lendmann og rådgiver Ogmund Sigurdsson, av en stormannsslekt fra Hestbø i Ryfylke, som innehadde flere sentrale posisjoner
Åste Bjørgulvsson	1354, 1356	Muligens overtatt 1349, da Ivar Ogmundsson brått forsvinner? Sønn av <i>Bjørgulv Ásteson</i> på Merdin (Mæla), som var ombudsmann for Ivar Ogmundsson
Kjetil Vigleiksson	1359, 1360, 1362, 1364, 1367	Sysselmann Tønsberg (Vestfold) 1374, rådmann i Tønsberg 1376
Bjørn Torleivsson	Ca. 1370–1386	Av Lindheimslekten fra Sauherad; trolig dattersønn av Ivar Ogmundsson Rova
Gaute Eiriksson	Ca. 1385–1412	Fehirde, sysselmann, ridder og riksråd. Gift 1) m/ Ingrid Knutsdotter, datter av den svenske ridderen Knut Algotsson (nevnt 1354–94) og Märta Ulfsdotter (nevnt 1341–65); 2) m/ Margrete Rømersdatter, trolig datter av ridder og riksråd Otte Rømer (nevnt 1361–1409) og hustru Gjertrud. – Sysselmann i Oslosysla 1366. I første halvdel av 1380-årene fehirde og trolig sysselmann i Tønsberg. Satt deretter med Skiensysla fram til sin død

Inndeling i middelalderlige
lensmannsdistrikter i Øvre
Telemark.

Mann drap, straffeprosess og erstatningsoppgjør

I det lokalstatuttet («hyrdebrevet») som biskop Eystein i 1395 utstedte til innbyggerne i den sørvestlige delen av Skattlandet,⁶⁷ hevdet han at «... manndrap diverre hender meir her enn i noko anna bygdelag». Og samtidig var han bekymret over at mange tok saken i egne hender og grep til private represalier ved drap som var begått i «aktløyse», selv om det var inngått forlik om erstatning fra gjerningsmannens side overfor den dreptes slektninger. Overfor folk som hadde gått med på forlik og erstatningsoppgjør i samsvar med bestemmelsene i Magnus Lagabøters landslov, men som etterpå brøt forliket og likevel hevnet seg, var han ikke nådig:

Det er dei verste svik som vera kan, å lova fred og grid og sidan bera ovund i sitt hjarta og ill vilje til den som ein forliker seg med. Og dei som bryt desse forlika, skal heita gridsnidingar og fulle drottsvikarar, som tek del i den ævelege helvetespinen med djevelen sjølv, som er full av fiendskap og vondskap og er saman med den skuldige Judas, som sveik Herren sin med eit kyss som skulle vera fredsmerke.⁶⁸

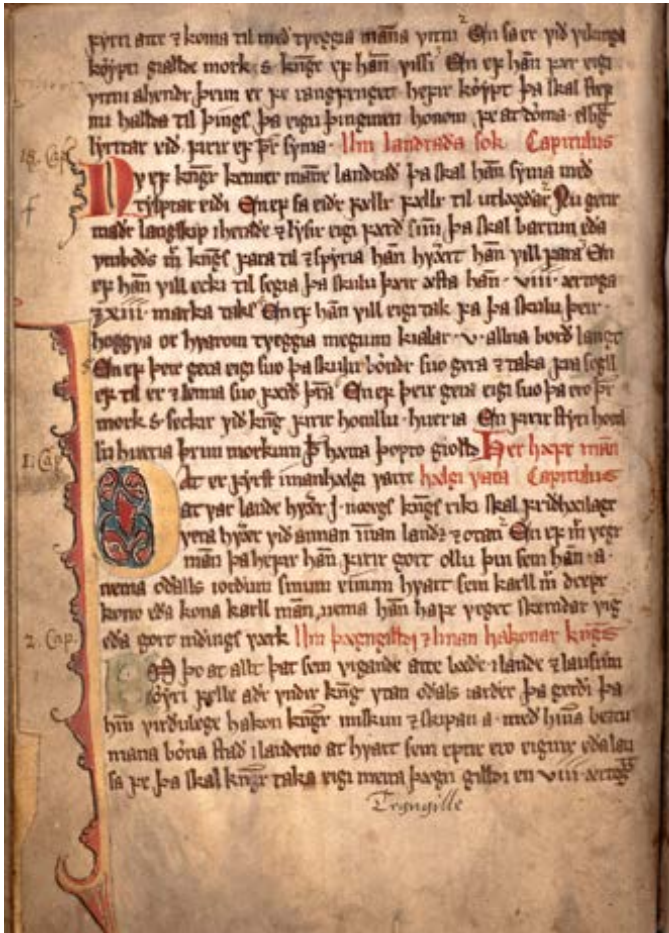
Spørsmålet blir derfor om disse spørsmålene kan belyses nærmere ut fra det kildematerialet som er bevart. Viser Øvre og Nedre Telemark noen forskjell når det gjelder forekomsten av drap? Hva slags årsaker lå eventuelt bakom? Og stemmer det at folk brøt forlik som var inngått?

Fra perioden 1315–1500 er det bevart om lag 75 brev som omtaler drap i Telemark. Dels dreier det seg om vitneprov og bevisopptak, dels om ileggelse av bøter og sikring av rettsvern for gjerningsmenn som hadde erkjent sine handlinger og var i ferd med å gjøre opp for seg, dels om private erstatningsoppgjør mellom gjerningsmannen og den avdødes nærmeste slektninger. Det var utviklet nøyaktige prosessregler og administrative prosedyrer for saksgangen, som i stor grad skulle basere seg på skriftlighet, og hvor sysselmannen var tildelt en vesentlig rolle. For å kunne vurdere disse drapsomtalen i sin rette sammenheng må vi derfor kaste et blikk på disse prosessreglene.

De tidligere landskapslovene hadde primært sett på oppgjøret etter et drap som en sak mellom den dreptes og gjerningsmannens slektninger, og trukket opp detaljerte regler for hvilke slektninger som skulle yte hverandre «mannebot». Landsloven av 1274 la derimot til grunn at et drap i første rekke var et overgrep mot den offentlige rettsorden, som skulle trygge alle landets innvånere, og at den som gjorde seg skyldig i slikt, måtte betale kongemakten «tegnjeld» (dvs. bot for å ha drept en av kongens undersåtter) og «fredkjøp» (betaling for fortsatt rettsvern).⁶⁹ Derneft måtte han inngå forlik og gjøre opp

Kviteseidvatnet – et sentralt parti av Vest-Telemarksvassdraget.
Foto: Tarmo Annus

Til venstre: Første side av «mannhelgebolken» (bolk IV) i Magnús Lagabøtes landslov. Det var i denne bolken det var fastsatt hvilke rettsprosedyrer som skulle følges i drappssaker, samt regler for bøter og erstatningsoppgjør.

Illustrasjon: Reproduert etter pergamenthåndskrift fra ca. 1300 i Isl. Perg. 4:0 nr. 34, i Kungl. Biblioteket Stockholm, av fotograf Jens Östman

Til høyre: Første side av biskop Eysteins lokalstatutt av 11. november 1395, stilet til innbyggerne i Kviteseid, Nissedal, Tørdal, Fyresdal, Skafså og Mo. Her gjengitt etter en avskrift fra 1426, innført i Eysteins jordebok.

Illustrasjon: Materiale overført fra den arnamagnæanske håndskriftsamlingen i København til det norske Riksarkivet, Oslo

med slekten til den avdøde, men dette ble nå avgrenset til vedkommendes nærmeste arving.⁷⁰ – Dette gjaldt vel å merke de formene for drap som kunne avsones med bøter. Noen drap ble ansett som begått under såpass skjerpene omstendigheter at de ble ansett som skammelige eller *nidingsverk* og derfor var ubotelige (ubotamål). Drap utført i hemmelighet og som gjerningsmannen ikke vedstod seg, var f.eks. ubotelige og ble på gammelnorsk kalt *morð*. Slike drap førte til fullstendig konfiskasjon av vedkommendes eiendom, samtidig som gjerningsmannen ble erklært fredløs (*útlægr*), dvs. utenom lovens rettsvern.

Oppklaringen og oppgjøret etter et drap kom dermed til å omfatte en serie trinn eller handlinger: I utgangspunktet, og aller først, måtte gjerningsmannen vedstå seg drapet og «lyse det på seg» med vitners nærvær, dersom han ikke ville havne utenfor lovfellesskapet som fredløs.⁷¹ Det kunne jo f.eks. hevdes at det var skjedd uten forsett (*ufyrirsynju*), og han kunne også søke å sverge seg fri fra påtale ved å avlegge såkalt nektingsed, dvs. ed på at han

ikke hadde utført drapet. Dersom han hadde lyst drapet på seg, kunne kongen innvilge ham *grið*, eller midlertidig fred for sanksjoner mens omstendighetene rundt drapet ble klarlagt. Selve etterforskningen og klarleggingen av sakens fakta var sysselmannens ansvar. Det skjedde ved såkalt provsopptak, enten i Skien eller på en lokal tingplass i nærheten av der tildragelsene hadde funnet sted. Ofte ble det ledet av en person som opptrådte som ombudsmann for sysselmannen, eller en av de tre lensmennene som var hans underordnede. Med tida kom også de lokale lagrettemennene til å spille en rolle ved slike bevisopptak. Vitnemålene til dem som hadde vært til stede ved drapet, ble protokollført og bekreftet med ed av andre deltakere. Sysselmannen sendte deretter hele referatet over til kongens kanselli, eventuelt med en anbefaling om at gjerningsmannen måtte innvilges «landsvist», dvs. vern og fritt leide i landet, på betingelse av at han betalte sine bøter til kronen og ytte erstatning til de etterlatte. Saken ble deretter behandlet av kanselliets administrasjon. Det endelige oppgjøret forutsatte også at vedkommende gjorde opp for seg overfor kirken i form av visse botshandlinger, men det synes ikke verdslige myndigheter å ha lagt seg bort i. Oversikten viser hvilke ulike trinn i saksbehandlingen som de 75 bevarte dokumentene belyser.

Ved nærmere gjennomgang viser det seg imidlertid at et og samme drap kan være omtalt i flere dokumenter. Siden saksgangen var så omstendelig, kan dokumenter fra flere trinn i prosessen ha blitt bevart. I alt viser det seg at 13 drap er nevnt i to dokumenter. Ved siden av selve provsopptaket kan det f.eks. være bevart gridsbrev, landsvistbrev og kvitteringer for betalte bøter. To drap er faktisk omtalt i tre dokumenter:

14. september 1359 utviklet det seg en trette mellom Solve Olavsson og Geirmund Björnsson under korsmessen i Vinje kirke. Geirmund ga Solve spitord, men siden de var i kirken, ba Solve ham å la ham være. Likevel skjøv Geirmund ham overende fire ganger, og til tross for gjentatte oppfordringer om å la ham i fred kastet Geirmund dernest hjelmen og spydet til Solve i do. Deretter dro Solve i lag med søskenbarnet sitt, Tord Glødersson, og møttes med Geirmund på gården Særend. Der vekslet de noen ord, og Solve hogg til Geirmund et par ganger mellom akslene slik at han døde. Seinere sverget to vitner på at Solve hadde lyst drapet på seg. – 16. november samme år utstedte så kongens kanselli – trolig etter oppfordring av sysselmannen Kjetil Vagleiksson – gridsbrev for Solve og Tord inntil olavsvaka (29. juli) påfølgende år, og påla samtidig sysselmannen å gjennomføre provsopptak.

Dette ble så foretatt av sysselmannens ombudsmann, Trond Reidarsson, på Ingulvstveit-tinget i Høydalsmo 17. mars 1360. Her ble Solve og Tords forklaring notert, og det ble ført vitnemål om hva som var blitt sagt i kirken. Solve hevdet at drapet var skjedd uten forsett. Det skriftlige provsopptaket ble deretter oversendt til kanselliet. – Det tredje og siste dokumentet som er bevart for denne

BEVARTE DRAPSDOKUMENTER FRA
TELEMARK 1315–1500

DOKUMENTTYPE	ANTALL BEVART
Lysing av drap	1
Nektingsed, frakjennelsesed	4
Kvitting fra påtale	9
Forlik	8
Gridsbrev	3
Provsopptak	26
Landsvistbrev	4
Tegngjeld og fredkjøp	12
Kvittering for erstatningsoppgjør	8
Totalt	75

Drap i et bondebryllup, også kalt Tvekamp i et bondebryllup av Adolph Tidemand (1854).

Foto: O. Væring Eftf. AS

drapssaken, er en kvittering utstedt to år seinere (25. mars 1362) av en annen av sysselmannens ombudsmenn, nemlig Torgils Torbjørnsson, som bekreftet at Solve hadde betalt «teggjeld og fredkjøp», slik som landsvistbrevet hans forutsatte. Solve må således ha blitt benådet av kongen, på vilkår av at han gjorde opp for seg.⁷²

På den andre siden finnes det fire brev som omtaler to drap, og saker som kan følges fra dokument til dokument, med ett drap i et dokument og et påfølgende i et annet.⁷³ Slike sammenhenger kunne oppstå når man var i ferd med å gjøre opp for et drap og inngå erstatningsforlik med den dreptes slektninger,

dersom situasjonen samtidig utviklet seg slik at det oppstod en ny konfrontasjon mellom partene før forliket var endelig oppgjort. Et eksempel på dette er et dobbeltdrap med komplisert forhistorie som fant sted i ytre Flåbygd i Kviteseid omkring 1360:

Bakgrunnen var en langvarig strid og trusler mellom to brødre, *Torleiv og Grjotgard Ånundssønner*, på den ene siden og på den andre siden en mann kalt *Torivil Ormsson*, sammen med flere av sine slektninger. Det hele ser ut til å ha startet med at Torivil hadde gitt Torleiv et knivstikk, og de var visstnok kommet fram til forlik. Men flere vitner hevdet at striden hadde fortsatt. Etter forliket som var inngått på Torivils gård Sundbø, hadde han lovt Torleiv døden, og en gang de spiste i lag i Skien, hadde Torleiv forgjeves hugget etter Torivil og lovt å ta ham seinere. To andre vitner fortalte at Torleiv og broren Grjotgard ved en anledning hadde oppsøkt Torivil og kona på Sundbø, og da hadde Grjotgard kranglet med Torivil om et sverd. Deretter tok han en breiøks og ville hogge Torivil, men ble forhindret. Torivils kone, Aslaug hadde derimot fått et hugg av et lite, rundt skjold i panna, så hun fikk varig men av det. Seinere hadde Torivil og en slektning møtt Torleiv på Hvåla i Lundeherred, og da hadde Torleiv lovt å drepe dem. – Ikke lenger etter møttes de to brødrene Torleiv og Grjotgard med Torivil på veien samme sted, men da hadde han følge av fire slektninger. Torleiv kastet et spyd etter Torivil, men uten å treffe. Torivil på sin side drev en spydodd gjennom hjelmen til Grjotgard, hogde løs på ham og drepte ham. Samtidig fikk også Torleiv flere hugg av Torivils slektninger, bl.a. to hogg i hodet, slik at han døde.⁷⁴

Det kunne også oppstå komplikasjoner dersom en av partene i et drapsoppgjør ikke nådde fram med sine initiativ innenfor rettsprosessen, ved f.eks. å prøve å avsverge seg delaktighet i et drap.⁷⁵

Dersom vi korrigerer for de drapene som er omtalt flere ganger, og legger til dem som er nevnt i sammenheng med andre drap, står vi tilbake med om lag 60 rapporterte drap fra perioden. Siden det i første rekke er selve provsopptakene som refererer til hvor hendingene har funnet sted, og de andre dokumentene stort sett bare oppgir navn på gjerningspersoner og/eller etterlatte, varierer det veldig med stedfestingen av drapene. På grunnlag av de 50 dokumentene som inneholder relativt sikker stedfesting, er det likevel mulig å sette opp en viss geografisk fordeling av drapssakene mellom de ulike prestegjeldene, slik oversikten nedenfor viser.

Bakenfor de mange sakene som utviklet seg i voldelig retning, ser det ut å ha ligget et bredt mangfold av tildragelser og årsaker. Noen ganger kunne det ligge reelle interessemotsetninger eller konflikter bakom, f.eks. knyttet til eiendomstviser eller uenighet om gårdsgrenser.⁷⁶ Andre ganger kunne det dreie seg om krangler om jaktutbytte eller det å ha benyttet andre folks

ANTALL DOKUMENTERTE DRAP 1315–CA. 1500, FORDELT PÅ FOGDERIER OG PRESTEGJELD

BAMLE	ANTALL DRAP	TIENDTAKET	ANTALL DRAP	SKATTLANDET, AUSTFJELLA	ANTALL DRAP	SKATTLANDET, VESTFJELLA	ANTALL DRAP
Eidanger	1	Solum	2	Seljord	3	Kviteseid	13
Bamle	1	Holla		Hjartdal	7	Fyresdal	6
		Sauherad	1	Tinn	4	Lårdal	6
		Bø	1			Vinje	1
		Heddal	4				
SUM	2		8		14		26

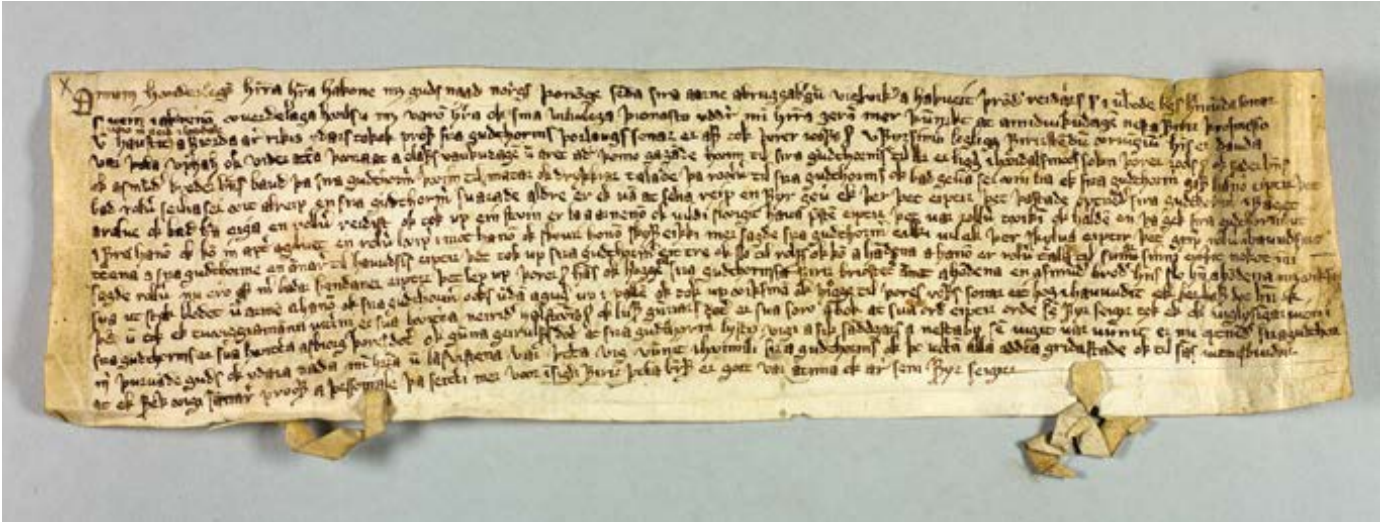
dyr eller redskaper uten å ha spurt om lov. Og endelig rapporteres det også om en rekke dagliglivets trivialiteter, hvor ubetenksomme handlinger eller direkte ukvemsord kunne føre til krangler med fatale følger.⁷⁷ Heller ikke prester synes å ha vært unntatt for krangler i dagliglivet. I et gridsbrev og et provsopptak fra 1359 får vi kjennskap om hvordan det bar til, da presten *sira Guttorm Thorlaugsson* på Høydalsmo uforsettlig kom til å drepe en mann ved navn Tore Rolvsson:

29. juli kom Tore, faren Rolv og broren Åsmund heim til sira Guttorm på Å i Høydalsmo sokn. Rolv ba om ein ljà som han fekk, men då han ville kjøpe eit skinnreip, svara sira Guttorm at han ville gje han det, ikkje selje, og kasta det i fanget hans. Rolv tok ein stein frå åren og ville slå presten, men vart halden. Då sira Guttorm kom inn att, gjekk Rolv på han. Sira Guttorm drog til han med eit vedtre, og Rolv ropte på sønene sine. Dei hogg sira Guttorm med øks og såra han, men sira Guttorm kom seg opp i pallen, tok ei øks og hogg Tore i hovudet så han døydde. Nerid Hallsteinsson og Liv Gunnarsdotter vitna med eid at slik var det. Asbjørg Toresdotter og Gunna Geirulvsdotter vitna at sira Guttorm lyste drapet i neste gard same døgnet.

Drapet skjedde i sira Guttorms eigen heim og utan at gridstad vart krenkt. No treng han kongens nåde til landsvist.⁷⁸

Ut fra den geografiske fordelingen av påviste drapssaker – med 10 i Nedre Telemark og 40 i Øvre Telemark – kan det se ut til at biskop Eystein faktisk hadde rett, og at drapsfrekvensen i Øvre Telemark var temmelig høy. Flere av de sakene som er referert, viser også hvordan forlik om erstatningsoppgjør kunne forpurres ved at stridene fortsatte med nye voldelige utfall. Men samtidig må en spørre seg om det kan ligge særskilte årsaker til grunn for at så mange drapsbrev er bevart fra Øvre Telemark. Gjenspeiler antallet drapsomtaler den faktiske drapshyppigheten i de to områdene, eller blir bildet påvirket av bevaringssituasjonen, dvs. at det er bevart et så stort antall drapsdokumenter fra Øvre Telemark? For å belyse dette må vi se nærmere på

hvordan erstatningsoppgjørene ble ordnet, og hvilke følger det kunne ha for eiendomsforholdene.

Det økonomiske oppgjøret

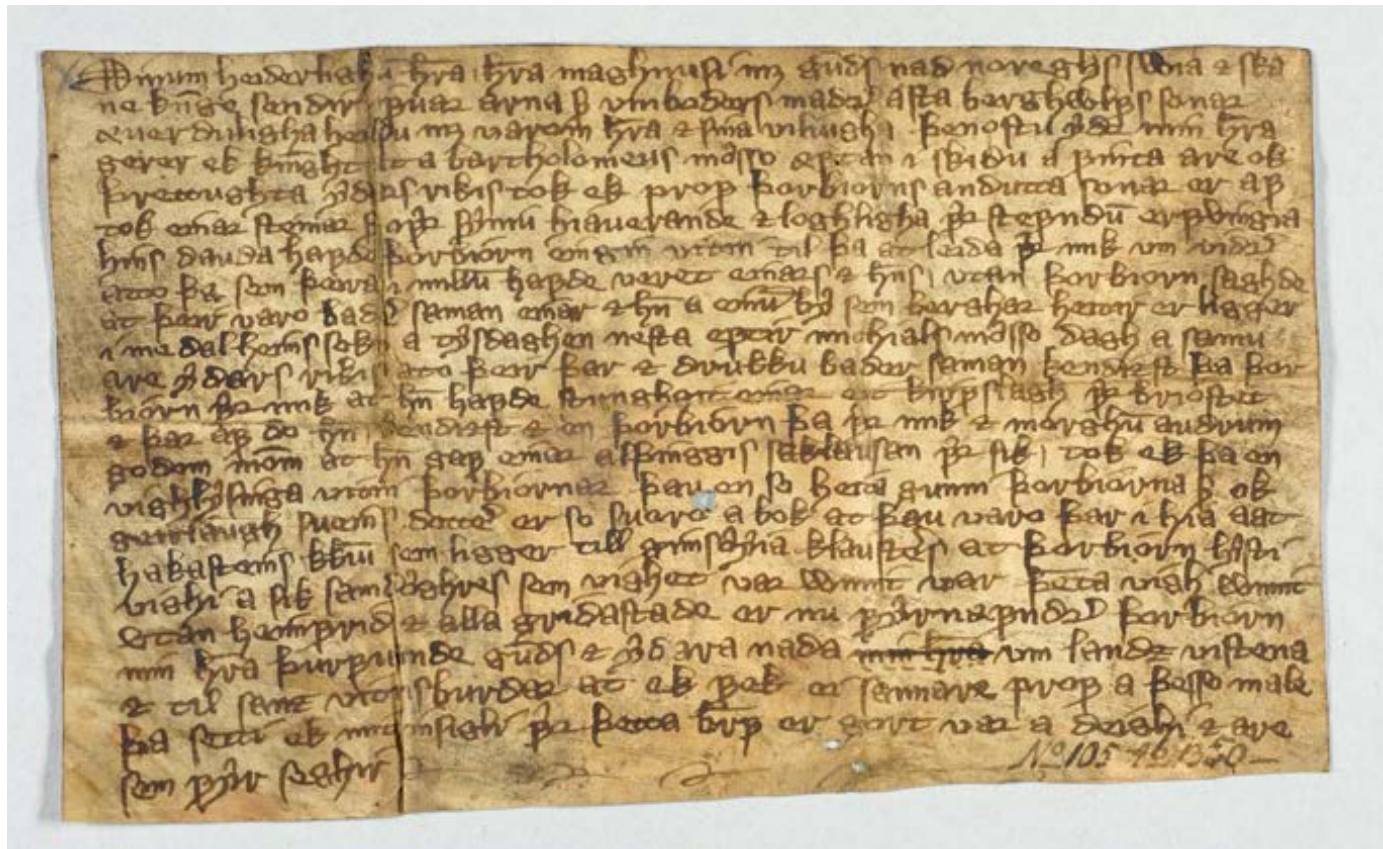
Den offentlige straffeboten for å ha drept en undersått («tegnjelden») var i landsloven fastsatt til det tradisjonelle maksimumsbeløpet 13 mark og 8 erto-ger sølv. Gjennom 1300-tallet ser den likevel ut til å ha variert mellom 6 og 10 mark. Men i tillegg måtte drapsmannen eller hans slektninger betale såkalt «fredkjøp», som i samme tidsrom lå på 4 til 15 mark. En annen sak var det private erstatningsoppgjøret med den dreptes etterlatte. I praksis ser dette oppgjøret å ha blitt løst gjennom lokal voldgift med etterfølgende forlik eller bare forlik.⁷⁹ Og her kunne beløpene bli atskillig større. To brev – henholdsvis fra Heddal i 1317 og fra Seljord i 1453 – viser at beløpet kunne nå opp i 24 merker gull, dersom omstendighetene rundt drapet ble oppfattet som skjerpende.⁸⁰ Siden dette representerte store beløp, kunne erstatningsforlikene også omfatte detaljerte nedbetalingsplaner for drapsbøtene, og den skyldige eller hans slektninger kunne også forplikte seg til å betale med eiendomsparter i gårder eller bli nødt til å pantsette noe av sin eiendom for å dekke beløpet. Nedbetalingen kunne også ordnes ved at det ble betalt jordleie av bestemte eiendomsparter i et visst antall år.

I Heddals-saken fra 1317 ble Tormod på gården Strand, som hadde drept en viss Nikolas Sveinsson, ved voldgiftsdom pålagt å betale den dreptes bror og sønn en sum som til sammen tilsvarte 192 «forngilde» merker. For at han skulle klare dette beløpet, ble det satt opp en nøyaktig betalingsplan med halvårslige rater gjennom tolv år: To tredjedeler av erstatningsboten skulle betales i form av

Provsopptaket med dokumentasjon av omstendighetene rundt Høydalsmo-presten sira Guttorm Thorlaugssons drap på Tore Rolvsson i 1359, utstedt på Eik i Lårdal av Brunkeberg-presten sira Arne med flere.

Illustrasjon: Gjengitt etter originalen i *Deichmanske brevsamling* i Riksarkivet, Oslo; trykt i *Dipl. Norv. bd. I, nr. 359*

Provsbrev angående
Torbjørn Andottssons
drap på Einar Steinarsson
på Bergan i Melum sokn
i oktober 1453, utstedt i
Skien et knapt år seinere
av sysselmann Åste
Björgulvssons ombudsmann
Ivar Arnesson.

Illustrasjon: Gjengitt etter
originalen i Deichmanske
brevsamling i Riksarkivet, Oslo;
trykt i Dipl. Norv. bd. I, nr. 341

naturalia: korn og kyr om våren og smør og huder om høsten. Den siste tredjedelen skulle betales i form av jordleie fra Tormods gård Strand. Dersom noe av boten fortsatt manglet etter at 12 år var gått, skulle den dreptes sønn overta en eiendomsparter av tilsvarende verdi i gården, og denne parten skulle betraktes som hans farsarv.

Noen ganger kunne også forliksbrevet fastslå at flere av gjerningsmannens slektninger skulle gå sammen om erstatningsbetalingen. I seks av forlikene fra 1400-tallet omtales det uttrykkelig hvordan spesifiserte eiendomsparter skal overføres til den dreptes etterlatte som del av betalingen. Andre ganger ble gårder eller eiendomsparter pantsatt.

I enkelte tilfeller ser det også ut til at et og samme erstatningsoppgjør kunne utløse en rekke seinere transaksjoner, med salg, pantsetting og makeskifte av eiendommer. I den sammenheng må man ha in mente at slike oppgjørsforlik også skulle sikre gjerningsmannen og vedkommendes etterkommere et rimelig fortsatt eksistensgrunnlag i bygdesamfunnet. En sak fra Fyresdal som strakte seg over tolv år, kan tjene som eksempel på dette:

I 1450 ser det ut til at en viss *Arne Tolvsson* hadde skadet eller drept en kvinne ved navn Gro Gunnulvsdatter. 17. juni ble han, sammen med Olav Torvildsson unntatt fra videre påtale, men om lag ett år seinere overdro han tre gårder i Fyresdal som skadebot til Gros sønner, Jon og Torbjørn. To år seinere, i 1453 pantsatte han enda fem eiendomsparter – blant annet farsgården *Kleiven* – til Hallvard Steinulvsson, som var lagrettemann i bygda og en betydelig jordeier. Og i 1459 solgte han en betydelig part av gården Valebjørg sammesteds. Enda tre år seinere foregikk det et makeskifte mellom Hallvard Steinulvsson og Arnes sønn *Åsmund*, slik at sønnen fikk tilbake slektsgården *Kleiven*, mot at Hallvard fikk gården *Metveit* i samme grenda. Men to ødegårder som tidligere hadde ligget under *Kleiven*, og som fulgte med pantsettingen i 1453, ble holdt utenfor slik at de fortsatte i Hallvards eie. – Det er rimelig å anta at pantsettingen og jordsalget var utslag av Arne Tolvssons bestrebelse på å reise penger til den skadeboten han var pålagt å betale. Samtidig var sønnen hans i stand til å gjenvinne kontroll med selve slektsgården gjennom et makeskifte.⁸¹

I ganske stor grad kom derfor de private erstatningsoppgjørene til å trekke med seg betydelige eiendomsoverføringer og -transaksjoner, som kunne strekke seg over flere år og generasjoner. Dette kan forklare den høye bevaringsgraden for drapsbrev i Øvre Telemark. Når drapsoppgjørene fikk slike følger for eiendomsfordelingen, fikk brevene en funksjon som *hjemmelsbrev*, og det ble vesentlig å bevare dem for å dokumentere hvilke eiendomsparter man satt med rett til, dersom det skulle bli reist spørsmål om dette i ettertid. Slike spørsmål kunne bli reist lenge etter at de som hadde vært involvert i tildragelsene, var gått bort. Særlig i Øvre Telemark ble dette sentralt, siden jorda der overveiende var i bondeie, samtidig som det ikke fantes noen offentlige eiendomsregistre, og hver jordeier var henvist til selv å kunne dokumentere sine eieforhold. Den høye frekvensen av bevarte drapsbrev kan derfor rett og slett skyldes at bøndene fant det vesentlig å bevare dem trygt, siden de dokumenterte eiendomshjemler.

GIMSØY KLOSTER

Tidlig på 1100-tallet ble det grunnlagt et nonnekloster på Gimsøya ved Skien, på den seinere kjente «Klosterøya». I likhet med de andre tidligste klostrene i Norge tilhørte det benediktinerordenen, det vil si at nonnene fulgte de retningslinjene for klosterliv som var fastsatt av Benedikt fra Nursia (ca. 490–ca. 550). På 1300-tallet ser det ut til å ha eksistert et trettitalls klostre i landet, hvorav fem var nonneklostre.⁸²

Grunnleggelsen av klostret er nær knyttet til lendmannsslekten på Bratsberg,⁸³ og de fleste forskere regner nå lendmannen Dag Eilivsson som grunn-

leggeren. Som vi har sett ovenfor, hadde han vært i tjeneste hos Magnus Berrføtt, deltatt i kongens andre krigstokt til vesterhavsoyene og var seinere knyttet til Sigurd Jorsalfare. Dag Eilivssons datter *Baugeid* var klostrets første abbedisse, og hans sønn *Gregorius* ble som vi har sett, gravlagt ved klostret. Både selve lokaliseringen av klostret – rett nedenfor Bratsberg – og den geografiske spredningen av det jordegodset klostret etter hvert kom til å skaffe seg, peker i retning av at lendmannslekten spilte en sentral rolle.

Reglene for klosterlivet var strenge og basert på lydighet, fattigdom og kyskheter. I tillegg kom selve reglene for *klausur*, dvs. atskillelse og utestengning fra kontakt med det verdslige samfunnet. Klostret skulle være et fristed for religiøs utøvelse og meditasjon. Alt det nødvendige for opphold og aktiviteter, slik som vann, hager, verksteder osv., skulle i prinsippet befinne seg innenfor klostermurene. De klostermedlemmene som selv kunne et håndverk, kunne likevel fortsette med dette i klostret. Nonner ble i stor grad henvist til det som var ansett for passende kvinnearbeid, slik som veving, spinning, farging av tøy og brodering. Men mange klostre ble også sentre for boklig lærdom og kunnskap.⁸⁴ Dessuten viser studier av enkelte andre nonneklostre at klausurreglene ikke alltid hindret nonnene i å bevege seg utenfor klostrets murer.⁸⁵ Abbedissene stod i en særskilt posisjon fordi de var pålagt overordnede organisatoriske og økonomiske oppgaver i tillegg til de rent religiøse, og derfor var det nødvendig for dem å samhandle med verdslige instanser og myndighetspersoner.

Rekonstruksjon av Gimsøy kloster basert på grunnplanstegninger fra andre benediktinerklostre i Europa.

Illustrasjon: Jonny Andvik

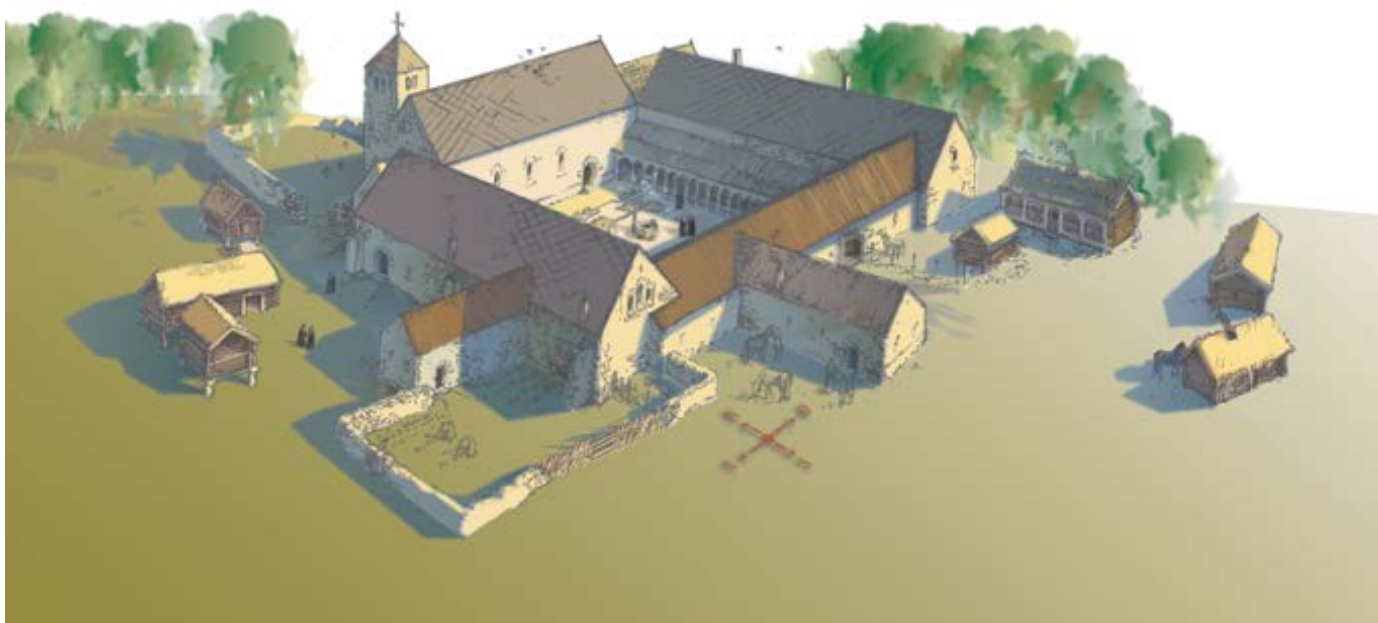

Foto: Berit Roald / NTB Scanpix

Rekrutteringen av nonner kunne foregå på ymse vis. Fra de høyere, mer bemidlede lag i samfunnet kunne ugifte eller yngre døtre gå i kloster. Klostrene utgjorde et alternativ til ekteskap i perioder da det var kvinneoverskudd, for eksempel på grunn av langvarige kriger. Familier med mange barn kunne plassere noen av dem i kloster, hvor de ville bli tatt hånd om.⁸⁶ Mange eldre av begge kjønn søkte seg også såkalt *provent* i et kloster, det vil si at de betalte for å kunne ta opphold i et kloster, hvor de ville få livsopphold og bli tatt hånd om på sine eldre dager. Klostrene kunne dermed fungere som et retreatsted for enker fra bedrestilte lag. Seinere forskning har også belyst hvordan klostrene i middelaldersamfunnet også medvirket til at det ble knyttet og utviklet særskilte nettverk, som omfattet de høyere sosiale sjikt i samfunnet: aristokrati, jordeiende bønder samt kirkeorganisasjonens ledere. Ved at noen av deres sønner og døtre sluttet seg til et kloster, samtidig som det fikk overdratt eiendom, demonstrerte disse familiene hvor høyt de verdsatte kirkens idealer. Og samtidig fikk disse familiene noe felles, ved at de gjennom familiebånd var knyttet til forskjellige klostre.⁸⁷ I det bevarte kildematerialet kommer dette til syne gjennom gaver, jordegodsoverdragelser og makeskifter – og andre former for kontakt – med toppsjiktet innenfor både det verdslige og det geistlige aristokratiet. Noen fra det verdslige samfunnets toppsjikt fungerte også som klostrets ombudsmenn.

Benedikts klosterregel var særs streng når det gjaldt eiendom, og innskjerpet at munk og nonne ikke kunne ha privat eiendom eller få overført private eiendeler fra sine slektninger. Eiendom kunne bare overføres til klostret som institusjon og ikke til de enkelte ordensmedlemmene. Men samtidig skulle klostrene være selvforsynte, og derfor var de klart avhengige av jordegodsinntekter, slik at de kunne livnære klosterfolket utover det som kunne produseres på klostrets egen mark. Dette var mulig så lenge eiendommene var felles og eid av klostret som institusjon. Ved siden av det jordegodset som ble overført ved selve grunnleggingen, ervervet klostrene seg landeiendommer

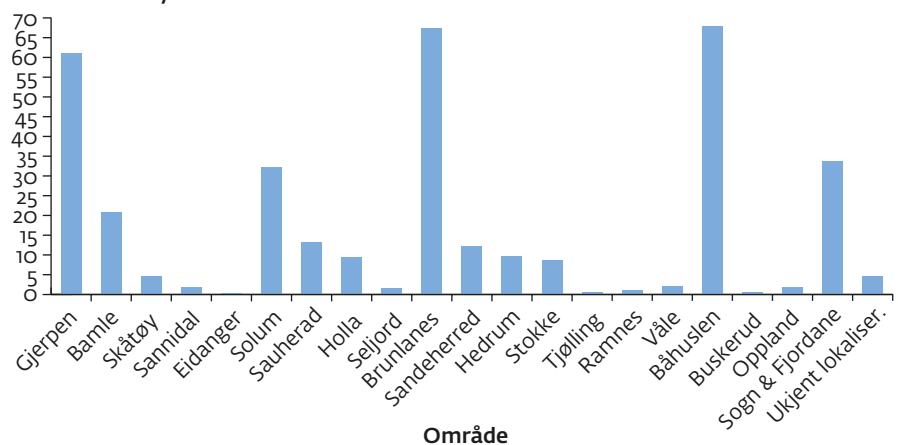

på en rekke forskjellige måter: ved gaver og overdragelser i forbindelse med *opptak i klostret* eller *proventkjøp*, ved *testamentariske gaver*, samt ved såkalte sjelegaver og *betaling for gravsted*. Endelig kunne klostrene også rett og slett kjøpe jordeiendom. Siden jordleieinntektene kom inn i form av en rekke forskjellige naturalia, fikk klostrene – og ikke minst Gimsøy kloster – også et behov for å drive utstrakt handel, for å kunne bytte bort varer de ikke hadde bruk for, og bytte til seg varer de ikke fikk inn som leieinntekter fra sitt eget gods. Dette kunne danne grunnlag for et overskudd, som igjen kunne investeres i jord.

En oversikt over det jordegodset som Gimsøy kloster satt med rundt år 1400, finnes i den omtalte *Raudeboka* – jordeboka til Oslo-bispen Eystein Aslaksson. I alt viser det seg at klostret eide 259 gårder eller gårdparter til en samlet landskyldverdi av 356 markebol.⁸⁸ Og den geografiske fordelingen av klostrets eiendommer er interessant. Ikke uventet lå størsteparten av eiendommen – 146 markebol eller godt og vel 40 prosent – i Nedre Telemark, dvs. områder som tilsvare de seinere fogderiene Bamle og Tientaket. Dernest kom Vestfold, med 101 markebol eller noe under 30 prosent. Her var naboområdet til Nedre Telemark, det seinere herredet *Brunlanes* sterkest representert, med 67 markebol eller om lag 19 prosent av den samlede eiendommen. Men klostret satt faktisk også med betydelig eiendom på østsida av Viken, i den nordlige delen av det seinere Båhuslen, som i middelalderen var del av den norske kongedømmet og utgjorde Ranrike syssel. Her eide klostret nøyaktig like mye som i *Brunlanes*. I alt innebar dette at nesten 90 prosent av klostergodset var konsentrert til de tre områdene Gjerpen, *Brunlanes* og Ranrike.

Opphavet til dette mønstret må vi trolig for det første søke i utbredelsen av slektsnettverket til etterkommerne av Dag Eilivsson. Men dernest gjenspeiler det nok også dypereliggende strukturer, som ferdselsårer og graden av integrasjon i det gamle Viken-området, hvor det var enkelt å seile mellom vest- og østsida. Og dessuten forteller det om den betydningen som et regionalt klos-

Samlet landskyld i markebol

Fordelingen av Gimsøy
klosters gods, ca. 1400.

ter hadde i lokalsamfunnet – både når det gjaldt rekruttering av nonner, og hvilken institusjon folk ville ta kontakt med og overdra eiendommer til, når de først skulle testamentere eller gi noe til kirken, eller betale for kirkelige tjenester. Her kommer alle de mekanismene inn som er nevnt ovenfor. Fra klostrets synspunkt var det vesentlig at eiendommene som de skulle få sine inntekter fra, ikke lå for spredt eller i for stor avstand fra klostret. Derfor spilte makeskifter eller jordebytte også en stor rolle, slik at klostret kunne få byttet bort eiendomsparter de hadde fått overdratt i andre distrikter, med likeverdige parter i nærområdet. Den høye konsentrasjonen om vest- og østsida av Viken gjenspeiler nok også en slik arrondering av jordegodset. Den oversikten vi har bevart i *Raudeboka* fra ca. 1400, viser jo også det samlede resultatet etter at klostret hadde mottatt, kjøpt, solgt og byttet til seg eiendommer gjennom 300 år. Vi skal se på nærmere på noen av disse faktorene.

Det godset som ble lagt til klostret ved grunnleggingen, er vanskelig å få tak i, men det må trolig ha bestått av noen gårder og gårdparter som Dag Eilivsson satt med rettigheter til, i umiddelbar nærhet av lendmannssetet Bratsberg. Ved siden av selve Gimsøy-gården kan det muligens også ha omfattet noen gårder som ble drevet for klostrets egen regning, som såkalte avlsgårder.⁸⁹ I tabellen nedenfor er det oppført noen av de større Gjerpen-gårdene som klostret hadde eiendom i, og som kan ha utgjort en kjerne i det opprinnelige klostergodset.

GÅRDER I GJERPEN EID AV GIMSØY KLOSTER

GNR.	MODERNE NAVN	GAMMEL NAVNEFORM	KLOSTEREIENDOM I MARKEBOL
70	Men	Mæne	5,50
64	Follau	Fullaam	5,50
2	Gulset	Gulasætr	5,00
60	Gjerpen lille	sydra Gærpini	4,75
78	Ris	Risii	3,38
11	Kise	Kisa	3,00
53	Foss	Fosse	3,00
80	Sanden	Sandini	2,50

I middelalderens Norge var det stort sett bare folk fra aristokratiet som skrev *testamente*, og de to eldste opplysningene om testamentariske gaver til Gimsøy kloster som er bevart, stammer også fra samfunnets absolutte toppnivå. Klostret er således nevnt – ved siden av en lang rekke andre klostre og kirkelige institusjoner – som mottaker av gaver i Magnus Lagabøtes testamente (1277) og i riksråden Bjarne Erlingssons (1309). Sistnevnte presiserte at gavene ble gitt til sjelehjelp for ham selv, for hans hustru Margreta og for sønnen Andres, og han testamenterte til klostret en eiendomspart på 1 markebol i gården Eineren i Berg sogn, Brunlanes.⁹⁰

Eystein Aslaksson kom fra en vestfoldfamilie som tilhørte det lavere aristokratiet og eide en del jordegods. Han var trolig født før 1340 og er nevnt som korsbror (medlem av domkapitlet) i Oslo i 1367. I 1383 var han prost i Oslo bispedømme og seinere i 1380-årene stedfortreder og «official» (dommer) for biskop Jon av Oslo. Etter Jons død ble han valgt til biskop av Oslo og vigslet av pave Urban 6. våren 1386. Han ble utnevnt til generalkollektor (ansvarlig for innkreving av pavelige skatter og avgifter) for Norge, og som medlem av riksrådet deltok han på en rekke sentrale møter, bl.a. angående fredsforhandlinger med hanseatene og stadfesting av deres norske privilegier. I 1405 ledet Eystein et nordisk sendelag til England for å be om Henrik 4.s datter til ekte for kong Erik av Pommern. Han skal ha preket for kong Henrik og kalles i en samtidig engelsk kilde «en meget kunnskapsrik klerk». Eystein døde i 1407. (Kilder: SNL, NBL)

Foto: Bernt Eide / Utlånt av Den katolske kirke

En seinere og mye større testamentoverføring er dokumentert i *Raudeboka*. Det gjelder *fru Rønnaug Smidsdatter* som i alt testamenterte til klostret sju eiendommer til en verdi av 7,5 markebol. I tillegg hadde hun allerede under sin levetid overført to gårdparter på 2,5 markebol. Det er mulig overføringene gjaldt betaling for proventkjøp. At fru Rønnaug tilhørte de virkelig velstående samfunnslag, er klart. Og det har vært drøftet om hun var gift med noen i samfunnets toppsjikt, slik som sysselmanen Ivar Ogmundsson (se nedenfor) eller den tidligere nevnte Bjarne Erlingsson, men dette blir bare spekulasjoner.⁹¹ Flesteparten av de eiendommene hun overførte, lå i Ranrike, mens bare to lå i Vestfold – henholdsvis i Våle og Hedrum. Derfor er det rimelig å anta at hun tilhørte de øvre sosiale lag i Ranrike, og trolig må det søkes i kretsene rundt etterkommerne etter Dag Eilivssons datter Sigrid. Hun giftet seg som nevnt med lendmannen Hallvord Brynjulvsson og etablerte seg sammen med ham på Vettaland i Ranrike.

Noen av de bevarte opplysningene vedrørende gaver i samband med *opptak i klostret*, gjelder også samfunnets toppsjikt. I et seinere makeskiftebrev opplyses det om at Trond Gardarsson, som var erkebiskop i tidsrommet 1371–1381, overdro flere eiendommer til klostret da hans søster Gudrun ble opptatt der, trolig i provent.⁹² Det gjaldt fire gårdparter på Romerike, én i Bærum og én i Osloherad.⁹³

Når det gjaldt overdragelse av *sjelegaver*, ble dette i stor grad praktisert av de øvre lag innenfor bondestanden, men toppsjiktet av folk med posisjoner innenfor styringsapparatet var også godt representert. Ikke minst gjaldt dette sysselmennene i Skienssysla, som også i embets medfør hadde mye med klostret å gjøre. I første halvdel av 1300-tallet overdro således *Ogmund Finnsson*, som da var sysselman i Ryfylke og seinere ble riksråd og drottsete, tre markebol i gården Nes i Nesherad som betaling for sjelehjelp og gravplass for sin onkel *Ivar Ogmundsson «Rova»*.⁹⁴ Han hadde vært sysselman i Skien fra 1330-tallet og fram til ca. 1350. Begge tilhørte en stormannsslekt fra Hestbø i Ryfylke, som innehadde flere sentrale posisjoner i datidas samfunn.

En av Norges fremste stormenn på slutten av 1300-tallet og fram til sin død i 1412, *Caute Eiriksson*, som innehadde posisjoner som fehirde, sysselman og medlem av det norske riksrådet, hadde også et nært forhold til klostret. På begynnelsen av 1380-tallet var han fehirde og trolig sysselman i Tønsberg, og deretter overtok han Skienssysla, som han satt med inntil sin død.⁹⁵ Men samtidig fungerte han som klostrets verdslige ombudsmann og var medvirkende ved en rekke forretninger på dets vegne. I egenskap av sysselman inngikk han flere skriftfestede avtaler som alle ble utstedt på Gimsøy kloster. Til tider ser han også ut til å ha oppholdt seg eller bodd i klostret, for han er omtalt med en egen «sovestue» der.⁹⁶ Da kona hans, Margrete Rømersdatter, døde på slutten av 1390-tallet, betalte han gravplass for henne og seg selv ved klostret ved å overføre 8 laupsland i en gård i Hjuksebø i Sauherad.⁹⁷

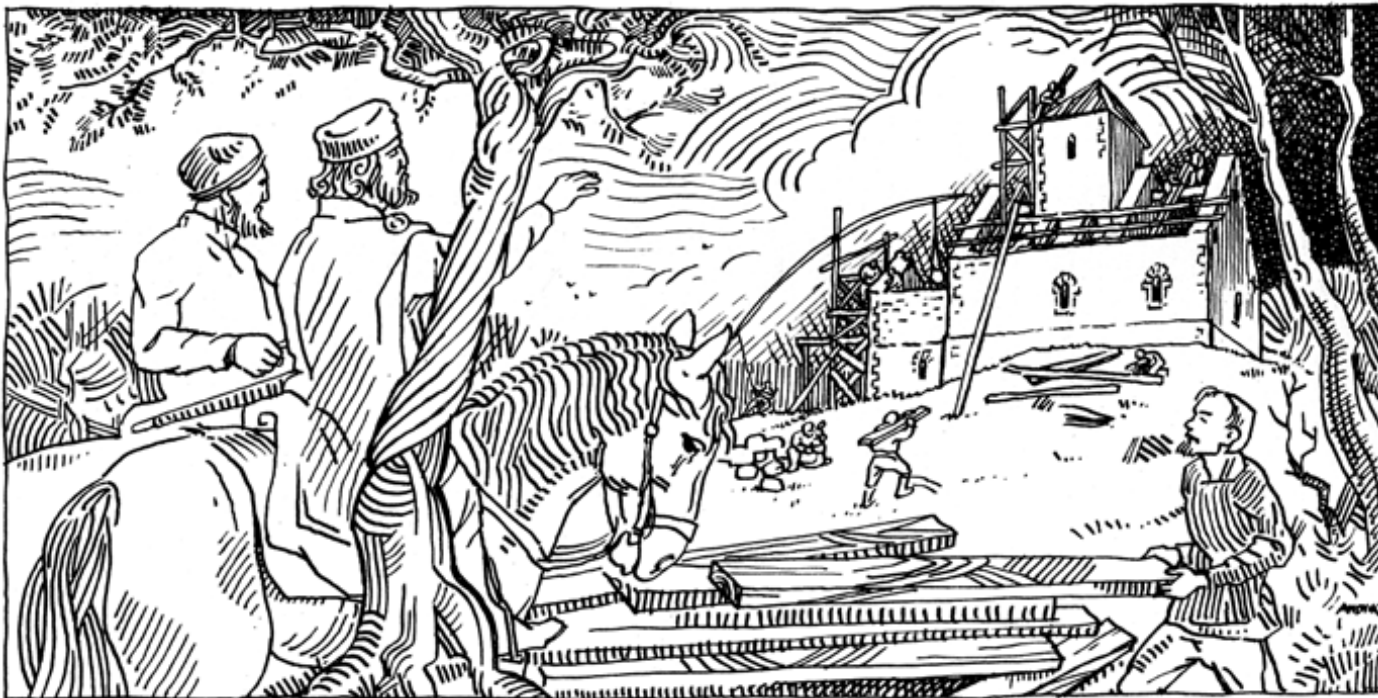
Men også deler av bondeeliten og det øvrige verdslige aristokratiet i regionen bidro med sjelegaver og betaling for gravplass ved klostret. I Eysteins jordebok opplyses det for eksempel at Andres smed og hans hustru Liv hadde overdratt 1 markebol i gården Haukeli i Solum.⁹⁸ Og hustruen Herborg og hennes sønn Nikulos hadde gitt to øresbol i gården Åros i Brunlanes for sjelen til Tormod, som trolig var hennes avdøde mann.⁹⁹ Endelig hadde også en lagmann kalt Audi gitt fjerdeparten av fiskerettighetene ved Øyestad i Aust-Agder som betaling for gravplass og bønnehold.

Som nevnt var *makeskifter* – bytte av jordeiendommer med andre jordeiere – et egnet virkemiddel for å motvirke at klostrets eiendommer fikk for stor geografisk spredning. Et av de best dokumenterte makeskiftene fant sted i 1392, da klostret utvekslet eiendommer med Oslo bispedømme. Makeskifteforretningen ble sluttet mellom abbedisse Ragnhild Genoveva og Oslo-bispen Eystein.¹⁰⁰ De eiendommene som klostret avhendet, var nettopp de gårdene

Gjennom Norsjø har Skien forbindelse med de sentrale ferdsselsårene til Øvre Telemark – både Øst- og Vest-Telemarksvassdraget.

Illustrasjon: Utsikt over Norsjø av August Cappelen (1851) / O. Væring Eftf. AS

Dag Eilivsson bivåner
byggingen av kirken på
Kapittelberget.

Illustrasjon: Jonny Andvik

og gårdpartene som det mellom ti og tjue år tidligere hadde fått overdratt fra erkebiskop Trond Gardarsson, som betaling for at hans søster ble opptatt i klostret. Dette godset bestod av fem gårder på Romerike og én i Osloherad og lå dermed relativt langt fra klostret. I bytte fikk klostret nå to gårder i Sauherad, én i Holla (Fen) og én i Bamle, altså eiendom innenfor klostrets nærmeste nedslagsfelt. Men siden eiendommene som klostret ga fra seg, var litt mer verd (ca. 1,3 markebol) enn det det mottok, ble mellomlegget utliknet ved at biskop Eystein etterga klostret 7 forngilde mark som klostret skyldte bispesetet i Oslo.

Klostret fikk også behov for å drive handel med varer som det mottok som jordleie fra sine mange, vidspredte eiendommer, siden klosterfolket knapt kunne konsumere eller gjøre seg nytte av dem selv. Denne handelen må etter hvert ha fått et ganske stort omfang. Da kong Magnus Eriksson i november 1371 stadfestet de byprivilegiene som han selv og sønnen Håkon tidligere hadde gitt Skien, fant han det samtidig nødvendig å forby klostret å handle med mer enn det abbedissen måtte kjøpe for å dekke klostrets eget behov.¹⁰¹

I tillegg til de innadvendte religiøse systemene synes det derfor som om Gimsøy kloster har hatt en sentral funksjon i regionen, ved å utvikle og styrke et nettverk som omfattet så vel deler av aristokratiet og kirkens toppfolk på nasjonalt nivå, som sjiktet av jordeiende bønder lokalt. Kanskje kan en si at klostret gjennom sine aktiviteter styrket dette nettverket ved å tilføye en religiøs og geistlig-organisatorisk dimensjon.

SKIEN SOM TRANSITTHAVN OG BY

Som det tidligere er fastslått, er det omdiskutert akkurat når tettstedsbosetningen begynte å ta form, og når Skien fikk trekk av å være en middelalderby (se Dørum). Fra perioden mellom tidlig 1000-tall og fram til 1200-tallet har imidlertid utgravninger påvist rester etter solide, laftede tømmerbygninger, som er oppført mer organisert enn de såkalte flettverkshusene som kjenner tegner den tidligere bebyggelsen. Funnmengden øker også betraktelig. Dette gjelder husgeråd generelt, med baksteheller, kleberkar og keramikk, og tekstilredskaper – i tillegg til skomakerverktøy og rester etter en smie. Avfallet etter både hornarbeid og lærarbeid er mer omfattende enn tidligere og kan knyttes til regulære verksteder. Brynesteinsemner, som er påvist allerede før 900, finnes fortsatt i stort monn. Det er imidlertid verdt å merke seg at det fullstendig mangler gjenstander etter jordbruksarbeid, til tross for at det var godt jordbruksland i umiddelbar nærhet. Fiske er derimot representert, med garnfløt og en fiskekrok.¹⁰² Fra 1000-tallet og framover tyder altså funnene på et mer regulert samfunn og organiserte aktiviteter knyttet til faste tømmerbygninger. Gjenstandsmaterialet viser en innretning på bearbeiding og videreforedling av råvarer som ble tilført fra et omland, og omsetning av de nye produktene til andre. Skien framstår altså i denne perioden som et tettsted med en del spesialiserte håndverk.

Ikke minst den store mengden brynestein fra Eidsborg som utover i middelalderen er påvist i handelssentre i Skandinavia, Nordsjøområdet og Øster-

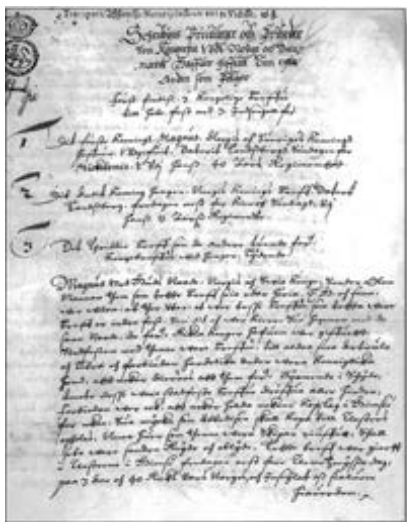
Smiescene malt av Olav Hansson på veggen i Rygistua i Heddal i 1782.

Illustrasjon: Veggmaleri av Olav Hansson / O. Væring Eftf. AS

sjøen, tyder også på at Skien i denne perioden har fungert som et fast etablert handelssentrum med nettverk og forbindelseslinjer – både oppover til et «omland» i Telemark som leverte råvarer – og med bred kontaktflate utad, til andre handelssentre i Norden og etter hvert hele Nordvest-Europa. Men sentret ble ikke grunnlagt som noen by av kongemakten. Derimot kan det være grunn til å tro at lendmannsslekten på Bratsberg kan ha vært medvirkende (se Dørum). Det mer permanente markedet later til å ha vokst fram omtrent samtidig med at denne slekten etablerte seg på Bratsberg, mens den tidligere kan ha hatt sete på Brunlanes.¹⁰³

Takket være vannveiene kan store deler av fylket ha fungert som et oppland for handelen og produksjonen i Skien. Via Norsjø hadde Skien for det første forbindelse til Øst-Telemarks-vassdraget som gjennom Heddalsvatnet, Tinnelva og Tinnsjøen åpnet for kontakt med Sauherad, Gransherad og Tinn-sjøbygdene. Dernest hadde byen godt samband til Vest- og Midt-Telemark via Vest-Telemarksvassdraget med sine to greiner: i sør via Flåvatn, Kviteseidvatnet og inn til Bandak og litt lenger nord Bøelva og Seljordsvatnet. I tillegg hadde Skien en strategisk beliggenhet som omlastningsplass mellom innlandsvassdragene og sjøtrafikken. Hjellevannet med forbindelse til Norsjø og de indre vannveiene utgjorde havn for båter fra innlandet, og Bryggevannet hadde via Skienselva svakt fall ut i Frierfjorden og kunne nås av havgående fartøyer.¹⁰⁴ Ut fra de redskapsrestene som er påvist under utgravningene, har det vært pekt på at Skien fikk tilførsler av råvarer fra følgende områder:

Byprivilegier for Skien
utstedt 16. mars 1358 av
Håkon VI Magnusson.
Illustrasjon: En avskrift fra
1751, nå oppbevart i Langebeks
diplomatarium i Det danske
Rigsarkiv / Riksarkivet

- *Reinsdyrskinn, -huder og -gevir* fra fjellområdene grensende opp mot Hardangervidda, hvor det i områdene nordvest for Tinnsjø er påvist fangstanlegg for villrein med gjerdesystemer og dyregraver.¹⁰⁵
- *Ull* fra flere fjell- og dalbygder i Øvre Telemark.
- *Korn og andre jordbruksprodukter* har trolig blitt levert fra de sentrale Grenlandsbygdene rundt Norsjø, men i tillegg kan disse områdene også ha levert *tømmer og lin*, siden Grenland var det eneste området i Telemark hvor det kunne dyrkes lin i noe særlig omfang.¹⁰⁶
- *Blesterjern fra myrmalm* som ble utvunnet i seterområder og oppe på fjellet i Øvre Telemark, med et sterkt sentrum ved Møsstrand, men også betydelig produksjon i øvre Vest-Telemark – i Rauland, Bykle-Vinje-heiene og Fyresdal.¹⁰⁷ Jernproduksjonen ble startet opp alt i det sjette århundre, men hovedtyngden ligger i tida mellom 950–1150 e.Kr.
- Og ikke minst *brynestein fra Eidsborg*: Produksjonen av brynestein har pågått fra vikingtida og helt fram til 1920-årene. Starten må sees i samband med jernproduksjonen og den økte etterspørselen etter jern i vikingtida. Brynestein fra Eidsborg er funnet i Kaupang og i en rekke vrak langs kysten og i vassdragene, bl.a. i det sunkne *Klåstad-skipet* som gikk på grunn ved Tjølling og seinest er ¹⁴C-datert til de siste tiårene av 900-tallet.¹⁰⁸ Fra høy-

middelalderen kjennes Eidsborg-brynesteinen fra utallige funn i havner over hele Sør-Skandinavia og Nordsjø-området, ved siden av Polen (se egen tekstboks).

Bandak – den innerste delen av Vest-Telemarksvassdraget.
Foto: Reidar Bratsberg

At Skien hadde en bred kontaktflate mot sentrale områder i Nordvest-Europa og Østersjø-området, bekreftes ikke minst av det sammensatte keramikk materialet som er påvist: Her er det funnet glasert keramikk fra Andenne i Belgia, Scarborough og Grimston i England, fra Nederland og fra Sør-Skandinavia, dessuten noen små skår av såkalt polykromkeramikk fra Saintonge i Frankrike. Dessuten er det påvist en del keramikk av såkalt østersjøtype, som synes å være meget lik tilsvarende funn på Sjælland.¹⁰⁹

I det skriftlige kildematerialet omtales Skien fra begynnelsen av 1200-tallet i økende grad som et tettsted, en by og et administrativt sentrum. I Baglersaga heter det at *Gunne Lange* – baglernes sysselmann i Skiens-området – og *Hundolf*

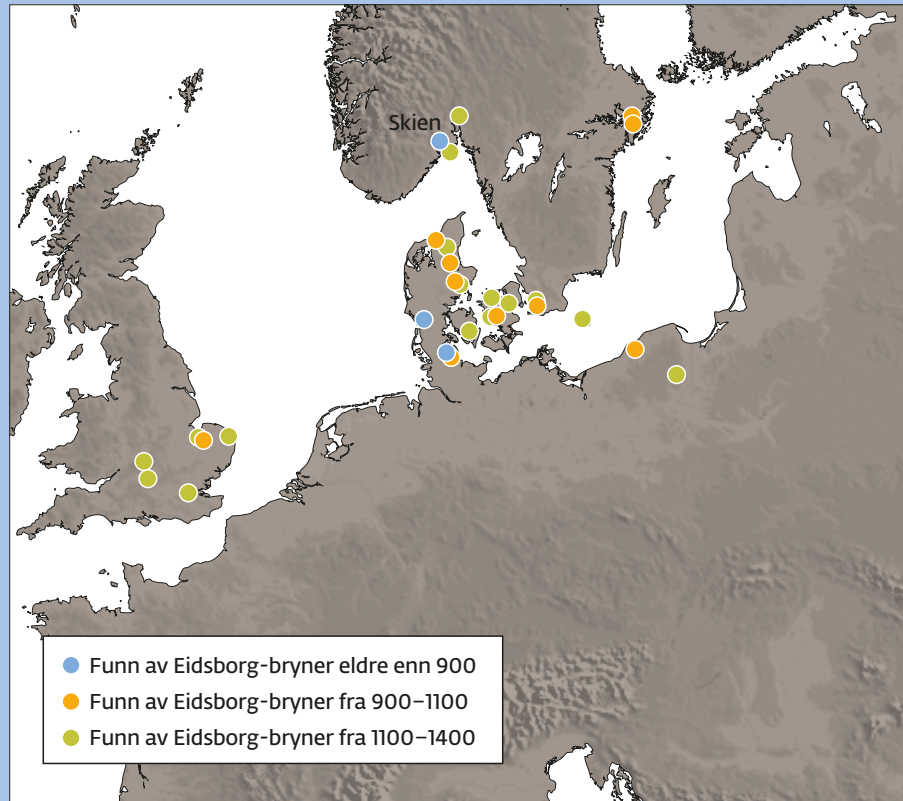

BRYNESTEINEN FRA EIDSBORG

Brynesteinen består av lys grå, finkornig kvartsitt, som ved trykk spaltes i rektangulære blokker. Steinen er godt egnet til sliping av redskaper og våpen av metall og har vært en av store eksportartiklene fra Telemark siden 800-tallet og fram til 1920-årene. Brynene ble brutt ut som store planker, som deretter ble kløvd til emner på ca. 30 x 5 x 3 cm og fraktet ned til Lastein ved Bandak. Deretter ble de transportert videre nedover Vest-Telemarks-vassdraget til Skien. Brynesteinspartier er funnet i en rekke sunkne båt- og skipsvrak fra forskjellige perioder – både i selve vassdraget, langs kysten og i nordeuropeiske havner: i det såkalte Klåstad-skipet som gikk ned ved Tjølling på slutten av 900-tallet, i en nordtysk og en sørfinsk havn i vrak fra 1330-tallet og fra slutten av 1300-tallet i det såkalte Bøle-skipet i Skienselva. I Sverres saga er brynesteinen nevnt som kastevåpen i samband med slaget ved Fimreite i 1184, da kong Magnus Erlingsson falt. Tilhengerne til kong Magnus angrep Sverres skip «med pileskudd og kastespyd og brynesteiner som de hadde hatt med seg fra Skien, og mange menn fikk store skader», fortelles det.

Eksporten av brynestein ser ut å ha økt i løpet av 1000-tallet, da den finnes i mange nordiske handelssentre, og det har vært anslått at Eidsborg-steinen var omtrent enerådende på det nordeuropeiske markedet i høymiddelalderen. I perioden 1100–1400 kjennes den fra flere engelske byer, en rekke handelsplasser i Sør-Skandinavia og Polen. Eksporten til øst-engelske havner er godt dokumentert gjennom tollruller fra 1300-tallet.

Kilder: Myrvoll 1985/86, 1991, 1992; Nedkvitne 1983; Nymoene 2010; Sverres saga (overs. A Holtmark) 1961: 137; Tveitane 1981

Brynestein fra Eidsborg.
Foto: Stein Olav Lie

Hetta i 1205–06 bygde seg to skip i Skien.¹¹⁰ I Håkon Håkonssons saga er Skien direkte kalt «by» under året 1225, og i 1254–55 utnevner kongen *Bord Sigvatsson Kakali* til sysselmann i Skien.¹¹¹ Det er verdt å merke seg at sysselen som omfattet hele Telemark, fikk navn etter byen (!). I 1297 nevnes Mariakirken i Skien for første gang, og i 1313 Korskirken.¹¹² Ut gjennom 1300-tallet refererer også en rekke av middelalderbrevene til konkrete bygårder: «Gjestgarden», «Olav Gauts gard» osv.¹¹³ Fra 1290-tallet ble Skien sete for et lagting med lagmann, trolig instituert av Håkon V Magnusson.¹¹⁴

Byprivilegier fikk Skien først i 1358, da den unge kong Håkon VI Magnusson ga fritt løyve til å tilvirke malt, kjøpe og selge korn og alle andre varer, både brynestein og andre ting, slik som det hadde vært gammel sedvane i byen Skien. Privilegiene ble stadfestet sju år seinere av Håkons far, kong Magnus VII Eriks-son, siden far og sønn på dette tidspunktet delte det norske riket seg imellom.¹¹⁵

Ut gjennom seinmiddelalderen er det flere brev som dokumenterer skips-trafikk mellom Skien og ulike deler av Nordsjøområdet.¹¹⁶ Av spesiell interesse er en overenskomst fra 1407 vedrørende erstatning for skader som noen hanseater hadde påført engelske kjøpmenn, siden den viser at det fortsatt var de samme varene som ble eksportert fra Skien. Gjerningsmenn fra hansabyene Wismar og Rostock skulle seks år tidligere ha kapret et skip ved Langesund i Norge. Det var lastet med oksehuder, saueskinn, smør, master, sperrer, bord, brynestein og pelsverk, som tilhørte kjøpmannen John Hughson fra Yarmouth, og som var verdt 100 mark.¹¹⁷

AGRARKRISE – FOLKETAP OG ØDEGÅRDER

I boka om Vinje og Rauland gjengir Rikard Berge dette sagnet:

Den tid «den sorte død» herja paa Møsstrand høyrde mannen paa Hollvik det «ropa yvi». Manne rodde yvi vatnet, men paa hi sida saag han ikkje eit liv. So skreik han og spurde kvar han var som «ropa yvi». «No er eg alt i praamen,» svara det. «Kven er det eg ror paa?» sa mannen. «D'er Pesti» sa det. Tok so Hollvik-mannen til aa beda um han maatte sparast. «Eg skal sjaa etter um du stend i boki. Stend du der so kann eg ikkje spara deg,» sa ho. So saag ho etter i boki. «Fulla stend du fyrst i boki. Daa er det best du skundar deg heim alt det du kann, so kjem eg trast etter,» sa ho.¹¹⁸

Fortellingen er et av utallige sagn som knytter seg til den skjellsettende katastrofen som den «store mannedauden» innebar og gir uttrykk for det varige minnet den fikk i folketradisjonen i århundrer etterpå. Tallrike sagn – mange vandresagn som er blitt tilpasset lokale forhold – forteller om «hvor få piper det røyk fra» i bygda etter at svartedauden hadde gjort rent bord, eller hvordan folk fra forskjellige bygdelag vandret omkring for å finne andre overlevende og

Illustrasjon: *Scene fra den Sorte Død* – tegning av Peter Nicolai Arbo i boka *Billeder til Norgeshistorien* utgitt av Asbj. Knudsen (1879) / Nasjonalbiblioteket.

slo seg i lag med dem. I tråd med tendensen til å personifisere ulike tildragelser identifiseres ofte pesten med en kjerring i blå stakk, med hengende hår og svarte øyne, som for omkring med sopelime og rive: «Der ho raka slapp some, men der ho sopa døe adde.»¹¹⁹

Den farsotten disse sagnene refererer til, er altså svartedauden eller den «store mannedauden» som den ofte ble kalt i seinere kilder, og som herjet landet i 1349–50. Den var en lunge- og byllepestepidemi, forårsaket av bakterien *Yersinia pestis*, og som ble overført både ved loppebitt og dråpesmitte. Dødeligheten var svært høy og er for Englands vedkommende beregnet til 30–45 prosent.¹²⁰ Fra islandske annalnotiser vet vi at pesten ble spredd til Bergen med en kogge som ankom fra England sommeren eller høsten 1349. Det har også vært spekulert på om pesten kan ha nådd Østlandet året før, gjennom smitte fra kontinentet, men kildematerialet er svært tynt og tillater ingen sikre slutninger. Det foreligger svært få samtidsskildringer av pestens forløp, og ingen

fra Telemark, men seinere brev om gårdhandler og arveoppgjør refererer ofte til «mannedaudevinteren» på en måte som bærer vitne om hvilket grunnleggende tidsskille pestepidemien utgjorde.¹²¹ Pesten ga støtet til en dramatisk, omfattende og langvarig befolkningsnedgang, som i sin tur førte til storstilt nedlegging av gårdsbruk, omflytting av den overlevende befolkningen, inntektssvikt og sosiale endringer. I landet som helhet regner man med en folketallsreduksjon fra om lag 500 000 i høymiddelalderen til knapt 200 000 rundt 1500.¹²² – Når folketapet ble så langvarig, skyldtes det trolig at pesten i 1349/50 ikke var den eneste, men at den ble fulgt av en rekke mer begrensede pestutbrudd, slik som «barnedauden» i 1359/60 og «drepsotten» i 1370–71, samt to–tre andre gjennom de siste tiårene av 1300-tallet.¹²³

Vi skal se nærmere på hvordan agrarkrisa slo ut for Telemarks vedkommende, og det viser seg da at de økonomiske følgene slo til dels ulikt ut for Øvre og Nedre Telemark – ut fra de ulike økonomiske normene som var gjeldende for de to områdene i høymiddelalderen.

Det er fire virkninger av agrarkrisa som lar seg kartlegge mer detaljert: 1) fall i jordbruksproduksjonen som kan måles i redusert tiende, 2) omfanget av gårdsbruk som ble nedlagt («ødegårdsfrekvens»), 3) fall i jordleia (landskylda) og 4) fall i omsetningsprisene på jordeiendom. Men hvor godt dette kan kartlegges for de enkelte områdenes vedkommende, avhenger både av kildematerialet og av hvor detaljerte undersøkelser som er blitt foretatt.

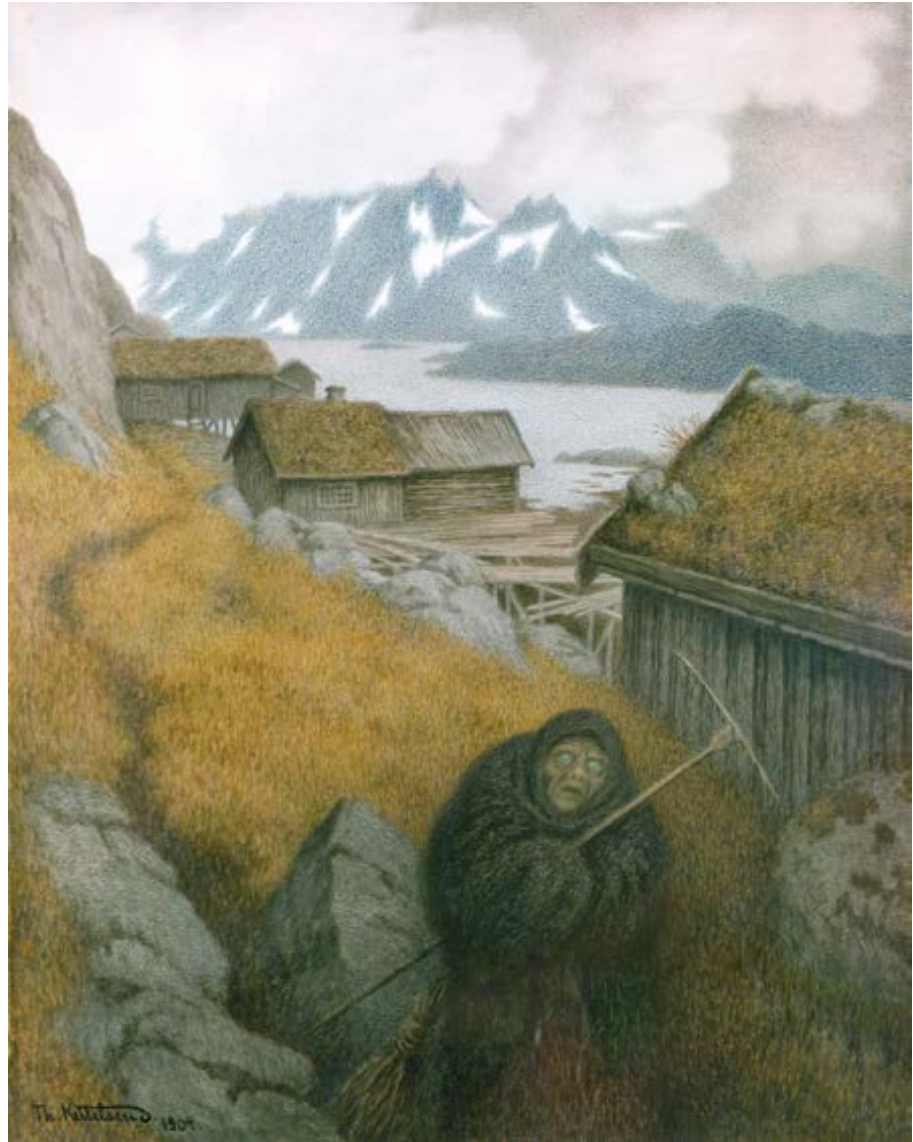
For Nedre Telemark – hvor det jo faktisk ble betalt tiende – finnes det en del talloppgaver i biskops Eysteins jordebok (*Raudeboka*). Her er det oppført hvor mye biskopens andel (1/4) av den samlede tienden til de enkelte kirkene var verdsatt til, både på jordebokas tilblivelsestidspunkt rundt 1395–1400 og etter en gammel takst som daterer seg til ca. 1315. Dermed blir det mulig å foreta en sammenlikning før og etter nedgangen. Verdien av tienden er oppgitt i den *fornigilde marken* og representerer trolig summen av tienden på både åkerproduksjon og fedrift, dvs. «korn- og ostetiende».

Vi ser at tiendeinntektene i de ulike sognene mot slutten av 1300-tallet er blitt redusert til et sted mellom en tredjedel og halvparten av hva de var verdsatt for på begynnelsen av århundret. Dette indikerer en sterk nedgang i jordbruksproduksjonen.¹²⁴

Å få tak i *bosetningsreduksjonen*, eller andelen av gårder som var i drift i høymiddelalderen, men ble nedlagt i løpet av seinmiddelalderen, er imidlertid mer komplisert. For det første må en kartlegge det sannsynlige omfanget av bosetningen da den var på sitt maksimum, trolig i løpet av første halvdel av 1300-tallet. Her må en trekke inn skriftlige kilder som kan vise når gården er nevnt første gang, arkeologiske funn knyttet til gården, størrelsen på gården vurdert ut fra samtidige eller seinere oppgaver om landskyld, samt om det forekommer kirkelige eiendomsparter i gården. (Siden kirken ikke kunne erverve seg ny eiendom etter reformasjonen, må slik kirkelig eiendom i går-

*Pesta farer landet rundt av
Theodor Kittelsen (1904).
Foto: O. Væring Eftf. AS*

dene i hvert fall stamme fra tida før 1536, og samtidig er det lite trolig at det skjedde nyrydding av gårder gjennom 1400-tallet, slik at sannsynligheten er stor for at kirken faktisk hadde ervervet parter i gårder som var i drift før 1350.) For det andre må en kartlegge det sannsynlige omfanget av bosetningen da den var på sitt minimum, en gang etter nedgangen. Til dette kan skattelister som er ført med gårdsnavn, være en god hjelp, forutsatt at de gjengir situasjonen tidlig på 1500-tallet, da en regner med at gjenryddingen av ødegårdene ikke var kommet særlig langt. Men de skattelistene som antas å gi det eldste bildet etter nedgangen, må vurderes kildekritisk og holdes opp mot de seinere påfølgende skattelistene og andre skriftlige kilder fra samme tidsrom eller

perioden umiddelbart forut, for å avdekke om listene mangler enkelte gårder som må ha vært i drift, uten å ha blitt fanget opp av skattelister. Oftest har det vist seg at det eldste bildet av minimumsbosetningen som en kan få tak i, er det som kommer fram i skattelister fra reformasjonstida eller begynnelsen av 1500-tallet, når en korrigerer eller kompletterer dem litt.¹²⁵

Det er bare tre områder i Telemark hvor det har vært gjennomført omfattende undersøkelser av bosetningsutviklingen, nemlig *Eidanger*, *Gjerp* og *Siljan* i den østligste delen av Bamle fogderi,¹²⁶ samt *Kviteseid* og *Fyresdal* i Vest-Telemark.¹²⁷ Resultatene er vist i oversikten nedenfor. Her er bosetningen oppgitt i antall «navnegårder», dvs. gårdsenheter som ble betegnet med et og samme navn, selv om noen av dem kunne være oppdelt i flere bruk.

En rekke undersøkelser gjennomført i utvalgte områder over hele landet peker i retning av at bosetningsomfanget tidlig på 1500-tallet kun nådde opp i 35–50 prosent av hva det hadde vært i høymiddelalderen, eller med andre ord

NEDGANG I TIENDEINNKOMSTEN I ULIKE SOGN

SOGN	GAMMEL TAKST I MRK. FORNGILDE	NY TAKST I MRK. FORNGILDE	NY TAKST I % AV GAMMEL
Eidanger	12	6	50,0
Solum	4	2	50,0
Mælum	6	2	33,3
Lunde	8	3	37,5
Bø	10	4	40,0
Sauherad	12	6	50,0
Tørdal	8	4	50,0
Bamle		(2 m.f.)	
Sannidal		(20 øyre)	
Totalt	60	27	45,0

Kilde: Sethre 1997, med Tørdal tilføyet av L.I. Hansen (jf. *Biskop Eysteins Jordebog*, Chra. 1878, s. 570–572)

BOSETNING MÅLT I ANTALL «NAVNEGÅRDER»

OMRÅDE	NEDRE TELEMARK			ØVRE TELEMARK	
	EIDANGER	GJERPEN	SILJAN	KVITSEID	FYRESDAL
Høymiddelalderen	93	162	45	161	141
Seinmiddelalderen	35	53	18	50–56	54
Øde i seinmiddelalderen	58	109	27	105–111	87
Ødeprosent	62,4 %	67,3 %	60,0 %	65,2–68,9 %	61,7 %

Kilder: Sethre 1992; Olsnes 1987, Hansen 1980

at den relative andelen av opprinnelige høymiddelaldergårder som var blitt liggende øde, utgjorde 50–65 prosent.¹²⁸ Den «ødeprosenten» som er beregnet for Telemarks vedkommende, plasserer fylket i det øvre sjiktet av dette landsgjennomsnittet. I enkelte bygder med særskilt gode jordbruksvilkår og en del vestnorske kystbygder ser bosetningen ut til å ha klart seg bedre. Men tallene for Telemark ligger på samme nivå som det som er blitt avdekket for indre og høyereliggende bygder, slik som indre Sogn og Valle i Setesdal, begge med en bosetningsreduksjon på om lag 54 prosent.¹²⁹

Det nye bosetningsmønstrer som kan kartlegges i de enkelte bygdelagene, var resultat av en langvarig omstillingsprosess. Siden folketapet førte til mangel på jordbrukere i forhold til det høye antallet bruk som var tatt opp i høymiddelalderen, kunne befolkningen etter hvert flytte og omgruppere seg og samle seg om de gårdene som de fant mest drivverdige. Generelt ser det ut til at man innenfor hvert bygdelag samlet seg om de mest sentrale gårdene, som ga best vilkår for korndyrking og fehold i kombinasjon. Oftest var dette også de eldste gårdene. Der hvor det nye bosetningsbildet er blitt undersøkt grundigere – som i Gjerpen-området og i Fyresdal – viser det seg at andelen ødegårder varierte med høyde over havet og jordbruksvilkår, slik som jordbunnens sammensetning og eventuell risiko for frost. Og de gårdene som kom best ut når det gjaldt slike faktorer, var nettopp blant dem som var først ryddet i bygda. I bygdene Eidanger, Gjerpen og Siljan slo ødeleggingen kraftig ut for de gårdene som var blitt ryddet i kristen middelalder, mens de som var ryddet i førkristen tid, jevnt over klarte seg bra. Også ifølge seinere kilder framstod de eldste gårdene som de største, med best vilkår både for korndyrking og fôravling.¹³⁰ I Fyresdal ble størsteparten av de såkalte heiegårdene som var ryddet høyt oppe i sidedalene i løpet av høymiddelalderen, nedlagt, selv om mønstrer ikke var helt entydig. Av middelalderrydninger som var anlagt i en høyde av 550 moh. eller mer, lå 77 prosent øde i seinmiddelalderen, mens andelen ødegårder i området nedenfor var 53 prosent.¹³¹

Ett utslag av folketapet i seinmiddelalderen ser ut til å ha vært en omlegging av gårdsdriften med større vekt på feholdet. I høymiddelalderen hadde åkerbruket vært svært høyt oppdrevet, trolig fordi korndyrking ga størst avkastning per arealenhet når det gjaldt å produsere føde for den stadig voksende befolkningen (størst energiproduksjon i kalorier per arealenhet). Men åkerbruket krevde større arbeidsinnsats enn februket. Da folkepresset hadde lettet, kunne folk koste på seg å redusere innsatsen med korndyrkingen noe og holde et større antall kyr. Selv om bosetningen konsentrerte seg om de gårdene som ga best vilkår for korndyrking, kunne derfor feholdet likevel få større vekt.¹³² Til tross for at en rekke høyereliggende gårder i Telemark i løpet av seinmiddelalderen ble nedlagt som selvstendige driftsenheter med korndyrking, må vi derfor tro at man fortsatt utnyttet fôrressursene der, eventuelt gjennom seterdrift. – Også andre typer ressursutnytting i utmarka ser

ut til å ha blitt omlokalisert som følge av befolkningsforskyvningene mot de eldre, sentrale bosetningsområdene i bygdene. Dette kan gjelde noe av jernvinneproduksjonen. Mens anleggene som kan dateres til eldre jernalder og høymiddelalderen, gjerne var lokalisert langt ute i utmarka, ligger en del av anleggene fra seinmiddelalderen og tidlig nytid mye nærmere den bevarte bosetningen i lavereliggende områder.¹³³ Ellers er det grunn til å understreke at det kunne drøye lenge med gjenryddingen av de gårdene som var blitt lagt øde i seinmiddelalderen. På 1660-tallet lå fortsatt 36 prosent av høymiddelaldergårdene i Gjerpen skipreide øde og i Fyresdal hele 47 prosent.¹³⁴

Til slutt skal vi se på de to siste virkningene av folketapet – fallet i *jordleia* og fallet i *omsetningsprisen på jord*. Siden man opererte med forskjellige normer for taksering av jord i Øvre og Nedre Telemark (se ovenfor), slo også disse økonomiske uttrykkene for den endrede etterspørselen etter jord ulikt ut. Oversiktene nedenfor viser de gjennomsnittstallene som kan beregnes ut fra de bevarte jordhandlene og arveoppgjørene.

LANDSKYLDFALLET (FALLET I JORDLEIE)

OMRÅDE	NEDRE TELEMAR			ØVRE TELEMAR	
	NEDRE TELEMAR GENERELT	GJERPEN, GÅRDER I DRIFT GJENNOM SEINMIDDELALDEREN	GJERPEN, ØDEGÅRDER	ØVRE TELEMAR GENERELT	KVITSEID
Gammel landskyld	142,50 tn	254,50 huder	42,20 huder	843,50 tn	235,50 tn
Ny landskyld	48,67 tn	115,75 huder	6,80 huder	94,50 tn	23,67 tn
Ny landskyld i prosent av gammel	34,2 %	45,5 %	16,1 %	11,2 %	10,0 %

Kilder: Christensen 1971, Hansen 1980, Olsnes 1987

JORDPRISER 1350–1570 OG FALLET I OMSETNINGSPRISEN PÅ JORD

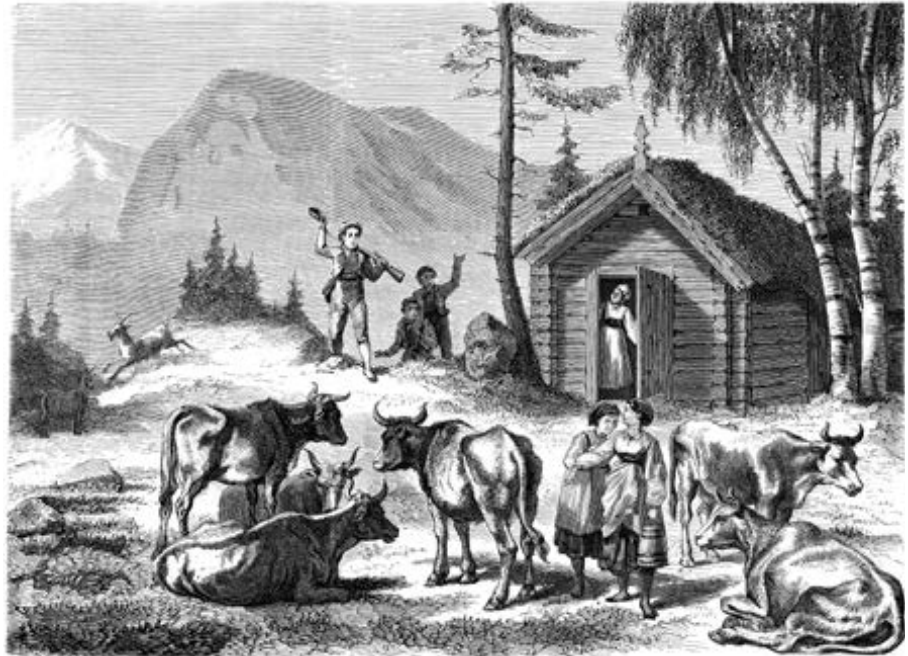
NEDRE TELEMAR	11 salgsoppgaver
Salgsobjekt	15,67 m.bol
Kjøpesum	226,5 mrk.forngilde
Mrk.f. per markebol	14,46 mrk.forngilde
% av hma.-pris	60,3 %

ØVRE TELEMAR	KVITSEID	FYRESDAL	ØVRE TELEMAR FORØVRIG
	10 salgsoppgaver	3 salgsoppgaver	38 salgsoppgaver
Salgsobjekt	24,5 m.bol	6,5 m.bol	164,83 m.bol
Kjøpesum	217 mrk.forngilde	56 mrk.forngilde	1165,5 mrk.forngilde
Mrk.f. per markebol	8,86 mrk.forngilde	8,61 mrk.forngilde	7,07 mrk.forngilde
% av hma.-pris	55,4 %	53,8 %	44,2 %

Kilder: Christensen 1971, Hansen 1980, Olsnes 1987

Illustrasjon: Kunstner ukjent /
Nasjonalbiblioteket

I Nedre Telemark falt landskylda generelt ned til et nivå av omtrent en tredjedel av høymiddelaldernivået og Øvre Telemark helt ned til 10–11 prosent. Det var likevel betydelige variasjoner. Som det framgår av oversikten, synes jordleia i Gjerpen herred å ha holdt seg noe bedre. Men i begge områder kom gårder som hadde vært fraflyttet og øde i en periode, dårligere ut enn gjennomsnittet. I Gjerpen falt landskylda på slike gårder til 16 prosent av hva den hadde vært, mens den i Øvre Telemark kom ned på 7–8 prosent.¹³⁵ Slike individuelle variasjoner kunne skape problemer ved makeskifter og arveoppgjør, der det var viktig å ha den aktuelle verdien av jordstykkene klart for seg, slik at man hadde grunnlag for å foreta likeverdig bytte eller beregne arvingenes andeler på en korrekt måte ut fra bestemmelsene i landsloven. Samtidig ser bøndene i Øvre Telemark ut til å ha holdt fast ved de gamle gårdstakstene fra høymiddelalderen, eller «landtallene» som de ble kalt. For å ta stilling til den aktuelle verdien av de ulike gårdene ble løsningen at man innførte en særskilt *kyrlagstakst* på de gamle «markebolstallene». *Kyrlagstaksten* ga uttrykk for den aktuelle omsetningsverdien av de aktuelle jordstykkene, og dermed sikret man seg en aktuell og rettferdig takst.¹³⁶ I et seinere arveoppgjør i Fyresdal blir dette demonstrert tydelig. Eiendommen det stod strid om, bestod av hovedbølet Snarteland vest for Fyresvatnet og gården Geitestad i Hegglandsgrend. Av seks menns dom i arvesaken framgår det at Snarteland fra gammelt av var taksert til tolv markebol, og at det skulle regnes seks *kyrlag* i hvert markebol, mens Geitestad på sin side var taksert til åtte markebol, og at det der skulle regnes åtte *kyrlag* i hvert markebol. Som

årsak til at Geitestad kom ut med høyere kyrslagstakst, framhevet arvingene at gården nylig var «meget forbedret, med hus, rydning og annen omvøling, både i utmark og innmark». ¹³⁷

Av salgsoppgavene framgår det at jordprisene også falt, men ikke så kraftig som landskylda og særlig ikke i Øvre Telemark. Men siden omsetningsprisen på jord hadde vært forskjellig i de to områdene i høymiddelalderen, kom de også ulikt ut etter nedgangen. I Nedre Telemark synes omsetningsprisen per gammelt markebol å ha stabilisert seg på 14–15 mark forngilde, mens den i Øvre Telemark ble liggende på godt og vel halvparten, eller 7–9 mark forngilde. Men siden utgangspunktet hadde vært så forskjellig (henholdsvis 24 og 16 mark forngilde), innebar dette en reduksjon til mellom 44 og 60 prosent av det opprinnelige. De gamle forskjellene når det gjaldt vurdering og taksering av jord, ble altså opprettholdt, uansett nedgangen.

Når først den umiddelbare opplevelsen av folketapet var kommet på avstand, ble vilkårene for gjenlevende jordbrukerne på mange måter lettere. Samtidig som de kunne flytte, omgruppere seg og slå ned på gårder som de fant mest drivverdige, ble det et «jordleiers marked». Jordleiesatsene kunne presses ned dersom jordeierne skulle få noen til å drive jorda for seg. På den andre siden førte dette til et stort inntektstap for aristokratiet og andre som hadde basert seg jordegodsinntekter. I løpet av seinmiddelalderen sank derfor flere lavadelsslekter ned i bondestand og framstod som velstående, jordeiende bønder.

BONDEMOTSTAND

Telebøndene ble involvert i to opprør i løpet av 1430-årene; først et opprør i 1436 knyttet til adelsmannen *Amund Sigurdsson Bolt*, sønn av riksråden Sigurd Berdorsson Bolt, ¹³⁸ og dernest en reisning i 1438 hvor bøndene i Nedre Telemark tok initiativet under ledelse av storbonden *Hallvard Gråtopp* fra gården Vrålstad i Tørdal. Selv om de langt på vei var utløst av samme årsaker, hadde de to reisningene noe ulik karakter og fikk ulikt utfall. Vi må derfor se nærmere på bakgrunnen for opprørene.

På 1400-tallet opplevde mange europeiske land sosial uro, hvor ulike grupper gjorde opprør for å forsvare sine sosiale posisjoner og sin økonomiske stilling. Noe av dette hadde sin bakgrunn i den omstillingsprosessen som nedgangen etter svartedauden utløste, og hvor makthavere og jordeiere søkte å kompensere for sine inntektstap. Men dessuten krevde krigføring og endret militærteknologi økte utgifter, som ofte ble søkt dekket gjennom hardere skattelegging av befolkningen. I Norden førte dessuten treriksunionen mellom Danmark, Norge og Sverige til særskilte motsetninger, noe som bl.a. hang sammen med den politikken som unionskongen Erik av Pommern førte overfor hansaforbundet og de nordtyske fyrstedømmene. Krig mot hansea-

tene og mot Holstein førte til økte utgifter, som utløste økt utskrivning av leidang og andre skatter i Norge. Den ekstra skatteinndrivningen representerte et brudd både med gammel sedvane og landslovens bestemmelser om bøndenes samtykke ved eventuell innføring av nye skatter.¹³⁹ Men motsetningene hadde også grunnlag i mer konstitusjonelle spørsmål, slik som spørsmålet om utpeking av tronfølger, hvilken posisjon særskilte nasjonale styringsorgan skulle ha, og spørsmålet om utlendinger skulle kunne utnevnes til lensinnehavere, eller om lenene skulle forbeholdes innfødte adelsmenn. I Sverige førte motsetningene til at lavadelsmannen Engelbrekt Engelbrektsen startet et opprør i 1434 som det svenske riksrådet sluttet opp om, med krav om såkalt innfødsrett til lenene, eget svensk valgkongedømme og særsvenske forvaltningsorgan. I Norge kom ikke riksrådet til å stille seg bak kravene med samme konsekvens som i Sverige, og heller ikke anerkjenne opprørsbevegelsene.¹⁴⁰ Her var det særskilt de nye skattepåleggene og fogdenes framferd overfor bøndene som kom i fokus.

I løpet av 1420-årene ble det fremmet klager fra flere østlandsområder. Allerede i 1424–1425 klagde bønder i Rakkestad i Østfold over ulovlige skatter og overgrep fra fogden i Borgarsysla, en inngiftet tysker ved navn *Herman Molteke*.¹⁴¹ Omtrent samtidig klagde bønder i Vestfold over at fogden der ville gjøre engangsyttelser som «hesteføring» og «våpenhvite» til faste skatter. «Våpenhvite» var egentlig en bot bøndene måtte ut med dersom det ved ettersyn viste seg at de ikke hadde holdt våpnene sine i orden i samsvar med leidangsplikten.¹⁴²

Opprøret i 1436 startet med tilsvarende krav fremmet av bøndene i Borgarsysla, men fikk snart tilslutning fra videre områder på Østlandet: Solør, Romerike, bygdene rundt Oslo, samt Vestfold og Skienssysla.¹⁴³ Avgjørende for den videre gangen var det nok at adelsmannen Amund Sigurdsson Bolt stilte seg i ledelsen for opprørerne, som bestod av både bønder og lavadelsmenn, altså de samfunnssjiktene som tradisjonelt hadde vært kongemaktens fremste støttespillere ute i bygdene.¹⁴⁴ Av samtidige dokumenter framgår det også at lokale lagrettemenn, dvs. de juridisk kyndige og kompetente bøndene som stod for rettspleien på det lokale plan ute i bygdene, var med og formulerte kravene.¹⁴⁵ På sommeren stod opprørerne så sterkt at det kom til et forhandlingsmøte på Jersøy utenfor Tunsberg, der medlemmer av riksrådet og slottshøvedsmennene på Tunsberghus og Akershus skulle få framført klagemålene og ta stilling til dem. Møtet endte med en foreløpig våpenstillstand fram til et nytt forliksmøte 11. november samme år i Oslo, der riksrådet og fem østnorske lagmenn skulle dømme i de sakene bøndene klagde over. Avtalen omfattet også et påbud for «danske menn» om å forlate landet innen 29. juli.¹⁴⁶ Langt på vei fikk altså opprørerne faktisk støtte for sin motstand mot utenlandske fogder og andre tjenestemenn. Men her ble det gjort et unntak for de to fogdene i Skienssysla og Lier, *Herlaug Pederssøn* og

Jusse Tomassøn, som skulle få bli. Nettopp dette unntaket kom til å få betydning for «Gråtopp-reisningen» i 1438.

Det trakk imidlertid ut med Oslo-møtet, og Amund Sigurdsson Bolt og opprørerne inntok derfor Oslo bispegård i begynnelsen av desember. Men med støtte av Oslo-borgerne gikk Akershus-høvedsmannen «Svarte Jöns» (egentlig *Jöns Nilsson Svartskåning*) mot dem, og opprørerne måtte kapitulere. Avgjørende var nok vanskeligheter med å holde bondehæren samlet igjennom sommeren og høsten, når deltakerne egentlig burde være hjemme og ivareta andre oppgaver, og dessuten at de ikke hadde muligheter til å innta noen av festningene, som ble holdt av profesjonelle tropper. – Det endelige forliksmøtet kom i stand i februar 1437. Her møtte det fram 24 navngitte representanter fra ulike bygder på Østlandet, bl.a. seks fra Borgarsysla, tre fra Viken-området og også én fra Skienssysla. Representanten for Telemark var lagrettemannen *Tor Ketilsson* fra Skiens-området, som også er nevnt i samband med en rettssak samme år.¹⁴⁷ Riksrådet som ble ledet av erkebiskopen Aslak Bolt, gikk lempelig fram mot opprørerne og stilte seg imøtekommende til en lang rekke av kravene. Den endelige forliksavtalen var mer vidtgående enn en normal fredsavtale: Opprørerne ble garantert fred og fikk løfte om at riksrådet ville fremme deres politiske krav. Riksrådet gikk inn for at utlendinger ikke skulle tilsettes som styresmenn i Norge, verken i verdslige eller geistlige embeter. Inngiftede utlendinger kunne imidlertid få bo i landet, men de skulle ikke ha noen politisk makt. I tillegg skulle riksrådet også skrive til kongen og be om at allmuen i Viken-området måtte få slippe de ulovlige skattene som var blitt pålagt dem av fremmede fogder.¹⁴⁸ Men samtidig opprettholdt riksrådet sin troskap til kong Erik og overlot til ham å ta de endelige beslutningene.

Med denne avtalen hadde riksrådet for så vidt bidratt til å legalisere opprøret, og den inneholdt også en del krav på linje med det som var blitt fremmet under Engelbrekt-opprøret på svensk side. Men det norske riksrådet sluttet ikke opp om opprørernes handlemåte og må snarere sies å ha inntatt en meklerrolle mellom allmue og konge. Grunnen til at det gikk så lett å forene opprørerne og riksrådet, synes å ha vært at en rekke av de krav som Amund Sigurdsson Bolt og hans tilhengere hadde reist, samsvarte med riksrådets eget politiske program om økt innflytelse på styringsordningen. Både den såkalte innfødsretten til embeter og len, gjenopprettelse av drottseteembetet og tilbakeføring av riksseglet utgjorde i virkeligheten krav som siktet mot å gjenskape en egen norsk sentralforvaltning.¹⁴⁹

Hallvard Gråtopp-opprøret

Året etter kom det til en ny oppstand, denne gang med et omfattende bondeoppbud fra store deler av Østlands-regionen under ledelse av Hallvard Gråtopp, bosatt på gården Vrålstad i Tørdal. Lite er kjent om forberedelsene til

Hallvard Gråtopp.

Illustrasjon: Tegning av Arnt

Darrud i Stian Henneseid: Hallvard

Gråtopp og bondeopprøret 1438,

Drangedal kommune 1988

oppstanden, men ut fra de personene og institusjonene som reisningen rettet seg mot, og noen kilder fra det etterfølgende oppgjøret, ser det ut til at det var framferden til enkelte fogder og makthavere av utenlandsk opprinnelse som var utløsende. Slike krav som spørsmålet om oppnevning av ny drottsete og tilbakeføring av riksseglet betød nok mindre for bøndene enn innkrevingen av skatter og avgifter. Når motstanden vendte seg så sterkt mot godseiere og lensherrer av utenlandsk opphav, kan det også ha sammenheng med at flere av disse kom fra land hvor godsherrere kunne utøve mye sterkere retter over sine undergivne leilendinger enn det som var tilfelle i det tradisjonelle norske leilendingssystemet, slik som krav om pliktarbeid («hoveri») på hovedgården og andre tvungne ytelser.¹⁵⁰ Dessuten hadde de minimal kjennskap til norsk lov og sedvane. Og trass i at kravet om å fjerne utlendinger fra embeter i Norge hadde fått gjennomslag i forliksavtalen fra 1437, satt man i Skienssysla og Vestfold fortsatt med de danske fogdene *Herlaug Pederssøn* og *Jusse Jakobssøn*.

I likhet med flere av de tidligere sysselmennene var Herlaug Pederssøn bosatt på Mæla ved Skien. Han hadde etter hvert samlet seg et betydelig jordegods, bl. a. som følge av at bøndene ofte måtte pantsette gårdparter til ham for å gjøre opp for seg ved betaling av bøter og avgifter. I samband med et drapsoppgjør som fant sted i 1430, måtte for eksempel fire bønder pantsette eiendomsparter på til sammen sju markebol i Seljord, Sauherad og Bamle for å dekke «tegnkjeld og fredkjøp» for drapsmennene Bjørn og Thorstein Bjørgulvssønner.¹⁵¹ Etter at Herlaug Pederssøn var død og broren *Jens Pederssøn* hadde overtatt som fogd, kom det fram at han også satt med et betydelig jordegods som var pantsatt til ham av Torald Gunnarson Kane, og som ble verdsatt til så mye som 1200 lette gylden.¹⁵² Det er derfor ikke forbausende at opprøret i første omgang var rettet mot ham. Men på Brunla gård i Vestfold satt det også etterkommere etter utenlandske makthavere: *Sigrid Nikulasdatter* av slekten Galle var enke etter den pommerske adelsmannen Markvard Bukk, og sønnen *Olav Bukk* var etter Bolt-opprøret blitt utnevnt til høvedsmann på Akershus ved siden av Svarte-Jöns. I neste omgang vendte opprørerne seg derfor også mot Brunla og Akershus.

I startfasen ser det ut til at hovedtyngden av opprørerne kom fra bygdene i Grenland og nedre Vest-Telemark. I et brev som prostens i Gjerpen skrev året etter, framhevet han at det særlig var folk med fra *Bamle*, *Gjerpen* og *Ulefoss* skipreider.¹⁵³ Av dokumentene fra straffeoppgjøret etterpå viser det seg at også folk fra Hjartdal, Seljord og Kviteseid ble bøtelagt, så det har nok vært med deltakere fra Øvre Telemark også.¹⁵⁴ Det er ikke bevart noen direkte opplysninger om hvordan opprørernes klagemål og krav ble fremmet, men under straffeoppgjøret etterpå ble en viss Torgjuls på Lahelle ved Skien dømt til å betale Olav Bukk bot for å ha deltatt i «upplauget» og utstedt et brev sammen med Hallvard Gråtopp. Det ser derfor ut til at bøndene har satt opp skriv med klagemål, trolig etter samråding seg imellom.

Gråtopp-bautaen – reist på Vrålstad i Drangedal i 1938.

Foto: Bjørn-Owe Holmberg / NTB Scanpix

Hendingsgangen

Opprørsflokkene dro først mot gården Mæla ved Skien, der Herlaug Pederssøn holdt til, men det er usikkert om de fikk ham i tale, eller om han kom seg unna. Med stor oppslutning av bønder fra Vestfold vendte de seg deretter mot Brunla, residensen til Sigrid Nikulasdatter Galle og sønnen Olav Bukk, som nå hadde overtatt som hovedsmann på Akershus. Brunla må ha blitt oppfattet som et sentralt støttepunkt for de utenlandske embetsmennene og makthaverne som drev inn ekstraskatter og gjennomførte andre tiltak, uten kjennskap til eldre norsk lov og sedvane. Etter de seinere straffedokumentene skal bondeflokkene ha plyndret og herjet og dermed begått stor urett mot Sigrid Nikulasdatter.¹⁵⁵ I tillegg vendte de seg mot Tanum kirke på Brunlanes, der den danske Vestfold-fogden Jusse Jakobssøn hadde søkt tilflukt med familie. Men siden Skienssysla på denne tida var lagt inn under Akershus hovedlen og skattene havnet der, stod Akershus for opprørerne som det fremste målet. Med stadig økende tilslutning av bønder fra Lier, Aker og Bergheim (Bærum) – som nå også holdt tilbake skatteinnbetalingene – dro de mot Oslo og Akershus for «å forderve og skade byen».¹⁵⁶ I et skriv stilet til allmuen i Skienssysla det påfølgende året skildret slottshovedsmannen Olav Bukk opprørernes framferd på denne måten: Den førnevnte Hallvard Gråtopp og hans følge «plyndret både kirker og min nådige herre konges allmue, slo og grep dannemenn og truet lærde og lege, rike og fattige, kvinner som menn, som ville være tro og lydige mot min nådige herre kongen, og berge seg med sømmelig atferd og ære».¹⁵⁷ Og i et tilsvarende skriv til allmuen fra prosten i Gjerpen heter det at det oppløpet var «til stor og utålelig skade for Olav Bukk, hans mor og søster,

og dere selv til lite gagn og nytte, men heller til stor skam og blygsel for hele landet, og til tap av liv for mange menn og stor pengespille for mange ...».¹⁵⁸ Selv om disse kildene gjengir partsinnlegg fra myndighetspersoner under det påfølgende straffeoppgjøret, synes de likevel å gjenspeile at innslaget av plyndring og herjing var større enn under Bolt-opprøret.

Opprørerne ble imidlertid slått tilbake av festningstroppene under ledelse av høvedsmennene Svarte Jöns og Olav Bukk, trolig også støttet av Oslo-borgerne slik de hadde gjort under Bolt-oppstanden tidligere. De seinere kildene tyder på at det var stort mannefall, og opprørsflokkene må ha blitt oppløst før august. Etter dette tidspunkt hører vi ikke noe mer om Hallvard Gråtopp, og skjebnen hans er uviss. Han kan ha falt i striden, men som noen har foreslått, kan han også ha kommet seg unna, reist hjem til Vrålstad og holdt seg der.¹⁵⁹ Opprørerne ble imidlertid lovet et nytt riksmøte sommeren 1439 for å kunne legge fram sine klagemål og få dem vurdert av riksrådet og lagmenn, men noe slikt møte kom ikke i stand.¹⁶⁰

Straffeoppgjøret

Makthaverne gikk ikke like nådig fram mot deltakerne i Gråtopp-reisningen som de hadde behandlet Amund Sigurdsson Bolt og hans tilhengere. I de områdene av Telemark hvor oppslutningen hadde vært sterkest, ble befolkningen som helhet ilagt *en kollektiv straffebot* eller straffeskatt, uansett om de hadde «sittet hjemme eller løpt med Gråtopp». Denne kollektive boten skulle dekke skadeoppgjøret med Sigrid Nikulasdatter og Olav Bukk etter herjingene på Brunla gård. Hver mann måtte betale en ku eller tilsvarende verdier: enten 4 huder eller 2 mår- eller gaupeskin. Skadeboten ble utlyst for hele befolkningen i de tre skipreidene Bamle, Gjerpen og Ulefoss – altså mesteparten av det seinere Bamle fogderi og øverste del av Tientaket. Dessuten gjaldt den for den delen av Skattlandet som lå inn under Oslo bispedømme, altså Tørdal og områdene vestafor.¹⁶¹ – I tillegg ble det krevd individuelle straffebøter av en del folk i Øvre Telemark og andre østlandsområder, som Vestfold og Romerike.

I fogden Herlaug Pederssøns fravær var det kirkens folk som engasjerte seg sterkest og gikk ut med trusler om harde sanksjoner, dersom folk ikke «forlikte seg» med fru Sigrid og herr Olav ved å betale straffebøtene. Alle sogneprestene i Gjerpen prosti – så vel i Tientaket som i nedre Vest-Telemark – mottok i mars 1439 et skriv forfattet av den danskfødte Oslo-bispen *Jens Jakobsson* og som skulle leses opp for allmuen ved kirkedørene i samband med messene. Her viste biskopen til at han hadde skrevet til allmuen allerede året før, like etter opprøret, men uten at noen hadde gitt akt på brevet og betalt noen bøter. Nå var tonen ganske hard. Olav Bukk hadde oppmodet ham om hjelp med den store skaden som moren Sigrid og han hadde blitt utsatt for, «av sognemennene deres som fulgte og var med Hallvard Gråtopp, og så vel

de var hjemme og hjalp til med våpen og andre ting, da de røvet og tok godset til herr Olav, hans mor og søster, både fra kirken og gården deres», noe han karakteriserte som fullkomment bannsværk. Nå skulle allmuen få tre påminninger om å gjøre opp for seg, hver med fem dagers frist, og dersom de ikke fulgte dette, skulle de bannlyses og utestenges fra alle kirkelige tjenester: Ikke bare skulle de nektes kirkegang og nattverd, men de som hadde støttet opprøret, skulle også nektes gravlegging på kirkegården.¹⁶²

I slutten av mars ble biskopens brev ble fulgt opp av et særskilt skriv fra Gjerpen-prosten Hjarrand Taraldsson stilet til befolkningen i den delen av Skattlandet som lå under Oslo bispedømme. Her refererte han satsene i den påbudte skadeboten, viste til at allmuen i de tre skipreidene i Nedre Telemark hadde lovt å betale, og påbød at bøtene skulle være betalt i Skien seinest før førstkommende marimesse (dvs. 15. august). Men i tillegg gikk han mye lenger enn biskopen når det gjaldt å true med muligheten for konkrete gjengjeldelsesaksjoner fra Olav Bukks side:

... Men hver den som ikke gjør slik det står foreskrevet, ham vil Olav Bukk hjemsøke – med kongens nåde og alle sine venner – så dere skal sørge både dere og etterkommerne deres i alle deres levedager. Og han sier at han ikke vil spare noen, verken barn eller koner, om dere tvinger ham til det, hvilket Gud måtte forby skulle skje. Jeg rår dere mye heller til at dere betaler og retter dere etter det som er foreskrevet. Slik har de lovet (å gjøre) i Gjerpen skipreide, i Bamle og i Ulefoss skipreide, og synes de alle sammen at de har nytt vondt av dere, fordi dere var de første som begynte oppløpet og som all striden er kommet fra.¹⁶³

Faktisk gikk Gjerpen-prosten her mye lenger enn Olav Bukk selv, som en måned seinere – i slutten av april 1439 – sendte ut brevet med invitasjon til et riksmøte i Oslo ved sankthanstider, hvor allmuen i Skienssysla skulle kunne få legge fram sine klagemål for riksrådet og et utvalg lagmenn. Selv om han understreket alvorret i situasjonen og viste til plyndring av kirker og den medfarten som han selv, hans mor og hans søster hadde lidd, oppfordret han samtidig allmuen til å møte fram på møtet. Bøndene ble bedt om å velge ut seg imellom «de mest rettvise og kloke menn, foruten de som har særskilt store ankemål», «... slik at de som har lovlige kjæremål og fremdeles vil klage, kan vederfares lov og rett etter Norges lov».¹⁶⁴

Det kom likevel ikke i stand noe forliksmøte etter Gråtopp-opprøret, og Olav Bukk synes å ha dødd allerede samme år.¹⁶⁵ I september ble Sigurd Jonsson av Søreimsslekten utnevnt til ny drottsete. Dermed framstår riksrådets og makthavernes reaksjon i klar kontrast til det som skjedde etter Bolt-opprøret. Etter at opprørsflokkene var blitt slått hardhendt ned av de profesjonelle troppene fra Akershus, ble allmuen i de områdene hvor opp-

HVEM VAR HALLVARD GRÅTOPP?

En rekke sagn og fortellinger knytter ham til *Vrålstad* i Tørdal.¹⁶⁷ I fortellingene kalles han ofte for «herren Hallvard», noe som har vært tolket som at han var av lavadelsslekt, uten at det fastslås sikkert.¹⁶⁸ Men uansett var bøndene på Vrålstad med i det absolutte toppsjiktet av bondegodseiere i seinmiddelalderen og tidlig nytid. Og omstillingsprosessen etter svartedauden hadde nettopp ført til at en rekke tidligere lavadelsslekter sank ned i bondestand. Vrålstad var den absolutt største gården i Tørdal og var i tidlig nytid taksert for en landskyld av 9,5 huder, tilsvarende 6,33 tønner korn. Slekten på Vrålstad satt ikke bare med hele gården som odelseiendom, men eide også en rekke odelsparter i andre gårder – i Drangedal og Midt-Telemark. Brev fra 1300- og 1400-tallet tyder på slekts- og eiendomsforbindelser til en rekke sentrale bygder, som Nissedal, Treungen, Heddal og Gjerpen.¹⁶⁹

På Vrålstad fantes det gjennom seinmiddelalderen og opp i nyere tid en rekke middelalderbrev vedrørende drapsoppgjør og eiendomstransaksjoner. De ble oppbevart i den såkalte «herr Hallvards kiste», som tradisjonelt ble oppbevart vekselvis på de to brukene på gården, for ett år om gangen. Dette viser at Vrålstadslekten var omhyggelig med å ta vare på brev som dokumenterte eiendomshjemler. Kanskje var det ikke så merkelig at opprørslederen kom fra Tørdal, som opprinnelig hadde vært del av Skattlandet – og dermed ligget utenfor området med den ordinære tiende-innkrevingen – inntil det en gang etter svartedauden ble slått inn under Drangedal som annekssogn og innlemmet i Gjerpen prosti.

Gjennom en kombinert gods- og slektsanalyse har imidlertid Birger Kirkeby pekt på et mulig samband mellom Hallvard Gråtopp og storbøndene på Lindheim (Lindem) i Sauherad. Med bakgrunn i to eiendoms-transaksjoner – fra 1397 og 1535 – har Kirkeby reist hypotesen om at Hallvard kan ha hatt tilknytning til Vrålstad gjennom sin mor og til Lindheim gjennom sin far.¹⁷⁰ Presten *Tore Ogmundsson*, som tilhørte Lindheimslekten og var brorsønn til sysselmannen Bjørn Tor-

I 1938 – 500 år etter Gråtopp-opprøret – ble det avholdt et større jubileumsstevne på Vrålstad i Drangedal, med gudstjeneste, foredrag, avduking av en bauta og et historisk spill om bondereisningen. Blant foredragsholderne var Halvdan Koht. På bildet ser vi ingeniør Olav Fjalestad som var medlem av arrangementskomiteen og ledet stevnet, og på podiet ligger «herren Hallvards kiste» som ble ført tilbake til Vrålstad. (Kilde: Stian Henneseid, 1988)

Foto: Fotograf ukjent / Drangedal Historielag

leivsson (ca. 1370–1386), kan nemlig ha levd i ugift samboerforhold med en av døtrene til Vrålstad-bonden *Torbjørn Hallvardsson*, som er nevnt i kildene 1393–1436.¹⁷¹ Langt ut på 1300-tallet var det ikke uvanlig at prester levde i faste samboerforhold (frilleforhold) uten gyldige ekteskap, men prestene hadde mulighet til å «ættlede» barn fra slike forhold, dvs. påta seg farskapet offentlig.¹⁷² Selv om dette må bli stående som en hypotese, foreligger det altså to muligheter: Enten var Hallvard Gråtopp sønn og direkte arvtaker av den tidligere nevnte *Torbjørn Hallvardsson*, eller så døde *Torbjørn* uten arvinger, og Vrålstad gikk i arv til hans søstersønn. Siden Lindheimslekten utvilsomt hadde opphav i lavadelen, kunne dette forklare at «herre»-betegnelsen ble hengende ved Hallvard Gråtopp og ingen av de andre mannlige medlemmene av Vrålstadslekten.¹⁷³ Dersom Hallvard faktisk var sønn av *Tore Ogmunds-*

«Herren Hallvards kiste» – en kiste som ble oppbevart på Vrålstad i Drangedal, og som tidligere inneholdt mange middelalderbrev vedrørende drapsoppgjør og eiendomshjemler. Illustrasjon: Fra Stian Henneseid: *Hallvard Gråtopp og bondeopprøret 1438*, Drangedal kommune 1988.

son, er han trolig også identisk med den Hallvard Toreson som medundertegnet og satte sitt segl under Jersøyforliket i juni 1436. Med andre ord var han også en sentral deltaker i Bolt-reisningen.

Lindheim var også en storgård, med to bruk som i nyere tid var taksert for en landskyld på 9 og 6, 67 tønner korn. I tillegg satt selveieren på nordre Lindheim med et omfattende eiendomskompleks på mer enn 33 tønner, spredt omkring på gårder i sentrale bygder i Midtre og Øvre Telemark.¹⁷⁴

Uansett hvordan slektsopphavet til Hallvard Gråtopp var, framstod både Vrålstad- og Lindheimslektene som bondegodseiere i det absolutte toppsjiktet på det tidspunkt da vi kan kartlegge eiendomsforholdene nærmere, og han kan altså ha hatt direkte bakgrunn i en lavadelsslekt. Blant dem som fulgte ham og i ettertid fikk store personlige bøter, var det i hvert fall et betydelig innslag av lavadel.¹⁷⁵

røerne hadde stått sterkt, pålagt en kollektiv straffebot, men ellers overlatt til seg selv, uten anledning til å fremme klagemålene sine på annen måte. Riksrådet engasjerte seg ikke, og oppgjøret ble i større grad overlatt til lokale makthavere.¹⁶⁶ Som forklaring har noen trukket fram at Gråtoppreisningen kanskje hadde større oppslutning blant vanlige selvstendige bønder og ikke like stort innslag fra lavadelige kretser som Bolt-opprøret hadde. En nøyere granskning viser imidlertid at folk med lavadelsbakgrunn også spilte en vesentlig rolle i denne reisningen, selv om de ofte framstod som ressurssterke bondegodseiere. Men i forhold til Bolt-opprøret hadde de sentrale støttespillerne til Hallvard Gråtopp kanskje ikke de samme nære kontakter med adelsfolk i maktposisjon. Uansett demonstrerte reisningen klart opprørsviljen og -evnen hos bøndene i Nedre Telemark til å motsette seg urimelige skattekrav og pålegg som ikke var hjemlet i norsk lov og tradisjonell sedvane.

BØNDENES KONTROLL MED JORDA

I starten av dette kapitlet så vi på jordeiendomssystemet og den høye andelen av jorda som var i bondeie – framfor alt i Øvre Telemark. Vi så også hvordan en gårdseiendom kunne være stykket opp i flere parter, og at oppsitteren måtte betale jordleie for de partene han ikke eide selv. Landsloven inneholdt et detaljert system for arvegang, hvor alle livsarvinger skulle få en andel i arven, men fastslo samtidig – gjennom *åsetesretten* – at kun én av arvingene skulle overta bruket eller gården og stå for den videre driften. I kombinasjon førte dette til et utstrakt *partseie* bøndene imellom: Ved arveoppgjør var det én av arvingene – som oftest eldste sønn – som overtok gården og drev den videre uten noen fysisk oppdeling, mens de andre søsknene flyttet ut, etablerte nye hushold og mottok jordleie for de eiendomspartene de hadde arvet. Gjennom stadige arveoppgjør og nye giftermål ble det etablert et nettverk, der de jordeiende bøndene betalte sine medarvinger jordleie for eiendomsparter i en gård som fortsatt ble drevet samlet. Den høye andelen bondeie innebar derfor ikke direkte selveie ved at oppsitteren selv eide størstedelen av jorda han drev. Tvert imot ble det etablert et system hvor oppsitteren måtte betale sine slektninger og tidligere arvinger diverse summer i jordleie for eiendomsparter de satt med i opphavsgården, mens han eller hun på sin side kunne innkassere slik jordleie fra andre bønder igjen. Det innebar også at odelsjord, dvs. jord som var arvet i samme slekt gjennom minimum 60 år, ikke nødvendigvis behøvde å være samlet eller knyttet til én gård. En arving kunne sitte med en rekke odelsparter spredt omkring på forskjellige gårder. Likevel var det sterke incitamenter til å prøve å konsentrere jordeiendommen igjen etter hvert arveoppgjør, ikke minst i Øvre Telemark der de høye skyldsatsene innebar at jordleiebetalingen kunne bli belastende. Jordpartene kunne rett og slett bli kjøpt

Tinnsjø.
Illustrasjon: Kunstner ukjent /
Nasjonalbiblioteket

tilbake av oppsitteren på opphavsgården når sjansen bød seg, eller bli byttet tilbake ved makeskifter. Til en viss grad kunne man også prøve å styre arveprosessen ved hjelp av ekteskapskontrakter, hvor det ble avtalt hvilke deler av husholdets samlede eiendom som skulle regnes som felleseie, og hvilke som var særeie for hver av ektefellene. Dermed kunne det legges føringer for hvor mye, og eventuelt hvilke eiendommer som lengstlevende ektefelle kunne disponere for sin levetid, dersom den ene døde før den andre, og til en viss grad også hvordan det endelige arveoppgjøret skulle foregå. Men etter som arvingene giftet seg – enten innenbygds eller med partnere fra nabobygdene for eksempel – ble de arvede eiendomspartene en del av den felles eiendommen til de nye husholdene og kunne arves videre av nye generasjoner. Mange av arvepartene etter hvert oppgjør kunne også bli solgt eller pantsatt videre for å dekke uforutsette utgifter, slik som bøter eller skadeoppgjør.

Fordelingen av det samlede privatgodset i fylket gir dermed klare indiksjoner på hvordan giftermål, slektsforbindelser og sammenveving av arveparter i hverandres gårder knyttet bøndene i ulike områder sammen i varierende grad. Dersom en ser nøyerer på denne fordelingen, kan det også si noe om hvor bøndene i ulike områder fant sine ekteskapspartnere – enten innenfor bygda, i nabobygdene eller enda lenger borte.

En utmerket kilde for en slik kartlegging er den såkalte odelsjordeboka fra 1624, ved at den for hver eier og hver gård gir nøyaktig beskjed om hvordan eiendommen var sammensatt.¹⁷⁶ For hver jordeier gir den detaljerte opplysninger om hvilke gårder vedkommende hadde eiendomsparter i, hvor store de var, og hva som var opphavet til eierskapet. Jordeboka opplyser om hva som utgjorde arvet *odelsgods*, hva som var kommet til gjennom *giftermål* (såkalt «giffthinhgsgoudtz»), hva som var *kjøpt* av nåværende eier, og hva som ble holdt som *pant* mot lån av penger. Det er imidlertid viktig å være klar over at jordeboka bare gir oversikt over gods i privateie og ikke inneholder opplysninger om adelsgods, kirkegods eller krongods.

Dermed blir det mulig å behandle opplysningene statistisk og danne seg et inntrykk av hvor sammenvevd bøndene i de ulike områdene var med hverandre, når gjaldt slektskap og eiendom som var gått i arv ved at folk hadde flyttet ut fra opphavsbygda, og når det gjaldt gods som én ektefelle hadde brakt med seg inn i ekteskapet, og som den andre ektefellen hadde ervervet rettigheter til, gjennom forskjellige former for felleseie. Det er dette som er gjort i søylediagrammene nedenfor, som følger inndelingen i prestegjeld og fogderier fra først på 1600-tallet.

I presentasjonen er det først oppgitt hvor stor andel av det private jordegodset som var eid av folk *bosatt innenfor det samme prestegjeldet* hvor gårdene befant seg, uansett hvilke gårder disse eierne var bosatt på. Så er det oppført hvor stor andel som ble eid av folk i *andre prestegjeld i samme fogderi*, og dernest av folk bosatt i *tilstøtende fogderier*. Etter dette er det oppgitt eierandeler hos folk bosatt i fjernere fogderier, og til slutt andeler eid av Skiens-borgere og folk utenfor Telemark fylke.

Ikke overraskende avtegner det seg på flere måter klare skillelinjer mellom Øvre og Nedre Telemark. Befolkningen bosatt i de to øvre fogderiene – Skattlandet – hadde omtrent ingen eiendom innenfor Bamle fogderi – med unntak av Tørdal, som jo hadde hørt til Skattlandet inntil siste halvdel av 1300-tallet, og som også seinere hadde klare forbindelseslinjer til naboombådene i nedre Vest-Telemark. Skattlandbefolkningens andel av jordegodset i Tientaket fogderi var likeledes svært beskjeden. Ser vi på det omvendte forholdet, hadde Bamle-bøndene på tilsvarende vis heller ikke nevneverdig eiendom i Øvre Telemark. Langt på vei gjaldt dette også bøndene i Tientaket, men her var det et visst unntak for de to prestegjeldene i østre del av Skattlandet som grenset til Tientaket, nemlig *Seljord* og *Hjartdal*. Her eide folk fra Tientaket om lag 12 og 19 prosent av jorda.

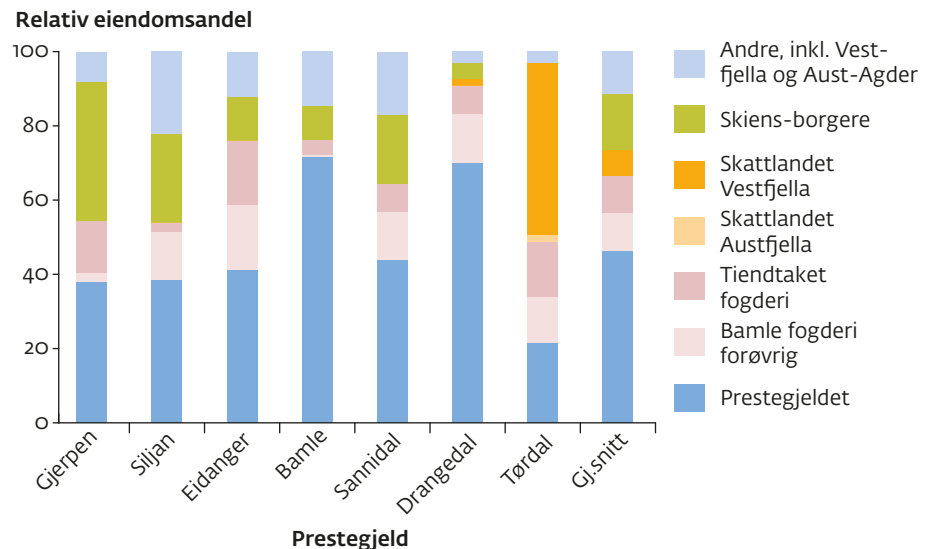

Ser vi på Skiens-borgerne, hadde de sin største eiendomsandel i det omkringliggende *Gjerpen* prestegjeld, der de eide gårdparter verdsatt til godt og vel 60 tønner korn, noe som utgjorde 37 prosent av jordeiendommen i *Gjerpen*. Borgerne satt også med relativt store eiendomsandeler i resten av *Bamle* fogderi, med unntak av *Drangedal*. Innenfor *Tiendtaket* var det *Holla*, *Sauherad* og *Bø* som hadde de største andelene borbergods. I Øvre Telemark var borbergodset heller lite og omtrent fraværende i østre del av *Skattlandet* (de såkalte «Austfjella»), med unntak av et par gårdparter i *Flåbygd* og *Vrådal*.

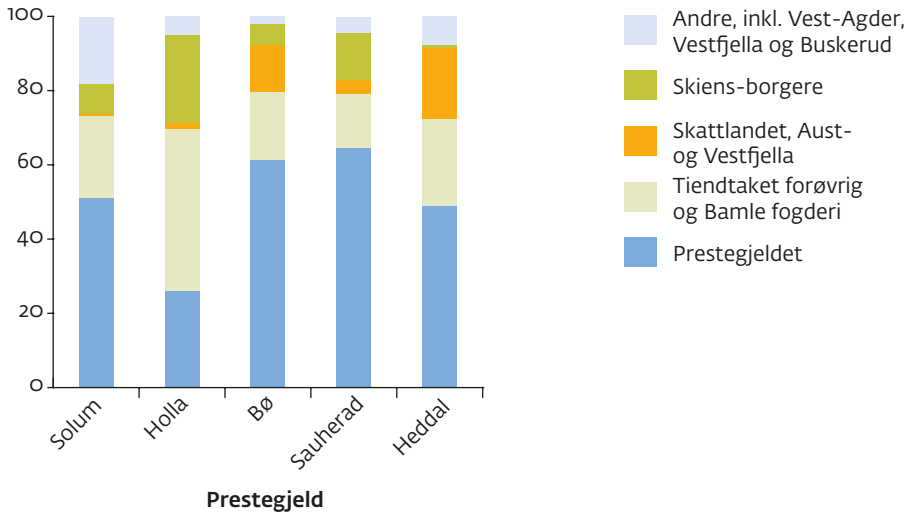
Også når det gjaldt hvor stor andel av jorda som ble eid av folk bosatt innenfor selve det prestegjeldet hvor gårdpartene lå, gikk det et klart skille mellom Øvre og Nedre Telemark. For de to *Skattlandfogderiene* («Aust- og Vestfjella») lå andelen gods som ble eid av folk bosatt i samme prestegjeld, generelt på om lag 72 og 77 prosent. Her kom *Tinn* og *Fyresdal* helt i toppen, med henholdsvis 84 og 87 prosent av jorda i prestegjeldet eid av «innenbygdsboende». De tilsvarende prosentandelene for *Bamle* og *Tiendtaket* var om lag 50 og 54 prosent. Men i Nedre Telemark ser det samtidig ut til å ha vært noe større eiendomsmessig hopehav mellom folk bosatt i prestegjeld som grenset til hverandre. Innenfor de to nederste fogderiene var jevnt over 17–22 prosent av jordegodset i et prestegjeld eid av folk i tilstøtende prestegjeld, men dette varierte også betydelig fra område til område. I *Bamle* fogderi var det særskilt *Eidanger* og *Tørdal* som utmerket seg ved høy eiendomsmessig integrasjon med tilstøtende prestegjeld, og i *Tiendtaket* gjaldt det særlig *Holla* og *Heddal*.

I Øvre Telemark lå prosentandelen eiendom som tilhørte folk i naboprestegjeldene generelt på mellom 11 og 16 prosent. Her var det i første rekke det

Relativ fordeling av
privateiendom 1624, *Bamle*
fogderi.

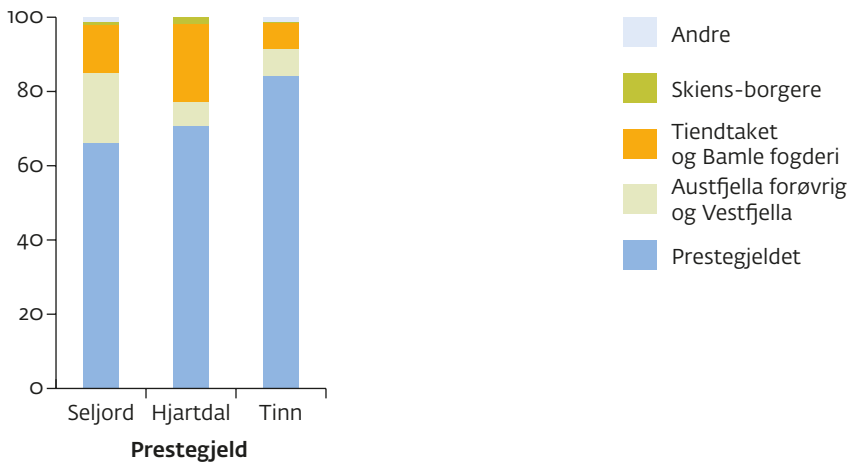

Relativ eiendomsandel

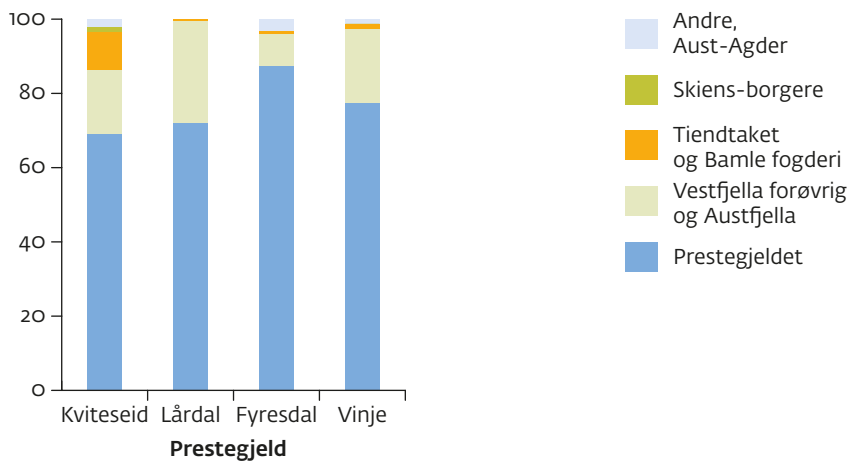
Relativ fordeling av privateiendom 1624, Tientaket fogderi.

Relativ eiendomsandel

Relativ fordeling av privateiendom 1624, Skattlandet Austfjella.

Relativ eiendomsandel

Relativ fordeling av privateiendom 1624, Skattlandet Vestfjella.
Kilde: Stattholderskapets jordebok over Telemark 1624¹⁷⁷

sentralt plasserte *Seljord* og *Lårdal* som utmerket seg med høy andel. I Lårdal ble hele 24 prosent av eiendommene eid av folk i andre deler av «Vestfjella». Til sammen eide altså lårdølene selv og deres slektninger og arvinger i andre deler av Vest-Telemark omtrent 96 prosent av eiendomsmassen i prestegjeldet.

Den eiendomsfordelingen som lar seg lese ut av 1624-jordeboka, gjenspeiler altså langt på vei ulike grader av slektskapsmessig integrasjon mellom områdene, noe som ga seg uttrykk i forskjellig fordeling av eiendomsparter som var blitt arvet gjennom flere ledd. Dette mønstret var ikke skapt på kort tid, men har trolig sitt opphav i flytte- og giftermålsmønstre som går flere generasjoner tilbake. Men forskjellene mellom de enkelte prestegjeldene og fogderiene ble nok også påvirket av forskjellig praksis når det gjaldt tiltak for å prøve å samle igjen arveparter som var blitt spredt og oppstykket mellom mange eiere.

Detaljundersøkelser i enkelte områder tyder også på at det kunne forekomme «strategiske giftermål» blant en del av de jordeiende bondeslektene, dvs. at man primært søkte å finne giftermålspartnere blant slekter som stod i omtrent sosiale posisjon. Innenfor enkelte bygdelag kan dette ha medvirket til å konsolidere et sjikt av relativt velstående bondegodseiere, hvorfra mange av tillitsvervene innen bygdesamfunnet ble rekruttert, slik som vervene som lagrettemann og bondelensmann.¹⁷⁸

TELEMARK GJENNOM MIDDELALDEREN

Fra tidlig middelalder og fram til ca. 1500 skjedde det store endringer i det seinere Telemark fylke. Gjennom første halvdel av 1100-tallet spilte stormenn fra Bratsberg i Gjerpen en sentral rolle i de såkalte borgerkrigene, som startet som en serie stridigheter mellom forskjellige kongsemner som gjorde krav på tronen, men som skulle få avgjørende betydning for hvordan det norske middelalderkongedømmet ble utformet. Da kongedømmet var blitt konsolidert rundt 1200, ble hele det nåværende fylket organisert som en administrativ enhet, en *sysse*, med sentrum i Skien. Samtidig ble det etablert en finmasket nett av sognekirker – både stein- og stavkirker – i hele fylket. Grunnlaget var den bedringen av kirkens økonomi som fant sted da Norge ble et eget erkebispedømme i 1152/53, og da bl.a. *tienden* ble innført. Men etter hvert fikk kirken også betydelige inntekter av jordeiendommer, som folk overdro for at det skulle leses «sjelemesser» for dem og deres avdøde slektninger.

Imidlertid var det klare forskjeller mellom Nedre og Øvre Telemark. Dette gjaldt ikke bare vilkårene for jordbruk som var best i Nedre Telemark, mens vilkårene for andre næringer, som februk, utmarksbruk, jernvinne samt jakt og fangst var bedre i Øvre Telemark. Dette ga seg også utslag i forskjel-

Illustrasjon: *Fjorden ved Klosteret ved Skien* av Johan Christian Dahl (1850).
Foto: O. Væring Eftf. AS

lige normer for verdsetting og omsetting av jordeiendom og forskjellige typer skattlegging. Dessuten var størstedelen av gårdene i Øvre Telemark i bondeie, mens eiendomsforholdene i Nedre Telemark var mer sammensatt, med både adelsgods, krongods, kirkegods og borgergods ved siden av bondeie. Også når det gjaldt kirkens organisering, var det et skille; mens Øvre Telemark utgjorde et prosti under *Hamar bispedømme*, lå Gjerpen prosti – dvs. sognene i Nedre Telemark – til *Oslo bispedømme*.

En vesentlig faktor som likevel bidro å knytte Øvre og Nedre Telemark sammen, var vassdragene som strekker seg fra Norsjø og oppover; både gjennom Øst-Telemark og gjennom de to greinene av Vest-Telemarks-vassdraget. Dermed kunne jakt- og fangstprodukter fra fjellområdene, ull, blesterjern og brynestein bli fraktet ned til Skien, som fungerte som transitthavn for eksport og varebytte med store deler av Vest-Europa.

Også når det gjaldt verdslig forvaltning og rettshåndhevelse, var hele Skienssysla godt integrert, noe de mange bevarte middelalderbrevne (diplomene) vitner om. De viser dessuten at det var et sterkt innslag av skriftlighet, både i vanlig forvaltning og de ulike trinn i rettprosessene, ikke minst når det gjaldt drapssaker. – Pestfarsottene i seinmiddelalderen rammet også hele fylket, og andelen høymiddelaldergårder som ble liggende øde, var like stor i Øvre som i Nedre Telemark.

MIDDELALDERKIRKER I HVER ENESTE BYGD

Teologi i tre og stein

ØYSTEIN MORTEN

Fra 1000-tallet og utover på 1100-tallet etableres det et ukjent antall tidlige trekirker i Telemark. Fra ca. 1150 til 1350 avløses disse gradvis av over 60 nye stav- og steinkirker. Kirkene blir liggende under biskopene i Oslo og Hamar, og det etableres et nonnekloster i Skien. Perioden 1350 til 1537 preges av pestepidemier og en ny sognestruktur, og mange kirker forsvinner.

DEN FØRSTE GENERASJONEN

– STOLPEKIRKENE

Utgravninger har vist at det fantes stolpekirker – med takbærende søyler av tre fundamentert i groper i jorda – over store deler av landet i første halvpart av 1100-tallet.¹ Det stod en slik kirke på Faret i Skien, ved søndre bredd av Skienselva, der vannmassene vider seg ut til Hjellevannet. Kirken var bygd tidlig på 1000-tallet og hadde et skip på ca. 33 kvadratmeter. Den ble revet i løpet av 1100-tallet til fordel for en ny og større stolpekirke på det samme stedet.²

I Bø ble det bygd en stolpekirke rundt år 1100, på over 80 kvadratmeter med store jordgravde stolper i hjørnene.³ I resten av Telemark mangler vi gode undersøkelser i grunnen på kirkestedene, men sammenligner vi med andre områder, må vi regne med at det har vært en mengde stolpekirker over hele Telemark i første halvpart av 1100-tallet.⁴

UNDERVEIS – FRA STOLPER TIL STEIN

En gang rundt år 1150 bestemte de seg for å rive stolpekirken i Bø og bygge en ny kirke i stein på akkurat det samme stedet.⁵ Men den gamle kirken kunne ikke rives før den nye var ferdig, noe som må ha medført visse komplikasjoner. Dette er noe vi ser flere steder, at bygging av en ny kirke fordret et komplisert samspill med den kirken som stod der fra før. Det innviede alteret i den gamle kirken skulle bli stående og være i bruk mens man bygde en ny kirke på utsiden.

Den arkeologiske undersøkelsen i Bø i 1985 viste at det ble muret nye vegger i stein rundt det gamle koret før dette ble revet. Det stolpebygde skipet i tre ble så stående inntil det nye koret og var i full bruk som stedet der folk oppholdt seg under messen. Samtidig fortsatte arbeidet med den nye steinkirken på utsiden.

Da de hadde bygd noen meter av langveggen i det nye kirkeskipet, stoppet arbeidet opp. Kanskje fantes det ikke mer midler til å lønne arbeiderne. Det var kostbart og krevde mye ekspertise å bygge en steinkirke. Ser vi nøye på langveggen på utsiden av kirken, er det en bul akkurat der de har avsluttet byggingen. Det kan ha tatt tiår før de kom i gang igjen. Imens fortsatte folk å gå inn i det gamle kirkeskipet av tre, innenfor de kvartbygde murene av stein.⁶

Ut fra årringsundersøkelser vet vi at tømmeret til taket i kirkeskipet ble hugget

Heddal stavkirke i lav
desembersol.

Foto: Ove Bergersen / Samfoto /
NTB Scanpix

BØ GAMLE KIRKE. Merk at i Telemark hadde kirkene aldri åpninger på nordsiden. Dette var djevelens side og der den kalde vinden kom fra. Tidligere stod det en stolpekirke på akkurat det samme stedet, kanskje bygd på slutten av 1000-tallet.

Foto: Jan Holm

ca. 1180. Det er naturlig å tro at hele bygget ble ferdig da. På den annen side kan disse materialene ha blitt hugget i den første byggeperioden og så blitt liggende i flere tiår mens de ventet på å komme i gang igjen.⁷ Byggingen kan ha pågått over flere generasjoner, og det er ikke sikkert den nye kirken i Bø var ferdig før et stykke ut på 1200-tallet.

Ser vi på steinkirken i Kviteseid, må store deler ha blitt bygd før år 1200, men det opprinnelige taket var ikke ferdig før tidligst i 1259. Kanskje snakker vi her om en byggeperiode på 60–70 år.⁸ Flere steder i landet kjenner vi til at kirker ble stående halvveis som trekirker og halvveis som steinkirker, og at byggingen tok flere generasjoner.⁹ Det å lage en oversikt over når disse kirkene ble bygd, og hvem som bygde dem, er svært vanskelig.

16 ROMANSKE STEINKIRKER

Det benediktinske nonneklosteret på Gimsøy ble grunnlagt i første halvpart av 1100-tallet av lendmannen Dag Eilivsson, med utgangspunkt i Bratsberg gård i Skien. I 1161 vet vi at det er en kirke i bruk på Klosterøya. Antagelig har den vært bygd i stein. Mer vet vi ikke om denne kirken.

På Kapittelberget, på en høyde på den andre siden av sundet for Gimsøy, ble det bygd en kirke ikke langt unna tunet til Bratsberg gård. I dag er denne en ruin, men det står såpass mye igjen av veggene at vi kan få et brukbart inntrykk av hvorledes den var bygd. Den har hatt et tårn over østsiden av skipet, og under koret var det en krypt. Utformingen av koret og krypten kan koble denne kirken til en kirke på Munkeliv kloster ved

Bergen. Denne var viet til St. Mikael, og kirker med krypt som stod oppe på en høyde, er typiske for denne helgenen.

Ved lendmannen Gregorius Dagssons død i 1161 fortelles det at han ble begravet på Klosterøya og ikke ved kirken på Kapittelberget. Den første gangen kirken nevnes, hører den til nonneklosteret på den andre siden av sundet. At stedet ble hetende Kapittelberget, kan tyde på at kirken var i bruk for et kollegium av prester fra klosteret. Krypten kan ha vært et sted der det ble feiret messer, med et alter viet til St. Mikael. Fra steinarbeidet kan kirken knyttes til en håndverkstradisjon med opprinnelse i Lund eller på Jylland, og den har stiltrekk i portalene som gjør at den trolig har blitt bygd før 1150.¹⁰

Alle steinkirkene vi kjenner fra Telemark i middelalderen, ble bygd i romansk stil – som massive, ganske lukkede bygg med tykke murer og små vinduer. Over åpningene finner vi de romanske rundbuene. Allerede rundt 1140 begynte utviklingen i Europa med å erstatte den romanske stilen med mer avanserte kirker, i det som ettertiden har kalt den gotiske stilen – med ribbehvelv som ledet vekten nedover til søyler, som muliggjorde tynnere vegger, store vindusflater og større høyder på kirkene. Over vinduer og dører kom de karakteristiske spisse buene.

På 1180-tallet fortsatte byggingen av Nidarosdomen i gotisk stil, og etter ca. 1240 får de aller fleste nybygg i stein gotiske trekk med spisse buer. I Telemark finnes det ingen spor av gotikk på middelalderkirkene i stein. Stilen peker mot at de ble påbegynt på 1100-tallet eller i første halvpart av 1200-tallet.

Skeidi kirke i Bamble er en ruin i dag, men mye av murveggene og to portaler er godt bevart. Vi kjenner igjen det typisk romanske preget med tykke murer og smale rundbuede vinduer. På sørsiden av skipet kommer vi inn gjennom en portal med søyler på hver side, forbundet med buen over døra, prydet av sikksakkmotiver. Både denne og

den andre portalen har dekor preget av kors og geometriske motiver, typisk for den anglo-normanniske stilen fra England. Andre steder på kirken finnes det palmetter og detaljer som er typisk for den lombardiske stilen i Danmark på 1100-tallet. Blanding av stilarter fra England og kontinentet er typisk for steinkirkene i Telemark.

I Bamble finnes det noen detaljer som kan datere kirken og knytte den opp mot byggin-

KIRKEN PÅ KAPITTELBERGET i Skien. Den har hatt en krypt under koret og var trolig viet til St. Mikael. Dette er den eldste steinkirken vi kjenner i Telemark, bygd før 1150.
Foto: Martin Holm Tangen

gen av flere andre kirker i Telemark. Edith Marie Nygaard, som har skrevet en magistergradsavhandling om steinkirkene i Telemark, skriver følgende:

Korportalens vederlagssteiner har en tykk vulst eller rundstav dekorert med en rosett på kortsiden og et vinkelmønster i hulfasen på langsiden. Både Bamble, Eidanger og Nes har denne helt spesielle

PORTAL FRA SKEIDI KIRKE
i Bamble. Bygd ca. 1170.
Foto: Per Flåthe

utformingen. Dette er interessant fordi vi på denne måten kan følge håndverkere fra et bestemt byggelag fra kysten og opp til Norsjø.¹¹

I Nes er treverket i kortaket datert til 1181. Nygaard mener at det samme byggelaget først kan ha bygd Bamble og Eidanger på 1170-tallet, og så reiste de til Norsjø og bygde koret i Nes kirke. Videre finner hun mange av de samme detaljene på kirkene Romnes, Holla, Lunde og Siljan, da sammen med noen nye stiltrekk, som gjør at hun daterer disse kirkene til noe nærmere år 1200.¹²

Skeidi i Bamble er trolig den eldste kirken vi kjenner etter den på Kapittelberget. Den har hatt et 12,8 meter langt og 9 meter bredt skip (innvendige mål), og til forskjell fra de andre fikk den et sakristi samtidig med resten av kirken. Det lille rommet innenfor koret på nordsiden ble brukt til prestens forberedelser og oppbevaring av kostbarheter og kan også ha hatt et lite alter viet til Sta. Maria.

DE TO PROSTIENE

Det administrative nivået under biskopene lå til korbårdene – også kalt kannikene. Dette var prester som sorterte direkte under biskopen på hvert bispesete. I tillegg til tjenesten ved katedralen skulle de være prester i hvert sitt sogn spredd ut over hele bispedømmet. Vi ser at i noen sammenhenger kalles disse helt fra 1100-tallet av for proster. Hele Nedre Telemark og området opp til Heddal, Bø og alle kirkene som lå på vestsiden av Telemarksvassdraget i Øvre Telemark, hørte inn under Oslo bispedømme. Resten av Øvre Telemark lå fra 1153 under det nyopprettede bispetet på Hamar.¹³

Fra 1200-tallet av hører vi om proster med sete i Gjerpen.¹⁴ Siden prostens også hadde tjeneste ved domkirken i Oslo og samtidig hadde et ansvar for å følge opp et større distrikt, må det ha vært flere prester på stedet

– såkalte vicarius, eller korprester som de ble kalt i Norge.

Steinkirken i Gjerpen er svært forandret, og det er vanskelig å få et bilde av hvorledes den så ut i middelalderen. Men dekoren fra en av portalene, med senromanske diamantbånd, peker mot at kirken ble bygd først mot slutten av 1100-tallet. Den har trolig vært den største steinkirken i Telemark med en grunnflate på 164 m². Skien kirke lå under Gjerpen. Denne lå på en 6 meter høy skrent, det såkalt Bjørneskjær, der handelstorget ligger i dag. Den har bestått av ett rom på 7,2 x 5,6 meter med inngang i vest og har hatt usedvanlig tykke murer.

Tar vi ferden lenger nordøstover i Telemark, inn i Hamar bispedømme, er det et kirkested som straks peker seg ut som annerledes: Kun i Seljord ble det bygd i stein, noe som var mer kostbart og gav mer prestisje, og der ble det attpåtil bygd to slike kirker rett ved siden av hverandre: én viet til St. Olav, en annen til den lokale helgenen Tarald.¹⁵

Fra 1300-tallet hører vi om proster i Øvre Telemark som også er kanniker ved bispesetet på Hamar, og trolig er dette en eldre ordning. Det kan virke som prostene har hatt tilhold i Seljord, og at de har hatt et samarbeid med en lokal prest der.¹⁶ Det er fristende å se dette i sammenheng med at det ble bygd to steinkirker på stedet. Likevel blir dette lite annet enn en gjetning da vi ikke vet hvor gammel prosteordningen i Øvre Telemark er. Ut fra en stildatering kan det se ut som Seljord kirke ble bygd en gang mellom 1150 og 1200. Den andre kirken, viet til Tarald, er det i dag bare noen steinrester igjen av. Den lå ikke mange meter fra Olavskirken og var litt mindre enn den.¹⁷

HAMARBISPEN INNVIER EN STAVKIRKE
Etter regelen skulle biskopene selv utføre visitasreiser jevnlig til alle sogn i bispedømmet, og det var også de som måtte innvie nye kirker. De fleste av disse nybyggene i mid-

delalderen var stavkirker. I hele dagens Telemark ble det minst bygd mellom 40 og 50 slike. Bare to står tilbake i dag – Eidsborg og Heddal – men det finnes portaler, statuer og annet inventar bevart fra mange av kirkene.

Biskop Ragnar var den tredje biskopen på Hamar. I 1167 og 1168 var han og innviet stavkirkene i Nore og Uvdal i Numedal, nær grensen til Telemark. Enten noen år før eller etter dette tok han veien videre over fjellet til Tinn, der han innviet kirken i Atrå. Med seg til Atrå hadde biskopen et følge, blant andre kapellanen Tord og en munk som het Trond. Sistnevnte kom antagelig fra St. Olavs kloster, like ved bispegården på Hamar.

Stavkirken i Atrå var en enkel enskipet stavkirke med et smalere kor bygd inntil. Skipet var ca. 10 meter langt.¹⁸ Hvem bygde slike små stavkirker i Telemark på 1100-tal-

PORTALEN FRA STAVKIRKEN I ATRÅ i Tinn. Den ble laget i forbindelse med byggingen av stavkirken en gang mellom 1163 og 1189. Motivert med viltvoksende planter og truende drager er et sterkt uttrykk for kristen kunst og det kristne budskapet på denne tiden. På hver side av inngangen tronet det en løve. Portalen er 3,7 meter høy.

Foto: Ann Christine Eek / Kulturhistorisk museum

let? Selve bygget er ikke mer komplisert eller større enn at en gruppe bygdehåndverkere kunne klare å sette det opp, men samtidig skilte det seg klart fra gårdshusene og hadde en rekke detaljer som peker mot lignende kirker over store deler av Sør-Norge.

Etter at Atrå kirke ble revet i 1836, kom det en portal til Universitetets Oldsakssamling. Den er nesten fire meter høy med brede, kraftige sideplanker med utskjæringer. Det har tidligere vært søyler rundt døra til kirken, men bare toppen av disse er bevart. Over døråpningen er det store felt med utskjæringer. Portalen er et mesterverk fra treskjæringskunsten på 1100-tallet, med buktende vinranker, slanger, drager og løver.¹⁹ Den er tilvirket på stedet under byggingen av kirken – noe som vises fra rissinger brukt som kladd for treskjæreren på flere av plankene som tilhører bygget.²⁰

Portalene fra Atrå ligner på en gruppe portaler vi kan spore bakover til Sogn før 1150 og videre til Hallingdal, Numedal og Telemark. Mange av detaljene på Atrå-portalene er sammenfallende med en portal fra Ål i Hallingdal. Det er helt tydelig at mesteren som kom til Atrå for å skjære portalene til kirken, tilhørte et større profesjonelt miljø.²¹

TELEMARKSPORTALENE

Hva betyr en slik portal med motiver fra et kaos av viltvoksende planter og truende dyr? Hvorfor skulle det uttrykkes slike scener ved inngangen til kirkene? Her må vi tilbake igjen til rundt 1170 og biskop Ragnars ferd til den uinnviede kirken i Atrå i Tinn. Sammen med munken og kapellanen ville han i begynnelsen av ritualet gå rundt kirken tre ganger mens han sang salmer fra Det gamle testamentet og sa frem benediksjoner på latin. Det siste skulle drive vekk de onde maktene som plaget stedet og menneskene.

Biskopen skulle hærta den nye bygningen på vegne av Kristus. Da han kom til døra med

den store portalen, banket han på tre ganger med bispestaven sin og sa: «Løft deres hoder, dere porter, ja løft dere, eldgamle dører, så Kongen, den herlige, kan dra inn.»²² Mens han gjorde dette, kunne han ikke unngå å se på den store portalen rett foran seg.

Nederst på begge sider av døra var det ranker som vokste oppover med slanger og mindre drager liksom flettet innimellom. Og kikket biskop Ragnar nærmere etter helt nede ved dørstokken, kunne han se at rankene i utgangspunktet ble spydd ut fra kjeften til et dyrehode. Fulgte han de klatrende rankene helt til over døra, så han at planteverket gikk inn i gapet til to store drager, med en tredje drage som kom imellom. Rett nedenfor denne scenen tronet to løver på toppen av hver sin søyle, en på hver side av døra til kirken. I dag er disse løvene på portalen fra Atrå skadet og har mistet hodene sine, men fra portalen til Øyfjell kirke kan vi se at begge disse løvene har hatt mennesker dinglende i kjeften.

Lombardisk skulpturkunst ble utbredt i Nord-Europa på begynnelsen av 1100-tallet – med båndfletninger, rankespyende dyrehoder og viltvoksende planter med innslag av dyr og klatrende mennesker, utenfor søyler med løver tronende på toppen. Løvene har ofte en mann eller et lite dyr mellom potene de er i ferd med å sluke. Disse motivene har kommet via Tyskland og Danmark til Norge. De har så dannet skole for portalkunst på Vestlandet og gjennom en eller helst flere mestere vandret videre til Hallingdal, Numedal og Telemark. I Telemark er Atrå den eldste av disse portalene. Portalen fra Sauland fra rundt år 1200 følger det samme symbolmønsteret og er større og kanskje enda mer imponerende enn den fra Atrå.

Symbolikken kan følges flere hundre år bakover innen kristen kunst. Hodet som spyr ut ranken i bunnen av portalen, symboliserer urkraften tiden vokser ut av. De viltvoksende rankene er menneskeheten som beveger seg oppover mot dommedag og hele tiden er

PORTALEN FRA SAULAND STAVKIRKE fra slutten av 1100-tallet. Den er et mesterverk innen treskjæringskunsten, laget av en omreisende profesjonell kunstner. Den regnes blant de såkalte Sogn-Valdres-Telemark-portalene. To drager angriper en tredje drage, som glefset etter dem som gikk inn i kirken.

Foto: Ann Christine Eek / Kulturhistorisk museum

truet av slangene og dragene – symbolene på synden og djevelen som hjem søker alt som vokser i verden. Til slutt – over inngangen til kirken – spises rankene opp av dragene, for synden sluker tiden ved Dommedag, der dragene samtidig spiser hverandre. Bortenfor denne kampen møter menneskene sin skaper ved endetiden, og det er den veien de starter når de trer inn i kirken. Løvene på søylene symboliserer Kristus og det godes seier. At en eller begge løvene har et menneske i kjef-ten, peker mot det som skal skje på dommedag, da sjelene veies, og noen vil gå en ublid skjebne i møte.

Det var dette verdensdramaet biskop Ragnar så da han banket på døra til det nye bygget i Atrå og befalte at «Kongen, den herlige» skulle slippes inn. Gjennom innvielsesritualet drev han på vegne av Kristus vekk slangene og dragene og åpnet en vei innover, til kirkeskipet, til en reise som kunne ta Atrå-folket videre mot kirkens kor – og himmelen.

Etter at vigslingsritualet var over, gikk en av biskopens menn inn i svalgangen. Helt

vest på nordsiden av kirken risser han inn en 64 cm lang runeinnskrift: «Ragnar biskop viet denne kirken; fulgte da Tord Kapellan og Einar Navar og Trond munk og Torstein Røde og Trond Kinn, og han ristet disse runer.» Innskriften daterer kirken i Atrå til Ragnars virketid mellom 1162 og 1189 og gjør den til den eldste stavkirken vi kjenner fra Telemark.²³

BASILIKAEN – FRA ROMA TIL HEDDAL

Flertallet av stavkirkene i Telemark hadde et enkelt kirkeskip på mellom 30 og 60 kvadratmeter og et smalere, lavere kor bygd inntil – ofte med et utbygg formet som en halvsirkel helt i øst. Den samme typen utbygg ser vi på mange av steinkirkene i Telemark. Det var her altrene ble plassert.²⁴

Kristendommen begynte som en liten sekt innenfor Romerriket, og de eldste forsamlingshusene var bare ombygde privathus. På 300-tallet ble kristendommen den offisielle religionen i riket, og da skapte keiser-maktens arkitekter de første kirkene. De

tok utgangspunkt i offentlige forsamlingslokaler bygd etter gresk mønster med indre søylerekker. Disse var i bruk som rettssaler og til handel. Søylerekkene delte husene i tre, med ett rom i midten som var høyere enn de på sidene. Husene var lange i forhold til bredden og hadde en avrundet nisje helt i enden – kalt for apsis. Der stod det en statue av keiseren, og her hadde han en stol – thronos. Et slikt bygg ble kalt basilika etter det greske ordet *basileus*, som betyr «det som hører kongen til» eller «kongshall».

I de første kirkene ble apsis stedet der alteret ble plassert. Der var også biskopens offisielle stol – *cathedra*. I grensefeltet mellom apsis og det store rommet stod sangkoret som var nødvendig for de kristne messene. Dette gav opphavet til navnet på det hellige rommet i enden av kirken – koret. Det store rommet med de frittstående søylerekkene ble stedet der folk samlet seg under messen, og fordi man begynte å omtale kirken og det kristne livet som en seilas mot himmelen, begynte man å kalle kirkerommet for skipet.

Romerriket gikk i oppløsning, men tradisjonene fra de romerske basilikakirkene ble videreført inn i middelalderen. Samtidig kom det nord for Alpene en tradisjon med å bygge mindre kristne gudshus, «*cellae memoriae*», knyttet til gravplasser etter helgener og martyrer. Disse kunne ha en enklere form uten indre søylerekker og hevet midtrom, men fremdeles med et rektangulært skip bygd sammen med et mindre kor avrundet med en apsis. Til private kirker og små menigheter ble dette etter hvert til en grunnform i Nord-Europa. Og på landsbygda både i Danmark, Sverige og Norge ble byggene med ett skip dominerende blant sognekirkene.

Mange større og mer staselige kirker beholdt basilikaformen med indre søylerekker, hevet midtrom og lavere sideskip. De mer kjente stavkirkene, som Urnes, Borgund og Gol, er alle av basilikatypen. I Telemark kjenner vi til at det har vært minst fire stavkirker med denne mer avanserte formen: Vinje, Nissedal, Hjartdal og Heddal.²⁵

DEN SÅKALTE BISPESTOLEN
i Heddal stavkirke. Motiv
fra sagnet om Sigurd
Fåvnesbane på ryggen.
Foto: Martin Holm Tangen

Blant kirkene i Telemark er Heddal i en særstilling på grunn av størrelsen: 20 meter lang og 25 meter høy. Heddal er større enn alle de andre stavkirkene som fremdeles står i landet. Kanskje avspeiler den størrelsen på mange av stavkirkene som tidligere stod i byene. Det er vanskelig å finne ut når Heddal stavkirke ble bygd ferdig, men trolig må det ha vært en gang mellom 1250 og 1300.²⁶

DE MENINGSBÆRENDE UTSKJÆRINGENE I HEDDAL

Det er tre innganger til skipet i Heddal: i vest, sør og nord. Alle har portaler med utskjæringer. Mennene skulle bruke sørsiden, kvinnene nordsiden. Portalen i vest var trolig forbeholdt prosesjoner og lignende.

I tillegg var det en inngang og en portal for de geistlige til koret på sørsiden. På toppen av søylen til høyre for døra her er det en mann som har et udyr hengende på ryggen, som han prøver å kvitte seg med. En Guds engel står bak ham og er i ferd med å dra den vekk. Mannen har en slags krone på hodet, som viser menneskets seier. Til venstre for døråpningen kommer den motsatte skjebnen: En mann har seget ned i et ormebol av onde krefter, med en ulv over seg og glefsende ormer og drager rundt. Han har selskap av en engel som er kastet ut av himmelen, som er på vei nedover med hodet først. Motivet henspiller trolig på en tekst i Johannes' åpenbaring, om hva som hendte med falske profeter.²⁷

Inne i koret i Heddal er det en praktfull stol, laget rundt år 1300. Den er rikt utskåret med dragekjefter på ryggstolpene og med en scene fra historien om Sigurd Fåvnesbane på ryggstykket.²⁸ Motiver fra dette sagnet finner vi også på portaler i steinkirkene i Lunde og Nes og i stavkirkene Mæl og Nesland. Sigurds forberedelser og kamp mot dragen Fåvne erstatter feltene der ranker tvinner seg oppover og blir truet av slanger og drager på de

andre stavkirkeportalene. Menneskehetens buktninger vises her i stedet gjennom gamle sagn og legender, der heltene hjemsøkes av dystre livsskjebner. Det var ikke uvanlig med benker til prester og medhjelpere inne i koret, og det kan godt være at biskopen satt på denne stolen når han var til stede under messen i Heddal.

Det kunne også være stoler og benker til spesielt fornemme personer nede i skipet.²⁹ Det finnes noe som kan være en slik benk med flotte utskjæringer fra Heddal stavkirke på Norsk Folkemuseum. På baksiden gjenkjenner vi Gunnar i ormegården, et motiv som også finnes på utsiden av Nes kirke. Fra samtidige kvad ser vi at det

AKVAMANILE fra Vinje stavkirke. Medhjelperen brukte denne til å helle vann over prestens hender før nattverdsritualet.

Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

MARIA OG JESUS fra Lisleherad. Slike statuer ville stå i egne små bygg fremst i skipet. Maria-alteret stod ofte foran kvinnene på nordsiden i kirken.

Foto: Åse Kari Hammer / Kulturhistorisk museum

var en stolthet knyttet til disse gamle fortellingene. Ikke sjelden viste stormenn til et opphav fra mytiske skikkelser, og høvdinger knyttet gjerne egne gjerninger opp mot fortellinger om helter fra en fjern for-

tid. De samme mennene grunnla mange av kirkene, og det kan være en årsak til at scener fra Sigurds og Gunnars historier fikk en såpass fremtredende plass på kirkene i Telemark.

ALTERFRONTALE fra Heddal,
Ca. 1250.

Foto: Jacques Lathion /
Kulturhistorisk museum

MIDDELALDERMESSEN OG INVENTARET
Svalgangen gikk rundt hele den store kirken i Heddal og skulle beskytte de nedre delene av konstruksjonen. Den første delen av dåpen, den såkalte primsigningen, foregikk der ute. Presten formante Djevelen om å vike, blåste på ansiktet til den lille, la salt på tungen og åpnet munn og ører med spytt. Så kunne dåpsfølget tre inn i kirken.³⁰

Innenfor gikk de til døpefonten rett innenfor vestinngangen.³¹ I Telemark ble det brukt store kar laget av kleberstein. Solum, Mo, Eidanger, Sannidal, Skafså og Åmotsdal – fra alle disse stedene har vi slike fra 1200- og 1300-tallet.³² Barnet ble dukket helt under tre ganger, det skulle gravlegges og gjenoppstå med Kristus. Det var en kald opplevelse om vinteren, for det fantes ingen oppvarming i kirkene før på 1800-tallet.

Kvinnene plasserte seg på nordsiden i kirkeskipet, mennene på sørsiden, og mellom dem skulle det være en åpen gang. En benk gikk rundt langs veggene, trolig til gamle og syke, de som ikke klarte å stå og knele seg gjennom messen.

På begge sider av portalen mot koret var det et helgenalter. Det finnes flotte statuer av Maria med barnet fra stavkirkene i Dal i Tinn, Treungen og Lisleherad. De stod i skap med baldakiner over seg. Kvinnene gikk dit, knelte og fremsa en bønn før messen begynte. Statuene av St. Nicolaus fra Eidsborg og St. Laurentius fra Moland har trolig vært plassert foran mennene til høyre for inngangen til koret. I steinkirkene ser vi fremdeles nisjer i veggen der helgenene en gang har stått.

Alteret stod i apsis helt øst i koret; det var et bord som hadde en fordypning i alterplaten eller et indre rom til en eller helst to relikvier, noe fra kroppen eller graven til en helgen. Det er bevart slike alterplater med relikviegjemmer fra Bamble og Flatdal. Siden kirken i Heddal var viet til Maria, skulle det finnes en relikvie fra henne der.

På fremsiden av alterbordet i Heddal var det et felt med planker limt sammen til et frontale, malt i sterke farger med Kristus som en himmeltronende hersker i midten, kranset av symbolene for de fire evangelistene: engelen (Matteus), ørnen (Johannes),

løven (Markus) og oxen (Lukas). Rundt midtfeltet var det fire felt med motiver av de tolv apostlene. Frontalet befinner seg i dag på Kulturhistorisk museum i Oslo.

Fra Heddal er det også bevart en stor lysekroner i jern, den er rund med liljer, løvverk og hengende spiralornamenter. Hele 24 lys kunne brenne i en sirkel der. Koret skulle ha mest lys i middelalderen, kanskje hang den der? Den kan også ha hengt fremst i skipet, slik at folk så portalen til koret og helgenalterne. Det var også der fremme presten ville stå og synge frem evangeliet.

Det viktigste elementet i den første delen av messen var evangeliet – ordene som lå nærmest Gud. Lesingen ble forberedt som et hellig ritual. Boken ble båret fra alteret til skipet og hyllet inn med røkelse før presten begynte å lese. Røkelseskaret fra Heddal er fremdeles bevart, laget i bronse og formet som et hus med vinduer og tårn, som et symbol på det himmelske Jerusalem.

Lesingene var på latin, men prekenen – forkynnelsen – var selvfølgelig på det språket folk forstod, altså gammelnorsk. Det fantes egne prekensamlinger – homilier – presten kunne lese fra, for eksempel med forklaringer av meningene med bygningsdelene i kirken – «Songhuset er bilete på heilage menn i himmelen, men kyrkja kristne menn på jorda. Altaret er merke på Kristus». Eller sammenfattende forklaringer av kirkens lære og moralske formaninger og trusler om helvetes pinsler:

Dei som her i verda prisar ovdrick eller ovfyll og ikkje vil gå til soning, men trivst i desse syndene til sin dødsdag, dei har ingen del i himlane med Gud, og dei er helvete med djevlane etla. Der er skrik og gråt og hunger og tørste og svelgjande eld, sju gonger heitare enn den heitaste på jorda. Der er evig mørke utan lys, alderdom utan ungdom.³³

Etter lesingen av evangeliet ville presten forflytte seg inn til koret. Under forberedelsene til den siste delen av messen skulle han høytidelig vaske hendene med innviet vann. En medhjelper ville komme med akvamanilen, som fremdeles er bevart i Heddal – en forgylt løve laget til en beholder det kom vann ut av munnen fra. Medhjelperen helte vann over hendene til presten, som sang på latin og ba om renselse: «Slik at jeg ren og kysk kan utføre ditt hellige verk.»³⁴

NATTVERDEN – VIST GJENNOM NES KIRKE

I steinkirken viet til Peter og Paulus i Nes får vi det mest komplette eksempelet på veggmalerier i koret i en norsk middelalderkirke, og derfor forflytter vi oss dit.

På nordveggen er det et lite avlukke, et repositorium eller tabernakel. Fra den nederste hyllen inne i avlukket i veggen ville presten ta ut uinnviet brød og vin og sette det på alterbordet. Vin ble så helt over i en kalk og blandet med vann. Flere slike kalker er bevart fra rundt år 1300, blant annet et flott eksemplar i sølv fra Veum kirke i Fyresdal, som faktisk fremdeles er i bruk i kirken.

Jesu offer og oppstandelse skulle gjøres til en nåtidig handling. Presten stilte seg foran alteret og sa på latin: «I den natt da Herren Jesus ble forrådt, tok han et brød, takket, brøt det og sa: Dette er min kropp.»³⁵ Mens presten i Nes sa disse ordene, kunne han se rett bort på en skildring av Jesu korsfestelse på vestveggen og erkjenne at det legeme som skulle ta bolig i brødet og vinen, var det samme som hadde ofret seg for menneskenes synder på Golgata. Og når han løftet kalken mot taket og sa innstiftelsesordene, kunne han se en kraftfull og fargesterk skildring av Kristus rett over seg, sittende på en trone i himmelen, der han akkurat som presten løfter en kalk med høyre hånd.

Folket hadde ingen adgang til koret – og bare en gang i året ville de selv gå til nattverd – men kunne følge det som skjedde gjennom den smale portalen mellom skipet og koret. De så frontalet foran alteret. Fra kirken i Bø er det motiver fra Jesu liv og korsfestelse kranset rundt midtbildet der Jesus kroner den hellige jomfru Maria. Trolig var det et lignende frontale foran alteret i Nes også. Motivet på frontalet og veggen helt øst i koret, inne i apsis, viser seg ofte å ha vært identiske. I den buede østveggen, helt opp mot taket, finner vi igjen Jesus som setter en krone på sin hellige mors hode. Maria er et bilde på de hellige som har blitt igjen på jorden etter Jesu himmelfart, men som heves til evigheten. Maria er også et bilde på kirken og menigheten. Og når presten gjennomførte det hellige mirakelet ved alteret og så opp mot den himmeltronende Kristus, ville menigheten se Marias og deres egen kroning foran på alteret, og samtidig over og bak helt i øst. Det som skjedde ved alteret – mirakelet – skjedde også i det nye himmelriket, symbolisert med østveggen i koret: Det som skjedde her og nå, skulle gjentas inn i evigheten.³⁶

Samtidig virket ritualet og det mirakuløse også på jorden; det gav kraft og styrke til å takle utfordringene menneskene møtte i livet. Eksemplene var helgenene og krefte som viste seg i deres livsløp. Nes kirke var viet Peter og Paulus. Mellom korsfestelsen på vestveggen og kroningen av Maria på østveggen inne i koret var det scener fra disse helgenenes liv.

LOKALE HELGENER

Etter en brann i Tuddal kirke i 1369 får vi høre at en mann på forhånd slukket lyset i «den hellige Toves kove».³⁷ Formuleringen er fra et brev biskopen på Hamar skrev i etterkant, og gir en slags anerkjennelse av den hellige Tove – en helgen vi ikke kjenner fra andre

MALERIER I TAKET

inne i koret i Nes kirke. Kristus troner som en seierrik konge i himmelen. Presten ville se opp mot dette bildet når han hevet kalken under messen.

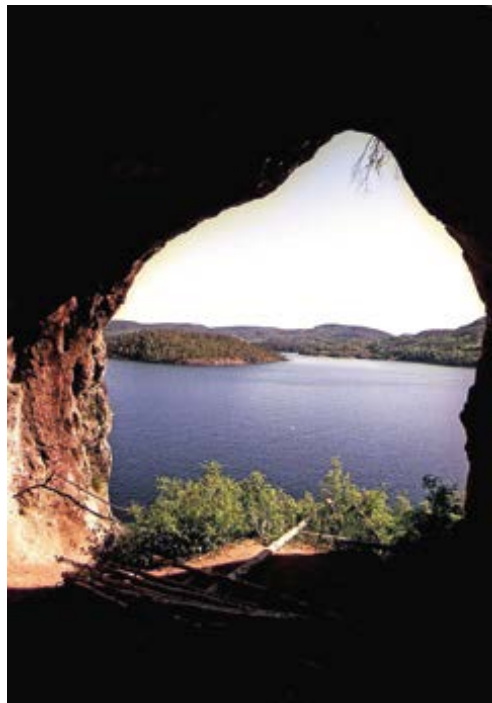
Foto: Ivar Mæland

steder i Norge. En kove omtales i Telemark som en liten privat kirke eller et slags kapell på en gård.³⁸ Fra Island kjenner vi kvinnen Hild som bodde i en kove rett ved kirken på Hólar, der hun tjente Gud med bønn og faste dag og natt. Hun ble regnet som hellig. Også landnåmsmannen Ásolf Alskik ble eneboer i en kove, og etter hans død mente folk at han var en hellig mann.³⁹ «Den hellige Toves kove» er antagelig et minnested og kanskje graven til en som tuddølene har holdt for å være hellig.⁴⁰ Et lignende tilfelle kjenner vi fra Elverum, der den tidligere munken Thorleif Breidskjegg ble dyrket som hellig, og på kirkegården der fantes det en liten trebygning de kalte «Hellig Thorlofs Capel».⁴¹

Frem til 1234 kunne alle biskoper innen kristenheten selv opphøye personer til helgener etter deres død. Senere ble det nødvendig med en godkjennelse fra paven. Men undersøkelser fra Danmark viser at det likevel dukker opp lokale helgener i små sogn, som aksepteres av biskopene uten at paven

BILDE ER TATT INNENFRA MIKAELSHULEN som ligger 30 meter over vannflaten i Norsjø. Hulen er 20 meter dyp og 5 til 7 meter høy. Den er nevnt som kirke i biskop Øysteins jordebok fra slutten av 1300-tallet, med egen prest og jordegods. Den var viet til St. Mikael. Det fantes mange mikaelskirker i huler over hele Europa. Utgangspunktet er at erkeengelen skulle slåss med dragen Satan ved inngangen til dødsriket på dommens dag. Hulen omtales av Ole Worm i 1643. Han forteller at hulen hadde alter og kirkeutstyr og en uthuling til en klokke. På toppen av fjellet lå det en kirkegård tilknyttet hulen.

Foto: Fotograf ukjent / Telemarksavisa

blir forespurt. Flere av disse tas inn i kalenderne over lokale messefeiringer og dyrkes lenge etter reformasjonen, for eksempel den hellige Anders i Slagelse, en lokal prest som hadde kommet hjem fra pilegrimsferd til Jerusalem. Et ukjent antall slike lokale helgener fantes i Norge også.

I et brev fra Uvdal i Numedal datofestet i 1488 nevnes taraldsmesse som en dag i kalenderen, det samme i et brev fra Brunkeberg i 1467 og Seljord i 1586. Messedagen var 12. februar.⁴² Utgangspunktet for denne helgendyrkelsen kan ha vært Seljord, der tradisjonen rundt den hellige Tarald var sterk også i senere tid, og der en steinkirke var viet til ham. Vi vet ikke hva slags person denne Tarald opprinnelig har vært.

Det fortelles om en Tollef Sal i Tessungdalen i Tinn, den første som bosatte seg i denne sidedalen. Han ble lagt i en eikekiste etter sin død, og den ble hengt opp i to jernlenker i en hytte. Mannen fikk sin egen festdag – Tollefsvake – og bøndene samlet seg i hytta og sang

salmer, dette skal ha pågått helt frem til slutten av 1600-tallet.⁴³

En annen side av helgendyrkelsen er lokale varianter og tolkninger av feiringen til kjente helgener. Fra Eidsborg omtales det et ritual på 1700-tallet med opphav i middelalderen. Etter messen om kvelden sankthans ble det båret ut en statue av helgenen Nicolaus, han de kalte Nikuls i Eidsborg. De gikk tre ganger rundt tjernet nedenfor kirken, og dersom helgenen svettet, ble det et godt år. Og de som smurte seg med svetten, kunne bli helbredet. Utgangspunktet er trolig den væsken som fremdeles utsondres fra graven til den hellige Nicolaus i Bari i Italia – den som kalles manna – og at man mente det samme mirakelet kunne skje med statuen i Eidsborg. Det er også typisk at dette skjer ved sankthans, da alle krefter skulle være spesielt sterke. Gamle folkefester i bygdene ble gjerne knyttet sammen med helgenene i kirkene.⁴⁴

SENMIDDELALDEREN.

EKSEMPELET NESLAND

Den vesle stavkirken på Nesland i Vinje var viet til St. Olav og korset av biskop Paul på Hamar i 1242, og selv om kirken var svært liten – 30 kvadratmeter – var det flere altere og et aktivt liturgisk liv der, kanskje hver eneste dag. Alle de små kirkene i Telemark hadde sin egen prest før svartedauden.⁴⁵

Tar vi turen til Nesland i år 1450, møter vi en helt annen virkelighet enn 100 år tidligere. Nå har én prest ansvaret for fire kirker: Vinje, Rauland, Grungedal og Nesland. Kirken med det daglige liturgiske livet var blitt til et sted det sjelden var messe.

Bakgrunnen er svartedauden og de påfølgende pestepidemiene. Prestene skulle gi alle døende den siste olje, skriftemål og nattverd og må ha blitt massivt eksponert for smitte. Det kommer forskrifter som sier det er greit at en enkelt prest kan betjene både tre og fire sognekirker. I Øvre Telemark ble tallet enda høyere.

På slutten av 1400-tallet hører vi om en prest i Vinje som må betjene ikke mindre enn åtte kirker.⁴⁶ Vi kan også se at det ikke lenger er korbredre fra Hamar som er proster i området, men at posten nå innehas av en av de lokale prestene.⁴⁷ Antagelig er prestegjeldene blitt for fattige til å gi underhold til en prost med tilhold på Hamar. I Nedre Telemark ser det ut til at prestedekningen var bedre, og det var fremdeles slik at en av kannikene i Oslo var prost i Gjerpen.⁴⁸

Kanskje kunne det derfor være vanskelig å komme seg inn i Nesland kirke på 1400-tallet. Men vi kan også tenke oss at de lokale kirkevergene styrte tilgangen til kirken, og at den ble brukt aktivt av lokalbefolkningen selv om det ikke var noen prest til stede, og at dette kan ha ført til en rekke mer folkelige skikker og ritualer både inni og utenfor kirken.

Inne i kirken på Nesland var det også kommet forandringer fra år 1300 til 1400. Mellom skipet og koret i kirkene, over korbuen, hang det de fleste steder et krusifiks, symbolet på koblingen mellom det menneskelige i skipet og det himmelske i koret.

Rundt 1150 hadde krusifiksene i Norge en konge med krone som formelig strutter av energi. Dette er krigerkongen som har bekjempet døden, slik Jesus – eller Kvitekrist – ble forkynt i Norge og Telemark i kristningstiden. Det finnes ingen bevarte krusifikser fra Telemark som er så gamle. Men på eksemplaret fra Skafså stavkirke fra ca. 1200 ser vi noe av det samme: en mann med kongekrone på hodet som mer står enn henger på korset. Forflytter vi oss til Åmotsdal og krusifikset der fra ca. 1240, ser vi fremdeles en Jesus med kongekrone og parallelle føtter, men nå biker hodet mer over mot siden, og han henger mer med bøyde armer på korset. Dette har å gjøre med en overgang fra romansk til gotisk stil innen skulpturkunsten og en mer realistisk fremstillingsform, men ikke bare det.

I hele kirkens lære ble det på 1200- og 1300-tallet sterkere fokus på den enkeltes synd og lidelse og på den boten og straffen

som ble pålagt hver enkelt. I stedet for å se den seirende kongen ved inngangen til koret skulle folk nå identifisere seg med mennesket Jesus og hans lidelser for menneskenes mange synder. Og tar vi oss videre til stavkirken i Veum i Fyresdal og krusifikset fra ca. 1300 som hang der, ser vi ganske store endringer: Kongekronen er byttet ut med en tornekrone, hodet henger slapt fremover og til siden, og beina krysser hverandre som et symbol på døden.

Inne i Nesland kirke ble det nye kristusynet fremhevet til det ekstreme: Over korbuen hang det et krusifiks laget en gang på 1300-tallet. Her er det ikke mye igjen av den seirende kongen fra 1100-tallet. Vi ser en avmagret skikkelse med tornekrone som har vridt seg i smerte før døden har inntruffet, en mann som har stivnet i en grotesk positur. Folk skulle virkelig få føle lidelsene på kroppen og kanskje ta innover seg den renselsen de selv skulle igjennom etter døden.

Læren om skjærsilden var blitt offisielt vedtatt av den katolske kirken på 1200-tallet. Det fantes et sted og en vei for renselse hver enkelt sjel måtte gjennom før en kunne slippe inn i himmelen. Samtidig ble det i

HELGENENE inngikk i lokale ritualer over hele Telemark. I Eidsborg bar de ut statuen av St. Nikolaus i middelalderen og helt fram til 1700-tallet. Bildet viser da ritualet ble rekonstruert ved jonsok i 2003.

Foto: Leif Jamtveit / Vest-Telemark Museum

KRUSIFIKSET fra Nesland stavkirke. En lidende Kristus fra 1300-tallet.
Foto: Ingolf Endresen

økende grad praktisert at kirkelige ritualer kunne begrense oppholdet i dette purgatoriet.

Dersom vi i år 1400 hadde bøyd oss ned og sett på en av bjelkene ved inngangen til koret i Nesland kirke, ville vi sett en runeinnskrift som sier at presten må huske å be for sjelen til ett av de avdøde sognebarna på en spesiell dag. Folk gav store gaver til den lokale kirken for at prestene der skulle be for deres sjel, noe man mente ville kutte ned dagene i skjærsilden.⁴⁹

Reiste de på pilegrimsreiser til steder som Roma og Nidaros, kunne de få kuttet opphol-

det i purgatoriet med flere tusen dager. De sporene vi har etter at folk fra Telemark har reist på pilegrimsreise, er nettopp fra 1300- og 1400-tallet. I Nesland kirke har det blitt funnet et pilegrimsmerke fra rundt år 1400 med motiv fra Vadstena i Sverige.⁵⁰ En lokal bonde på Nesland kan ha tatt veien til fots dit og tatt med seg merket tilbake til sin lokale kirke, og som bevis på sitt store offer og sin gevinst kan han ha gitt det til kirken.

FÆRRE KIRKER OG LITE NY KUNST

Rundt 60 av kirkene vi kjenner fra Telemark, ble bygd innenfor tidsrommet 1180 til 1300. Det vil si at det ble bygd en ny kirke annethvert år. I 1369 brant kirken i Tuddal. Allerede året etter reiste de en ny stavkirke. Dette var den siste kirken vi kjenner, som ble bygd i Telemark i middelalderen. Også denne kirken fikk portaler med vinranker, drager og løver. Men utførelsen her er så klønete at man får følelsen av at hele miljøet som skapte de flotte portalene er borte, og at de nå bare prøver å etterligne fortidens prakt.

Det er i det hele tatt lite kunst som er bevart i perioden fra 1350 til reformasjonen kom i 1537. Det finnes en del dekorasjoner av skip i steinkirkene i Seljord og Siljan, men heller ikke dette kommer i nærheten av den kirkedekoren vi kjenner fra rundt år 1300.

Det virker også som flere kirkesteder har gått ut av bruk, og at kirker har blitt revet eller bare har forfalt på 1400-tallet. Vi begynte med stolpekirkene som ble bygd på Faret på 1100-tallet. Den andre stolpekirken stod der gjennom hele 1300-tallet med et gravfelt avgrenset med en grøft rundt. Men så skjer det noe rundt år 1400, da blir grøfta rundt gravplassen fylt igjen, og de slutter å begrave folk på stedet. Omkring år 1500 kan man se at det ikke står noen kirke der lenger i det hele tatt. Og det hele ligger skjult frem til man tilfeldigvis skal bygge et sykehus på det samme stedet i 2001, gjennomfører ruti-

PÅ 1600- OG 1700-TALLET forsvant de fleste av stavkirkene. I stedet ble det bygd nye, laftede kirker. Kirkebyggeren Jarand Rønjom fra Åmotsdal var en mester i denne kunsten og bygde kirker både i Åmotsdal, Rauland og Vinje. Bildet viser korskirken i Vinje, bygd i 1796.

Foto: Jan Holm

nemessige arkeologiske undersøkelser og finner kirkene bygd på 1000- og 1100-tallet.

Det kan skjule seg et ganske stort landskap med kirker i Telemark som har forsvunnet mellom 1350 og 1537. Noe annet som slår en, er hvor tilfeldig det er at vi for eksempel kjenner kapellet til den lokale helgenen Tove, som bare nevnes i en bisetning i et brev.

UT AV MIDDELALDEREN MED DYP RELIGIØSITET

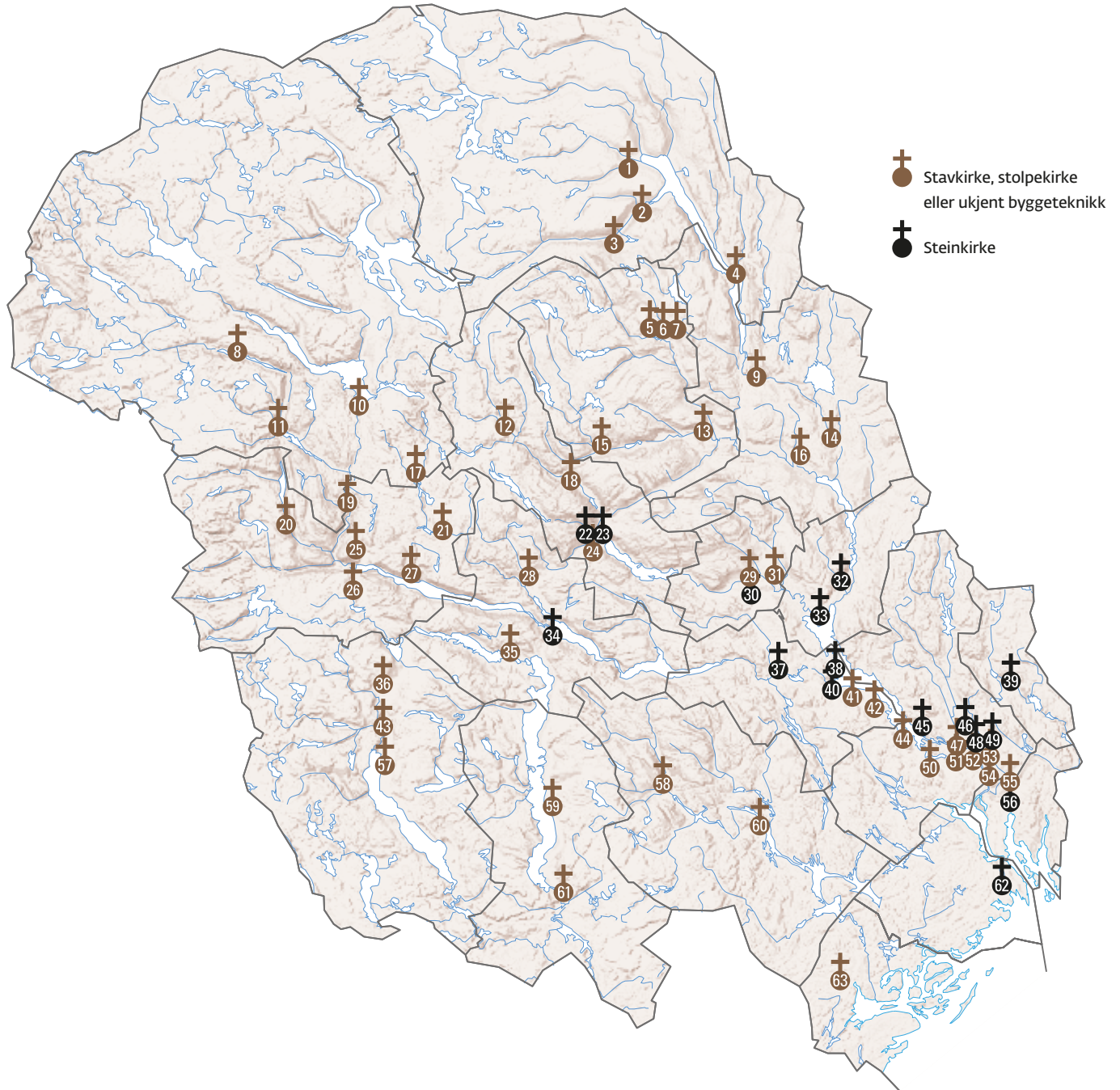
Det er ikke sikkert færre kirker og prester og at det kom lite ny kirkekunst, betyr at de katolske skikkene og folks forhold til sine lokale kirker egentlig var svekket. Rett nok klager biskop Øystein i sitt brev til Øvre Telemark i 1395 fælt over både den moralske og religiøse tilstanden i området, men mye av dette kan bunne i uenighet om hvordan skatter, avgifter og lignende skal organiseres, og dessuten kan det hende en biskop på

1100- eller 1200-tallet hadde vært like misfornøyd, dersom vi hadde hatt noe slikt brev fra de periodene.

Det er også vanskelig å måle religiøsiteten og kirkekulturen i Telemark opp mot eventuell motstand mot det som skjer under reformasjonen. Over hele Telemark ser vi at det er de gamle katolske prestene som får fortsette i tjenesten.⁵¹ Og kongen kommer med en forordning om at man i første omgang ikke skal endre på ritualene på landsbygda i Norge, nettopp for å forhindre oppstandelse.⁵²

Hopper vi frem til 1590-tallet og leser Jens Nilssons visitasopptegetninger, ser vi at kirkene stort sett har blitt fornyet med prekestoler, benker og nytt luthersk inventar. Men vi ser også at han mange steder i Telemark klager over de katolske skikkene folk holder fast ved, og som de til dels må ha presset prestene til å gjennomføre. Mye tyder på at den katolske kirkekulturen fremdeles var solid forankret i folkedypet i Telemark.⁵³ ✧

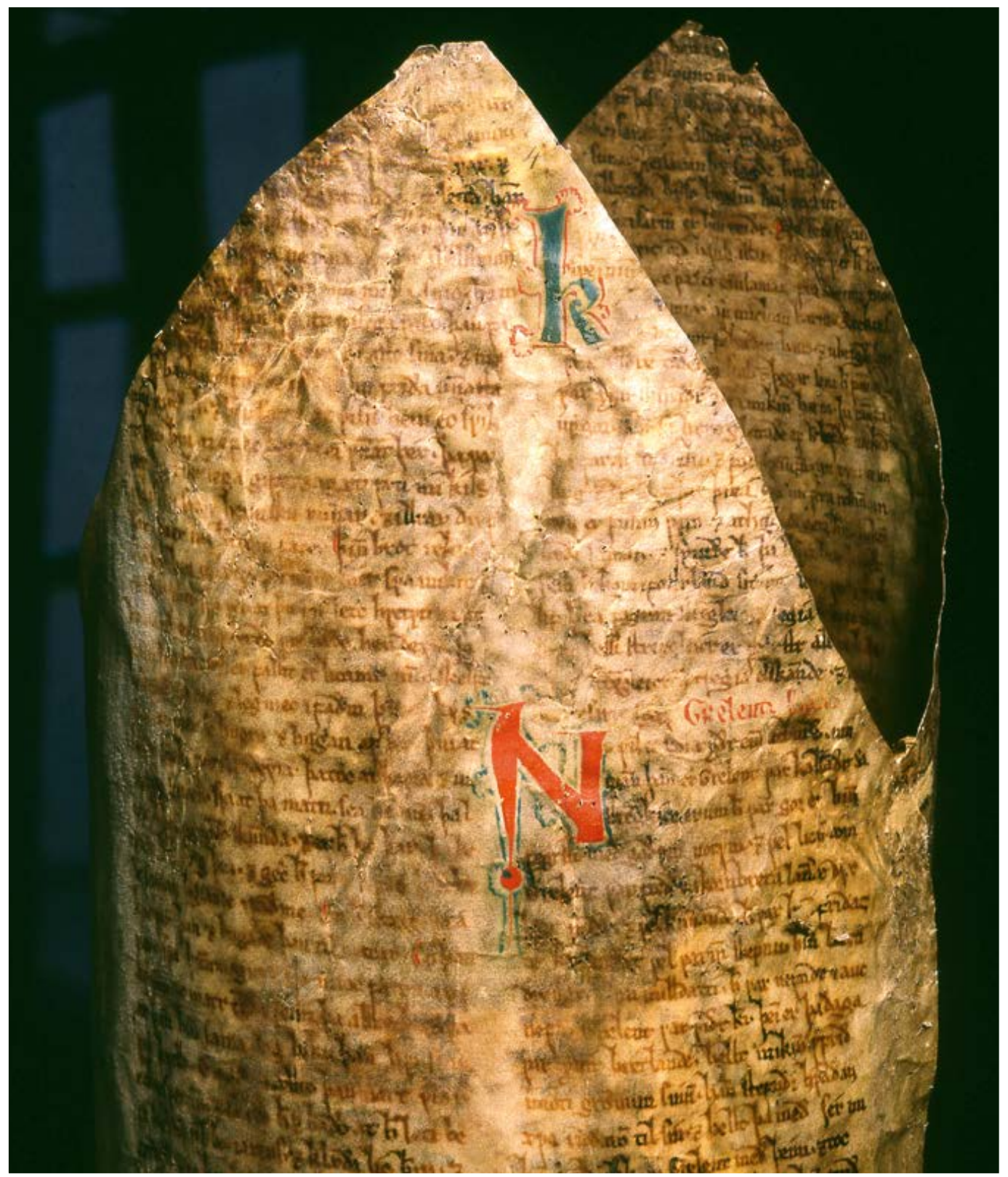
KIRKER I MIDDELALDERENS TELEMARKE

Vi har sikker kunnskap om 63 kirker fra middelalderen i Telemark: 15 steinkirker, 38 stavkirker, 3 stolpekirker (forløper til stavkirkene), 1 kirke i en hule og 6 kirker vi ikke kjenner byggeteknikken til. Trolig har det vært bygget langt flere kirker enn dette mellom år 1000 og reformasjonen i 1537.

1. **Atrå.** Enskipet stavkirke. Datert 1161–1189. Revet i 1839.
53. **Ballestad.** Omtalt i biskop Eysteins jordebok fra ca. 1390.
62. **Bamble.** Steinkirke. Datert ca. 1170. Viet St. Olav. Står som ruin.
55. **Borgestad.** Ukjent kirketype. Omtalt i biskop Eysteins jordebok fra ca. 1390. «Prestene på Borgestad» nevnes i et brev fra 1333.
28. **Brunkeberg.** Stavkirke med midtmast. Ukjent alder. Revet ca. 1790.
29. **Bø I.** Stolpekirke. Revet ca. 1150.
30. **Bø II.** Steinkirke. Datert ca. 1180. Viet St. Olav. Står fremdeles.
3. **Dal.** Enskipet stavkirke. Datert ca. 1250. Revet i 1775.
60. **Drangedal.** Stavkirke. Omtalt i biskop Eysteins jordebok fra ca. 1390. Revet ca. 1780.
56. **Eidanger.** Steinkirke. Datert ca. 1180. Viet Sta. Maria. Står fremdeles.
25. **Eidsborg.** Stavkirke. Datert 1270–1300. Står fremdeles.
47. **Faret I.** Stolpekirke. Datert 1010–1040. Revet på 1100-tallet.
51. **Faret II.** Stolpekirke. Datert til 1100-tallet. Revet på 1400-tallet.
41. **Fen.** Stavkirke. Omtalt i biskop Eysteins jordebok fra ca. 1390. Viet St. Mikael.
18. **Flatdal.** Stavkirke. Revet før 1654.
31. **Gåra.** Enskipet stavkirke. Viet St. Maria. Revet i 1850.
52. **Gimsøy.** Ukjent type. Ca. 1150. Revet/falt ned på 1500-tallet.
46. **Gjerpen.** Steinkirke. Datert ca. 1190. Viet St. Peter og St. Paulus.
9. **Gransherad.** Enskipet stavkirke. Datert til 1300–1350. Revet i 1852.
8. **Grungedal.** Ukjent kirketype. Omtales i følge A.J. Wille i et pergament fra 1567.
16. **Heddal.** Søylestavkirke. Datert 1250–1300. Viet St. Maria. Står fremdeles.
43. **Hegglund.** Enskipet stavkirke. Ukjent alder. Revet i 1671.
42. **Helgen.** Stavkirke. Ukjent alder. Viet St. Olav. Revet i 1735.
15. **Hjartdal.** Søylestavkirke. Ukjent alder. Revet før 1809.
40. **Holla.** Steinkirke. Datert til ca. 1190. Viet Sta. Maria. Står som ruin.
4. **Hovin.** Trolig stavkirke. Ukjent alder. Revet 1760.
21. **Høydalsmo.** Enskipet stavkirke. Den er nevnt i et brev i 1308. Revet/falt sammen i 1785.
49. **Kapittelberget.** Steinkirke. Datert ca. 1140. Trolig viet St. Mikael. Står som ruin.
54. **Klyve.** Ukjent kirketype. Omtalt i biskop Eysteins jordebok fra ca. 1390. Viet Sta. Margareta. Ukjent når kirkestedet ble nedlagt.
24. **Kovedølen.** Lå i Seljord. Stavkirke. Omtalt i Jens Nilssøns visitasbøker på 1590-tallet. Viet St. Laurentius. Ukjent når kirkestedet ble nedlagt.
34. **Kviteseid.** Steinkirke. Datert ca. 1260. Står fremdeles.
14. **Lisleherad.** Enskipet stavkirke. Datert 1300–1350. Revet i 1873.
37. **Lunde.** Steinkirke. Datert ca. 1200. Viet døperen Johannes. Revet i 1870.
27. **Lårdal.** Enskipet stavkirke. Kormaling fra ca. 1300 bevart. Revet i 1684.
45. **Mikaelskirken.** Fjellhule på østsiden av Nordsjø brukt til kirke. Vigslet som kirke frem til 1537. Omtalt i biskop Eysteins jordebok fra ca. 1390.
20. **Mo.** Enskipet stavkirke. Kirkens prest nevnt i 1342. Revet i 1838.
57. **Moland.** Enskipet stavkirke. Kirken er nevnt i 1342. Revet i 1665.
2. **Mæl.** Enskipet stavkirke. Nevnt i brev fra 1358. Revet 1836–1838.
44. **Mælum.** Enskipet stavkirke. Datert ca. 1250. Revet i 1728.
33. **Nes.** Steinkirke. Datert 1180–1200. Viet St. Peter og St. Paulus. Står fremdeles.
19. **Nesland.** Enskipet stavkirke. Datert 1242. Viet Korset og St. Olav. Revet 1847.
59. **Nissedal (Tveit).** Søylestavkirke. Kirken er nevnt i 1371. Revet i 1762.
10. **Rauland.** Stavkirke. Ukjent alder. Revet i 1808.
38. **Romnes.** Steinkirke. Datert ca. 1200. Viet St. Laurentius. Står fremdeles.
63. **Sannidal.** Stavkirke. Datert 1200–1250. Viet St. Laurentius. Revet i 1771.
32. **Sauherad.** Steinkirke. Datert til ca. 1200. Viet St. Laurentius. Står fremdeles.
13. **Sauland.** Enskipet stavkirke. Datert til ca. 1180. Revet i 1860.
22. **Seljord.** Steinkirke. Datert til ca. 1200. Muligens viet St. Olav. Står fremdeles.
23. **Seljord II.** Steinkirke. Ukjent alder. Viet St. Tarald. Forfaller etter 1540.
39. **Siljan.** Steinkirke. Datert 1180–1200. Viet St. Mikael. Står fremdeles.
26. **Skafså.** Enskipet stavkirke. Ukjent alder. Revet 1829.
48. **Skien.** Steinkirke. Ukjent alder. Viet Sta. Maria. Revet i 1779.
50. **Solum.** Stavkirke. Nevnt i 1349. Viet Johannes døperen. Revet i 1765.
58. **Tørdal.** Enskipet stavkirke. Ukjent alder. Revet i 1748.
61. **Treungen.** Stavkirke. Ukjent alder. Revet i 1748.
5. **Tuddal I.** Stavkirke. Ukjent alder. Brent i 1369.
6. **Tuddal II.** Ukjent kirketype. Nevnt i 1369 som en kove til St. Tove.
7. **Tuddal III.** Enskipet stavkirke. Datert 1370. Revet i 1815.
36. **Veum.** Enskipet stavkirke. Datert ca. 1220. Revet i 1727.
11. **Vinje.** Søylestavkirke. Datert ca. 1190. Revet 1796.
35. **Vrådal (Roholt).** Stavkirke. Ukjent alder. Revet i 1668.
17. **Øyfell.** Enskipet stavkirke med midtstolpe. Datert ca. 1250. Revet i 1826.
12. **Åmotsdal.** Stavkirke. Ukjent alder. Revet i 1792.

SKRIFT PÅ VEGG OG SKINN

ELISABETH ARONSEN

Hvor utbredt var kjennskap til og bruk av skrift i middelalderens Telemark? Vi skal se på de ulike anvendelser og funksjoner skrift kunne ha. Som tittelen indikerer ble det skrevet på svært ulike materialer; skinn og senere papir men også tre-pinner, steiner, bein, metall og vegger. Som resten av folk i Norden hadde telemarkingene to skrifttyper å forholde seg til: runer og latinske bokstaver. Forholdet mellom disse er sentralt i kapittelet.

Fremstillingen er dels strukturert etter tema og dels etter kronologi med hovedvekt på det som regnes som norsk middelalder fra ca. 1050 og fram til reformasjonen i 1536. Mens runer var kjent i Telemark fra ca. 400-tallet gjorde de latinske bokstavene seg først gjeldende utover på 1000-tallet. På 1400-tallet ser det ut til at de latinske bokstavene var så godt som enerådende.

Kildegrunnet varierer veldig i omfang fra rundt 600 dokumenter, 58 runeinnskrifter, én hel bok og noen få fragmenter fra bøker som sannsynligvis stammer fra Telemark. Felles for alle kildefunn er at de representerer toppen av et «isfjell» som vi ikke vet størrelsen på. For å besvare spørsmålet innledningsvis må vi derfor også gå utenfor Telemark, til resten av Norge og Europa.

DE FØRSTE SPOR AV SKRIFT – FRAM TIL CA. 1050

Runeskrift oppstod en gang i løpet av de første hundreårene e.Kr. Sannsynligvis skjedde dette i Tyskland og likheten med de da allerede godt innarbeidede latinske bokstavene tilsier at det fant sted i skriftkyndig miljø.¹ Det er vanskelig å tidfeste når telemarkinger først ble kjent med skrift, men det må ha skjedd gjennom utenlandsreiser og ved kontakt med skriftbrukende innflyttere. De eldste funnene er hovedsakelig av runer. Ett unntak er mynten funnet i en jernaldergrav på Søndre Gunheim i Sauherad. Det er et ikke helt vellykket forsøk på å etterligne skriften på en romersk mynt (se Dørum).² Andre steder i landet har vikinger kommet hjem med bøker trolig mest pga de kostbare bokbindene men det har vi ikke eksempler på i Telemark.³ Den elegante latinske skriften med sine runde former ble hovedsakelig brukt til bøker og dokumenter på pergament (skinn) og ved hjelp av penn (oftest av gåsefjær) og blekk.⁴ Runer derimot var mer anvendelige.

Av de rundt 60 registrerte runefunn⁵ i Telemark er seks fra før år 800.⁶ Ingen har lange informative tekster. Det er et par mindre gjenstander: to identiske braktea-ter (amulett/mynt) fra Søtvet i Solum⁷ og en sølvspenne fra Bratsberg gård i Gjerpen, altså

SVÆRT LITE AV DE NORSKE MIDDELALDERBØKENE er bevart. Mye finnes fordi skinnen kunne gjenbrukes. Slik som her for å stive opp en biskopshatt. Arni Magnusson fant denne innmaten på Island i 1703. Siden mesteparten av håndskriftet ellers er intakt, vet vi at dette er fransk romantisk litteratur som kong Håkon Håkonsson (1217–1263) fikk oversatt (senere kalt «Strengelika»).
Foto: Den Arnemagnæanske Samling – AM 666 b 4to

begge i Nedre Telemark. Bratsbergspennens tekst forteller: «Jeg er runemesteren», mens teksten på Søtvetbrakteatene av de fleste tolkes som «den gule», hvilket jo passer godt på mynt av gull.⁸

Slike mindre gjenstander kan ha blitt importert, men de øvrige fire er steiner og derfor mest sannsynlig ristet av mennesker som bodde i Telemark. Tveitosteinen fra Dal i Tinn er den eneste fra Øvre Telemark. De øvrige er spredt over Nedre Telemark. Et hovedformål har vært å ære en avdød. Navnet ble gjerne ristet inn i genitivsform slik at vi forstår at det er hans stein, slik som *Wandaradas* på en stein fra Sauherad, som nå dessverre er tapt.⁹

Samtidig med overgangen til vikingtid ble futharken forenklet fra 24 til 16 tegn, sannsynligvis som følge av språkendring. Fra denne perioden (ca. 800–1050) har vi fire steiner. Alle er fra Øvre Telemark – én fra Skafså, mens de tre andre er fra Fyresdal herred: Moland, Veum og Fyresdal. Steinen fra Veum ble funnet ved den gamle kirken og har muli-

gens blitt brukt i en gapestokk, men teksten forteller oss bare at Gnup som var sønn av Torleiv, reiste steinen.¹⁰ Språket viser at den som ristet inn dette, var telemarking. Skeisteinen i Moland står på et sted som antas å være brukt til kappløp med hest, «skeid».¹¹

Innskriften er en lovbestemmelse som regulerte offentlig avstraffelse, som også fant sted på stevnet. Fastbundet til en trehest, «tremerr», skulle overtrederen sitte til spott og spe, men fikk altså lovbeskyttelse mot ytterligere pine påført av overivrige tilskuere.

Mest tekstrik er Skafsåhellen. Arngeirs sønner som stod for den har da også brukt to runekyndige til oppdraget. De ville hedre sin bror Tjodolv.¹² Fra steinen fra Berge i Fyresdal kan bare tydes ordet «sin».¹³ Resten av runefunnene er fra middelalderen, ca. 1050 og fram til ut på 1400-tallet. De fleste forskere regner at runer da gikk ut av allmenn bruk, men at noen tok opp igjen skikken etter reformasjonen.¹⁴

SKEISTEINEN ved Molandsmoen er en av sannsynligvis opprinnelig fire vendesteiner for hesteløp. Kun to er bevart til i dag, og den andre og mindre steinen mangler runene som gjør denne Skeisteinen så spesiell.

Illustrasjon: Runeinskripsjon N 160

/ Foto: Lars Veum

DET HELLEGE ORD VAR SKRIFTLIG

Kristendommen er i motsetning til den gamle gudelæren basert på skrift. Læren ble utviklet og spredt ved hjelp av skrift, og skriften ble spredt som følge av kristningen. Norsk bokproduksjon foregikk fra slutten av 1000-tallet i bispesetene, etter hvert også i klostrene som ble etablert utover 1100-tallet.¹⁶ I tillegg ble mange bøker importert fra utlandet.

Produksjon av bøker i middelalderen innebar å skrive av for hånd. En bok (*codex*) kunne bestå av ulike tekststykker av forskjellig opphav, alder og forfatter og med både religiøst og verdslig innhold.¹⁷ Hvert eksemplar var i motsetning til trykte bøker unikt og personlig. Det estetiske var viktig, det ble lagt stor flid i å få en vakker og ren skrift. De beste ser ut som de er trykket. I tillegg var de ofte fargerike. Sidene ble delt opp ved hjelp

av grafiske ornamenter og fargelagt uthevet første bokstav som ga leseren markører til å finne fram i teksten.¹⁸ De flotteste bøkene hadde bokomslag belagt med gull, elfenben og edelsteiner. Slike bøker var svært kostbare statussymbol for de få.¹⁹

Bibelen var naturlig nok viktigst, norrøne oversettelser av bibeltekster var sannsynligvis tilgjengelig allerede på 1100-tallet. Fra 1310 kunne telemarkinger med midler skaffe seg et eksemplar av *Stjórn* (Styreelse). Det var en forkortet utgave av Det gamle testamente, men inneholdt også bibelkommentarer.²⁰

De primære brukerne av håndskriftene var prestene ved de lokale sognekirkene som hadde ansvar for å undervise folk i den rette lære. Det var også i kirken at alle telemarkinger kom i kontakt med skrift. Her så de at presten brukte flere ulike bøker for å gjennomføre gudstjenesten.²¹ Det var mye å holde orden på. Hvilke sanger, bønner og tekster skulle leses og synges ved denne messen? (Se også Morten.)

De uforståelige latinske ordene og seremoniene som ledsaget dem, må ha blitt oppfattet som fremmedartede og mystiske. At de har gitt varig inntrykk, er trylleformularet «Hokus pokus filiokus» et godt eksempel på. Det stammer fra nattverden. Presten velsignet brødet med følgende ord: «Hoc est corpus» («Dette er ditt legeme»). Filiokus kommer fra trosbekjennelsens *Filioque* («og sønnen»).

Messen var på latin, men det ble også holdt en preken på morsmålet som enten var komponert av presten selv eller lest opp fra en prekensamling.²² Her kunne han hente ut passende eksempler på god oppførsel (eller det motsatte). På sine reiser i Telemark på 1800-tallet fikk Jørgen Moe høre en historie om et ektepar som hadde problemer med husfreden; djevelen prøvde å skape splid mellom dem. Moe fant det sannsynlig at denne muntlig bevarte historien stammet fra en slik prekensamling.²³

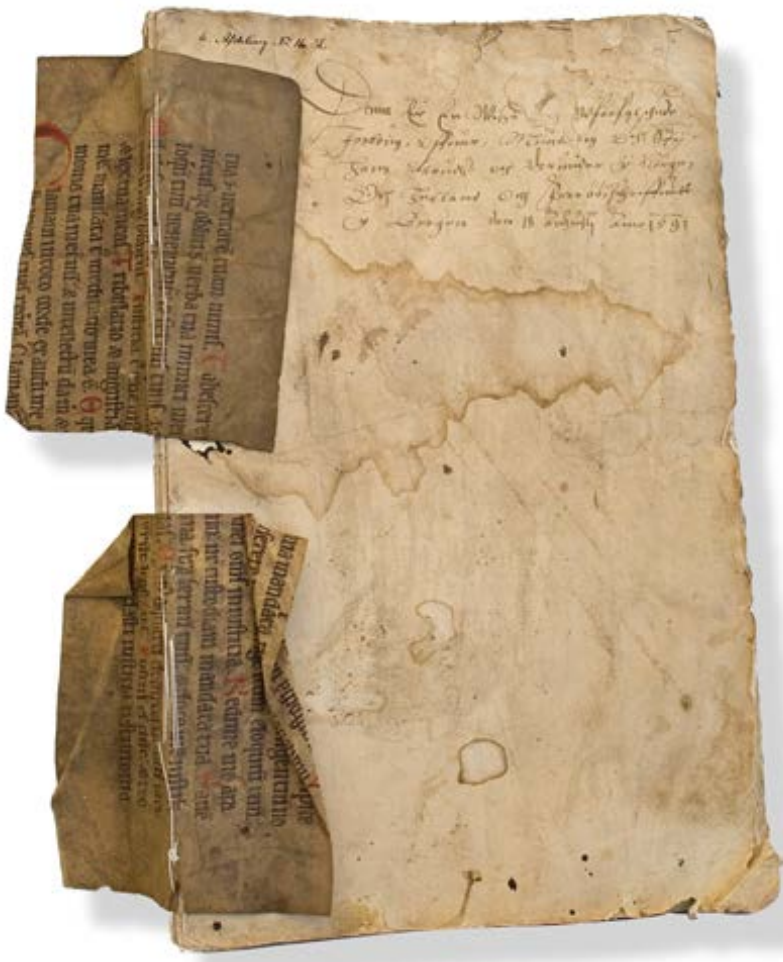

Dessverre ble ikke håndskrifter tatt særlig godt vare på i ettertid. Noen forsvant gjennom brann, mens andre ble ødelagt fordi de ble forbundet med den nå forhatte katolisismen. Allikevel er det mulig å danne seg et visst bilde av omfanget i middelalderen. Pergament er et robust materiale som kunne gjenbrukes, enten til å skrive på nytt ved å skrape bort det gamle, mye brukt i middelalderen, eller til nye formål som klær eller for å stive opp en bispehatt. På 1600-tallet var det vanlig å bruke enkeltsider splittet i to for å styrke innbundne papirregnskaper eller skattemister i margen. Vi har funnet mange slike rester også fra Telemark.²⁴

ET EKSEMPEL PÅ FANTASTISK BOKBIND i bøk med edelsteiner og gull. Det er fra Trier i Tyskland og produsert ca. 1140–1150. I dag er boka plassert i Victoria & Albert Museum i London.

Foto: Victoria & Albert Museum, London

HER SER VI TYDELIG
HVORDAN PERGAMENTET
ble sydd på for å styrke det
mer skjøre papiret. Dette
eksemplet er fra Trondheim.
Illustrasjon: NRA: Latin fragment
– In situ 4A 123 21 Pk 1,3 Munkeliv
og St. Hans 1591 / Foto: Åslaug
Ommundsen

RUNER OG LATINSKE BOKSTAVER – SIDE OM SIDE

Runer ble også en del av skriftkulturen knyttet til religion og kirke. Faktisk er flesteparten av de registrerte runene å finne i og ved kirkene, og mange er ristet av prester. Noen minner om tagging; «Aslacr prestr reit runar þessar» uttrykker mye av det samme som «Kilroy was here». ²⁶ Vi finner denne i Atrå kirke sammen med fire andre innskrifter (se Morten). Også gamle Bø kirke er rik på innskrifter. Her har noen også forsøkt seg på bokstaver. ²⁷ En av meldingene i runer er fra presten Martin, som slår fast for all tid at her er det han som rår over koret! (Andre tolkninger sier at han eier hele kirken.) ²⁸ En nå

tapt stein som opprinnelig var plassert i kirkemuren på gamle Veum kirke, tjente som gravstein for en av prestene. Det vet vi fordi teksten forteller oss at her hviler Peter prest. ²⁹

Folk i Vinje ble minnet om dramatikken fra borgerkrigstiden på 1100-tallet hver gang de gikk til kirke. På dørkarmen var disse bitre ordene fra kongsbroren ristet: «Sigurd Jarlsson rista disse runene laurdag etter bottofsmesse då han flydde hit og ikkje ville gå til forlik med Sverre, banemannen til faren og brørne sine.» ³⁰ I likhet med de geistlige behersket nok Sigurd også bokstaver, men her egnet runer seg best.

Det er også funnet innskrifter hjemme hos bøndene. På det antatt eldste bevarte verdslige trehuset i Norge, loftet Vindlaus, også kjent som Stålekleivloftet i Eidsborg (se Baklid), har Vestein gjort seg udødelig med en kort innskrift på frontveggen. ³¹

Innskriften på portalen på loftet fra Søndre Tveito gård i Hovin er dessverre så utvisket at den ikke lar seg tyde, men korset før og etter de tretti runestavene viser en form for beskyttelse. ³² Slike tjæremalte kors finner vi en del av på de bevarte gårdshusene. ³³ På et dørbeslag fra Snarteland i Fyresdal har smeden prøvd seg som runerister uten særlig hell, teksten er full av skrivefeil. ³⁴ På gården Nigard i Rauland valgte bonden Haki Bjørnson annerledes og satte en erfaren rister på jobben: Åsulv sørger for å ære seg selv, smeden Sveinn og Haki. Etter at jobben var gjort, leste han opp hva han hadde skrevet for de tilstedeværende. Dette foregikk 31. juli i 1325. ³⁵

I tillegg til disse mer permanente budskapene til ettertiden var runer godt egnet til korte meldinger på tilfeldige trebiter, bein og annet man hadde for hånden. Det kunne være merkelapper på varepartier, kjærlighetserklæringer, grovheter eller rene skriblerier. ³⁶ Der det bodde flest mennesker, i Bergen, Trondheim, Oslo og Tønsberg, er det ved utgravninger funnet til dels store mengder «runepinner». ³⁷ Selv om det er svært sannsynlig at også telemarkin-

DU MÅ TETT PÅ for å få øye på runeinnskriften på Vindlausloftet (se innfelt bilde), som nå står på Vest-Telemark Museum: «Desse runer riste Vestein. Heil både den som riste og likeins den som rår.»

Illustrasjon: Runeinskripsjon N 169
M / Foto: Christine Lier / Vest-Telemark Museum.
Innfelt bilde av runer: Jan Holm

gene brukte runer på denne måten, er det dessverre få slike bevart. Et unntak er treklossen noen kastet fra seg på 1100-tallet i Skien. De to tegnene kan tolkes som to runer eller én rune og én latinsk bokstav, muligens ment som et bumerke eller et forsøk på å skrive «Gud».³⁸

Utover i Bygde-Norge ellers er det gjort spredte funn, blant annet flere ved kirken i Lom. Blant annet inneholdt en avkuttet del av en spaserstokk et frieri til en kvinne som var bundet til en annen. Det ble trolig ristet i all hast (noe valg av materialet tyder på) rundt århundreskiftet 1200/1300.³⁹ Dette beviser at runer ble lest av begge kjønn!

Det var en arbeidsdeling mellom skriftformene, og de eksisterte side om side, slik som i kirken på søndagene. Presten messet

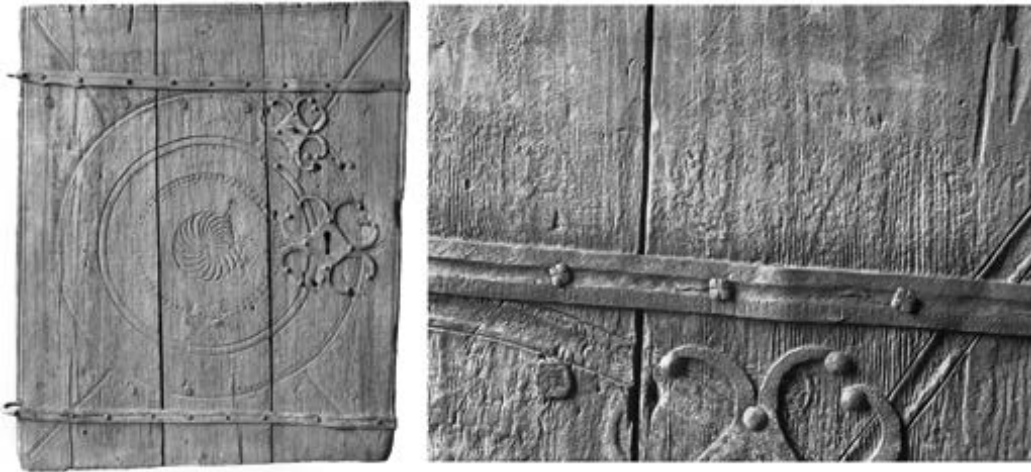
fra sine bøker med latinske bokstaver helt foran, mens et runebrev med en melding ble smuglest bakerst.

Lot en blikket fare mens en hørte på presten, var det også mulig å studere runeinnskrifter på veggene. I Nesland kirke kunne man enten lese den latinske innskriften på tavla ved koret eller få budskapet om at kirken var viet både til det hellige kors og St. Olav, på sitt eget språk i runer ved utgangsdøra.⁴⁰

LITTERATUR FOR FOLKET?

Norge var en del av et europeisk litteraturfelleskap som ikke skilte strengt mellom det verdslige og det religiøse. Fortellingene gikk fram og tilbake over landegrensener i mange varian-

DØR MED

RUNEINNSKRIFTER fra gården Rauland. Det står: «Hake Bjørnson eier meg. Svein Åsmundsson smidde meg. Åsulv (Åslov) ristet meg, og låste, neste onsdag etter olavsmesse i det sjette år (31. juli 1325, forfatterens anm.) av vår verdige herre Magnus, Norges konges, regjering.»

Foto: Louis Smestad / Kulturhistorisk museum

ter, innholdsmessig som språklig.⁴¹ Dette ser man i de islandske sagaene som i de yngste versjonene tydelig bærer preg av at skriveren har lest populære søreuropeiske romaner.⁴²

Hoffet var et viktig senter for import, produksjon, lesing og spredning av litteratur.⁴³ Kongespeilet fra 1275 ble antagelig skrevet for de to sønnene til Magnus Lagabøte. Skriftet er en kombinasjon av «skikk og bruk» og lærebok i geografi og naturfag. Leseren får blant annet vite at jorda er rund. Rådene var ment for og lest av en større krets enn de to kongssønnene, først og fremst adelen som jo skulle oppføre seg høvisk ved hoffet. Vi vet også at én storbonde noen hundreår senere eide et eksemplar.⁴⁴ Da kan den også tenkes spredt i slike kretser i Telemark.

Det var altså bøker å få tak i hvis man hadde midler og interesse. Kirker så vel som den enkelte prest hadde i tillegg til de religiøse også verdslige bøker i sine samlinger.

Nonnene på Gimsøy hadde nok et rikholdig bibliotek. Et nonnekloster på Island eide i 1397 førti liturgiske (religiøse) og tjue andre typer bøker.⁴⁵ Blant kongens tjenestemenn og i det øvre sjikt blant bøndene, gjerne de samme som ble utnevnt til lagrettemenn, har det vært bokeiere. Testamenter som er bevart fra andre kanter av landet, viser slike

samlinger, men dessverre er ingen testamenter bevart fra Telemark.⁴⁶ Selv om de langt fra var allemannseie, må vi også huske at hver bok nådde mange gjennom høytlesning.

PRODUSERTE TELEMARKEINGENE LITTERATUR SELV?

I gamle Bø kirke har en mann i kjærlighets-sorg ristet et lengre dikt med runer om sin håpløse kjærlighet til Gudrun og hvordan tilstanden frarøver ham sjeleroen.⁴⁸ Så mange andre diktere finner vi ikke spor av, og vi kjenner kun til to håndskrifter som telemarkinger kan ha stått bak.⁴⁹

Da Vinje kirke ble revet i 1796, dukket en unnselig liten bok fram i koret.

Var det en bok eieren hadde kvittet seg med fordi en slik bok var en byrde å eie?⁵⁰ Svartebøker var et kjent fenomen i middel-

DET ER OFTE FORSKJELLIGE

TOLKNINGER av innskrifter, og spesielt vanskelig er det hvis den som ristet, ikke helt visste hva han eller hun gjorde. Disse to tegnene på denne treklossen fra Skien kan være runer eller bokstaver, eventuelt en av hver. Det kan også være imitasjon av skrift.

Illustrasjon: Runeinskripsjon A 343 / Foto: Kulturhistorisk museum

PRESTEN SANG deler av messeteksten, og derfor ser vi ofte noter i messebøker.

Denne siden ble brukt av en fogd i Bratsberg len til å binde inn en skatteliste eller lignende for årene 1619–20.

Illustrasjon: NRA: Lat.fragm 29 Box

45 / Foto: Åslaug Ommundsen

alderen og faktisk knyttet til geistlige miljøer, også biskopen på Island hadde en slik.⁵¹ Boka er en notisbok slik studenter ved de europeiske universitetene brukte. Papiret er produsert i Frankrike eller Luxembourg rundt

1480.⁵² Vi vet ikke når boka kom til Telemark, og heller ikke om den da var ferdigskrevet, eller om noen av tekstene ble skrevet her. Det er mange bidragsytere, og tekstene er ført inn over en lang periode. Boka inneholder alt fra hymner til ære for jomfru Maria, legeråd og annet nyttig: Er hesten din litt ute av lage, gi den pulveriserte sneglehus i tre dager, så vil den forhåpentligvis trives. Hoster den, er det knust teglstein i havre, også i tre dager, som gjelder.⁵³ Har du problemer med å få folk til å tro på disse rådene, vil din evne til å overtale bedres ved å innta eggeplomme blandet med honning. Behandlingen kan om nødvendig gjentas.⁵⁴ Rundt 30 prosent av rådene inkluderer besvergelses og symbolske handlinger som forbindes med trolldom.⁵⁵

Det andre håndskriftet er nedskrevet rundt århundreskiftet 1400/1500. Det er en folie (bokside) midt inne i en bønnebok.

Skriftet har fått mye oppmerksomhet blant skrift- og språkspesialister. Innholdet er deler av balladen «Riddaren i hjorteham» på vestnorrønt.⁵⁶ Øverst på siden, som er en del slitt av elde, er det en latinsk tekst som kan tydes som at Mattis Nilsson fra Bjørnetveit ga denne bønneboka til Solum kirke.⁵⁷ En lagrettemann med dette navnet opptrer i til sammen fem brev i perioden 1481–1516.⁵⁸ Adressen hans fremkommer ikke i brevene. Det var heller ikke naturlig. Likevel er det på ingen måte usannsynlig at han var herren til den gamle storgården Bjørnetveit. Det er to som har skrevet på folien, så eksperter tror at en skriver har skrevet selve teksten, men at Mattis selv har skrevet dedikasjonen øverst. Hvor representative disse eksemplene er, kan vi vanskelig bedømme, men de viser at det både fantes kreativitet og interesse for å fremme litteratur. Nonnene på Gimsøy kan også ha drevet med avskrift i likhet med Birgitta i Munkeliv kloster i Bergen, som blant annet laget et psalter i 1450, selv om det helst var munkene som var kjent for slik virksomhet.⁵⁹

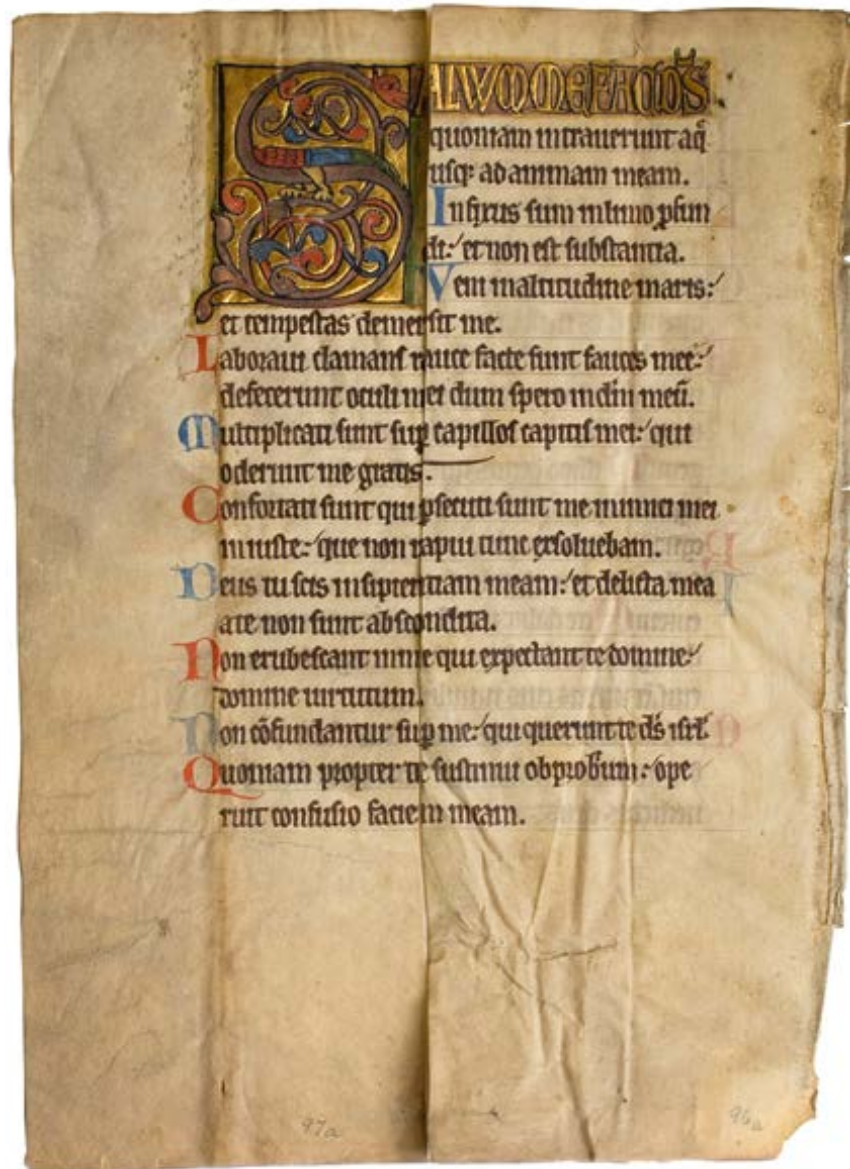
SKRIFT I ADMINISTRASJON

På 1100-tallet utviklet skrift seg som et viktig *administrativt* redskap. Arne Odd Johnsen hevder at skrift var «selve blodlegemene i det riksomspennende og godt sentraliserte administrasjonsnettets som utviklet seg i det norske samfunnslegemet i det 12. og 13. hundreåret». ⁶⁰

Kirkens administrasjon utgjorde en stor del av dette nettet, eller hierarkiet, som strakte seg fra paven ned til den vanlige prest. Det gikk en strøm av brev med informasjon og forespørsler oppover i systemet. Fra toppen kom forordninger og refs for overtredelser, anbefalingsbrev, brev som ga dispensasjon fra kirkelige lover, og utnevnelser til embeter og ombud. I 1407 ble Toke Nikolasson innsatt som prest i Gjerpen gjennom skriftlig ordre fra pave Gregorius XII. ⁶¹ I 1458 fikk Gransherad kirkesogn to nye ombudsmenn, og hamarbiskopen Gunnar Torgardsson formante menigheten om å betale det de skulle til disse. ⁶² Noen år senere tok oslobiskopen, også en Gunnar, i et tak for å få bygd opp Skiens kirke etter en brann. Han lokket borgerne med førti dagers syndsforlatelse hvis de bidro til gjenoppbygging med almisser eller gode gjeringer (altså penger eller dugnad). ⁶³ Slike brev fra biskop og konge til allmenheten ble lest opp i kirkene.

Kongemakten tok etter kirken og utviklet sin egen administrasjon ved hjelp av skrivere og kanslere hentet fra kirkeorganisasjonen. Skrift ble brukt i forbindelse med innsamling av skatter, bøter og jordleie. Lagmannen utnyttet ledig plass i lovboksamlingen sin og førte en gang på 1400-tallet opp en oversikt over jordegodset som lå til «logboker i Skido». ⁶⁴ Det var plass til litt «rettsadministrasjon» også. Hundre år senere laget daværende lagmann en liste over hvem som red til lagtinget i Skien. ⁶⁵

Biskop Øystein av Oslo samlet all informasjon om kirkegodset, inklusive Gimsøys,

i en bok («Raudeboka») fra 1390. Den tjente senere også som oppslagsverk for lagmannen i saker som omhandlet kirkegods. Det er noen få spredte spor igjen fra nonnenes virksomhet som godsforvaltere. For eksempel gir de en skriftlig kvittering i 1413 til fru Ingeborg Erlingsdatter som hadde samlet inn landskyld (jordleie) fra klostrets eiendom i «Nordlandende», mest sannsynlig Sogn. ⁶⁶

EN SIDE FRA ET PSALTER fra 1200–1225. Er dette blitt lest av en prest eller en nonne i Telemark i middelalderen? Mange av sidene fra det opprinnelige håndskriftet er gjenfunnet i Telemark (brukt i skattelister fra Bratsberg 1628–33).

Illustrasjon: NRA: Lat.fragm 96 / Foto: Åslaug Ommundsen

DET ER FLERE SOM har skrevet i denne tekstsamlingen. Det er ikke usannsynlig at det var en av prestene i Vinje som fikk samlet inn tekstene under studietiden i utlandet, før han og boka havnet i Vinje.

Illustrasjon: Vinjeboka (Oslo katedralskole) / Foto: Espen Høiland Amundsen

At kongen på 1500-tallet krevde skriftlig regnskap, og at det ikke var lønnsomt med uorden i disse, ser vi av klagebrevet fra fogd Peder i 1515. Han satt fengslet i Oslo og ba nå kongen om nåde fra den urimelige skriver Hans som hadde kommet så brått på ham i Skien. Som han forklarte, hadde han ikke rukket å summere bøkene sine, «ath iegh kunne ey gøre honum regenskap, ffor en iegh hadhe sommerith myne bøøker offwer».⁶⁷

DIPLOMER

Vi kjenner til rundt 600 diplomer (middelalderbrev) skrevet i Telemark inntil 1537.⁶⁸ Det eldste bevarte er fra 1303 av sysselmannen Tore Håkonsson.⁶⁹

Kun 6 prosent er datert før svartedauden. Det var sysselmann og lagmann, sammen med den lokale kirken, som var først ute, men bøndene fulgte opp utover i perioden. Dokumentasjon av eiendomsrett dominerer. Det forteller oss at dette var interessant

TRYKTE BØKER

Den første trykte boka i verden, en bibel, ble produsert i 1455 av Gutenberg i Tyskland. 27 år senere ble en bønnebok trykket i Danmark.⁴⁷ Etter hvert som boktrykking ble satt i system, førte det til en markant økning i produksjon

av bøker, slik at disse etter hvert ble mer tilgjengelige. Med reformasjonen oppstod også behov for å skifte ut religiøse bøker. Norge lå etter i utviklingen. Det første trykkeriet var en realitet så sent som i 1643 i Christiania, men

allerede i 1517 brukte erkebispesetet i Nidaros trykkerier i Paris og København for å gi ut sine liturgiske bøker. Vi kjenner dessverre ikke til omfanget av import av trykte bøker og hvor mange som fant veien til Telemark.

å skriftfeste, men også at det var viktig å bevare for ettertiden.

Diplomer er kjent som skinnbrev (pergament), og det til tross for at også papir kom i bruk utover på 1300- og 1400-tallet. Det eldste kjente norske papirbrevet er fra 1365. Det var en *vidisse* (bekreftet avskrift) av et brev fra kong Magnus VII,⁷⁰ mens det eldste bevarte telemarksbrevet på papir ble utstedt på Åmli i 1432.⁷¹ Papir var rimeligere enn pergament, men mindre holdbart.⁷² Det er med på å forklare hvorfor så få av dem er bevart.

Segl fungerte som signatur. De kongelige tjenestemenn, prester, lagrettemenn samt noen andre fra bondeklassen hadde stempel med egne merker. Seglene som ble til ved hjelp av smeltet voks, ble forbundet med brevet gjennom en remse av pergament på en slik måte at seglet ikke kunne gjenbrukes. Utstederne skrev vanligvis at de *hengte* sitt segl, f.eks. slik: «[...] hengevom mere okkar jnssigle fføre thetta breffwe».⁷³ Alternativt kunne også seglene påføres direkte på brevet, for de mer skjøre papirbrevene ble det oftest løsningen. Da het det at de trykket eller satte sitt segl: «thrykker jekk Math å innsegle»⁷⁴ eller «thai Sæther jekk mith insigle».⁷⁵ Det finnes unntak, også papirbrev kunne få påhengt segl.

En del norske diplomer er på latin, det dominerende skriftspråket i Europa. Hovedtyngden er imidlertid på norsk, selv om noen «pynter» med latinske fraser. Norge var tidligere ute enn våre naboer med å bruke morsmålet.⁷⁶ Alle «telemarksbrevene» før reformasjonen er på norsk, dvs. en stadig mer modernisert gammelnorsk påvirket av svensk og dansk.⁷⁷ Også tysk fikk innflytelse. Et eksempel på språkimport i talespråket er en drapssak fra Sauland 1489.⁷⁸ Lidvord skåler med Arne og bruker uttrykket: «got synth jw (ju)», altså et uskyldig «Gud signe deg» på nedertysk. Arne blir så provosert over bruken av utenlandsk språk at han tar til kniven, men ender selv med å miste livet i basketaket.

RIDDAREN I HJORTEHAM.

Det var en gang en ridder som prøvde å vinne den vakre jomfruen ved å kle seg ut som en hjort siden det var hennes yndlingsdyr. Det gikk bra en stund, men så ble han avslørt. Den stakkars frieren ble da lurt til å grave etter gullskatter, men fant bare gråstein og leire de stedene jomfruen pekte ut. Mens han slet, fulgte jomfruen med fra buret og spottet ham.

Illustrasjon: Faksimile fra Solberg, Olav «Ridderen i HjorteHam. En mellomalderballade fra Solum», i Telemark historie, 1990, s. 83

EIENDOMSRETT BLE SKRIFTFESTET

I 1482 etterspør fogd i Skienssysla, Herlaug Persson, hjemmelsbrev av en bonde som klaget på at presten hadde ført opp et uthus på eiendommen hans uten tillatelse. Bonden kunne framvise brev, og Herlaug tok saken.⁷⁹ Presten måtte finne seg i at uthuset ble fjernet. Eksemplet viser at det på denne tiden ble forventet at folk hadde skriftlig bevis for eiendomsrett. Slike brev hadde lang gyldighet, helt ut på 1700-tallet ble de godtatt som bevis i rettssaker.

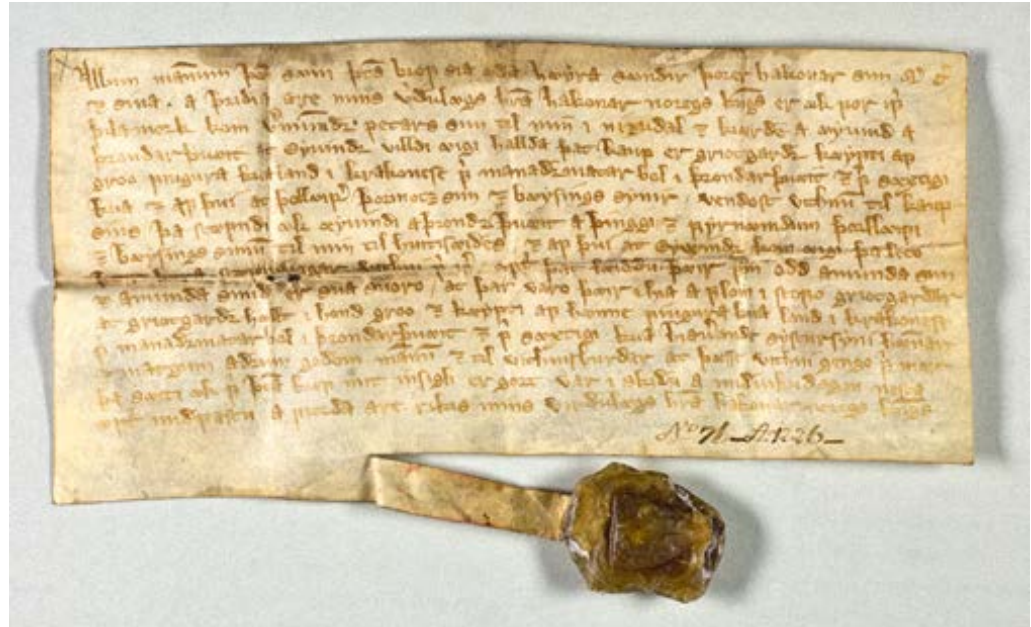
I 1274 da landsloven skulle skrives, syntes lovgiverne, deriblant den senere sysselmann i Skienssysla Tore Håkonsson, at alle «de avtaler menn gjør i forbindelse med giftermål og ved kjøp av jord eller gårder [...], skal begge parter gjøre brev etter sitt kjøp og avtale».⁸⁰

Allikevel er det først etter svartedauden at skrift til dette bruk ser ut til å ha fått innpass blant bøndene i Telemark. Det eldste «bondeavtalebrev» som vitner om en avtale der eiendom skifter eier og begge parter tilhører

SYSSELMANN TORE HÅKONSSON bevitner fra et provsopptak i en eiendomstvist. Vi ser at seglet hans er bevart og festet ved en seglremse som ganske enkelt er skåret ut av selve brevet. Brevet var verdifullt for eieren som nå for første gang hadde et skriftlig bevis for sin rett til eiendommen.

Illustrasjon: DN-I-95 – (RN-3-75)
20.mars 1303 i Skien / Riksarkivet

bondestanden, er fra 1366. Det kan kanskje skyldes folketapet. Folk har erfart at vitnene ikke var tilgjengelige da de trengtes i ettertid?

Hvor mange brev som ble utstedt i denne kategorien fram mot 1537, er selvsagt umulig å si. Vi vet jo heller ikke hvor mange slike transaksjoner som ble foretatt. Det er bare spredte rester, rundt 250 brev, altså 1,5 pr. år i gjennomsnitt. Tendensen er svakt økende med noen toppår. Det sier seg selv at statistikk ut fra et slikt tallmateriale er svært usikker. Allikevel er det mulig å se et visst geografisk mønster; etter 1450 har Øvre Telemark en høyere årlig andel enn Nedre Telemark.⁸¹ La oss se litt nærmere på hvordan ett av disse brevene kom til.

Den 13. juni 1481 møttes Nerid Toreson og Helge Aslaksson som avtalt på gården Tveiten i Tuddal. De hadde også bedt lagrettemennene Olaf Hergilsson og Thorkel Olafsson delta. Vi må regne med at det også var mange andre til stede.⁸²

Ollom monnom thæim ssom thetta breffwe ssier ællær hœra ssendher Olaff

Hærgiwlsson Thorghel Olafsson lagretis men q. g. ok sina mit worum a Tweithen miwighe dhagen nesst fføre Botholsswokho anno domini mo cd lxxx j ssaghom oc hørdhom a handher bandher thæira j millom Nerith Toresson ok Hælghe Asslaksson med ty sskylordhen at Nerith sselthe honom Helghe marka bool jardhar j Tion jsswdher ghardher ssom ligggar (j) Thwtdhal ssokne ffrivalsst oc hæim holt fføre hworiom manne. kendis tha Nerith han haffwer wppore ffyssta peningha oc øssta oc alt ther j millom øffther thy ssom jkoop thæira kom til ssandhæn hær om hængiom meer okkar jnssigle fføre thetta breffwe ssom giort waar dhægi oc are ssom fføre segir.

Brevet kan oversettes slik:

Alle som dette brev ser eller hører, sender Olaf Hergilsson og Thorkel Olafsson, lagrettemenn, Guds og sine hilsener. Vi var onsdag uken før bottolfsvake

år 1481 på Tveiten gård. Der så og hørte vi at Nerid Toreson og Helge Aslaksson tok hverandre i hendene og bekreftet at Nerid hadde solgt Helge ett markebol jord i gården søndre Kjønn som ligger i Tuddal sogn. Gården er helt uten heftelser. Nerid bekjentgjorde for alle menn at han hadde mottatt betalingen, både første, siste og avdragene imellom, siden de hadde avtalt kjøpet.

Brevet innledes med at Olaf og Thorkel hilser både på vegne av seg selv og Gud. Dette er en standard hilsen, «Quedio Guds ok sina», som de forkortet for enkelhets skyld. Så følger beskrivelsen av kjøpsobjektet og betalingen for det. Til slutt bekrefter lagrettemennene at seglene som henges på, er deres. Da selve brevet etter hvert var det eneste som kunne bevitne handelen, tjente seglene som en garanti for at brevet var ekte.

Brevet er åpent, til «alle», men i praksis var det de som senere hadde interesse av eiendomsrettene til Kjønn, som fikk tilgang til brevet. Det var forventet at noen av disse kunne lese selv, men de fleste var avhengig av å få det opplest. Frasen «ser eller hører» viser at dette var en selvfølgelighet.

MUNTlige FORMER LEVDE VIDERE

Kjøp av jord forekom selvfølgelig også før det ble vanlig å sette opp brev på det. Kjøpebrevet på Kjønn er et vitnebrev. Det vil si at de to lagrettemennene forteller om hva de har sett og hørt denne juidagen. Det er ikke tilfeldig at de var to; ordtaket om at «to er som ti, mens en er som ingen», stammer fra Gulatingssloven.⁸³ Loven sa også at man skal kjøpe med handarband (håndslag) og ha vitner på det.⁸⁴

Det var viktig at slike transaksjoner ble inngått på en skikkelig måte for å unngå uenighet senere. I førskriftlig tid var det offentligheten rundt avtaleinngåelsen som

sørget for legitimitet. Offentlighet var også en forutsetning for at handelen ble bevart i bygdehukommelsen over lengre tid. Det seremonielle i brevet er rester fra dette. Det var faste elementer: sted og tid dette foregår, navn på selger og kjøper, kjøpsobjektet og avtalevilkårene – *skilordene*,⁸⁵ og enigheten uttrykt gjennom håndtrykket.

De muntlige formkravene har gjennom den særnorske vitnebrevformen altså overlevd innføringen av skrift. Den motsatte måten å gjøre det på var at selgeren *erklærte* salget i brevet (dispositivt). Da var det brevet og ikke seremonien som gjorde salget vitterlig. Prinsippet om to vitner videreføres til dels. Selgeren sørger alltid for et brevvitne som beseglet sammen med ham. Litt forvirring var det. Ikke alle brevskriverne klarte å skille mellom formene og lot vitner stå for erklæringen eller selgeren vitne om hva han tidligere hadde erklært.⁸⁶

Eiendomsbrevene er resultat av en sterk muntlig kultur kombinert med en felleseuropeisk skrivetradisjon med klare regler for utforming av juridiske dokumenter. Det fantes til og med egne lærebøker, *Dictamen*, og man kunne bruke mønsterbrev.⁸⁷

HVEM SKREV BREVENE?

Lovgiverne i 1274 så for seg at lagmann, sýselsmann eller andre «gode menn» skulle besegle kjøpebrevene.⁸⁸ Gode menn var ansette bønder, og når vi ser på avtaler inngått mellom bønder (til sammen 249), er det klart at denne gruppen dominerer (kategoriene «lagrettemenn» og «menn uten tittel» samt «selgeren/annen avtalepart»). I 249 bondeavtalebrev fordeler de seg slik:

BREVUTSTEDERE AV BONDEAVTALEBREVENE⁸⁹

TJENESTEMENN	GEISTLIGE	LAGRETTE-MENN	MENN UTEN TITTEL	SELGEREN / ANNEN AVTALEPART
16	53	100	35	45

EIENDOMSBREV I
VITNEFORM om tre
markebol i Svalestuen
i Vinje. Det er nærmest
et mønsterbrev der alle
opplysninger er på plass: når,
hvor, hva og hvem og at alt
er betalt. Alle de tre seglene
fra lagrettemennene som
stod for brevet, er bevart.

Illustrasjon: DN-1-887 25.mars

1469 / Riksarkivet

Ved å besegle brevet gikk disse bøndene god for innholdet, og sannsynligvis var de aktive i utformingen, men var det de som førte pennen?

Arkivar Odd Sandaaker påviser samme håndskrift i 22 brev mellom 1515 og 1531.⁹⁰ Brevene kan ikke ha blitt skrevet av en av utstederne fordi ingen av disse deltok ved samtlige anledninger.⁹¹ Det er nærliggende å konkludere med at det her har vært en utenforstående «profesjonell» skriver som har skrevet mot betaling.⁹² Brevene er både vitnebrev, dispositive og mellomformer av disse. Da ingen angir sted for skriftfestningen, kan vi ikke si noe sikkert om bevegelsesmønsteret hans, men gårdene som omhandles, er i Telemark, Setesdal og Froland i Aust-Agder. Det er både ordinære salg og makeskifter (bytte av eiendom) i tillegg til arv og kvittering for private drapsbøter.

Vi vet ikke om han har hatt dette som heltidssyssel, eller om han «til daglig» var knyttet til en kirke, var fast skriver hos lagmann/sysselmann eller kanskje en bonde som skaffet seg ekstra inntekter på denne måten. Om bøndene fikk hjelp til selve nedskrivningen, kunne de allikevel være lesekyndige. De kunne også ha kunnskap om oppsett og formuleringer. Flere forskere mener at det i bondestanden på 1300-tallet var mange skriftkyndige.⁹³ Selve skrivningen som innebar håndtering av blekk og penn på kostbart materiale og kniv til forsiktig å skrape bort feil, var imidlertid mer å regne som et håndverk som naturlig nok ikke alle ga seg i kast med.

KORRESPONDANSE

Riktignok kalles diplomene også middelalderbrev, men de er mer sjelden ledd i en kor-

respondanse. At så få brev av denne typen er bevart, kan nok til dels forklares med at i motsetning til eiendomsbrevene var ikke slike brev nyttige i ettertid.⁹⁴

Små glimt av slik, nesten personlig, kommunikasjon får vi allikevel. I 1458 brukte man en rest av et 150 år gammelt brev til lagmann Vige for å feste segl på et nytt brev. Vi kan bare spekulere på historien bak den lille remsen. Åpningshilsenen «Ærede venn Vige lagmann sender R Guds og sin(e) hilsener», er det eneste vi har igjen. Brevet inneholdt kanskje en bønn om hjelp fra den mektige lagmannen?⁹⁵

Vi har et eksempel på private hilsningsformer anno 1482. Gisle fra Skien hilser sin svoger i Oslo med «Kæræ besynnerlig godæ ven» og avslutter med gode hilsener «om mange gode netter» til søsteren fra seg selv og hustruen. Brevet angår den uheldige Gunnulf Toraldsson som trenger hjelp til innpass hos biskopen i Oslo.⁹⁶ Hans avdøde arveonkel hadde forbrutt seg alvorlig slik at biskopen har nektet ham hvile i viet jord og konfiskert eiendommen. Gisle Stensson (senere fogd i syslet) sender ham derfor til sin svoger Pål i Oslo og utstyrer ham med et brev siden Pål neppe kjenner Gunnulf. Brevet er i motsetning til et eiendomsbrev forseglet og bare ment for svogeren. Utenpå står adressen:

Beskeden man Paall Tolfson
J Harals gardh
borgare i Oslo

Brevet redegjør for Gunnulfs problem, som her har fått status som brevviseren «breffuisæræ», og med en bønn om at Pål bistår ham. Hvordan gikk det med Gunnulf, fikk han arven sin? Derom tier dessverre kildene.

LAGMANNSDOMSTOLEN

I førskriftlig tid ble lovene overlevert fra generasjon til generasjon. En muntlig bevart lov

var under stadig og umerkelig endring. De eldste skriftfestede lovene var også muntlige i formen, med oppramsinger av enkeltforhold. Nyere lovtekster slår disse sammen i kategorier. Det kan tas til inntekt for at skrift øker evnen til abstrakt tenkning.

Lagmannen var den lovkyndige som kunne finne fram i loven, «skjære ut or (loven)», *orskurd* ble etter hvert synonymt med hans rettsavgjørelse eller dom. Anno 1300 het han Vige, og han og hans etterfølgere disponerte lov bøker, som vi har sett. I tillegg til landsloven ble også nyere lovbestemmelser føyd til.⁹⁷ At boka ble brukt, ser vi av flere domsbrev. Flere søkte lagmannen for å få vite hva lov boka sa om ulike forhold; spesielt vakte lovreglene rundt arv og odel besvær, men lagmannen kunne svare slik som i 1486: «Nw epter thy som lagboken vattar i fiordæ ærffid ath takæ skal fader broder arffuen fram fore syster dottern» (som lag boka vitner så skal fars bror arve før søsters datter).⁹⁸

Lov boka ble gjerne brukt som synonym på selve domstolen, og lagmannen opptrer på vegne av den: «a logbogkænæ vægnæ».⁹⁹ I 1432 dømmer lagmann Thorer Germundsson på vegne av lov boka en mann til å betale en mark i bot for ikke å ha møtt til stevne, «sagde ek til a logbokene vegne kongen mark j stefnefall [...]».¹⁰⁰ Lagmannen dømte stort sett i eiendomstvister der bevisførselen fra gammelt av var muntlig vitnemål.

MUNTLIGE BEVIS

Ifølge landsloven skulle grunnlaget for dommer være «gagnlige» ting.¹⁰¹ Selv om skriftfestning av eiendomssalg ble påbudt samtidig, er det kun muntlig bevisføring, *vitneprov*, i de bevarte domsbrevene fra før 1400 i Telemark.

Vitner sverger på bok (Bibelen). Falsk forklaring var risikofylt, ikke bare her på jorda, men også i neste liv.¹⁰² Svergingen ga lagmannens dom legitimitet, slik at han kunne

ET UVANLIG DOMSBREV.

Saken dreier seg om en pike som en prest sendte fra seg til Skien. De to som førte båten, vitner om dette. Mer om affæren får vi ikke vite. Prestens «kone» Bodil og Gjertrud «leiekone» lot være å stille som vitner og ble dømt for dette. Dette brevet, som er det nest eldste bevarte papirbrevet fra Telemark, har også sitt hengende segl i behold.

Illustrasjon: DN-3-713 14. april 1432
/ Riksarkivet

basere sin dom på deres vitnemål.: «Ok æftir þessom vitnum suornom ok bornom logs-agde ek [...].»¹⁰³ Sitatet er hentet fra en arvesak i 1342 ført for lagmann Tord. Partene har i lang tid prøvd å bli forlikt, men har gått fra sine forliksvtaler, og nå skal lagmannen skjære igjennom. Dette gjør han enkelt ved å stadfeste den løsningen som forliksmennene hadde kommet fram til. Kilden var de to vitnene framfor ham som sverget «at slik hadde framferden og løftene deres vært».

I dette tilfellet var det nok forholdsmessig kort avstand i tid og derfor greit for vitnene å huske. Andre konflikter strakte seg over flere generasjoner. I en strid om fiskerettigheter i Siljan i år 1400 leies det fram fire eldre, tre menn og en kvinne, som vitner.¹⁰⁴ To var over 60 og de to eldste over 80, en svært anselig alder på den tiden. I tillegg har lagmannen tatt opp vitneprov i bygda fra flere eldre menn som også har nedarvet kunnskap om hvem som hadde rett til dette fisket. Fra Gudbrandsdalen har vi et brev som vitner om hele 300 år gammel kunnskap.¹⁰⁵

SKRIFTLIGE BEVIS VINNER
SAKTE TERRENG

I 1408 kan den tapende part, Solve, legge fram et kjøpebrev, mens det er motparten uten brev, men med «levende» vitner som vinner fram.¹⁰⁶ Motpartens mange vitner hevder at Nordre Austad i Siljan har vært i familiens eie i lang tid inntil gården (bokstavelig talt) ble fraranet dem i 1350. Innholdet i Solves kjøpebrev blir, i motsetning til vitnenes utsagn, ikke referert i domsbrevet, og den angivelige selger blir bare presentert som «en mann». Brevet har dessuten en mangel som presiseres: Det har kun ett segl.

Solve har uten hell forsøkt å samle vitner som styrker hans sak, og dommerne ser ut til å ha større tro på motparten som har «levende vitner». Brevet hans var tydelig ikke tilstrekkelig som bevis i denne saken. Skyldes dette usikkerhet om hvordan en skulle bedømme skriftlig bevis eller mistanke om forfalskning? Vi har for lite informasjon til å svare på dette.

Noen få år senere, i 1413, taper en annen mann sin sak fordi han, som det står i doms-

brevet, verken hadde brev eller vitner: «hafde þær huarkse bref ædh(ær) vitni [...]»¹⁰⁷ Altså var bevisformene tilsynelatende likestilte i utgangspunktet. At brev defineres som bevis (skiel), ser vi av en sak i 1446: «[...] leto læsæ þet skiel [...]», altså de lot lese beviset eller på moderne norsk, de fikk beviset opplest.¹⁰⁸ I tillegg studerte de brevet fysisk «skodhadho». Motparten i denne saken hadde tidligere fremlagt falskt kjøpebrev med falske segl. Lagmannen var nok derfor ekstra på vakt etter dette.

Forfalskning forekom altså selv om det er lite omtalt i kildene på denne tiden. På 1500- og 1600-tallet ble det «produsert» en god del middelalderbrev som falske hjemmelsbevis.

I saken mellom Nicles och Torkel om eiendomsrett til fire skyldparter i gården Hellæberg i Gransherad i 1492 vinner Nicles. Han kan legge fram to brev som beviser hans rett til disse partene. Det ene bevitner at to parter var gitt hans far, mens det andre og nyere er et kjøpebrev som viser at han har kjøpt de to andre. Han blir tildømt eiendomsrett til alle fire, og Torkel som driver gården, blir dømt til å betale landskyld for disse.¹⁰⁹ Nicles viser storsinn ved å ettergi en fjerdedel av den erstatningen Torkel blir dømt å betale ham for urettmessig søksmål.

Det virker som om skriftlige bevis i seg selv blir godtatt og har blitt en del av hverdagen for lagmannen på denne tiden. Landslovens intensjon med skriftfesting av eiendomsoverføring har slått til.

HEVNDRAP TEMMET VED HJELP AV SKRIFT

Familie, slekt og ætt er viktigere dess mindre statsregulert et samfunn er. Drap blir gjengjeldt med hevndrap, som lett utvikler seg til feider mellom ættene. Skrift ble et viktig middel i å håndtere drap begått i affekt, slik at konflikten ikke utviklet seg videre.

Fra de nær 30 bevarte brev om provsopptak om drap som ble begått i Telemark mellom 1300 og 1537, har vi detaljerte skildringer av hvor de møttes, hva de sa til hverandre, og hvem som hugg eller stakk først og sist.¹¹⁰ Voldsomheten i handlingene står i kontrast til den effektive og nærmest byråkratiske måten det ble ryddet opp etterpå. Sysselmannen hadde en sentral rolle i å påse at konflikten stoppet med dette ene drapet. Slektene skulle forlikes ved hjelp av bøtebetaling. Samtidig skulle alle vite at kongen ikke godtok drap uten videre. Drapsmannen (det var ingen kvinner blant disse) måtte erstatte tapet av en av kongens undersåtter med boten «thegngilde» og betale for å få tilbake friheten, «fridkaup».

Alle disse drapsmennene hadde, i det minste offisielt, begått drapene «üfyrisyntju», dvs. i vanvare eller uforskyldt.¹¹¹ Det var alltid vitner til hendelsene, og drapsmannen erkjente drapet hos to «viglysingsvitner».¹¹² Det var folk som ikke selv hadde bevitnet drapet, og som ikke bodde lenger enn tre gårder unna åstedet.

Siden drap i utgangspunktet var ubotmålig og medførte fredløshet, måtte drapsmannen snarest mulig sørge for kongens grid (dvs. beskyttelse). Kongens kanselli hadde god erfaring med å skrive gridsbrev. Det ga midlertidig beskyttelse under forutsetning av at sysselmannen tok opp prov i saken i løpet av den tidsfristen brevet satte.¹¹³ Noen drapsmenn reiste nok selv til kanselliet for å få slike brev, men det er også sannsynlig at de lokale tjenestemennene spilte en rolle i å få brevet til Telemark.

Provet ble tatt opp i offentlighet, og provsbrevet som var helt essensielt for videre saksgang, starter med å henvise til gridsbrevet.¹¹⁴ De konkrete spørsmålene i gridsbrevet ble besvart med henvisning til «deres brev», altså ikke ulikt dagens offentlige forvaltning. Så ble viglysingsvitnene hørt før åstedsvitnene fortalte om selve drapshandlingen og hva som skjedde rett forut.

ET SALGSBREV fra selgeren Sølve Bjørnsson. Tre menn bevitner salget av parter av Hov og Mork i Lisleherad.

De henger sine segl ved siden av hans. Ett har senere forsvunnet. Vi kan merke oss en liten rest fra en latinsk håndskrift brukt som seglrem.

Illustrasjon: DN-10-499, februar 1526 / Riksarkivet

Provsbrevet ble sendt tilbake til kanseliet der gridsbrevet hadde blitt skrevet for under ett år siden. Kansleren leste det og avgjorde om drapsmannen skulle få landsvist, altså lov til fortsatt å være i landet (vista landet), og noterte bøtesummen bakpå. Provsbrevet med påskrift gikk så til «skri-vestua», der skriveren hadde alt han trengte for å skrive landsvistbrevet. Påsatt det riktige segl og knyttet sammen med provsbrevet ble brevet overbrakt drapsmannen. Med dette hadde drapsmannen skriftlig bevis på at han hadde rett til å «vista», dvs. være i landet.

Sysselmannen sørget for at bøkene ble innbetalt, og kvitterte drapsmannen skriftlig. Faren for hevndrap var ikke helt over,

skikken med å betale bot til den dreptes familie var fortsatt en viktig forutsetning for å opprette balanse, men det var kongemakten som satte premissene for dette. Mens alt det skriftlige hittil i prosessen karakteriseres av en høy grad av standardisering, skjedde bøteforliket og betalingen i litt ymse former. Som regel nøyde telemarksbøndene seg med et kvitteringsbrev når alt var betalt.

UTBREDELSE OG BETYDNING AV SKRIFTKULTUREN

Basert på mengden av bøker, dokumenter og runeinnskrifter vi kjenner til, kan vi slutte at det må ha vært en del lese- og skrivekyndige i Telemark i middelalderen.

De som ikke selv behersket skrift, ble også berørt gjennom andres skriftbruk og fordi de var en del av et samfunn som var på vei til å bli skriftbasert. Spesielt gjaldt dette religion og rettsliv, men også i forbindelse med innkreving av skatter og landskyld gjorde skrift seg gjeldende.

Muntlig fortellertradisjon hadde spilt og fortsatte å spille en viktig rolle, men litteratur med røtter fra til dels fjerne strøk fikk også innpass.

Forskning på skriftkultur er en forholdsvis ny disiplin innen historiefaget, og mange spørsmål venter på å bli stilt. Selv om kildene er kjent fra før, har man vært mest opptatt av hva de forteller (berettende kilder), og mindre hva de er i seg selv. Disse eldste kildene våre er levninger av en teknologi og ny måte å bevare, formidle og organisere på. At skrift fikk økende betydning for utviklingen av telemarksamfunnet, vil åpenbares i kapitlene som følger. *

AT HJEMMELSBREV VAR VIKTIGE, vitner flere funn og omtale av brevskrin på bondegårdene om. Dette er fra Tinn år 1300.

Foto: Norsk Folkemuseum

GAMMELT OG NYTT I STRID OG SAMVIRKE

Telemark 1500–1814

Øystein Rian

1500-tallet kom med uro og maktkamp. I 1502 ble det gjort et mislykket opprør mot det danske herredømmet i Norge. I åra 1502–1533 strammet kongene Hans, Kristian 2. og Fredrik 1. grepet om makten, og i 1534–1537 slo Kristian 3. ned all motstand. Skiensyssell fikk en forsmak på kongens seier i 1532 da den danske adelsmannen Peder Skram fikk lenet for sin innsats som kongens krigers. I 1537 rømte erkebiskop Olav Engelbrektsson fra Kristian 3.s hær. Dermed hadde kongen gjennomført et vedtak han og det danske riksrådet hadde gjort høsten 1536 om å legge Norge under Danmark, uten et eget norsk riksstyre. Kristian 3. avskaffet også den katolske kirken i Danmark og Norge og innførte en kongestyrt luthersk statskirke.

Kristian 2. og Fredrik 1. begynte i 1520-åra å konfiskere klostergoods. Dette rammet Gimsøy kloster, der nonnene ble sittende eiendomsløse. I 1537 tok Kristian 3. kontroll med alt kirkegoods, blant annet eiendommene til Hamar bispestol i Vest-Telemark. I Seljord og Fyresdal var det påvist sølv og kopper, og nå ville Kristian 3. etablere bergverk og gjøre Telemark til sitt Peru. Det møtte motstand, men kongen tvang gjennom viljen sin. De rikholdige kildene om denne affæren gir oss et innblikk i Telemark tidlig på 1500-tallet.

KONGENS BERGVERKSREVOLUSJON

Høsten 1537 sendte Kristian 3. to ekspediter fra Sachsen til Norge, og i april 1538 kom de tilbake med prøver på sølvfunn. Kongen rådførte seg mye med sin morbror, kurfyrst Johann Friedrich av Sachsen, og på hans anbefaling drog bergfunksjonæren Hans Glaser i august 1538 på befarings til Telemark og Sandsvær sammen med Kristian 3.s sekretær Antoni Bryske.² Om høsten drog Glaser tilbake Sachsen, der han rekrutterte folk og kjøpte inn utstyr. På reisen nordover fikk Glaser i juni 1539 et nyopprettet embete som bergmester for Norge. Driften av gruvene ble organisert i private selskap (*geverkskap*), med kongen og tyske interessenter som de største innskyterne. Glaser var i Telemark sommeren og høsten 1539, mens han vinteren og våren 1540 hentet mer utstyr og mannskap i Sachsen. Da han kom til København i begynnelsen av juni 1540, hadde stormskyene samlet seg over Telemark.³ Hva hadde skjedd?

Fra Mofossen i Gjerpen, nå Skien kommune, i 1808.

Illustrasjon: Maleri av Axel Otto Mörner / Foto: Tom Riis

å godta bergmennene. Men løftebrevet var uten segl, bergmennene ville ikke dra tilbake, og Peder Hanssøn hadde innkvartert dem i Oslo. Likevel anbefalte han kongen å satse på Telemark. Han fortalte at bergmennene hadde lyst på Gimsøy kloster, men Peder skrev at han selv gjerne ville ha det! Og endelig spurte han kongen om han ville gjeninnsette bergmennene med «weldig hand». Da burde Tord Rod (på Bergenhus) og Stig Bagge (lensherre på Lista) beordres til å rykke inn i Telemark. I tillegg trengtes soldater fra Danmark. De måtte innkvarteres i Oslo og ikke på landsbygda, for allmuen i Norge var ikke til å stole på.¹¹

I sin Seljord-beskrivelse gjengir Hans Jacob Wille et udatert brev fra Peder Hanssøn til kongen, et tidligere brev som har gått tapt, der han fortalte at han ville skrive til bøndene og undersøke om de ville tåle tolv eller flere bergmenn hos seg over vinteren. Videre fortalte han at ifølge en av prestene som pleide å kreve inn avgifter til biskopen, ville ikke bøndene gi kongen disse ytelsene, «forthi the haffue ingen bisp». I 27. mars-brevet skrev han at «myne presther ther inde, szom haffue beffalning paa bispens szager» på kongens vegne, hadde skrevet til ham, og Peder Hanssøn vedla da disse brevene.¹³

2. juni 1540 gav Kristian 3. ordre om full mobilisering i tre brev til Peder Hanssøn, Claus Bille (lensherre på Båhus) og Tord Rod på Bergenhus. Kongen var på Antvorskov slott, der den avsatte Hamar-bispen Mogens satt som fange.¹⁴ Peder Hanssøn og Claus Bille skulle rykke mot Telemark med så mye krigsfolk som de kunne stille, mens Rod skulle holde sine krigsfolk i beredskap ved grensa til Telemark og om nødvendig slutte seg til hovedstyrken der. Herrene skulle først prøve å få bøndene til å be om nåde med løfte om aldri å trosse kongen igjen. De hadde fullmakt til å ta allmuen til nåde hvis den utleverte tre–fire av lederne sine; lederne måtte avrettes, «saa att andre kunde spegle thennom theri udtii». Dessuten skulle bøndene betale bøter etter herrenes skjønn. Hvis de holdt fast ved opprøret sitt, skulle troppene rykke inn i Telemark og «mett weldug handt oc magt» innsette bergmesteren med sitt bergfolk. Da skulle allmuen straffes slik man burde straffe opprørske undersåtter, og herrene skulle advare telebøndene om at kongen ville «lade ødelegge thennem» så lenge det var én igjen, for han ville ikke tillate så ulydige undersåtter å bo i hans rike.¹⁵

Claus Bille fikk kongebrev om at innbyggerne på marsjruta Båhus–Oslo skulle sørge for skysshester og alt annet som troppene trengte. Fire mindre lensherrer i Oslofjordområdet skulle slutte seg til hovedstyrken med sine mannskap, og samme ordre fikk byene Oslo, Tønsberg og Skien. Videre ble allmuen på Østlandet (Akershus len) pålagt å være lydige mot Claus Bille og Peder Hanssøn. Ifølge et udatert notat i kanselliet skulle Peder Skram få ordre om å sende en ny fogd til Skiensyssel «thj then forstører bergverket som ther nu er». 14. august 1540 ble Skram selv erstattet som lensherre med Antoni Bryske, som også fikk Gimsøy kloster lagt til lenet.¹⁶

Bergmenn i arbeid. Arbeideren foran til høyre holder en storskaftet kilen mot berget. En kamerat slår kilen med en tung hammer.

Illustrasjon: Tresnitt i Kristian 3:s norske bergordning, trykt i Zwickau 1540 / Nasjonalbiblioteket

Peder Skram (1503–1581) førte kriger for en rekke danske konger. Han var lensherre over Skiensyssell 1532–1540 og 1566–1572, da lenet hadde skiftet navn til Bratsberg. Skram var i begge perioder opptatt på annet hold, og dette fraværet bidrog til at situasjonen kom ut av kontroll i 1540. På dette portrettet framstilles den gamle Skram som en from mann.

Illustrasjon: Kunstner ukjent (1571) / Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot / Foto: Kit Weiss

Forhandlingene med telemarkingene vinteren 1540 strandet på gjensidig mistillit, og nå ville Kristian 3. tukte bøndene til lydighet.¹⁷ Telebøndene strittet imot, og væpnet med økser, buer og piler samlet de seg i Ambjønndalen i Hjartdal i andre halvdel av juli. De kom fra fem prestegjeld som er navngitt i kildene: Seljord, Lårdal, Vinje, Hjartdal og Tinn og dessuten fra Vesterlen, dvs. Fyresdal, Nissedal, Kviteseid og Mo. Da lensherrene kom med troppene sine, skjønte telemarkingene at de var sjanseløse; de gikk med på å legge ned våpnene mot et løfte om å bli behandlet med lempe. Hva det innebar, kommer fram i en rapport fra Claus Bille til kongen 22. august. Her fortalte han om oppgjøret med bøndene i Skiensyssell fra 25. juli til 3. august 1540.¹⁸

Først ble det holdt to møter i Skien. 25. juli bestemte herrene at hver bonde i Vesterlen skulle bøte ei ku, en sau, et bismerpund (5 kilo) smør og fire dagers pliktarbeid til bergverket. 26. juli ble hver bonde i tre prestegjeld nær Skien pålagt å kjøre ett varelass for bergverket i to år. Disse bøndene hadde ikke vært i Ambjønndalen, men hadde trolig vist seg motvillige.

Hovedoppgjøret ble holdt i Hjartdal 3. august. Hardest straff rammet bøndene i to prestegjeld, trolig Seljord og Lårdal. Seksten menn (ikke navngitt) ble dømt til døden, fem av dem ble halshogd umiddelbart, den sjettede beholdt livet mot å være bøddel, mens de ti andre fikk kjøpe livet med en kjempebot på 1040 lodd sølv og en gard nær bergverket, mest sannsynlig Sundsbarm. Hver av de andre mennene i de to prestegjeldene måtte bøte ei ku, to sauer, ½ pund smør, ei tønne malt eller mel og to lodd sølv (en daler) – de som eide jord fire lodd sølv. Dessuten måtte hver voksen mann arbeide fire dager på bergverket, fordelt på 1540 og 1541. I de tre andre prestegjeldene, trolig Vinje, Hjartdal og Tinn, skulle hver mann bøte like mye matvarer som i Seljord og Lårdal. De slapp sølvboten, men ble pålagt samme pliktarbeidet. Ifølge Claus Bille ville summen av disse bøtene bli 1500 lodd sølv og 500 kyr – dessuten 1000 sauer og 500 tønner malt etter Sverre Steens beregning.¹⁹ Også etter 1540 var justisen hard. I et notat i påsken 1542 nevnte Glaser at en bonde fra Fjellgardane i Fyresdal hadde hengt seg i fengsel hos lensherre Antoni Bryske.²⁰

Bøndene i Seljord, Vinje, Tinn, Lårdal og Hjartdal samt Vesterlen måtte undertegne en forpliktelse til kongen: Etter å ha vært stevnet til tings for å få sin rettferdige straff «bekiende wy fattige mend oss att wy haffue werid forførd aff ondhe fører och ondhe stemplinger». De bønnfalt kongen om at han for Guds skyld ville se i nåde til dem for «wor store wanwittighedt och brøst» og ikke straffe for hardt. Med ære, liv og odel som innsats lovte de aldri mer å la seg finne i opprør eller annen utilbørlig atferd. Den som dristet seg til slikt, skulle for alltid ha tapt fe og fred, land og løsøre. Claus Bille og Peder Hanssøn hadde bebredet dem for at de ikke «skulde wildhe lidhe vore fogeder, lawmend eller leensmend her indhe hos oss, som andensteds wthy Norige». Slikt skulle det bli slutt på, de ville være lydige. Dessuten skulle de gi sine proster og prester de avgiftene de hadde plikt til å yte. De lovte også å holde veiene i stand og ikke

huse fredløse fra andre distrikt, men varsle fut og lensmann om dem. Brevet fra Vesterlen ble utstedt av 24 menn, brevet fra de fem prestegjeldene av 28, fem menn fra hvert prestegjeld samt prestene i Seljord, Hjartdal og Kviteseid.²¹

Bergverksfiasko

15. august 1540 vendte de tyske bergmennene tilbake til Telemark, forsterket med 54 som Glaser hadde med seg fra Sachsen. I 1542 hentet Glaser og en nytiltrådt administrator, Antoni Alnpeck, nye 94 bergmenn fra Tyskland. Med dem fulgte 14 koner og en del barn, dessuten kom 20 menn som fraktet blåsebelger og kvernsteiner. Alnpeck hentet 60 bergmenn i 1543, og året etter kom broren Aleksander med 40 menn, kvinner og barn. Ifølge Bjørn Ivar Berg kom mange tyskere i tillegg til denne offisielle rekrutteringen, i alt dreide det seg om minst 500; på det meste var mellom 300 og 400 mann i arbeid samtidig i Skiensyssell. De fleste var ungarer, men kvinner og barn var underregistrert. Noen tyskere døde, noen slo seg til, mens flertallet reiste tilbake til Tyskland.²² Det var få norske bergverksarbeidere; på Moisesberg i Fyresdal var de bare 10 prosent av arbeidsstyrken – 90 prosent var tyskere.²³

Mye ble gjort på Guldnes fra høsten 1540 og på Moisesberg i Fyresdal fra 1541. Nær kirkene i Seljord ble det bygd lagerhus for proviant som ble fraktet dit med skuter på Seljordsvatnet. På Guldnes ble det tidlig bygd hus for arbeiderne, mens boforholdene på Moisesberg var dårlige. Første smeltehytte stod ferdig på Guldnes sommeren 1541, på Moisesberg kom den i 1543. Kullhus, pukkverk, sag og mølle hørte også med. I Bamble ble Trakenberg gruver med sølvholdig blymalm satt i drift på Tråk i 1542, og på Herre kom ei seigerhytte for sluttbehandling av malmen. Gimsøy kloster ble brukt som sete for administrasjon, og i 1543 begynte de der å prege sølvdalere. Første kjente år for utvinning av jernmalm i Gjerpen er 1541, det ble bygd jernhytter der malmen ble smeltet, og i 1543 ble den første jernhammeren satt i drift på Fossum.²⁴

Mannsidealet i Telemark var den store, sterke mannen som ikke fryktet noen. Slik var han som løftet denne steinen, plassert ved Seljord kyrkje. Innskriften opplyser at «Denne steinen hev Sterke Nils 1722–1800 lyft. 570 kg». Jørund Telnes (1845–1892) skrev en diktsyklus om Sterke-Nils. Foto: Jan Holm

En skilling preget på Gimsøy kloster 1543. Adversen (forsida) har en framstilling av den norske løven, hentet fra det norske riksvåpenet. Reversen (baksida) opplyser at dette er «1 skilling danske».

Foto: Cecilie Authen / Telemark Museum

Bergverkslederne (se rammen) klarte ikke å skaffe nok mat. Våren 1542 skrev Peder Hanssøn til kongen at bergmennene trengte mel, malt, fleisk, erter og annet som ikke kunne fås i Norge, for dette var et hardt land med lang vinter.²⁹ De tyske bergmennene dannet lauget *Knappschaft* og klaget flere ganger over mangelen på lønn og mat, høye priser og dårlige boforhold.³⁰ 10. august 1542 skrev Antoni Bryske til kongens kansler at arbeiderne på Moisesberg hadde vært uten brød i tolv dager. De hadde truet ham, Alnpeck og Glaser på livet og kom snart til å rømme ned til Skien.³¹ Sommeren 1544 rømte alle fra Moisesberg til Sandsvær, men Peder Hanssøn fikk dem til å vende tilbake.³² Georg Heldt fortalte i et brev fra Moisesberg 11. mars 1546 at han led

DANSKE OG TYSKE BERGVERKSLEDERE

Danske adelsmenn kombinerte stillingene som lensherre i Skiensyssell og berghauptmann (øverste sjef for bergvesenet i Norge). I august 1540 utnevnte kongen *Antoni Bryske* til disse stillingene. Han ble i 1545 avløst av *Iver Jenssøn Jernskjegg*, som måtte gi fra seg stillingene til *Peder Hanssøn* på Akershus i 1546. Han hadde hele tida hatt et overordnet tilsyn når det floket seg til.

Tyske fagfolk bemannet funksjonærposene. *Hans Glaser* var bergmester fra 1539 til 1543. Da ble han på Moisesberg avløst av *Georg Heldt*, på Guldnes av *Heinrich Pflug*; begge sluttet i 1546. Fra 1542 var *Antoni Al-*

peck bergfogd, og *Jørgen von Ansbach* ble hans forvalter. Alnpeck ble avsatt som bergfogd i 1547, og da ble han avløst av Pflug.²⁵

Bergmennene fikk sine egne tyske lutherske prester, den første var *Moritz Glasmacher* i 1540. De lutherske gudstjenestene ble holdt i St. Taralds kirke, som lå tett inntil Olavskyrkja i Seljord.²⁶ I 1544 kom også presten *Martinus Wagner*, som betjente Moisesberg.²⁷

Mønsteret i ledelsen var at myndigheten lå hos de danske lensherrene, mens de tyske fagfolkene foreslo tiltak, slik som da Glaser ved årsskiftet 1541–1542 bad kongen om å gjøre Gimsøy kloster til en bergstad, der bøn-

dene i tre mils omkrets skulle selge varene sine på et marked. Glaser foreslo da også at kongen skulle forby tømmereksport, fordi skogene trengtes til ved og trekull. Dessuten burde kongen kjøpe opp garder, der tyskere og nederlendere kunne sørge for husrom, bevertning og transport til og fra Guldnes og Moisesberg.²⁸

Dette ble bare søte drømmer. Tyskerne vantrivdes med et hardt klima, lite og dårlig mat, elendige veier og primitive hus. De drog stadig til Sachsen for å innhente råd, men problemene i Telemark kunne ikke løses i Sachsen.

av skjørbuk, var svak i beina og livet, munnen verket, alle tennene løsnet og tannkjøttet råtnet. Heldt var langt fra aleine om å lide av skjørbuk på grunn av mangelfullt kosthold.³³ De menige arbeiderne hadde det enda verre, og sommeren 1543 var det ifølge Glaser ett år siden siste lønnsutbetaling.³⁴ Det er ikke merkelig at det var vanskelig å få kjøpt matvarer av bøndene, for de ville ha betaling i proviant. Berghauptmann Iver Jenssøn gikk med på det i 1545, og da fikk han dem til å levere ved til gruvene.³⁵

Også borgerne i Skien spilte en rolle i bergverkshistorien. I 1542 fikk de kongen til å stadfeste Skiens kjøpstadprivilegier.³⁶ I 1545 gav Kristian 3. Iver Jenssøn større myndighet over utenlandske kjøpmenn i byen,³⁷ og han beskyldte dem i brev til kongens tyske kansler for å drive handel med huder, pelsverk og tømmer under dekke av tollfrihet for handel med bergverkene. Han prøvde å tvinge skiensborgerne til å selge varer billig, men det ville verken de eller bøndene. Bergverksledelsen hevdet at borgerne satte opp bøndene. Alnpeck skrev 8. juni 1545 at bonde og borger heller ville handle med 20 hollendere enn med én bergmann, og at borgerne gledet seg over at verkene gikk til grunne.³⁸

Motsetningene ble forsterket av at Kristian 3. i 1542–1544 var i krig med keiser Karl 5. og forbød handel med hans undersåtter, nederlenderne.³⁹ Ifølge Peder Hanssøn førte forbudet til at den utenlandske skipsfarten nesten stoppet opp våren 1542.⁴⁰ Bønder, borgere og nederlendere fant hverandre i sinne over eksportforbudet. To år seinere lysnet det for dem, da Kristian 3. i mai 1544 fikk fred med keiseren, og de lovte hverandre at handelen mellom Norge og Nederland skulle være fri.⁴¹

Det trengtes en omfattende arbeidsinnsats med stort mannskap for å komme i gang med og drive et gruveanlegg. Her heiser de ei bøtte med malm opp fra en gruvesjakt, mens en mann kommer med en vogn for å hente malmen. Over inngangen til gruva er det malt et beskyttende kors. Illustrasjon: Tegning trykt i *Das Schwazer Bergbuch* av Ludwig Lässl (Schwaz i Tyrol, 1556)

Ved bergverkene var forholdene derimot katastrofale, og i juni 1546 gav Kristian 3. ordre om å rasjonalisere driften under Peder Hanssøns ledelse.⁴² Sommeren 1546 ble Gimsøy herjet av en brann som lammet driften, og 4. oktober gav kongen ordre om å legge ned myntverkstedet. På nyåret 1547 var arbeidsstokken i Skiensyssel redusert til 50. I 1547–1548 herjet en epidemisk sjukdom, som også rammet driften, og 16. september 1549 bestemte Kristian 3. at den kongelige bergverksdriften i Skiensyssel skulle legges ned.⁴³

Alle hadde tapt på bergverkene. Bøndene ble tuktet og hemmet. Kongen skaffet seg bøter i 1540, men siden gikk det galt. Bergmennene led katastrofale tap, og innskuddene i driftsselskapene var tapt.⁴⁴ Den eneste delen av bergverkene som overlevde, var jernproduksjonen i Gjerpen. Der ble det i åra 1549–1624 drevet én til tre hamre. Driften ble forpaktet bort til gjenværende bergmenn. På det meste var produksjonen på vel 16 tonn i året – ofte mindre.⁴⁵

BRATSBERG UT AV STORMVÆRET

Rundt 1550 inntraff det et navneskifte, lenet ble kalt Bratsberg etter lensherrens kongelige residensgård. Fra samme tid gikk lenet inn i en roligere epoke. Under den nordiske sjuårskrigen 1563–1570 ble Østlandet herjet av en svensk invasjon som ikke nådde til Bratsberg len.⁴⁶ Heller ikke i de følgende krigene ble Bratsberg rammet av krigshandlinger til lands, men skipstrafikk, handel og kornimport ble skadelidende.⁴⁷ Dessuten måtte bøndene betale stadig mer skatt, som ble sendt til sentrale kasser, mest til København. Men også når det gjaldt statsfinansene, kom Bratsberg bedre fra krigene enn flere andre distrikt. På ruinene etter 1540-åras bergverk utviklet det seg på 1600–1700-tallet en jernindustri med militærstaten som sin største kunde. Dermed brukte den voksende staten mye av skattepengene fra Bratsberg til jerninnkjøp, og lenet ble mindre tappet for penger enn flere andre provinser.

Topografien i Bratsberg var krevende, og veiene i de øvre bygdene ble sett på som vanskelige og farlige. Men ferdsel i innlandet var ikke så farlig som i Fjord- og Kyst-Norge, der drukningsulykkene rammet hardt.⁴⁸ Utførselen av brynestein fra Eidsborg fortsatte, men det aller viktigste for den økonomiske utviklingen var at Bratsberg hadde en sterk hovednæring: trelasten. Eksport av trelast fikk stadig større omfang etter 1540-åra. Hele lenet ble trukket med, takket være vidt forgreinte skoger, fløtbare vassdrag, gode muligheter for sager og en gunstig beliggenhet i forhold til markedene i Europa. Bratsbergkysten hadde mindre is og lengre seilingssesong enn indre Oslofjord (se Aas Pedersens artikkel). Men som vi har sett, var telemarkingene ikke selvforsynt med korn. Altfor ofte inntraff det uår, med utilstrekkelige tilførsler og høye priser. Dette rammet fattigfolk hardt, i barkebrødstider, med under- og feilernæring, sjukdommer og epidemier.⁴⁹

Bratsberg len/amt var delt i Øvre Telemark prosti og Nedre Telemark og Bamble prosti. Øvre og Nedre Telemark var sammen ett fogderi og Bamble et annet fogderi. Bratsberg bestod dessuten av fire sorenskriveri: Øvre Telemark Vestfjell, Øvre Telemark Østfjell, Nedre Telemark og Bamble.

Bosetning og folkevekst

Hva skjedde med folketallet i Bratsberg i disse åra? Her må vi ta utgangspunkt i de første kildene som registrerte dette. På grunnlag av manntall fra 1664 og 1666 er det beregnet at det på bygdene da bodde 7030 mennesker i Øvre Telemark og 8760 i Nedre Telemark og Bamble prosti. Skien hadde 1500 innbyggere, slik at hele innbyggertallet var vel 17 000 i 1660-åra.⁵⁰

Fra tida før 1660 har vi lister over skatteyterne på alle gardar i Bratsberg. Antallet vokste rundt hundre prosent fra begynnelsen av 1500-tallet til 1660, noe lavere enn landsgjennomsnittet. En voksende befolkning i tettsteder og på husmannsplasser kom i tillegg. På begynnelsen av 1500-tallet var folketallet neppe større enn 8000. De øvre bygdene vokste mer enn de nedre fram til 1660-åra – det var en refleks av gjenrydding, da bosetningen i seinmiddelalderen hadde skrumpet mest i innlandet.⁵¹ Pestene var fortsatt en tilbakevendende trussel, helt fram til 1630, det siste registrerte peståret i Bratsberg len.⁵²

Vi vet mer om utviklingen etter 1660. Ifølge den første folketellingen i 1769 hadde Bratsberg amt 38 000 innbyggere, mer enn en fordobling på 100 år.

Bønder i Telemark bodde i flere hundre år på tun som forandret seg nokså lite, selv om de skiftet ut enkelte hus med nye bygninger. Husene ble brukt til ulike formål. Eldhuset var et ettroms hus med ei åre for oppvarming.

Illustrasjon: Interiør fra et ildhus av Adolph Tidemand (1855) / O. Væring Eftf. AS

I 1801 var folketallet 47 500, nesten en tredobling på 135 år og kanskje en seksdobling fra begynnelsen av 1500-tallet. Bratsbergs andel av folketallet i Norge økte fra 4 prosent i 1660-åra til vel 5 prosent i 1801 (i dag snaut 3,5 prosent). I Øvre Telemark var det godt og vel en fordobling fra 1660-åra til 1801, mens det var en tredobling i Nedre Telemark og Bamble prosti.⁵³

Folkeveksten skyldtes at det ble født flere enn de som døde. Nils Johan Stoa har tatt for seg kirkebøkene i Øvre Telemark og Nedre Telemark og Bamble prosti i 1770–1800. I det øvre distriktet ble det i årlig gjennomsnitt født 31,4 barn per 1000 innbyggere, i det nedre distriktet 33,7 barn. I det øvre distriktet døde det 21,0 promille, i det nedre 25,9. Den naturlige veksten var henholdsvis 10,4 og 6,8, eller 8 for hele amtet, 2 mer enn i hele Norge.⁵⁴

Mellom 1769 og 1801 var det fra Øvre Telemark 2544 flere som flyttet ut enn som flyttet inn. Innflyttingsoverskuddet i Nedre Telemark og Bamble prosti var likevel bare 65,⁵⁵ og i sum hadde Bratsberg dermed en netto utflytting. Det var da det gunstige forholdstallet mellom fødsler og dødsfall som likevel førte til folkeveksten. I hundreåret før 1769 har det trolig vært en netto innflytting.

Gjerpen var det mest folkerike prestegjeldet i Bratsberg, det hadde 4229 innbyggere i 1801, Kviteseid var nest størst med 3281 innbyggere. Innenfor

Kart over Sør Norge tegnet av den nederlandske kartografen Johannes Janssonius i 1642. Vi ser at Telemark framstilles som en hvit flekk på kartet, mens vassdraget som brakte så mye tømmer til nederlandske skipper ned ved kysten, er markert.

Illustrasjon: Johannes Janssonius / Kartverket

sine trange grenser hadde Skien 1812 innbyggere i 1801, Porsgrunn hadde 1883 og Kragerø 1285 innbyggere.

Det fantes et befolkningsmessig tyngdepunkt i Bratsberg. Det bestod av prestegjeldene Skien, Porsgrunn, Cjerpen, Solum, Eidanger og Bamble (dagens Grenland). Disse hadde til sammen 16 125 innbyggere i 1801, om lag like mange som i Norges største by Bergen og som folketallet i Kristiania og Aker.⁵⁶ I tillegg til byene Skien og Porsgrunn lå det her små tettsteder som Brevik, Statthelle, Langesund, Fossum, Bolvik og Herre; de tre første var eksporthavner og sjøfartsbyer, de tre siste var industristeder. De vel 16 000 innbyggerne i disse prestegjeldene innbefattet dessuten noen tusen bønder (gardbruker- og plassfamilier). Veksten i tyngdepunktet var 26,3 prosent i 1769–1801, bare litt over gjennomsnittet for amtet. Tyngdepunktet oppstod 1660–1700 da by- og tettstedsbefolkningen ble nær fordoblet til vel 5000 innbyggere, noe under 25 prosent av innbyggertallet i amtet.⁵⁷ Tettstedenes andel av befolkningen var i 1801 bare 2–3 prosent større, i overkant av 25 prosent: rundt 13 000 mennesker.

Arbeid, levebrød og samfunnsstilling

Ifølge folketellingen i 1801 var det 3412 gardbrukere og 3170 husmenn i Bratsberg amt.⁵⁸ I 1665 hadde det vært 1924 gardbrukere,⁵⁹ og med en vekst på hundre prosent fra begynnelsen av 1500-tallet kan de da ha vært snaut tusen.

Fargelagt plansje av Brevik utført av den engelske maleren John William Edy under en reise fra Lindesnes til Svinesund sommeren 1800.

Illustrasjon: John Edy / Fra verket Boydell's picturesque scenery of Norway (London, 1820) / Nasjonalbiblioteket

Den gang hadde det vært få husmenn, de ble flere på 1600-tallet og særlig på 1700-tallet. Bygdene fikk flere gardar og plasser av tre grunner: 1) *Gjenrydding*, som mest dreide seg om å ta opp igjen ødegardar fra seinmiddelalderen. 2) *Garddeling*, også det i hovedsak en gjenoppretting av situasjonen før pestene, ved at gardar ble delt i flere bruk. Brukstallet nådde ikke samme omfang som rundt 1300 før langt ut på 1700-tallet.⁶⁰ 3) *Rydding av husmannsplasser*, der plassfolket fikk litt utkomme av jordbruket på plassen i kombinasjon med annet arbeid i jordbruk, skogbruk og håndverk. Fra andre halvdel av 1700-tallet ble jordbruket intensivert, særlig da de tok i bruk poteten som økte vesentlig den egenproduserte næringen.⁶¹

Arbeidsmulighetene forklarer hvorfor den årlige netto utflyttingen i Øvre Telemark ikke var større enn 6 per 1000 innbyggere på slutten av 1700-tallet. Øvre Telemark hadde da en langt større befolkningsandel enn i dag: 1. januar 2012 bodde det bare 40 prosent flere enn i 1801, mens det i Nedre Telemark og Bamble bodde 370 prosent flere.⁶²

Stadig var det slik at brorparten av produksjonen foregikk ute på bygdene. Den tids metoder og teknikk i jordbruket var uhyre arbeidskrevende, både i åkerbruket og i fedrifta. Derfor trengtes ikke bare arbeidsinnsatsen til mann og kone, men også heimeværende barn og tjenere – og plassfolket. I onnene trengtes alle, mens kvinnene utførte mest arbeid resten av året, da mennene i tillegg arbeidet i skogen, med tømmerhogst, fløting, vedhogst og brenning av trekull, i kjøreoppdrag for sagbruk og bergverk og i skipsfart på kysten (se Baklids artikkel).

Dessuten utførte kvinner og menn mye arbeid i ulike håndverk, mest på bygdene, men også i byene når de trengte ekstra arbeidskraft.⁶³ Noen plassmenn var spesialister på visse håndverk, og dette ble omtalt i folketel-

Prestefruen Susanne Amundsdatter Morland (1670–1747) og hennes mann, sokneprest i Kviteseid, Hans Paulsen Paus (1656–1715). De er malt like etter 1700. Hun var datter til forrige Kviteseid-prest, Amund Morland. Paus kom til kallet i 1655, ble kapellan hos Morland i 1683, giftet seg med Susanne i 1696 og fulgte etter svigerfar som sokneprest i 1700.

Illustrasjoner: Utlånt av Cappelen-familien / Foto: Tom Riis

lingene,⁶⁴ men mye av mangesysleriet ble i liten grad registrert. Det trekket ved mennenes arbeidsinnsats som ble mest underkommunisert, var deres innsats som snekkere og husbyggere; det var vanlig at de bygde husa sine selv, ofte ved hjelp av dugnad i grenda. Mennene lærte opp sønnene sine til å bli dyktige tømmermenn og snekkere, kvinnene lærte opp døtrene i syng og veving, og slik ble det plantet inn i bøndene en estetisk sans som preget bygdekulturen.⁶⁵

Underregistreringen kamuflerte særlig kvinnes arbeidsinnsats, bortsett fra enker og ugifte. Foruten gamle og fattige fantes det 10 907 voksne kvinner i arbeid på bygdene i 1801. Av dem ble 6659 registrert som koner til hovedpersonen. Av de resterende 4248 finner vi noen hovedgrupper: 218 ble registrert som gardbrukere og 198 som husmenn, om 72 ble det opplyst at de levde av håndarbeid, om 192 at de var «dagleiere». Det overlegent største registrerte yrket for kvinner var tjeneste i en husstand: 2819 tjenestefolk, snaut 2/3 av alle tjenerne, det var dobbelt så mange kvinnelige som mannlige tjenerne.⁶⁶

Kjøpmennene i utenrikshandel, bruks- og verkseierne dominerte i byene og tettstedene. Som regel kombinerte de store kjøpmennene sin handel med å drive sagbruk og/eller jernverk, og dessuten var de skipsredere. De fleste stammet fra utlandet. Flere var embetsmenn som skaffet seg fordeler i driften ved å trekke vekslar på sitt embetsnettverk. Det dannet seg en elite som drev fram utviklingen og ledet store bedrifter med mange ansatte på sagbrukene og jernverkene, i havnene og på skipene.⁶⁷

Embetsmennene var fordelt på by og land, men betydde mest for Skien som lens-/amtshovedstad, med lensherre/amtman og lagmann. Der fantes to fogderi i lenet (Bamble og Telemark), og lenge bodde én eller begge fogdene i eller nær ved Skien, som dessuten hadde sin egen byfogd. Der pleide det også

å være to prester og et par teologisk utdannede lærere ved byens latinskole. Tolletaten og militærvesenet ble etablert i første halvdel av 1600-tallet, med voksende mannskap av tolltjenestemenn og offiserer. De ledende i de ulike statene kom sammen med de store kjøpmennene samt verks- og brukseierne til å sette et aristokratisk preg på den lokale overklassen.⁶⁸

Byene vokste fram ved Skiensfjorden og kysten. Mindre kjøpmenn drev utenrikshandel i småskala, de fleste av dem uten å eie eksportsager, og noen drev kjøpmannskapet i kombinasjon med å være skippere. Da styrte konene deres med handelen, mens mannen var til sjøs. Sjøfarten var viktig både som næring og sysselsetting. Den ble drevet fra april til september, med kysttrafikk, Danmarks- og Nordsjøtrafikk. Fram til 1660 var enkelte bønder nær kysten mer aktive redere enn de fleste borgerne, men i åra 1660–1709 vokste skipsfarten som bynæring, den skrumpet inn igjen til 1740, før så å vokse på ny til 1807.⁶⁹

Mange norske gutter tok hyre på nederlandske skip, og både kvinner og menn emigrerte til Nederland.⁷⁰ De fleste som drog til sjøs, måtte nøye seg med å være vanlige sjøfolk, men noen rykket opp til styrmann og skipper, og skipperne kunne bli kjøpmenn, med kjøp og salg i fremmede havner. Håndverkerne utgjorde også en stor gruppe. De færreste hadde et rikelig utkomme i små byer uten beskyttelse av sterke laug. Det ble stadig flere arbeidsfolk som konkurrerte om jobbene, også som «fuskere» i håndverk. De fast ansatte arbeiderne ved jernverk og sagbruk hadde best lønnsvilkår, de fleste andre jobbet som løsarbeidere (*dagleiere*) på verk og bruk, i havner og på byggeplasser. Om vinteren var det vanskelig å få lønnet arbeid, så undersysselsettingen var stor, og mange måtte leve fra hånd til munn og på lån.⁷¹

Jordeiendom og bondegodseiere

I det gamle samfunnet gav jordeiendom trygghet og sosial posisjon (se Hansens artikkel). Det kan hevdes at framveksten av byer gjorde jordeiendom mindre viktig, men også grunneiendom i byer betydde mye. I begynnelsen eide kongen som godseier mange bytomter, også bøndene eide bytomter, men i løpet av 1600-tallet kjøpte embetsmenn og kjøpmenn opp disse tomtene.⁷²

Med reformasjonen tok kronen alt bispes- og klostergodset og brukte lokalt kirkegods til prestelønn og drift av kirker eller til andre formål som kongen bestemte. Før 1537 eide kronen 3–4 prosent av all jordverdi (matrikkelskyld) i Skiensyssel. Inkludert det lokalkirkelige godset økte det til snaut 25 prosent, minst en seksdobling. I 1647 lå 13,5 prosent under lensherrens og fogdens administrasjon, 10,4 prosent lå til prestebol og kirker. Men her var det en kontrast mellom Bamble fogderi, der kronens andel var i overkant av 36 prosent (26 prosent sentralstyrt), Nedre Telemark 30 prosent (15 prosent sentralstyrt) og Øvre Telemark 10 prosent (snaut 4 prosent sentralstyrt).⁷³ Resten av jordegodset, 76 prosent, var da privateid, 1,6 prosent av adelen, 8,3 prosent av embetsmenn og borgere og 66 prosent av bønder. Tidlig på 1500-tallet eide

adel og byborgere trolig mindre enn 10 prosent, og dermed er det sannsynlig at bøndene den gang eide snaut 70 prosent.

Blant bøndene fantes det velstående folk som var lensmenn og lagrettemenn. Før 1537 var noen av dem knyttet til biskoper og lensherrer, noen ble prester, og noen ble kjøpmenn. Disse familiene var da på grensen til lavadel, men deres samfunnsstatus ble redusert etter 1537. Likevel gjorde de seg gjeldende blant de bøndene som eide rundt 2/3 av jorda i Bratsberg len.⁷⁴ La oss starte med dem som eide hovedparten i egen gard, *selveierne*. Ifølge en analyse av Landkommisjonens jordebøker fra 1661 var selveieprosenten i Bratsberg 32,5.⁷⁵ Hvis bøndenes samlede eierprosent var den samme i 1661 som i 1647, eide da bønder som hadde eierparter i andre gardar, 34 prosent av jordverdien.

Ei jordebok over odelsgoods i 1624 inneholder en fortegnelse over godset til bønder som var bosatt i Bratsberg len – i alt 972 personer, trolig 2/3 av gardbru-

Utsikt over Ulefoss av August Cappelen (1827–1852). Cappelen-familien flyttet fra Skien til Ulefoss i 1835, og August malte bildet mens han gikk på latinskolen i Skien, i 1844–1845. Vi får et klart inntrykk av at vannkraften og vassdraget var viktig for dette samfunnet.

Illustrasjon: Ulefos Jernværks arkiver

Utsikt fra Tyriegg-setra
i Tinn tegnet av den
svenske offiseren Wilhelm
Maximilian Carpelan
ca. 1820.

Illustrasjon: Fra Wilhelm
Maximilian Carpelans plansjehefte
*Voyage pittoresque aux alpes
norvegiennes* (Stockholm
1821–1823)

kerne i lenet.⁷⁶ De eide til sammen 3727 tønner matrikkelskyld. Av dem var det 697 bønder som eide mindre enn 4 tønner korn matrikkelverdi (2 ½ tønne var en gjennomsnittsgard). Av dem var det særlig mange i Øvre Telemark, 446 personer. I alt var det 597 bondeiere i Øvre Telemark – minst 85 prosent av alle bønder der (ca. 700 bønder), mens 55 prosent av bøndene i Nedre Telemark og 40 prosent i Bamble fogderi eide jordegods (henholdsvis 218 og 157 av ca. 400 bønder i hvert av disse distriktene).⁷⁷

275 bønder eide 4 tønner korn eller mer. Her finner vi *bondegodseierne*. Jeg har delt dem inn i to grupper. La oss begynne med midtsjiktet, de 218 bøndene som eide mellom 4 og snaut 10 tønner. I sum eide de ca. 1200 tønner, 21 prosent av alt gods i Bratsberg. Det var særlig prestegjeldene Bamble, Bø-Lunde, Sauherad, Heddal, Seljord, Vinje, Fyresdal, Lårdal og Kviteseid som hadde mange bondegodseiere i dette midtsjiktet. 28 av dem bodde i Bamble fogderi, 61 i Nedre Telemark og 129 i Øvre Telemark.⁷⁸

Toppsjiktet av bondegodseierne eide minst 10 tønner korn matrikkelskyld, tilsvarende fire normalgarder eller flere. Til de fleste gardene fantes det flere partseiere, så 10 tønner dreide seg om nær ti gardparter. 57 bønder eide 10 tønner eller mer: 12 i Bamble fogderi, 23 i Nedre Telemark, og 22 i Øvre Telemark.⁷⁹ Disse 57 bøndene eide i gjennomsnitt 17 ½ tønner (fra 10 til 76 tønner), til sammen ca. 1 000 tønner, 18 prosent av alt gods i Bratsberg. Denne eierandelen var størst i Bamble og Nedre Telemark fogderi (mellom 35 og 40 prosent mot 15–20 prosent i Øvre Telemark). De nedre og midtre bygdene ble altså

preget av godsrike bønder, og Sauherad tok prisen med elleve bondegodseiere som i gjennomsnitt eide 21 tønner, til sammen 232 tønner.

275 bondegodseiere eide altså snaut 40 prosent av jorda i Bratsberg i 1620-åra. Hundre år tidligere eide bondegodseierne trolig en tilsvarende andel. La oss ta to eksempler på hvem de var.

Simen Dyreson Meen (født før 1565–død ca. 1650) i Gjerpen var Bratsbergs største bondegodseier – i 1624 eide han 51 eierparter på 76 tønner, mest i Gjerpen, men også mye i andre bygder. I det første av to ekteskap var han gift med ei kvinne (ukjent navn) fra Skjerven-ætta i Lardal.⁸⁰ Folket på Meen var lensmannsslekt, der sønn fulgte far – vi kjenner best til tre generasjoner som var lensmenn seinest fra 1580 til 1664; Simen Dyreson var den andre av disse tre generasjonene. Han tjente godt på trelastsalg og drev to-tre sager. Sønnen Simen Simensson drog høsten 1662 til København sammen med en annen bonderepresentant og klaget forgjeves på vegne av Solum, Gjerpen, Eidanger og Bamble prestegjeld over at kongen hadde gitt Skiens trelasthandlere privilegier på bekostning av bøndene. Hans død i 1664 markerte slutten på ættas storhetstid i Gjerpen. På 1600-tallet giftet flere Skiens-borgere seg med kvinner fra Meens-ætta, og på 1700-tallet skaffet etterkommeren Gunder Solvesen Buer seg en ny posisjon som kjøpmann i Porsgrunn.⁸¹

Stian Henneseid trekker fram fem ættelinjer i bondearistokratiet i Bø: 1. Folkestad, 2. Vreim, 3. Staurheim-Borgja, 4. Li, 5. Erikstein. Flere av disse ættene hentet ektefeller i tilsvarende slekter i Sauherad, Kviteseid, Seljord og Drangedal. Lensmenn og kirkeverger var rekruttert fra disse ættene. Olav Erlandsson Folkestad eide i 1528 50 tønner gods, og bøndene på Folkestad eide fram til 1700 gods i Bø, Øvre Telemark, Gjerpen og Bamble. I 1624 eide Sveinung Vreim 22 tønner, det økte til 31 tønner i 1641. Han var lensmann 1633–1640 og ledet en årelang kamp mot sokneprest Frantz Michelsen, som endte med at denne ble avsatt i 1641. Sønnene Sveinung på Vreim og Aslak på Fossheim var

POPULÆRE NAVN IFØLGE JORDEBOKA FRA 1624

De mest populære mannsnavnene blant bondegodseiere i Bratsberg len var, nevnt i alfabetisk rekkefølge: Anders: 23, Anond: 25, Aslak: 13, Bjørn: 24, Gjermund: 12, Gunnar: 30, Halvor: 34, Helge: 20, Jon: 30, Kittel: 19, Knut: 21, Nils: 13, Olav: 93, Orm: 11, Peder/Petter: 13, Svein: 11, Tolv/Tov: 10, Tor: 14, Torgeir: 18, Torgrim: 10, Torjus: 15 og Torstein: 10.

Det fantes forskjeller mellom Bamble fogderi, Nedre Telemark og Øvre Telemark øst og vest, ved at navn hadde tyngdepunkt i noen av distriktene, men Olav, Gunnar, Halvor og Jon var utbredt overalt. Danske kongenavn var ikke populære, det fantes bare én Kristian og ingen Fredrik.

Gro og Gunnhild skilte seg ut som mest brukte kvinnenavnene blant bondegodseierne, begge med åtte navnebærere. Gro fantes tross dette bare i Øvre Telemark, mens Gunnhild-navnet ble brukt over hele Bratsberg, med tyngdepunkt i Øvre Telemark.⁸⁶

begge velstående. I 1660 eide Aslak 54 tønner i 18 eiendommer i Bø og nabo-bygdene – også han var lensmann i bygda 1657–1675.⁸²

For å bli mer fortrolig med bondeeiernes i 1624 har jeg registrert navnene deres. Av 961 registrerte var 884 menn.⁸³ De hadde i alt 165 forskjellige navn. 77 kvinneeiere bar 34 navn. Det dreide seg om en sterk navnekultur med norrønt preg. *Tor* fantes i 12 mannsnavn, og 106 menn bar slike navn.⁸⁴ Det overlegent mest populære enkeltnavnet var Olav. 93 bondeiere bar navnet til helgenkongen, dvs. 10,5 prosent av mennene, tre ganger mer enn det nest mest brukte navnet – tre generasjoner etter reformasjonen.⁸⁵

DE SOM STYRTE BRATSBERG 1549–1660

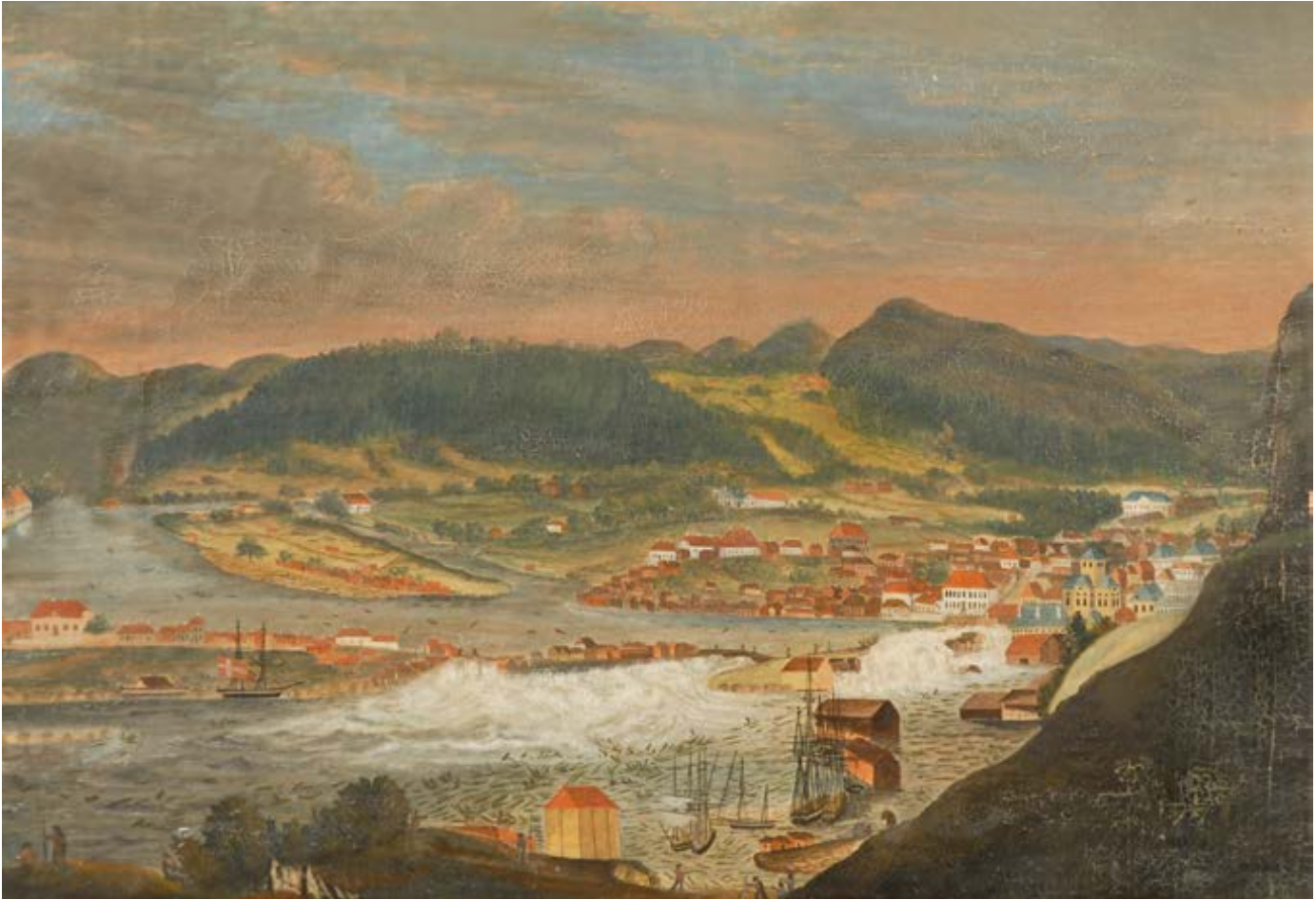
I den urolige perioden fram til 1550 var det uklart om Bratsberg ville overleve som regional enhet. Danske adelsmenn fikk da lenet som lønn for tjenester de utførte for kongen, og tilsynsmyndigheten ble tillagt lensherren på Akershus. Enda et kvart hundreår til 1574 vaklet kongen mellom fjern- og nærstyre. Men etter 1574 var Bratsberg en stabil administrativ enhet, selv om Øvre Telemark i 1631 ble overført fra Oslo til Stavanger stift.

Lensherrene og deres styringsmiljø

Claus Huitfeldt hadde i 1549–56 «bare» Bratsberg å styre, bosatte seg her og satte i drift et sagbruk på Herre.⁸⁷ Han var en av fire danske adelsbrødre som gjorde karriere i Norge.⁸⁸ I 1556–58 var broren *Peder Huitfeldt* lensherre, men han var opptatt med andre len.⁸⁹ Så kom en kort periode da Bratsberg igjen ble lagt under lensherren på Akershus. Men i 1559 fikk *Peder Bild* lenet og bosatte seg her.⁹⁰ Etter å ha gått til krig mot Sverige i 1563 tok Fredrik 2. lenet fra Bild i 1564 og gav det til hoffmannen *Mogens Pedersen (Galt)* som fraværende lensherre.⁹¹ I 1566 fikk den like fraværende *Peder Skram* tilbake lenet, enda han hadde forsømt det i 1532–1540. Som lensherre i Halland ble han påført tap av svenskenes krigføring, og inntekten fra Bratsberg skulle bøte på det. Han beholdt Bratsberg til 1572, gjorde bare det helt nødvendige, og kun to-tre brev fra kongen per år er registrert om hans lensstyre. Ett utslag av fraværet var at det ikke ble skaffet tømmer til kongens sager i 1567–1568.⁹² Skram ble i 1572–1574 avløst av *Erik Munk*. Han hadde alt Agder i forlening og bodde ved Arendal, der han utøvde et grisk voldsstyre som han også utstrakte til Skien.⁹³ Kongebrevene røper at Bratsberg fortsatt fikk liten oppmerksomhet i Munks tid.⁹⁴

I 1574 utnevnte kongen *Erik Brockenhuus* til lensherre. Han flyttet i 1575 til et hus på Eidet og hadde Bratsberg som underbruk. Han døde i Skien i 1583, da broren *Henrik Brockenhuus* overtok og døde her i 1588.⁹⁵ De to var dansk-norske adelsmenn, født og oppvokst i Norge.⁹⁶ Lensbrevet til Erik Brockenhuus fastsatte hvilke kvanta mat han kunne utgiftsføre til 12 tjenere.⁹⁷ I tillegg kom det

uspesifiserte matbehovet til de tilsatte ved kongens sagbruk.⁹⁸ Skien hadde fortsatt hørt under lensherren på Akershus, men 20. mai 1582 slo kongen fast at Akershus lå for langt unna, og han overdrog myndigheten over byen til den lokale lensherren.⁹⁹ To tredeler av kongebrevene til Erik Brockenhuus handlet om trelast og leveranser til byggeplasser i Danmark, men det kom også forbud mot at falkefangere førte falker ut av riket – dem ville kongen ha selv.¹⁰⁰ Også i Henriks tid dreide kongebrevene seg mye om trelast til kongen. Fra april til juli 1587 var han fratatt Bratsberg fordi han hadde somlet med regnskapet, men kongen tok ham til nåde igjen.¹⁰¹

Henrik Brockenhuus' kone, Dortha Juel, kom fra en stor dansk adelslekt, og hennes bror, *Ove Juel*, var neste lensherre, fra 1588 til 1597 – han hadde hatt Akershus i åra 1583–1588.¹⁰² Juel fikk en større andel av lensinntektene enn Brockenhuus-brødrene.¹⁰³ Men han hadde liten lyst til å bo i Skien og ble i 1589 og 1592 pålagt å reise fra Danmark til lenet sitt og å være der.¹⁰⁴ Bestemmelser om lensforvaltningen og regnskapsplikt preget kongebrevene til ham, og for

Flommen i Skien i juni 1792. Vassdraget som skapte Skiens næringsgrunnlag, kunne også true byen når vannmassene svulmet opp. Det hadde vært så mye snø vinteren 1792 at da den smeltet, ble mye av Skien oversvømmet. Bildet er malt av Joachim Schweder, som ifølge J.A. Schneider var sjømann og maler.

Illustrasjon: Maleri av Joachim Schweder / Telemark Museum

øvrig dreide brevene seg om de samme sakene som i åra før, særlig kronens behov for leveranser fra Bratsberg (nå også østers).¹⁰⁵

I 1597 sendte Kristian 4. *Johan Urne* til Bratsberg len.¹⁰⁶ Det skulle komme flere hit fra hans danske slekt.¹⁰⁷ Det var ingen forandring i kongens fokus: krav om trelastleveranser dominerte.¹⁰⁸ I 1602 ble Urne avløst av tyskeren *Hans Bülow* som hadde vært kongens kjøgemester. Han døde i Skien vinteren 1609.¹⁰⁹ Da skyldte han kronen penger som ble dekket ved at kongen overtok tømmer og sagbord som Bülow hadde bestilt av bøndene.¹¹⁰ Instruksjer om trelast og rettsvesen preget Bülows tid.¹¹¹ I 1609 overtok *Alexander Rabe von Papenheim*

Ove Gedde, lensherre i Bratsberg 1640–1650. Som ledende dansk adelsmann er han prydet med Elefantordenen. Den gang ble denne ordenen båret om halsen i et blått bånd. Ove Gedde var riksadmiral i tidsrommet 1645–1660, og i bakgrunnen er det tegnet inn et sjøslag, der mange krigsskip deltar.

Illustrasjon: Stikk av ukjent kunstner / Telemark Museum

lenet, også han en tysker med bakgrunn i hoffet, gift med Regitze Grubbe, søster til Kristian 4.s svirebror, Sivert Grubbe.¹¹²

I 1620 fikk Papenheim bytte len med *Eiler Urne*: Bratsberg mot Holbæk len på Sjælland. Eilers mor var en eldre søster av Papenheims kone. Eiler Urne var lensherre i Bratsberg i 20 år til han døde i Skien i 1640. Her skaffet han seg Fossum jernverk og tjente godt på det. Faren hadde vært lensherre på Bergenhus, og Eiler var en av fire brødre som fikk len i Norge, blant dem stattholder Christoffer Urne (1629–42). Dessuten fikk to svogre norske len.¹¹³ *Ove Gedde* var en av svogerne, gift med Eilers søster Dorthe. Gedde overtok Bratsberg i 1640. Gedde var tidvis admiral, i tillegg til Bratsberg hadde han danske len og byttet endelig Skien ut med Helsingborg i 1650. Da ble han avløst av sin svoger og Eilers bror, *Sivert Urne*, som hadde vært hoffembetsmann og lensherre i sentrale danske len – Sivert hadde Bratsberg til 1655, da han makeskiftet til seg Odensegård fra sin inngiftete slektning, *Henning Valkendorf*; han var i Skien til 1657.¹¹⁴

Jørgen Bjelke fikk da Bratsberg. Han ættet fra Brockenhuusene (dattersønn til lensherren 1583–88, Henrik B.) og var også i slekt med Urnene. Bjelke tilhørte Norges eneste høyadelige familie: Faren Jens var norsk rikskansler, broren Ove lensherre på Bergenhus og broren Henrik sjef for kongens marine. Som generalkrigskommissær ledet Jørgen Bjelke hæren i Norge under krigen 1657–1660. I 1660 flyttet han til København og fikk embeter i sentraladministrasjonen.¹¹⁵

I 1662 avskaffet kongen lensordningen og erstattet den med den sentralstyrte amtsordningen. Men Bratsberg amt ble ennå i 13 år styrt av forgjengerne slektninger. I 1662 ble den tyskfødte *Johan Friedrich von Marschalch* Bratsbergs første amtmann. Han var gift med Jørgen Bjelkes søster Margrethe. Da Marschalch ble stiftamtmann i Bergen i 1669, ble han etterfulgt av den tyskfødte *Preben von Ahnen*, som i første ekteskap hadde vært gift med Urne-søsteren Else. Ahnen hadde fra 1646 vært lensherre og seinere amtmann i Nordland. Han var sammen med svogerne Eiler Urne og Ove Gedde deleier i Fossum jernverk. Flere år før han ble amtmann fikk Ahnen oppført et gravkapell for seg ved Skien kirke, og i 1675 døde han i Skien. Det markerte slutten på en æra da et adelig slektskonglomerat hadde dominert Bratsberg. Et forvarsel var det da Ahnen i 1669 solgte Fossum jernverk til Peter Børting.¹¹⁶

De adelige sjefene hadde en stab som utførte mesteparten av arbeidet. Fogdene var viktigst. I tida fram til 1574 håndhevet de den offentlige makten i lensherrens fravær, siden skjedde det i samvirke mellom herre og tjenere. Det vanlige var at en fogd hadde ansvaret for styret i *Bamble fogderi*, mens en annen hadde ansvaret for et stort *innlandsfogderi som omfattet både Nedre og Øvre Telemark*. Fogdene var tøffe unge menn med tjenere av samme kaliber – de hjalp med å kreve inn skatter og bøter. Alle hadde lyst til å svinge seg opp ved å utnytte muligheten til egen vinning. Fogdene hadde minimal lønn, men ved å ta

Våpenskjoldet til Eiler Urne, lensherre i Bratsberg 1620–1640. Han var Ove Geddес svoger. Urne-slekten hadde mange brødre og søstre i norske len.

Illustrasjon: Telemark Museum

Våpenskjoldet til Preben von Ahnen, amtmann i Bratsberg i tidsrommet 1669–1675, den siste i rekken av menn i samme slekt som styrte i Bratsberg.

Illustrasjon: Telemark Museum

Galgebakken ved Faret i Solum, nå Skien. Trolig ble en rekke dødsdømte avrettet her.

Foto: Cecilie Authen / Telemark Museum

imot varer som betaling i stedet for penger kunne de berike seg på handel. I alt 16 lensmenn ble rekruttert blant bondegodseierne. De utførte oppdrag for øvrigheten, og dermed dempet de det fremmede preget som styret hadde.¹¹⁷

Lensherren og fogdene hadde straffende myndighet. Bygdeting og lagting behandlet rettssakene, og disse kunne bringes videre til *herredagen*, en kongelig oppnevnt domstol med danske riksråder i spissen. I saker som myndighetene ikke engasjerte seg i, lot de tingene operere nokså uforstyrret. Bygdetingene tok seg av lokale saker, administrert av lensmannen og bemannet av lagrettemenn som utstedte vitnebrev om kjennelsene. Fra 1591 ble Bratsberg inndelt i fire sorenskriveri, *Bamble, Nedre Telemark og Øvre Telemark vest og øst*, med hver sin skriver, utnevnt av lensherren. Sorenskriveren og fogden styrte stadig mer på bygdetingene. Lagmannen forestod *lagtinget i Skien*; til slutten av 1500-tallet var han en norsk adelsmann, så ble han rekruttert blant lensherrenes tjenestemenn. I overgangen til dette grep Kristian 4. mye inn og avsatte tre lagmenn, i 1603, 1614 og 1615.¹¹⁸ Lagmannen hadde lagrettemenn fra byen som meddommere, de var medlemmer av *byrådet i Skien*, et titall av Skiens fremste kjøpmenn, ledet av to borgermestere. Lensherren påvirket lagtinget og trakk viktige saker vekk fra bygdetingene til direkte lagtingsbehandling.¹¹⁹

Kongelig og adelig merkantilisme

Kongen ville berike seg på lensdriften, han hevdet forkjøpsrett på varer og forbød kjøpmenn å dra opp i bygdene og kjøpe tømmer der – bøndene skulle føre tømmeret til Faret ved Skien, tilby lensherren det, og så kunne de selge det han ikke ville ha, til andre. Dette ble innskjerpet gjentatte ganger fram

til 1647.¹²⁰ Men bøndene foretrakk kjøpmennene som var sikrere betalere. Da krevde kongen gratis tømmer av bøndene i Bamble fogderi og Nedre Telemark, i 1622 fastsatt til en årlig kvote for tømmer som skulle sendes til byggeplasser i Danmark. I 1632 ble også bønder i Øvre Telemark pålagt tømmereskatten. Men etter 1634 kom det ikke inn en eneste tømmerstokk! Bøndene i hele Bratsberg nektet. Dette skjedde i ei tid da de måtte betale stadig mer skatt, og bøndene klaget over at de ble ruinert uten betaling for tømmeret. Lensherren innhentet lagmannens dom over dem, men i 1647 gav Kristian 4. opp tømmereskatten.¹²¹

I 1602 anla Kristian 4. et saltverk ved Langesund, drevet med nederlandske fagarbeidere som en kongelig bedrift til 1621. Verket produserte et par tusen tønner salt i året, med dunderende underskudd som kongen lot bøndene i Bratsberg dekke med en skatt til saltverket. I 1621 ble det forpaktet bort til Johan Post, kongens tidligere myntmester i København – driften ble innstilt i 1632. Kongens saltverksforvalter 1614–1621 var Søfren Jensen. Han ble kjøpmann i Brevik og fikk to historiske sønner, admiral Cort Adeler, som i 1666 kjøpte Gimsøy-godset, og kjøpmann Niels Adeler i Kragere, som ble amtmann 1675–1691 – mer om dem siden.¹²²

Kristian 4. hentet også inn en ny pulje tyske bergmenn som lette etter malm, men i 1624 overdro kongen all jernverksdrift til et jernkompani. Fossum ble skilt ut som egen enhet, med *familien Post* som hovedeiere – de bygde opp et fullverdig jernverk. Johan Post døde i 1626 og ble etterfulgt av sønnen Henrik. Fra 1630 førte Eiler og Christoffer Urne en kampanje mot ham, de fikk kongen til å gi ordre om å gå til sak mot ham – og i 1635 fikk de lagmannen i Skien til å dømme ham for forsømmelser i driften, hvorpå kongen tok verket og solgte det til Eiler Urne og hans svogere.¹²³ Fossum fikk store leveranser til hær og flåte og svingte seg opp i samrøre mellom Urne-klanen og kronen. Post produserte 350 skippund jern i året, over tre ganger mer enn 1500-tallets maksimum. Urnene økte dette til over 800 skippund (128 tonn). Urnenes overskudd svingte mellom to og fem tusen daler i året, hele 40–60 prosent av driftsutgiftene. I 1655 satte Fossum-eierne i drift nye jerngruver i Fensfeltet i Holla, og i 1657 gav Fredrik 3. dem privilegier for Holden jernverk.¹²⁴

Åra rundt 1660 dannet overgang til et lokalt eierskap. Ove Geddes sønn Brostrup Gedde var en ødeland og satte seg i gjeld hos Tønsberg-kjøpmannen Anders Madsen. Preben von Ahnen klarte å kjøpe ut Gedde fra Fossum, men Holden kom på Anders Madsens hender. Hans enke, Karen Stranger, tilsatte Halvor Borse (1640–1701) som forvalter i 1672. Borse var prestesønn fra Hjartrdal og kjøpmann i Skien, han kjøpte Holden i 1676. I 1669 solgte Ahnen Fossum jernverk til Peter Børting (1626–1702). Børting var født i Trondheim, hadde vært godsforvalter i Danmark og kom til Gjerpen med dansk kone – Borse giftet seg inn i de ledende slektene i Skien. Borse og Børting drev sine jernverk med dyktighet til de døde i 1701 og 1702. Børting utvidet Fossum og kjøpte dessuten Båseland verk i Nedenes amt i 1682. Borse bosatte seg ved Fjærekilen og kom-

Cort Adeler (1622–1675). Kjøpmannssønnen fra Brevik gjorde en fantastisk karriere som sjøoffiser i Nederland og Venezia, før han etter 1660 ble dansk-norsk admiral og godseier. Stikk etter et maleri der han framstår i veneziansk ordensdrakt. Illustrasjon: Stikk av C. Simonsen, Em. Bærentzens Lith. Inst. / Nasjonalbiblioteket

Ovner og plater produsert ved jernverk i Telemark på 1600- og 1700-tallet.

Øverst til venstre: Ovnspalte. Relieffet viser Fredrik 5. til hest. Ulefoss jernverk 1747. Kongen gav jernverkene privilegier og var deres største kunde. Kongeportretter var dessuten allment ettertraktet, nærmest som fetisjer.

Foto: Ulefoss Jernværks arkiver

Øverst til høyre: Ovnspalte med framstilling av Jakobs drøm. Arbeidet ble utført av Fossum-mesteren, som vi ikke kjenner navnet til. Fossum verk 1661.

Foto: Tom Riis

Nederst til venstre: Ovnspalte. Relieffet framstiller en mann som kneler for en laurbærkranset fyrste – denne sitter på en tronstol med sitt septer. Modellen ble utført av Torsten Hoff, Ulefoss jernverk 1734.

Foto: Ulefoss Jernværks arkiver

Nederst til høyre: Vedovn rikelig dekorert med tema fra Bibelen og gresk mytologi. Fossum verk 1660.

Foto: Tom Riis

binerte jernverksdriften med trelasthandel. I 1686 startet han også et hammerverk på Hørte i Sauherad, og da det ble funnet jernmalm i Kilebygda, anla Borse et nytt jernverk på Bolvik i Solum i 1692.

Jernverkene i Bratsberg hadde i 1690-åra en årsproduksjon på rundt 4 000 skippund (640 tonn), nesten fem ganger så mye som Urneses produksjon, og med en årsomsetning på nesten 40 000 daler. Produksjonen ved Bratsberg-verkene hadde fortsatt et militært preg, og storparten av salget gikk til hær og flåte i Danmark og Norge. På Fossum ble det laget hundre kanoner i året, og ellers var stangjern det største produktet, samt kuler og granater. Børtings nettoformue var 83 000 daler da han døde i 1702; Borses formue var trolig noe liknende.¹²⁵

Etter 1635 bygde Herman Krefting opp et jernverk på Mørland ved Kragerø. Den nederlandske kapitalisten Gabriel Marselis kjøpte verket i 1642, og flere jerngruver ble satt i drift på Langøy og Gumøy, som ble det nest største

Borgestad gård malt av Paul Linae (1791–1866). Fram til midten av 1820-åra var han kjøpmann i Porsgrunn. Seinere videreutviklet han sine kunstneriske anlegg og malte akvareller i engelsk stil preget av studier i Storbritannia i 1815 og 1823. Illustrasjon: Paul Linae / Telemark Museum

jerngruveområdet i Norge (etter Arendalsfeltet). I samspill med staten skaffet Marselis seg et konglomerat av foretak i Norge; i 1646 prøvde han også å sette i drift et kopperverk på Fosso i Hovin i Tinn, men det slo feil. I 1662 solgte Selsius Marselis Mørland verk til Kragerø-kjøpmannen Peder Trulsen, men han måtte avvikle driften. Langøy- og Gumøy-gruvene kom under Bærum jernverk, mens gruvene i Gjerpen og Holla hørte til de lokale jernverkene.¹²⁶

DET BRATSBERGSKE HANDELSSYSTEMET

Ut 1500-tallet var Skien Bratsbergs eneste by. På 1600-tallet begynte andre små bysamfunn å vokse fram. Porsgrunn ble havn for Skien, i Brevik og Langesund foregikk det bondehandel som tok veien utenom Skien.¹²⁷ Tolldistriktet ble kalt Langesund og var et av de største i landet. Det ble i tiåra rundt 1600 skipet ut mer trelast enn i noe annet tolldistrikt – med nesten 300 skipsanløp i året, flest av nederlandske skip. Samtidig var det en økende trelasteksport fra Kragerø, som lå ved munningen av sitt eget vassdrag. Her ble det opprettet et eget tolldistrikt i 1632.¹²⁸ Men Skien var overlegen som by før 1660. Tidlig i hundreåret passerte byen 1000 innbyggere og økte til 1500 i 1660.¹²⁹

Skien-kjøpmennene og deres forutsetninger

Etter 1550 ble Skien et sagsenter, med fem kongesager og et økende tall andre sager på kronens grunn. I 1616 drev borgere i Skien 48 sager i by og bygd, mens bønder drev hundre sager. Det var over 50 kjøpmenn i Skien på begynnelsen av

1600-tallet. De eksporterte sagbord, bjelker, smålast og brynestein og importerte korn og andre varer. De hadde en variert bakgrunn, flere var tyskere, andre kom fra Nederland, Skottland og England – og fra Danmark. Og noen var telemarkinger, slik som en av de driftigste fra 1580-åra til 1605, bondesønnen Adam Kjønn fra enten Vinje eller Tuddal. Ved siden av ham var det Gjert Jansen fra Harlem i Nederland som drev det lengst i handelen rundt 1600.¹³⁰

Skien fikk en merkbar politisk tyngde. Byen sendte på eget initiativ representanter til kongehyllingen i Oslo i 1548, og i åra som fulgte, deltok Skien i norske bydelegasjoner når borgerne forhandlet med kongen om sine rettigheter, som i 1552 og 1557.¹³¹ Siden ble representanter fra Skien kalt inn til alle hyllings- og stendermøter i Norge, helt fram til enevoldshyllingen i Kristiania sommeren 1661.¹³² Også på andre måter var det merkbart at Skiens status økte. Byen ble sentrum i et aristokratisk miljø, manifestert i gravferdene til brødrene Erik og Henrik Brockenhuus i 1583 og 1588 og lagmann Pros Lauritzsøn Hørby i 1596.¹³³ Her ble det også holdt viktige møter, som om tienden i Stavanger bispedømme i juli 1576.¹³⁴ Under Kristian 4. ble det hvert tredje år tillyst norsk herredag i de viktigste byene – i 1613 og 1619 skjedde det i Skien, med stor tilstrømning av sakenes parter og folk som leverte inn bønnskrift.¹³⁵

Kjøpmannsmiljøet i Skien dannet kjernen i Bratsbergs handelssystem. Livshistorien til den tyske bergfunksjonæren *Jørgen von Ansbach* gav et varsel om dette: I 1549 bosatte Ansbach seg i Skien som trelasthandler og sørget for at det ble brent og hogd ut renner til sager i berget i Eidet og på Gimsøy. Han ble en ledende sagbruker og giftet seg med en rik norsk godseierdatter, *Maren Jonsdatter Bringsvær*. Ansbach var borgermester i 1568 og var det fremdeles i 1594.¹³⁶ Mange i skienseliten stammet fra ham og fru Maren. De fikk døtrene gift med de fremste kjøpmennene i neste generasjon. Iver Christensen var fogd i Telemark i 1580-åra, giftet seg med Ansbachs yngste datter Margrethe og levde til 1622. Deres sønn Hans Iversen var sin generasjons rikeste Skiens-borger, med en taksert nettoformue på 41 000 daler da han døde i 1668.¹³⁷

Utviklingen på 1600-tallet favoriserte ytterligere kjøpmannskapet til embetsmennene. De to fogdene (i Bamble og Telemark) var viktigst, dernest Langesund-tolleren. Lagmannen i Skien disponerte et sagbruk på kronens grunn; også han var aktiv som kjøpmann. Og når offiserene etablerte seg, skaffet de fremste seg handelsinntekter ved å gifte seg med kjøpmannsdøtre.¹³⁸

Mest bemerkelsesverdige er det hvordan fogdene i tømmerdistriktet i Telemarksvassdraget svingte seg opp som kjøpmenn, særlig de seks fogdene i Telemark mellom 1613 og 1655. To av dem var far og sønn, *Anders Mikkelsen* (1613–1626) og *Claus Andersen* (1651–1655). Faren kom til Skien som lensherrens tjener, og slik var det også med de andre av telefogdene, mens sønnen Claus arvet farens forretninger. De var holdt i hevd av moren, Maren Andersdatter, enke fra 1626 da Claus var to år, hun var Ansbachs tippoldebarn.¹³⁹ Fogdene

Kammerherregården i Porsgrunn bygd fra 1763 til 1765 for Niels Aall d.e. Som vi ser, var det en meget ruvende bygning. Severin Løvenskiold d.e., som hadde tittelen kammerherre, eide gården fra 1787 til 1814. Illustrasjon: Akvarell av A. Hersleb (1797) / Telemark Museum

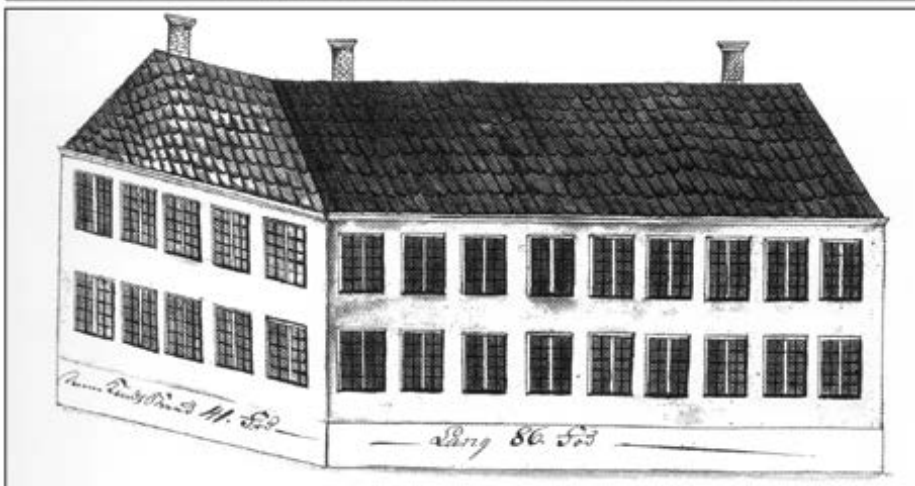
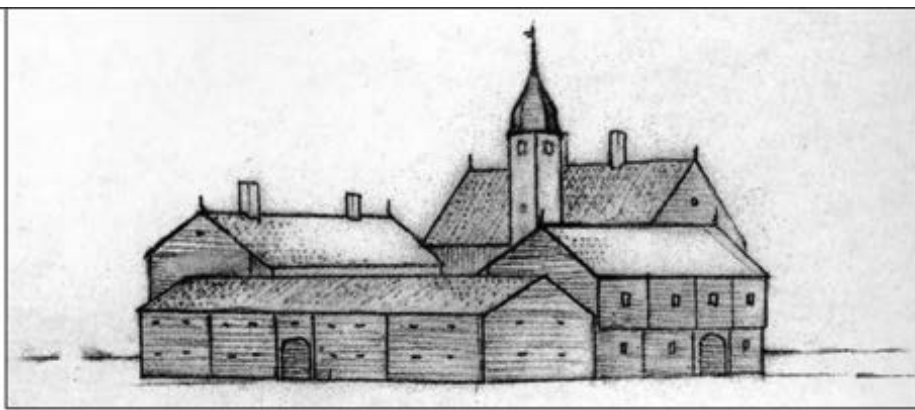
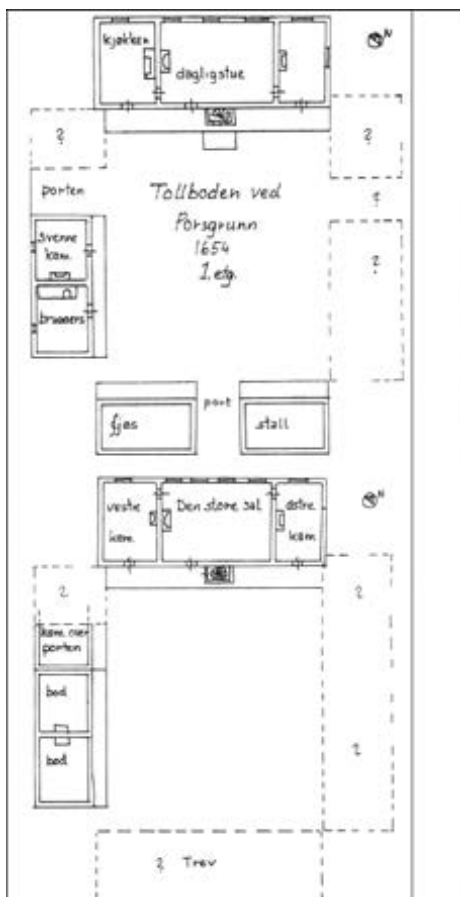
førte regnskap for lensherren, som var ansvarlig overfor kongen. Det kunne gå noen år før regnskapene var ferdig klarert i København, og det gav tid til å omsette i penger de skattevarene som bøndene hadde levert.¹⁴⁰

Kronen ville ha stadig større ytelser av undersåttene, så embetsmennene hadde mye å kreve inn. I det første tiåret av 1600-tallet var kronens inntekter i overkant av 7000 daler i året, i slutten av 1650-åra var de seksdoblet til 42 000. Den videre utviklingen var mer forsiktig, til rundt 50 000 daler mot slutten av 1600-tallet.¹⁴¹ Noe ble betalt inn i penger, resten i varer, så selv om kongen flere ganger forbød fogdene å drive med handel, var han selv interessert i at de gjorde det. Fogdene hadde nakketak på bøndene: De presset og truet seg til leveranser og arbeid til lave priser. De seks fogdenes gjennomsnittlige funksjonstid var sju år, og etter den tida var de rike kjøpmenn som fortsatte med stor handel med bønder som var bundet til dem i kreditt. Tollernes kjøpmannskarrierer skyldtes et liknende samrøre med kronens finanser. De tok imot trelast i stedet for tollpenger, trolig i et system med bestikklser, slik at eksportører og importører lot tollerne få andel i omsetningen, mot lettelse i den høye tollene.¹⁴²

Maktgrepene rundt 1660

De tidligere fogdene i Telemark dannet kjernen i et storborgerskap i Skien på 1600-tallet, i et nettverk av inngifte, der hver familie var god for noen titalls tusen daler. Et kjennetegn på storborgerskapet var at de bemannet *byrådet* i Skien – de fremste fikk plassen som en av de to borgermestrene, de andre ble rådmenn.¹⁴³ Lensherren hadde et avgjørende ord med i laget for hvem som fikk sete i byrådet, så det ble tapetsert med hans menn, tidligere fogder, tollere og sorenskrivere.¹⁴⁴ Byrådet innehadde juridisk makt, og fra 1607 dømte

Tollboden i Skien stod ferdig bygd ca. 1654. Tollinnkrevingen tok bare en liten del av plassen, storparten var brukt til lensherrens residens. Skissen viser romfordelingen i de to store etasjene i hovedbygget. En rekonstruksjonstegning viser hvordan hele bygningskomplekset så ut i slottsstil. Tegningen er laget av Einar Sørensen og Lars Jacob Hvinden-Haug. Den tredje tegningen viser en fløy av bygningen slik den var i 1774, da den ble revet. Illustrasjoner: Einar Sørensen og Lars Jacob Hvinden-Haug

det i 1. instans i *rådstueretten*. Posisjonene gav personlige fordeler i kontrakter med kronen, viktigst var leie og løyve til å drive sagbruk. De som styrte, drev igjennom en rasjonalisering, slik at antallet tillatte eksportsager gikk ned fra 160 til 90 sager fra 1616 til 1651. Bønder og småborgere ble trent til side, mens kjøpmenn med embete ble dominerende.¹⁴⁵ Byrådet var et redskap for å påvirke myndighetene slik at storborgerne i fellesskap beholdt en sikker stilling i handelen og kom gunstig fra beskatning og andre offentlige tiltak. Jørgen Bjelke knyttet til seg to tidligere fogder i skienliten som fullmektiger, Peder Jensen og Claus Andersen. De fremmet da interessene til kjøpmannseliten.¹⁴⁶

Fogdene og deres stab drev inn høye skatter under krigen 1657–1660, og det kom mange bondeklager på dem.¹⁴⁷ Etter at kongen gjorde seg eneveldig i 1660, kalte han inn til en hylling av seg i Kristiania sommeren 1661. 20 bønder fra Bratsberg representerte de 17 prestegjeldene der.¹⁴⁸ Bøndene fra fem bygder i Øvre Telemark leverte da inn bønnskrift til den kongelige delegasjonen. Her klagde de over fogdenes hardhendte skatteinndrivning i krigsåra, men de oppnådde ikke noe med det.¹⁴⁹

Skipet «Charitas» av Skien tilhørte Diderik Cappelen og ble ført av Henrich Ibsen, dikterens farfar. Skipet gikk ned ved Grimstad i 1797 med hele mannskapet. Slik tjener det som symbol på sjøfartens og handelens farer.
 Illustrasjon: Kunstner ukjent / Telemark Museum

Alt 13. desember 1660 fikk derimot byrådet i Skien Fredrik 3. til å stadfeste byens handelsprivilegier.¹⁵⁰ Skien møtte til arvehyllingen i Kristiania med fem delegater og byen hadde sammen med Kristiansand flest underskrivere (fire) på de norske kjøpstedenes felles bønnskrift der de bad om en rekke reformer i styret av Norge som for det meste ikke ble innvilget.¹⁵¹ Derimot oppnådde kjøpstedene mye på det økonomiske feltet. Kongen innkalte representanter for dem til København, og fra Skien reiste *borgermester Peder Jensen*.¹⁵² Våren 1662 tok han med seg ei ønskeliste under henvisning til at Skien siden 1657 hadde gitt kongen ytelser verd vel 20 000 daler. Våren og sommeren 1662 forhandlet Peder Jensen og andre bydelegater med kongens ministre i København om handelsreformer. Resultatet kom 30. juli 1662 i form av generelle privilegier

Ovnsplate med allegorisk motiv fra Nes jernverk i Brunlanes, 1764. Dette verket ble eid av Claus Andersen (1624–1681), den driftige embetskjøpmannen, som først var fogd i Telemark og siden lagmann i Skien, i kombinasjon med stort kjøpmannskap i tilknytning til omfattende eiendommer.
Foto: Fra boka Norsk jernskulptur av Arne Nygård-Nilsen

for alle norske byer og lokale bestemmelser i Skiens og andre byers privilegier. Det viktigste var et tilnærmet monopol på all handel.¹⁵³

I København arbeidde Peder Jensen også for at de som leide sager av kongen, måtte få kjøpe dem. Jørgen Bjelke hadde nettopp fått skjøte på disse sagene som etterbetaling av lønn. Bjelke solgte høsten 1662 videre til sagleierne 35 sager for 15 000 daler – de fleste av kjøperne var tidligere fogder og fogdeslektninger, mange med sete i byrådet i Skien. Året etter ble de enige om en *vedtekt* for sagbruksnæringen, og den ble stadfestet av kongen. Endelig kjøpte Cort Adeler Gimsøy sagbruk i 1666.¹⁵⁴

I disse åra slettet kongen gjeld ved å selge gods. Enken etter Sivert Urne, Catharina Sehested, mottok pant i krongods i Bratsberg for penger kronen skyldte ham. Hun brukte Urnes tidligere fogd, Claus Andersen, som sin fullmektig i godstransaksjonene, og i 1661 overdrog fru Catharina mye gods til kjøpmennene i Skien, med Claus Andersen i spissen. Han fortsatte som fullmektig for hennes restgods, mens kongen med hennes hjelp utnevnte ham til lagmann i Skien. I 1662 solgte hun resten av godset til skienselitens menn. De åtte kjøperne betalte vel 22 000 daler for 374 huder skyldverdi i Bratsberg og Brunla len. I åra 1666–1673 kjøpte dessuten Cort Adeler mye krongods.¹⁵⁵

Embetskjøpmennene hadde også ellers en nøkkelstilling. Vinteren 1661 beordret kongen en ny taksering av alle eiendommer i Norge, det skulle utføres av en *Landkommisjon*, inndelt i regionale komiteer, i Skien lagdømme Anders Madsen og tre tidligere fogder, Claus Andersen, Ove Andersen og Hans Tidemann. De reiste til bygdetingene og forhørte bøndene om gardene deres. På flere ting i Telemark var bøndene fiendtlig innstilt og trodde at kommissærene ville flå dem, men disse skrev i stedet en rapport som nedtonte verdien av skogen. Denne taktikken gjentok Claus Andersen da han i 1665 fikk ordre om å lage en ny matrikkel. Uten at de kunne si det, hadde embetskjøpmennene felles interesse med bøndene og bidrog til å dempe Københavns skattepress. Skienseliten så seg ikke tjent med at stadig større verdier ble tappet ut av Bratsberg i en situasjon da disse mennene hadde blitt store eiendomsbesittere.¹⁵⁶

Lagmann Claus Andersen og borgermester Peder Jensen taklet flere styringsproblemer. Da kongen hadde tilsatt *fiskaler* (kontrollører) som skulle avsløre utro embetsmenn, skrev Claus Andersen i 1662 til stattholderen og beskyldte underfiskalen Anders Beyer for å sette opp bøndene. Tidligere sorenskriver i Vest-Telemark Povel Drucken ble da oppnevnt til å drive motundersøkelser mot Beyer. Drucken arresterte Beyer, men væpnete bønder befrikket ham, og noen fulgte ham til København. Der oppstod det rykter om at Telemark var i opprør, men det avsannet embetsmennene i Skien. Drucken, Beyer og bøndene som fulgte ham, ble forhørt i København i 1663, og i 1664 ble også sokneprest Ole Messel i Lårdal kalt ned til forhør fordi han hadde støttet Beyer – han ble avsatt.¹⁵⁷

Våren 1663 inntraff en ny episode. På et tingmøte i Seljord tok Claus Andersen og Peder Jensen sammen med tre militære embetsmenn opp et manntall for hæren og bad «de beste bønder» fra hver bygd om å stadfeste manntallet. Da kunngjorde Bertel Fredriksen at han var utnevnt til ny underfiskal, og det gav Amund Vik fra Bondal i Hjartdal mot til å overtale de fleste til å nekte å stadfeste.¹⁵⁸ Claus Andersen og Peder Jensen skrev likevel etterpå til stattholderen at bøndene var rådløse uten fiskalen.¹⁵⁹ Fiskalvesenet ble avvirket,¹⁶⁰ og i tida som fulgte, ble folk holdt i age av et langsamt rettsoppgjør, som ebbet ut da roen var gjenopprettet.¹⁶¹ Sommeren 1664 leverte allmuen fra alle bygder i Bratsberg inn bønnskrift til herredagen i Kristiania og etterlyste svar på klagene fra 1661 – igjen forgjeves, og det måtte de finne seg i.¹⁶²

Skattebønder og bruksbønder

Telemark var ikke lenger Bratsbergs urolige hjørne. Maktstrukturen var sterkere, og i krigen 1675–1679 innførte myndighetene den såkalte militære eksekusjonen av utestående skatter, dvs. at offiserer og mannskap ble innkvartert hos dem som skyldte skatt inntil de betalte. I 1680-åra ble dette pressmidlet brukt flere ganger, og etter 1690 gikk det rutine i å utarbeide lister over skatte-skyldnere som det ble rekvirert militær assistanse for å få inn skatten fra. I de fleste tilfelle fungerte den militære eksekusjonen som et skremsel, slik at folk fikk fart på seg med å betale. Denne ordningen ble avskaffet i 1769.¹⁶³ Det som

Mand og pige af Tellemarken tegnet av Johan Fredrik Leonard Dreier tidlig på 1800-tallet. Dreier bodde i Bergen, var pioner i interessen for norske bondeklær og tegnet drakter fra en rekke bygder. Illustrasjon: Johan Fredrik Leonard Dreier i boka Johan F. L. Dreier's norske folkedragter / Telemark Museum

Fredrik Georg Adeler (1736–1810), Cort Adeleres oldebarn. Han begynte embetskarrieren som offiser, deretter var han amtmann i Bratsberg 1764–1771 og 1773–1783 og så stiftamtmann i Kristiansand 1781–1788. Han arvet og drev det store Gimsøy-godset og var dermed en ruvende sagbrukseier.

Illustrasjon: Maleri av Peter Wichmann / Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot / Foto: Kit Weiss

da mer og mer ble hovedmetoden for å få ut skatt, var utpanting, det var et effektivt og smidig virkemiddel, og skattegjeld hadde første prioritet.¹⁶⁴ Skatten kunne betales på to måter, enten kontant eller som ledd i vareleveranser, til fogden eller en kjøpmann. Under eneveldet stod fogdene under strammere kontroll, og nå tok også flere andre kjøpmenn imot varer fra mange bønder og betalte inn skatten på deres vegne. Som regel kom langt over halvparten av skatten i Telemark inn på denne måten. I Bamble fogderi var handelsforholdene løser og skatteforskutteringen mindre utbredt.¹⁶⁵

På 1600-tallet begynte de å kalle de faste bondeleverandørene for kjøpmennenes *bruksbønder*, dvs. at de drev et tømmerbruk for en kjøpmann. Den gang var det en kjent sak at kjøpmenn som regnskapsførere blåste opp sine fordringer til bøndene og bagatelliserte det de skyldte dem. Telemarkingenes mot til å si fra kan her ha hjulpet dem, for de leverte jevnlig inn klager til myndighetene når de følte seg urettferdig behandlet av sin kjøpmann. Amtmann Henrik Adeler var i 1690-åra flink til å følge opp disse sakene. Han tok imot mange bønder som klagde til ham og hjalp dem til mer rettferdige oppgjør.¹⁶⁶ Ut på 1700-tallet var handelsforholdene i Telemark mye bedre. I 1780-åra klagde bøndene i Nissedal og Fyresdal over kjøpmennene i Arendal, og bøndene i Arendalsvassdraget sluttet seg til Lofthusreisinga i 1786–87.¹⁶⁷ Klagen mot kjøpmennene vant ikke gjenklang i tømmerdistriktene som soknet til Skien, Porsgrunn og Kragerø.

Men det fantes et unntak i øst. Adeler-familien drev Gimsøy sagbruk med kongelig forordnet monopol på tømmeret i Tinnvassdraget. Dette klagde bøndene i Tinn på flere ganger. I 1772 klarte Fredrik Georg Adeler å skremme dem fra å følge opp en klage. I 1790-åra satte tinndølene i gang en ny klageaksjon og presset Adeler til en avtale i 1798. Da ble monolet forandret til en forkjøpsrett, slik at bøndene kunne selge til andre hvis partene ikke ble enige om prisen. Endelig, i 1808, klarte tinndølene sammen med trelasthandlere i Skiensdistriktet å få Høyesterett til å oppheve forkjøpsretten.¹⁶⁸

Trolig bidrog telemarkingenes ry for stridbarhet til de gradvis bedre handelsforholdene i mesteparten av Bratsberg. Forholdet mellom Skien og Telemark var gammelt – de to partene kjente hverandre, det gjorde at kjøpmenn som slo røtter i Skien og Porsgrunn, forstod bedre enn andre hvor det var fornuftig å sette grensa for hvor stor fordel de skulle trekke av handelen med telebøndene. Dette var ikke et intimt, men et respektfullt forhold mellom parter som var ulike og fremmede for hverandre. Forholdet sikret velstand på mange gardar, og det sikret rikdom i de store handelshusene.

En annen stor sak i området fra Kragerø-skjærgården i sør til Bø og Heddal i nord var hvilke rettigheter og plikter som gjaldt i forholdet mellom bergverk og bønder. Fossum jernverk hadde en *sirkumferens* på fire mil.¹⁷² Der hadde verket rett til å bruke skog, vann og malm. Holden verk fikk en sirkumferens på to mil, Bolvik verk én mil, og dessuten gikk sirkumferensene

til Fritsø jernverk og Kongsberg sølvverk inn i Bratsberg. I sum omfattet sirkumferensene over en tredel av amtet, til dels med overlappende grenser, og det var floker som verkseierne måtte sortere ut.¹⁷³ I den første tida utførte arbeiderne på Fossum storparten av brenningen av trekull, deretter gjorde bøndene stadig mer: De hogg trær til ved, brente kullmiler og kjørte fram trekull til verket. Verkseierne holdt priser og lønninger nede, bøndene presset på for å få mer, med begrenset suksess – eierne tjente på å knytte bønder til seg i gjeld og som leilendinger.¹⁷⁴ Det ble vanlig å pålegge gardbrukere faste kvoter av trekull, men i de første tiåra av 1700-tallet sviktet leveransene da bøndene var misfornøyde med at de måtte vente på betaling og fikk den i dyrt jern i stedet for penger.¹⁷⁵

OPPFATNINGER OM TELEMARKingENE PÅ 1600-TALLET

Da Peder Claussøn Friis ca. 1610 skrev en norgesbeskrivelse, hevdet han at det var noe spesielt med telemarkingene:

Indbyggerne ere onde, ugudelige, hårde, vilde og oprørske folk. Det meste manddrab, som gemenligt udi Norriges rige skeer, tildrager sig udi Tellemarken, nogle uforskammede dievels kroppe med hor, mord, manddrab, ketteri, løslevned, slagsmål og andre hos hengende laster oc ulempe over alle som her i landet boe, haffde deris største lyst i gammel tid at dræbe bisper, prester, fogder og befalingsmænd, som oc påkjender, at til en kirke i det len ere 7 prester ihjelslagne oc sammesteds en eller to, oc sammesteds flere. Jeg haver kjendt én, som der var fød, hvis fader havde ihjelslaget 3 prester oc når denne var drucken, bad han Gud, at han ikke måtte dø, før end han oc havde slagit så mange prester ihjel.¹⁶⁹

Men Friis fortalte også at det fantes flere velstående bønder i Telemark, og dette poenget grep Arent Berntsen fra Bergen fatt i da han i 1656 gav ut *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*. Her skrev han at en ikke burde legge vekt på hva en tankeløs fantast sa i drukken-skap, og de som kjente Telemark, avsannet at telemarkingene var harde og opprørske.

Riktignok var de et folk med sine meningers mot, og de hevnet krenkelser, men:

At de dog der hos nocksom ere gode, forstandige, duelige oc arbeysomme folck, som deris næring oc biering vel forståe oc flitteligen fortsætte, det så at være kand sluttis der af at det i allmindelighed i samme egn gifver rige oc velformuffvende folck, så at findis bønder på nogle 100 daler rige i sølff oc reede penge, som ey lettelig sig lode finde om de gandske til drick, gjæstebud, hug, slag, mord, manddrab vare genege oc øffvede, hvor på da ved sagefald [bot] vilde følge en tomb pung, fattigdom oc endelig ruin.¹⁷⁰

En tredje variant finner vi i et latinsk dikt som lektor ved Oslo katedralskole Hallvard Gunnarsson gav ut i Rostock i 1606 om hyllingen av Kristian 4. ved Akershus i 1591. Lektor Hallvard gav et referat av seremonien og omtalte særlig kongen og de danske riksrådene. Når han kom til bøndene, var det utsendingene fra Telemark han festet seg ved:

Telemark, som er rikt både på snehvitt fe og på melk, sendte folk fra sine høye fjell [...]. Disse bar drakt på de gamle forfedres vis; de har langt fra noe imot enkle og billige klær. For de dekker sitt legeme med hverdagslig vadmél, siden denne drakt ikke

er vasket ved noen valkerkunst. Og hodebekledningen er vevet ut fra eget håndverk. Håret når til skuldrene, stundom til underarmen. Et grovt belte ombinder de ytre lender. Fra dette henger et kogger, hvortil er festet en krum bue. Og støvler av ugarvet lær omslutter de kjøttfulle føtter. Enda dette folk engang har vært meget barbarisk, er det nå dannet, medgjørlig, alvorlig og vennligsinnet og tar imot alleslags fremmede med gjestfrihet. De lar aldri noen gå sin vei på fastende hjerte. Deres bord er både natt og dag dekket av lettfordøyelig kost. Hvem som helst som kommer dit, kan forsyne seg hvis han er plaget av sult eller vansmekter av brennende tørst. Og selvom det er vanlig å forakte disse mennesker for deres enkle seder (overlegen som verden gjerne er) så ble svenskene som fiender skremt av deres våpen. De spurte ofte om dette folk stod på krigsfot og var svært engstelige for om de snart ville komme. Den telemarkiske landsdel skremte de truende fiender hvor liten den enn er.¹⁷¹

Det fantes altså tre telemarksbilder, det av de stridbare, det av de flittige som samlet seg dalere på kistebunnen, og det av det enkle og tradisjonsbevisste naturfolket, med de fine sedene.

Kanon på lavett, Fossum verk, slutten av 1600-tallet.
Fossum var en stor våpenprodusent, med kanoner som det viktigste produktet i porteføljen. Kongen, dvs. hans militære etater, var kunde for våpnene.
Foto: Tom Riis

En opptrapping av tvangen i kombinasjon med bøtelegging gav ikke en varig bedring av tilstanden. Den kom først da verkseierne hevet kullprisene, ved Bolvik i et system der foretaksomme skogleiere produserte trekull. På tildele teiger i verkets egne skoger og i skogene til andre skogeiere gjorde bønder og husmenn arbeidet for disse entreprenørene. I 1775 ble det utført 25 000 dagsverk i kullbruket bare for Bolvik, det gav 8000 lester trekull til en pris av vel 8000 daler.¹⁷⁶ I hele Bratsberg dreide det seg nok da om ikke langt fra 100 000 dagsverk i brenselproduksjon, til en verdi av 30 000 daler. Det ble produsert vel 4000 skippund jern på Bolvik,¹⁷⁷ og årsproduksjonen i hele Bratsberg var da nær 15 000 skippund, dvs. 2400 tonn, til en verdi av snaut 150 000 daler.

Uro ved kysten

Etter 1660 var det uro i de kystnære distriktene. Høsten 1662 reiste representanter for allmuen i Solum, Gjerpen, Eidanger og Bamble prestegjeld til København og bad om at de fortsatt måtte få handle med skipperne som kom til småhavnene i deres distrikt, og i 1664 var både representanter for hele Bamble fogderi og for 20 kjøpmenn i Skien i Kristiania og bad om at trelasthandelen måtte være åpen for alle. De fikk ingen imøtekommende svar, men i praksis utviklet det seg en kontrast mellom de ytre og de indre områdene. Nær kysten fortsatte den desentraliserte handelen i småhavnene, og noen av dem utviklet seg til *ladesteder* med visse handelsretter. De hadde naturen på sin side, det var ikke mulig å sentralisere handelen i storparten av Bamble fogderi til Skien og Porsgrunn. Dessuten var det ikke bymyndighetene i Skien som håndhevet lovene i uthavnene og ladestedene – det gjorde amtmann, fogd, sorenskriver og lensmann. Rett nok kunne vel tollerne ha utført en kontrolljobb for Skien, men de nøyde seg med å kreve inn så mye toll at de ikke pådrog seg overordne-

des negative oppmerksomhet. For øvrig samarbeidde de både med store og små handlende om å se gjennom fingrene med regler – mot bestikkelser. Slik var det også med regler om hvor mye det var tillatt å skipe ut av ulike trelastsorter, blant annet bjelker og andre tilhogde trevarer (smålast).¹⁷⁸

Det mest omstridte leddet i forbudssystemet var restriksjonene på innførsel av korn fra andre land enn Danmark. Fra 1669 til 1735 måtte importørene betale en høy toll på ikke-dansk korn, og fra 1735 til 1788 var det forbudt å innføre korn fra andre land enn Danmark. Bratsberg trengte mye korn utenfra, og bestemmelsene hindret fri handel. Her var det de store kjøpmennene som opptrådte som klagere i gjentatte bønnskrift til kongen. De påpekte at verdien av deres eksportvarer ble redusert fordi importørene i England og andre land ikke ville betale så mye for dem når de ble hindret i å selge korn i retur. Og så oppstod det krise på krise da tilførslene av dansk korn ikke ble tilstrekkelige på grunn av svikt i avlingene. Hver gang måtte myndighetene oppheve kornmonopolet, men kjøpmennene klagde over at de ikke tidsnok kunne skaffe korn fra andre land.¹⁷⁹

Nedre Frednes ved Porsgrunn er gårdsanlegget til venstre på dette bildet, malt fra elva i 1820-åra. Det toetasjes huset til høyre på gården var fra 1713, det avlange huset til venstre ble bygd i 1805.

Illustrasjon: Maleri av Jurine Johnsen / Telemark Museum

Kjøpmennene opplevde et ekstra ubehag ved at de ble mistenkt for å ågre med kornet. Småkårsfolk ved kysten pleide å kjøpe korn direkte av skipperne på skuter som kom med denne varen. Men Skien pukket på sine havnerettigheter, og det utløste en åpen konflikt våren 1736. En folkemengde losset da ei kornskute i Langesund og fordelte innholdet seg imellom. Etterpå samlet et par hundre mennesker seg i Skien, utenfor bygården der amtmannen, magistraten og flere kjøpmenn satt sammen og drøftet situasjonen. Noen av de største kjøpmennene bodde ikke i Skien, og de støttet kravet om at kornsalg måtte kunne foregå i flere havner, og dette ble resultatet i 1737.¹⁸⁰

Kystens småkårsfolk fortsatte å se på de store kjøpmennene med mistanke, og sankthans 1795 var det uroligheter i Gjerpen og Skien der flere hundre kvinner og menn toget rundt til øvrighetspersoner og kjøpmenn og forlangte billig korn på en truende måte. Uroen fortsatte å ulme, og sommeren 1796 ble 350 soldater fra Fredriksvern innkvartert i Skien. Protestlederen Thor Garver fra Osebakken i Gjerpen ble satt i langvarig arrest under en prosess som i 1798 endte med at Høyesterett dømte ham til to års straffarbeid på Akershus festning, mens en annen leder, Tollef Andersen Ørestvedt fra Eidanger, fikk tre måneder festningsarbeid.¹⁸¹ Under krigen 1807–1814 gjorde, som vi skal se, de ledende i den merkantile eliten i Bratsberg en så stor innsats for å skaffe korn at det hindret en sosial konflikt i krigsåra.

ELITE, STAT OG FOLK ETTER 1660

Vi skal nå følge elitedannelsen videre i 1660–1814, hvordan eierforholdene artet seg når det gjaldt jordegods, sagbruk, jernverk og skipsfart, hvordan dette preget seg inn i utviklingen av de slektene som kom til å dominere i samfunnet, hvilken plass hele befolkningen hadde i ulike offentlige ordninger, og hvilken lederrolle amtmennene spilte i Bratsberg.

Ulike typer eiendom

I 1647 eide borgere og embetsmenn vel 8 prosent av matrikkelskylda i Bratsberg. Ifølge ei jordebok fra 1680 hadde dette økt til 36 prosent (1700 tønner).¹⁸² Cort Adelters arvinger eide 5 prosent av jorda, mens 31 prosent ble eid av godsseiere med forankring i Skien og Kragerø; kjøpmenn i Skien eide rundt 600 gardparter. Godsveksten hadde skjedd på bekostning av kronen (14 prosent), adelen (snaut 2 prosent) og bøndene (12 prosent). De største endringene hadde funnet sted i Bamble fogderi og Nedre Telemark. I Bamble fogderi hadde den nye elitens eierdel vokst fra 13 prosent i 1647 til 57 prosent i 1680. Bondegodset hadde gått panteveien til den nye eliten, dvs. at bøndene hadde måttet pante jordegods for gjeld og klarte ikke å løse inn pantet.¹⁸³

I produksjonsleddet var den nye eliten enerådende som eiere. Børting og Borse eide hvert sitt jernverkskonglomerat, og Claus Andersen overtok Brun-

lanes jernverk fra en skyldner. Eierkonsentrasjonen kom også tydelig fram i sagereguleringen i 1688. Da fantes det 98 eksportsager i amtet. 53 embetsmenn og borgere eide og brukte 95 sager. Disse sagine skar over 99 prosent av den registrerte skurden. 14 personer i to slekter satt med 45 av sagine: Slektskretsen til Claus Andersen (10 personer) hadde hånd om 27 sager, Cort Adeler og hans slekt i Kragerø (i alt 4 personer) eide 18 sager.¹⁸⁴ Mens sagereguleringen sløyfet 14 sager i Bratsberg amt, styrket de store grepet ytterligere i de hundre åra som fulgte, med nye sagbevillinger og særfordeler, konsentrert til 4 sagbruksentre, Skien, Bamble, Ulefoss og Sannidal.¹⁸⁵

Tradisjonelt dominerte utenlandske skip trafikken på havnene i Bratsberg. Mye av lokal rederivirksomhet var drevet av kystbønder i småskutefart langs kysten og til Jylland. Den opprinnelig nederlandske kjøpmannsfamilien Trinepol satset på skipsfart i 1630-åra – og ble rammet av kronens brutale konfiskasjon av skip til krigsformål under krigen 1643–1645. Kjøpmennene holdt seg til

Porsgrunn midt på 1700-tallet sett mot nordvest og med øya Roligheden i forgrunnen (nå en del av Herøya), omgitt av en mer dramatisk natur enn i virkeligheten. Den lille kirken må være kapellet som i 1756–1757 ble erstattet av Vestre Porsgrunn kirke.

Foto: Kunstner ukjent / Tom Riis

lands i 20 år etterpå, men etter 1660 kom en endring. I hele Bratsberg ble det i 1670-åra registrert snaut 30 store handelsfartøy – dette økte til over 40 rundt år 1700, $\frac{3}{4}$ i Skiens-området, $\frac{1}{4}$ i Kragerø-området – seinere økte Kragerø sin andel av flåten. Dette var år med høye frakter, og i 1691–1696 ble det bygd 16 større skip i Langesund tolldistrikt. I 1670-åra dominerte embetskjøpmennene som redere. I 1690-åra var de fortsatt aktive, men blant 30 redere var det også et innslag av kjøpmenn som verken var embetsmenn eller sageiere.¹⁸⁶ Etter en lavkonjunktur 1709–1740 var flåten i 1760 oppe i samme omfang som i 1690-åra, og så økte den til ca. 70 store skip i hele Bratsberg i 1780-åra og videre opp til rundt 100 store skip i åra før 1807. Noen få redere eide brorparten av skipene.¹⁸⁷

Satsingen på skipsfart bidrog til at eiere solgte jordegods for å investere i skip, mens andre kjøpmenn måtte selge gods etter mislykte forretninger. Når bønder etter den tid kom i gjeld til kjøpmenn, ble det utstedt pantobligasjoner som skyldnerne betalte renter av. Eierutviklingen i Bø var et barometer på endringene: I 1647 eide borgere og embetsmenn 8 av 192 tønner matrikkel-skyld, i 1661 eide de 26 av 195 tønner, i 1685 eide de 56 av 203 tønner. De holdt på denne andelen til begynnelsen av 1700-tallet, men i 1723 eide de bare 6 av 216 tønner gods i Bø.¹⁸⁸ Blant bondeieierne gikk utviklingen i retning av selveie ved at barna til bondegodseierne fikk hvert sitt gardsbruk. I Øvre og Nedre Telemark var selveiet snaut 60 prosent i åra 1771–1801.¹⁸⁹

De ledende slektene

Cort Adellers etterslekt raget lenge over alle andre, den tilhørte høyadelen og hadde gravsted i København domkirke. Etter 1675 styrte enken Anna Pelt Gimsøygodset fra familiens residens i hovedstaden, etterfulgt av sønnen Frederik Christian Adeler (død 1726), som hadde embeter i København og mye gods i Danmark. Sønnens sønnen Frederik Adeler (død 1766) avsluttet sin karriere som stiftamtmann i Kristiansand 1752–1766, mens sønnesønnssønnen Frederik Georg Adeler (1736–1810) var amtmann i Bratsberg 1764–1771 og 1773–1781 og stiftamtmann i Kristiansand 1781–1788. Han bodde mye på Gimsøy, men solgte sagbruket i 1800 og testamenterte sin formue til slektninger i Danmark.¹⁹⁰

De elitefamiliene som bodde i Skien, mestret kunsten å gifte seg med fornuft.¹⁹¹ *Claus Andersen* (1624–1681) giftet seg i 1657 med *kusinen Anne Christensdatter*, begge var kjøpmannsbarn og Ansbachs tipptippoldebarn, og de styrte et konglomerat av virksomheter i embete, gods, sagbruk, jernverk og handel. Deres eldste datter, *Maren*, ble i 1673 gift med en annen Ansbach-ætling, Skiens rikeste arving, *Iver Hansen*; han fulgte etter svigerfaren som lagmann. I 1675 brukte Claus Andersen datteren *Anne* til å alliere seg med *Anders Madsens etterkommere* som tok slektsnavnet *Tonsberg* (Tønsberg). Brudgommen, *Stig Tonsberg*, flyttet til Skien og ledet Tonsbergenes godsdrift i Bratsberg. Etter hans død giftet *Anne* seg i 1692 med oberst, seinere generalmajor *Johan von Arnold*. De bodde på Borgestad, der *Anne Clausdatter* styrte forretningene til

Anne Clausdatter (1659–1713) og hennes andre mann, generalmajor Johan Arnold (1638–1709). Hun var datter til lagmann Claus Andersen, og med Borgestad som sete for virksomheten ledet hun det handelshuset hun hadde arvet etter faren. Johan Arnold hadde tre adelige ekteskap bak seg før han giftet seg med Anne i 1692. Hans sønn, Hans Jacob Arnold, var fra 1736 kommanderende general for den norske hær helt til han døde 89 år gammel i 1758.

Illustrasjon: Kunstner ukjent / Utlånt av Borgestad gård / Foto: Cecilie Authen / Telemark Museum

hun døde i 1713. Broren Anders Claussen giftet seg i 1693 med Stig Tonsbergs brordatter, stiftamtmandsdatteren Karen Tonsberg. De drev forretningene sine fra Nordre Brekke, som de arvet etter Claus Andersen. Dessuten overtok Anders Claussen farens biembete som dommer i Overhoffretten i Kristiania. Søsteren Johanne ble i 1690 gift med lagmann i Kristiania, Laurits Jacobsen på Ullevål, mens enda en søster Inger i 1691 ble gift med toller i Langesund Jørgen Erboe, og etter hans død i 1701 med jernverkseier Kai Børting. Endelig ble Claus Andersens yngste datter Anneken i 1692 gift med fogd i Telemark Hercules Weyer; de overtok Nordre Brekke.¹⁹²

Det kunne gå galt også for elitefamilier. Claus Andersens svigersønn Iver Hansen prøvde å sette i drift igjen Guldnes kopperverk i 1690, og han ruinerte seg på det. Fogdesønnen Niels Josten kjøpte i 1699 Guldnes av Iver Hansens kreditorer og drev Guldnes med stort tap til 1707.¹⁹³ Peter Børtings sønn, Kai overtok Fossum jernverk etter faren i 1702. Han ble rammet av at kronen var en dårlig betaler under den store nordiske krigen og måtte gi fra seg verket i 1716.¹⁹⁴ Skipsfart var også risikabelt i ei tid da rederne ikke forsikret skipene. Tre generasjoner i slekten Wesseltoft var fra slutten av 1600-tallet blant Skiens største kjøpmenn, med mange sager og et stort skipsrederi. Men i 1787–1788 mistet brødrene Simon og Jørgen Zachariassen to store skip i forlis med full last. Dette kastet dem ut i ei gjeldskrise som tvang dem til å legge i opplag sine resterende sju skip. Brødrene gikk konkurs og mistet alt de eide i 1788–1789.¹⁹⁵

Høsten 1701 så det ille ut også for familien Borse. Da ble Halvor Borse skutt og drept i en slede på Geiteryggen.¹⁹⁶ Men Borses datter Inger (1677–1714) var gift med en driftig entreprenør, Herman Leopoldus (1677–1750), sønn av en tyskfødt kjøpmann i Kristiania. Leopoldus overtok Holden og Bolvik jernverk og Ulefoss

sagbruk. Seinere skaffet han seg også gods på Sjælland, flyttet dit og kjøpte i 1739 adelskap til sin familie under navnet *Løvenskiold*. Sønnen Herman (1701–59) overtok familiens eiendommer i Bratsberg og bosatte seg på Borgestad i 1731. I 1734 kjøpte han sammen med tre svogre (Carl, Wilhelm og Peter Deichman) Fossum jernverk, kjøpte Gjerpen kirkes gods av Adeler i 1735 og overtok hele Fossum jernverk i 1739. Etter ham arvet to sønner hver sin del av eiendomskonglomeratet: Bartholomæus (1729–1788) bosatte seg på Borgestad og eide Bolvik verk, Herman (1739–1799) fikk Fossum verk. På slutten av 1700-tallet overtok deres yngste bror Severin Løvenskiold (1743–1818) både Bolvik og Fossum for flere hundre tusen daler. Hans sønn Severin Løvenskiold d.y. (1777–1856) fikk eiendommen i 1802, var amtmann i Bratsberg 1803–1813, representerte Bratsberg på Eidsvoll i 1814 og var 1828–1856 først norsk statsminister og så stattholder.¹⁹⁷

En annen framtreddende slekt på 1700-tallet var også opprinnelig tysk. Familien *Cappelen* slo seg til i Norge på 1600-tallet da en jernverksfunksjonær ble fogd i Lier. Sønnen Ulrich Friedrich von Cappelen (1668–1722) startet et handelshus i Skien, hans sønn Diderich (1700–1768) og sønnesønnen Diderich (1734–1794) skaffet seg stadig flere sager og skoger. Familien sluttet seg til Brødremenigheten og levde et stille og nøkternt liv. Tredje generasjon med samme navn, fornorsket til Diderik (1761–1828), arvet den største formuen i Skien og økte skogeiendommene. Mest epokegjørende var det at han i 1800 kjøpte Gimsøy klosterbruk. Familien bodde i Skien, med Store Mæla i Gjerpen som landsted, gården ble utvidet til den største i Bratsberg med over tusen mål innmark. Familien Cappelen bidrog mye til veldedige formål, og Diderik von Cappelen representerte Skien på Eidsvoll i 1814.¹⁹⁸

Den første *Aall* i Bratsberg var Niels Aall (1702–1784). Han var født i London med dansk far og engelsk mor og kom som tiåring til Porsgrunn i tjeneste

Herman Leopoldus (1677–1750) utvidet det godset han hadde giftet seg til i Telemark. Han og hans slekt ble adlet under navnet Løvenskiold i 1739. Han flyttet til Danmark, men etterkommerne ble ledende godseiere i Telemark med Fossum Jernverk som den viktigste eiendommen.

Illustrasjon: Kunstner ukjent / Utlånt av Løvenskiold-familien / Foto: Tom Riis

Inger Borse (1677–1714), datter til jernverkseier Halvor Borse som eide Holden og Bolvik jernverk. Hun ble stammor til Løvenskiold-familien i Telemark gjennom ekteskapet med den jevnaldrende Herman Leopoldus i 1700. Men Inger Borse levde ikke lenge nok til å bli en Løvenskiold.

Illustrasjon: Kunstner ukjent / Utlånt av Løvenskiold-familien / Foto: Tom Riis

hos den engelske kjøpmannen James Bowman. 20 år ble Aall i 1722 fullmektig hos Herman Leopoldus og bestyrte hans sagbruk på Ulefoss. Han drev egen trelasthandel og skipsrederi i Porsgrunn, skaffet seg sager i Skien og Herre, deltok i *Akershus stifts tollforpaktningssosietet* 1749–1776 og bygde tre store bygårder i Porsgrunn. I første ekteskap var han 1729 gift med Margretha Josten, en søsterdatter av Inger Borse; hans andre og tredje ektefelle var norske embetsmannsdøtre – datteren Benedictha Henrikka ble gift med Severin Løvenskiold d.e. Sønnen Nicolai Benjamin Aall (1739–1798) tok teologisk embetseksamen 20 år gammel, var sekretær hos biskop Gunnerus i Trondheim og overtok handelshuset i Porsgrunn da hans eldre bror døde. I 1770-åra kjøpte Aall Ulefossbruket sammen med familien Anker i Kristiania, og i 1782 ble han eneeier for en kjøpesum på over hundre tusen daler. Dessuten eide han sager i Skien og drev et skipsrederi med opp til 14 skip. Niels Aall (1769–1854) overtok etter faren, bygde Ulefoss hovedgård (ferdig 1807) og bygde ut Søndre Brekke som vinterbolig. Han var 1810–1813 rådmann i Skien og Porsgrunn, og i 1814 var han en modig statsråd i den nye norske regjeringen.¹⁹⁹

Samfunnsordninger og plikter

Statsinntektene på 1700-tallet økte i den grad regjeringen insisterte på å få inn *større skatter og avgifter*. Det var særlig under den store nordiske krigen (1700–1720) at presset økte til et nivå på høyde med det hardeste på 1600-tallet. I løpet av 1700-tallet ble verdien av daleren halvert. Skattebeløpet økte, men bare med rundt en fjerdedel. Etersom produksjonen også var økende i andre halvdel av 1700-tallet, ble skattetrykket da mindre. Tollinntektene økte mer enn skatteinntektene, i takt med inflasjonen. Det vil si at mens det på slutten av 1600-tallet kom inn bare litt mer toll enn skatt (24 000 og 20 000 daler),

Niels Aall d.e. (1702–1784) kom til Porsgrunn som tiåring i handelslære i 1712. Han grunnla et ledende handelshus med eksport av trelast og et skipsrederi. Aall evnet å samarbeide med andre kjøpmenn, og forbindelsen med Løvenskiold-familien var særlig viktig.

Illustrasjon: Maleri av ukjent maler på Ulefoss (1738), restaurert av J.C. Frich i 1841 / Nasjonalbiblioteket

Benedictha Henrica Bergh (1714–1748), gift i 1738 med Niels Aall d.e. Hun var den andre av hans tre koner – tidlige dødsfall gav slike resultat. Hun var datter til lagmann Nicolas Bergh, født i Skien og lagmann i Fredrikstad og Tønsberg lagdømme, med bopel i Moss. Hun var søster til amtmannen i Bratsberg, Christian Bergh.

Illustrasjon: Maleri av ukjent maler på Ulefoss (1738) / Nasjonalbiblioteket

Offiser og menig i 1. vesterlenske nasjonale infanteriregiment framstilt i en plansje tegnet av Carl Bertram i en bok utgitt i København i 1763. Boka gir oversikt over hele den kongelige danske armé. 1. vesterlenske regiment omfattet mannskap fra Telemark og Agder.

Illustrasjon: Fra boka Vorstellung der sämtlichen Königl. Dänischen Armee (1763) av Carl Bertram

kom det hundre år seinere inn dobbelt så mye toll (50 000 og 25 000 daler). I fredstid betalte velstående og rike folk lite skatt, mens de i krigstid måtte ut med mye mer. I tillegg til de ordinære skattene og avgiftene trakk hovedstaden inn andre inntekter av befolkningen. Det var betalinger for få bevillinger, embeter og titler, utgifter til opphold i København for alle som hadde ærend der, innkjøp av varer fra hovedstadens privilegerte bedrifter og kapitalflukt da rike familier flyttet til København-området med formuene sine. Summen av betalingene til staten og kapitalutleggene til København-området var minst 100 000 daler i året på slutten av 1700-tallet. Men fortsatt brukte staten penger i Bratsberg til jernkjøp, og dette nesten halverte nettoutlegget fra amtet.²⁰⁰

Gardbrukerne måtte betale skatten for å kunne beholde gardene sine. Dessuten var mye av skattebetalingen fortsatt integrert i handelen, slik at kjøpmenn betalte skatten på vegne av sine bruksbønder. At dette systemet var så utbredt i Bratsberg, bidrog trolig til at det var mindre åpen motstand mot å betale skatt her enn i enkelte andre distrikt da skatten ble skrudd opp under den store nordiske krigen 1700–1720, og da ekstraskatten ble krevd inn 1762–1772. Men også i Bratsberg ble det i begge perioder levert inn bønnskrift fra bønder som bad om skattelette. I 1760-åra kom ekstraskatten tregt inn, fritak for fattige førte til at den ble kraftig redusert, og i 1772 ble den avskaffet.²⁰¹

De militære forpliktelsene var omfattende. Under eneveldet ble det vanlig at hver åttende voksne mann var i militærtjeneste, dvs. vel 500 i 1660-åra og 1500 i 1800, flest i hæren, men også mange i kongens marine, som hadde sin base på Bremerholm i København – i hæren varte tjenesten opp til ti år for dem som ble utskrevet til den, i marinen var tjenestetida et par år. Disse forpliktelsene ble lagt på *folkets* menn, dvs. alle som ikke tilhørte eliten. For hæren gjaldt plikten mennene på gardsbruk og plasser. På det titall *frigarder* som hvert jernverk hadde fått tildelt, gjorde mennene arbeid for verket i stedet for militærtjeneste.²⁰² Også til marinen måtte mange bygdegutter stille opp, og enda mer alle de som ikke tilhørte elitefamiliene i byer og tettsteder. Borgerne ble skrevet inn i borgerværningen, men slapp å gjøre virkelig militærtjeneste. Når det ble krig, økte utskrivningen av mannskap fra folket, dels fordi de militære styrkene ble utvidet både til sjøs og til lands, dels fordi mange ble innrullert i reservestyrker som stadig måtte avgi mannskap til hovedstyrkene etter hvert som de led tap. En del militære plikter gjaldt dessuten lokalforsvar ved kysten, og det ble bygd skanser ved Brevik, Stathelle og Kragerø. Krigene var særlige bølgetopper for militær innsats og tap, og de etterlot seg mange krøplinger. I åra fram til 1814 ble halvparten (6000) av den voksne mannlige befolkningen pålagt en eller annen militær oppgave.²⁰³

Bondebefolkningen hadde flere samfunnsplikter, særlig *skyssplikten*, fordelt på alle gardsbruk, inndelt i skysslag; de utførte skyssingen på omgang – en vanlig skyssdistanse var 1½ norsk mil (ca. 17 km). Bøndene hadde plikt til

å stille med hest til lands og med båt til vannskyss. Husmenn ble mye brukt som rorskarer; i et regulativ for Lårdal og Fyresdal fra 1777 ble det oppført 120 husmannsplasser for vannskyss, og slik skyss var det enda mer av ved kysten. *Friskyss* var befordring av offentlige tjenestemenn og deres brev – den måtte utføres gratis. *Brevskyssen* var et telemarksfenomen, ettersom dette fogderiet før 1805 ikke ble omfattet av postvesenet. *Tingskyss* var befordring til tinget av amtmann, fogd, sorenskriver og lensmann. For tingskyssen fikk de skysspliktige en liten drikkepenge. *Pengeskyss* gjaldt befordring av private reisende mot betaling, det var lite av slikt i de øvre bygdene. På rutene ned mot Skien var det mye *varertransport* mot betaling, dette ble i Telemarksvassdagene i økende grad organisert som en næring, der utøverne stilte med prammer til transporten. Skysskafferen ved hvert skysskifte kunne få knyttet til seg en skysskafferkar, som slapp militærtjeneste mot å sørge for at bøndene utførte skyssen. Dessuten hadde skysskafferen rett på en *skysskaffertoll* fra alle gards-

Dette bildet gir et inntrykk av hvor krevende det var å ferdes i et ulendt terreng, her med hest og kløv.

Illustrasjon: Sæterreisen av Adolph Tidemand fra verket Norske Folkelivsbilleder (1854) / Nasjonalbiblioteket

bruk. Etter et regulativ fra 1783 fantes det 49 skysskaffere i Øvre Telemark, de var også gjestgivere. Tallet på gjestgivere økte fram mot 1800-tallet.²⁰⁴

Etter at postvesenet ble etablert i 1647, hadde bøndene også plikt til å utføre *postbefordringen* som gikk mellom byene. Før 1805 var det ikke noen postrute opp i Telemark, da posten mellom Kristiania og Bergen gikk gjennom Valdres, mens vestlandsruta mellom Kristiania, Kristiansand og Stavanger gikk til og fra et postkontor i Brevik. Herfra gikk det post til og fra Skien, Porsgrunn og Langesund. Så var det et nytt knutepunkt på en postgard i Sannidal, for post til og fra Kragerø. Posten ble fraktet av bøndene på *postgardene*, en gard i hver bygd, ofte delt i flere bruk som delte på plikten. De var da fritatt for skyss, veiarbeid, militærtjeneste og enkelte skatter. Men posttjenesten ble regnet som byrdefull, med to utrykninger hver uke. Følgelig var det ikke noen straff å si opp postbønder for seindretthet. Da ble de i stedet bøtelagt.²⁰⁵

Bøndene hadde også plikt til å *vedlikeholde veiene*. Bygdene ble inndelt i veiroder med ansvar for hver sin strekning. Som i skyssvesenet var denne forpliktelsen tyngst nær byene. Systemet fungerte dårlig, og i 1811 skrev amtmann Severin Løvenskiold at den viktigste strekningen for varetransport, Porsgrunn – Gråten – Fjærestranda, var i en dårlig forfatning.²⁰⁶ I 1790-åra kom den første store veibyggingen. Generalveiintendant i Akershus stift, Peder Anker, ledet da byggingen av en ny hovedvei over Langangen mellom Larvik og Porsgrunn. En mindre del av arbeidet ble betalt, og disse utgiftene ble utliknet på alle skatteyttere i Bratsberg amt. Det kostet mest å bygge bru over elva ved bunnen av Langangsfjorden (1880 daler). Noe arbeid ble gjort av utkommanderte soldater, men mesteparten var pliktarbeid utført av menn fra garder og plasser i Eidanger, Solum og Gjerpen. Ifølge en fortegnelse fra 1792 hadde 306 gardbrukere og 234 husmenn i Gjerpen plikt til å delta. I en årrekke ble de pålagt henholdsvis seks og en til to dagers arbeid på veien.²⁰⁷

Fra 1773 måtte allmuen også betale for helsetiltak. Da ble Johannes Møller den første *landfysikus* (distriktslege) i Bratsberg. Han tok initiativet til at det ble opprettet et sjukehus på Osebakken mellom Skien og Porsgrunn. Det ble kalt *Radesjukehuset* etter plagsomme symptomer de den gang trodde skyldtes en venerisk sykdom. Det var plass til 40 pasienter, som regel innlagt i flere måneder. Det årlige pasienttallet økte fra 100 i 1780-åra til 170 i åra 1818–22. Utgiftene til legelønn og sjukehus ble utliknet på amtets skatteyttere, i alt kostet det 3000 daler i året. Dette var upopulært, og bøndene søkte gjentatte ganger forgjeves om å få slippe skatten.²⁰⁸

Under eneveldet ble bystyringen byråkratisert. Kjøpstedene Skien og Kragerø og borgerne i ladestedene Porsgrunn, Brevik og Langesund ble styrt av Skiens *magistrat*. I hundreåret før 1814 bestod magistraten som regel av en borgermester og én til to rådmenn; dessuten hadde Skien en byfogd. Kragerø hadde først en overrådmann og byfogd, siden bare en byfogd. Stiftamtmannen i Kristiania førte tilsyn med byene, under instruksjon av Danske kan-

selli i København. Også amtmannen i Skien hadde innflytelse på saker som var viktige for byene. Kjøpmennene mistet den posisjonen i bystyret som de hadde hatt i Skien byråd. Men på 1700-tallet påvirket *takserborgerne* skattelikningen, og så oppnevnte kjøpmennene to *borgerrepresentanter* som magistraten rådførte seg med. I 1807 fikk Porsgrunn del i Skiens kjøpstadsstatus, slik at alle innbyggere i Porsgrunn ble styrt fra Skien, mens alle innbyggere i Brevik og Langesund fra da av hørte under øvrigheten i Bratsberg amt.²⁰⁹

Amtmennene og deres utfordringer 1675–1731

Et halvt år før admiral Cort Adeler døde, gav kongen broren *Niels Adeler* brev på å følge etter Preben von Ahnen som amtmann – det skjedde i november 1675. I ekteskapet med københavnerinnen Marie Klouman var Niels Adeler besvogret med rikskansler Peder Griffenfeld, og han hadde dessuten knyttet seg til stattholder Ulrik Frederik Gyldenløve. Som kjøpmann i Kragerø brukte Adeler i 1666 forbindelsene sine til å skaffe Kragerø fulle handelsretter som kjøpstad, og han selv ble overrådmann, en stilling han fikk overdra til sønnen Søren i 1675, etterfulgt av svigersønnen Peder Poulsen i 1689. Niels Adeler var i mange år Kragerøs matador, og da han mistet grepet, var det Peder Poulsen og hans etterkommere (Poulsen/Høegh-slekten) som førte videre handelshuset.²¹⁰ Niels' sønn *Henrik Adeler* gikk på latinskole i Roskilde og studerte i København og andre europeiske universiteter, giftet seg med den fornemme København-damen Drude Bladt og ble dommer i byretten i København før han med Gyldenløves hjelp fulgte etter faren som amtmann i 1691–1711.²¹¹

Far og sønn var ulike som amtmenn: Niels Adeler bosatte seg i 1680-åra på Jomfruland og brukte sin posisjon til å sikre seg og sine standsfeller skattefordeler; disse ble seinere underkjent av revisjonen i København. Sønnen Henrik drev ikke egen næring, han bodde på Søndre Brekke i Gjerpen og herfra prøvde han forgjeves å håndheve de begrensningene som i 1688 var innført på sagskurden. Sageiere, sagarbeidere, kjøpmenn, skippere, lensmenn, fogder og tollere samarbeidde om å føre sentralmyndighetene bak lyset når det ble eksportert så mye som kundene i utlandet ville ha. Seinere amtmenn pleide å støtte dobbeltspillet, og det fortsatte på 1700-tallet helt til skurden ble frigitt i 1795.²¹² Henrik Adeler hadde større hell med å kontrollere kjøpmennenes regnskap i handelen med bøndene. Denne nidkjærheten sikret ham fra 1704 en plass i Slottsloven på Akershus, en regjeringskommisjon som hjalp kongen med å styre Norge under den store nordiske krigen.²¹³

De følgende amtmennene, *Jakob Lindberg* (1711–1723), *Michael Storm* (1724–1727) og *Christian Berg* (1727–1731), kom i skyggen av amtets matadorer. Lindberg ivret forgjeves for at innbyggerne på ladestedene skulle betale statsskatt til amtet og ikke til Skien by.²¹⁴ Storm ble holdt utenfor da sageierne foreslo kongen å begrense bjelkeutførselen fra amtet. De skaffet seg i stedet støtte fra fogden Joachim Schweder. Kongen forbød i 1726 bjelkehogst der sagtømmer kunne

Ellen Hansdatter Høllen (1688–1764) var gift med lensmannen i Kviteseid, Christen Hansen Paus (1688–1746). De fleste lensmenn var bønder, om enn i elitesjiktet, men denne damen synes å ha vært mer lik en fin frue av embedsstanden.

Foto: Kunstner ukjent / Utlånt av Cappelen-familien / Tom Riis

føres til eksportsagene, og Storm protesterte harmdirrende. Selv sageierne syntes det var for strengt, for deres utenlandske kunder ville også ha bjelker i tillegg til sagbord. Dessuten klagde bøndene i Gjerpen, Solum, Eidanger, Bamble, Drangedal, Sauherad og Heddal over bjelkeforbudet. Storm døde i 1727, og etterfølgeren Berg døde i 1731; han knyttet seg til Herman Leopoldus, som betalte hans begravelse. Berg foreslo en lov som i tråd med forslag fra Leopoldus og de andre sageierne i varierende grad tillot eller forbød bjelker, og slik bestemte kongen at det skulle være i 1728.²¹⁵

Berg var 30 år da han kom til embetet, og døde da han var 34. Han begynte på en gateregulering i Porsgrunn, og med pliktarbeid fra bøndene fikk han forbedret veistrekningen Porsgrunn–Skien og lagt om veien nordover fra Skien til Fjærestrand. Men mye av det han ville utføre, stoppet på idéstadiet, som å organisere oppdrett av hester og leite etter mineraler. Og da Berg i 1729 sendte en oppfordring til bygdetingene om at bøndene skulle yte penger til å opprette skoler for allmuens barn, førte ikke det til noe.²¹⁶

Amtmenn og folk 1731–1813

De følgende tre amtmennene, *Henrik von Esemann* (1731–1744), *Johan Fredrik Løvenhjel*m (1745–1764) og *Frederik Georg Adeler* (1764–1771, 1773–1781) var offiserer. Esemann mottok tidlig fra sentralmyndighetene et utspill om å gjeninnføre totalforbudet mot bjelker. Etter å ha rådført seg med sageierne og vært på bygdetingene gikk han i 1733 imot dette, og 1728-forordningen ble stående. Den var også for restriktiv, og nesten alle bønder i Nedre Telemark hogg bjelker mindre enn påbudt minstemål. Da fogd Schweder avslørte den ulovlige hogsten i 1735–1737, bidrog amtsmyndighetenes motvilje mot å straffe bøndene til at Kristian 6. gav etter for deres bønnskrift om å slippe straff, men kongen ville ikke forandre loven. Dermed fortsatte hogsten av ulovlige bjelker i Nedre Telemark, uten at amtmann og fogd gjorde mer med det.²¹⁷

Esemann kjørte hodet mot eneveldets maktmonopol da han ikke fikk respons for et forslag i 1736 om at kongen skulle oppnevne 18 medlemmer til et økonomisk kollegium som kunne arbeide for næringsutvikling i Bratsberg amt. Også lokal motbør virket forpurrende. Da Løvenhjelm i 1763 kunngjorde et forbud mot uskårne hingster, ble det virkningsløst – bøndene var stolte av grahingstene sine, enda de kunne være ustyrlige av kåtskap. I 1770-åra klarte likevel Frederik Georg Adeler å komme i gang med å skjære grahingster, men problemet var fortsatt stort da Severin Løvenskiold førte kampanjen videre i 1803–1813.²¹⁸

I 1732–1737 måtte Esemann finne seg i at stiftamtmanden i Kristiania løste en konflikt mellom Skien og ladestedene om havnereglementet. Ladestedene oppnådde større rett som havner for utenrikshandelen, til glede for strandsitterne, kystbøndene og de største kjøpmennene som ville stå fritt i valg av havn.²¹⁹ Løvenhjelm prøvde i 1750-åra å mildne skattevilkårene for de fattige

Benedicte Henrica Nielsdatter Aall (1756–1813). I 1774 ble hun 18 år gammel gift med Severin Løvenskiold d.e. – hun var altså amtmannens mor, Severin var eldst, født i 1777. Ektefellene hadde ni barn.

Severin Løvenskiold d.e. (1743–1818) var far til amtmannen av samme navn. Han eide både Fossum og Bolvik jernverk, og før han i 1802 overdrog eiendommene til den 25 år gamle sønnen, hadde han skaffet Severin junior en glimrende utdanning i Tyskland.

Begge illustrasjoner: Kunstner ukjent / Utlånt av Løvenskiold-familien / Foto: Tom Riis.

på ladestedene ved å få dem flyttet over til skattlegging under amtet, men i likhet med Lindberg klarte han ikke det; hans overordnede avviste initiativet.²²⁰

Godseieren Frederik Georg Adeler ble som amtmann et sosialt midtpunkt i Bratsberg. Etter bybrannen i Skien 24. november 1777 huset Adeler mange hjemløse og ledet gjenreisningen, som for første gang ble finansiert med assuransepenge fra Norges nye brannkasse. Gimsøy kloster hadde forfalt under fraværende godseiere, men nå satset Adeler på å gjøre det til et mønsterbruk, og han ivret for bedre driftsmetoder i landbruket. Under en fest på kongens fødselsdag 29. januar 1777 ble *Bratsberg amts økonomiske oppmuntringsselskab* stiftet på Gimsøy. 70–80 personer i amtets overklasse bidro hver fire daler i året til å premiere bønder som forbedret jord- og skogbruket. Etter at Frederik Moltke ble amtmann, overtok han i 1783 ledelsen av selskapet, og møtene ble da holdt på hans gård Menstad. Også hans etterfølger Jonas Ramus Petersen på Meen førte videre engasjementet.²²¹

I perioden 1764–1813 var fire av sju amtmenn svært unge. Adeler var 28 år i 1764, avløst for en tid i 1771 av 38-åringen *Peter Holm*. *Frederik Moltke* var 27 år da han overtok i 1781, *Jonas Rasmus Petersen* 40 år i 1788 og *Otto Joachim Moltke* 28 år i 1798. Så kom 44-åringen *Johan Henrik Selmer* i 1800, etterfulgt i 1803 av 26-åringen *Severin Løvenskiold*.²²² De tre som var rundt 40 år, var embetsmannssønner, de fire i 20-åra adelsmenn.

Frederik Moltke kom til Bratsberg som ungkar, bosatte seg på Menstad og giftet seg 1786 med 13 år (!) gamle *Margaretha Løvenskiold*.²²³ I disse åra var det mye uro i Telemark, dels i Vest-Telemark om handelen med kjøpmennene i Arendal, dels i store deler av Telemark om de ytelsene embetsmennene krevde. I 1782 søkte *Torjus Evensson Bjørnstad* i Fyresdal om fri rettshjelp for

Severin Løvenskiold (1777–1856). I åra 1803–1813 var han amtmann i Bratsberg, her avbildet som Norges ledende statsmann, først statsminister i Stockholm 1828–1841 og så Norges stattholder i Christiania i tidsrommet 1841–1856.

Illustrasjon: Stikk av ukjent kunstner / Em. Bærentzens Lith. Inst. / Nasjonalbiblioteket

å føre en sak mot trelasthuset Dedekam i Arendal, og i 1784 klagde bøndene i Fyresdal og Nissedal til kongen over Arendals trelasthandlere. Med støtte fra fogden Peder Jørgen Clouman påpekte Moltke overfor kanselliet i København at bøndene i Arendalsvassdraget fikk elendig betaling for tømmeret sitt, men han purret forgiveves på svar helt til han ble stiftamtmann i Kristiansand i 1788. Da nedsatte kongen en kommisjon med Moltke som leder, den skulle undersøke Arendals-kjøpmennenes handelspraksis og foreslå forbedringer. Resultatet kom i 1792, da Moltke var blitt stiftamtmann i Kristiania. Bøndene i Arendalsvassdraget ble tilkjent en liten erstatning, og det ble gitt retningslinjer for trelasthandelen i Arendal som på lengre sikt banet veien for bedre forhold.²²⁴

I 1785 klagde bøndene i Holla, Bø, Sauherad og Heddal til kongen over at embetsmennene krevde dryge avgifter til sin lønn. Siden kom det inn flere slike klager, særlig mot prestene i Øvre Telemark, og Øystein Ingolfsland i Tinn ledet klagevirksomheten. I 1786 sluttet mange i Øvre Telemark seg til Lofthusreisninga i Agder. Åtte bønder fra Øvre og Nedre Telemark deltok i Lofthus' 34-mannsdelegasjon på vei til København høsten 1786. Lofthus snudde underveis, i slutten av november drog han inn i Telemark, og mange telemarkinger fulgte ham tilbake til Agder. Da meldingen om fengslingen av Lofthus ble kjent i mars 1787, var forbitrelsen stor, men øvrigheten klarte å hindre aksjoner ved hjelp av en løgn: Fogden Cloumann kunngjorde at Lofthus var blitt sendt til København, så det var ikke mulig å befri ham.²²⁵

Sammen med lagmann og borgermester i Skien Eiler Hagerup drog Moltke til vintertingene i 1787 og tok opp forhør av tingallmuen. Telebøndene med Ingolfsland i spissen ville ha en egen kommisjon til å undersøke klagen mot embetsmennene, men de ble stagget da Adeler som stiftamtmann i Kristiansand sammen med biskop Eiler Hagerup d.y. utarbeidet et lønnsregulativ for prestene i Øvre Telemark, godkjent av kongen i 1788. Samme år medvirket dessuten lagmann Hagerup til et nytt sportelreglement for rettens betjenter i Norge. Saken om prestenes avgiftskrav fikk et etterspill under amtmann Petersen i 1790-åra. Sammen med sokneprest i Gjerstad, Hans Mathias Abel, reiste han vinteren 1792 til flere bygder og meklet mellom prester og bønder. Det lyktes i Hjartdal og Tinn, men ikke i Kviteseid, Vinje og Seljord. Abel nektet å medvirke til forslag som gikk mot noe en prest hadde fremmet krav om, så først i 1798 endte det med at kongen, på grunnlag av en innstilling fra Petersen aleine, justerte 1788-regulativets satser litt i prestenes favør.²²⁶

Severin Løvenskiold var den siste amtmannen før 1814.²²⁷ I alderen 9 til 17 år hadde han gått på skoler i Tyskland, og 19 år gammel tok han eksamen i jus ved København universitet. Severins kusine, Charlotte Hedevig Schubart, var gift med finansminister Heinrich Ernst Schimmelmann,²²⁸ og i 1799–1803 vandret fetteren fra embete til embete i sentraladministrasjonen, avbrutt

Andreas Rougtvedt (1722–1814), fogd i Nedre Telemark og Bamble 1756–1773. Han bodde på storgården Romnes i Holla, og da hans kone døde i 1773, skaffet han seg lov til å bygge en muret gravkjeller for familien under Romnes kirke.

Maria Rougtvedt (1723–1773) var gift med fogd Andreas Rougtvedt, som sluttet som fogd det året hun døde. Da fikk han overdra embetet til svigersønnen Samuel Thornson, som var fogd fra 1773 til 1807.

Begge foto: Jo. E. Brenden

av opphold på Fossum, som han overtok i 1802. Da giftet han seg med den danske grevedatteren Sophie Hedevig Knuth, søsterdatter til stiftamtman i Kristiania Gebhard Molkte (1802–1809).²²⁹ Eiendomskonglomeratet gav store overskudd, i 1815 hadde Løvenskiold 21 tjenere på Fossum, og i 1811–1818 reiste han en ny staselig hovedbygning der. Ekteparet Løvenskiold hadde flere opphold i Danmark og Tyskland av hensyn til fruens helbred. De syslet da med planer om å selge Fossum-godset, flytte til Danmark og kjøpe et gods der.²³⁰

Likevel ble Løvenskiold en aktiv amtmann som reiste til bygdetingene og tok opp med tingallmuen aktuelle saker som han ønsket å få gjennomført. Han oppfordret forgivev sentralmyndighetene til å heve satsene for betaling av skyss til bøndene, men han klarte å utvide postvesenet til Telemark i 1805, med poståpnerier i Holla, Heddal, Kviteseid og Lårdal og med gående bud som var fritatt for militærtjeneste.²³¹ I 1790-åra var det opprettet flere kornmagasin i Øvre Telemark på initiativ av amtmann Petersen og fogd Cloumann, og Løvenskiold fikk opprettet kornmagasin i noen av de nedre bygdene. Det hadde vært økt nydyrking i seinere år, potetplanten var blitt tatt i bruk, og matproduksjonen vokste, særlig i Øvre Telemark.²³²

Men da krigen mot Storbritannia brøt ut høsten 1807, fryktet Løvenskiold en katastrofe for korntilførselen, utenrikshandelen og skipsfarten. Han kjøpte for egen regning korn i Danmark og brukte sine fire skip til å frakte kornet – alle fire ble snart kapret. I januar 1809 opprettet og ledet han *Provideringskommissjonen for Bratsberg amt*, med byfogden i Skien og tre kjøpmenn som medlemmer.²³³ De fem kjøpte først korn for egen regning, men etter hvert ble kommisjonen godkjent som en offentlig institusjon. Virksomheten berget mange gjennom nødsåra, men det var et nervepirrende arbeid, og Løvenskiold ble stadig mer misfornøyd

Allmissetavle laget til Østre Porsgrunn kirke ved vigslingen av den i 1760. Byggmester Jon Jacobsen gav kirken tre slike tavler, prydet med intarsia og laget av hans mestersnekker Johann Jacob Katzenberger.
Foto: Aasmund Beier-Fangen

TILTAK MOT FATTIGDOM

På 1700-tallet ble det flere tiggere og omstreifere, særlig i uår og når handelen sviktet. Myndighetene oppfattet dette som et ordensproblem, og etter en reise i Norge i 1733 gav Kristian 6. ordre til tiltak mot overhåndtakende tigging. Det ble bygd et stort tukthus som stod ferdig i Kristiania i 1741. Kongen påbød samtidig et fattigvesen i Akershus stift (Bamble og Nedre Telemark prosti). Friske og arbeidsføre tiggere skulle straks skaffe seg årstjeneste på hjemstedet. De av dem som fortsatte med tigging, skulle sendes til tukthuset i Kristiania, mens verdig trengende skulle få hjelp i soknet sitt. De andre stiftene i Norge fikk sine fattiglover seinere, og Kristiansand stift (Øvre Telemark prosti) i 1786.²³⁵ Nå var ikke disse lovene aldeles nyskapende – også tidligere ble det ytt organisert fattighjelp. I 1727 fikk tre prosent av bygdefolket i Kviteseid slik hjelp, og i slut-

ten av 1720-åra ble det på amtmann Bergs initiativ tilsatt *bygdevekttere* som jagde vekk fremmede fanter og tiggere.²³⁶

Fattigforordningene på 1700-tallet bestemte at gamle, uføre og barn som ikke klarte å forsørge seg selv, skulle tas hånd om av hvert prestegjeld, under ledelse av en *fattigkommisjon*, ledet av soknepresten og med lensmannen og 4–8 bønder som medlemmer. Bygda ble inndelt i legder som hver måtte ta seg av én fattig til fast opphold. Så ble det i tillegg brukt litt mat og penger til fattige som trengte tilskudd til det de selv klarte å skrape sammen for livets opphold. Til dette formålet ble det opprettet ei fattigkasse, som selv husmenn og tjenere måtte bidra til. Utgiftene ble skåret til beinet. Fattigkassa hadde små beløp å rutte med, og det var også meningen. Det vanlige i Akershus stift var at bare vel én prosent av befolkning

gen mottok fattighjelp, mens fattigdommen i virkeligheten var langt mer utstrakt.²³⁷

Hvor stort behovet for hjelp kunne være, får vi en antydning om takket være en enestående omfattende fattighjelp i Sundsbygd, Øvre Flåbygd, Brunkeberg og Vrådal i Kviteseid prestegjeld. I 1787 fikk 336 fattigstøtte, de fleste (306) tilskudd av ekstra korn – de 336 var 20 prosent av befolkningen. I 1801 hadde tallet på mottakere sunket til 110, dvs. seks prosent av bygdefolket. I fattigvesenets stiftingsår 1741 ble det registrert 632 nødlidende i Gjerpen, hele 25 prosent av befolkningen. Det var et svært vanskelig uår, men når det rundt 1800 bare var ca. 100, vel to prosent av bygdefolket, som her fikk understøttelse, var det utvilsomt langt under det virkelige hjelpebehovet i et samfunn preget av dyrtid og nedgang i real-lønna for arbeidsfolk.²³⁸

med Fredrik 6.s utenrikspolitikk – det endte med at han høsten 1813 sendte sin avskjedssøknad, som ble innvilget 24. desember. Løvenskiold møtte da stor takknemlighet ute i amtet for sitt arbeid for kornforsyningen til Bratsberg.²³⁴

REFORMASJON, KIRKE OG LIVSSYNSKAMP

Hvordan ble Telemark påvirket av den kirkelige utviklingen? Historien om reformasjonen er preget av kildemangel.²³⁹ Den kongestyrtede lutherske statskirken ble i 1537 tvunget på et katolsk folk, men myndighetene utsatte innføringen av lutherske gudstjenester for å unngå at folket ble urolig. Overgangen til en luthersk kirkeorden kom så med full kraft fra 1548 da den danske lutheraneren Frants Berg ble biskop i Oslo og Hamar stift.²⁴⁰

Trolldom og katolisisme

I Frants Bergs tid ble folkelige katolske ytringer forfulgt med harde straffer.²⁴¹ Katolisismen ble skjelt ut som Satans verk, og forestillingene om en fare fra mørke krefter grep om seg. Alle former for magi som ikke kongens kirke utøvde, ble stemplet som djevlesk, og i hundre år fra 1550 til 1650 var kampen mot Satans makt langt framme i den lutherske øvrighetens bevissthet. At dette vakte bekymring, kom til uttrykk i Sauherad 23. februar 1567 da Simon Saude skaffet seg skussmål fra sambygdingene på kirkebakken om at ingen hadde beskyldt ham for trolldom.²⁴²

Slike beskyldninger ble mest rettet mot kvinner, særlig enslige og eldre. Da Erik Munk var lensherre i Bratsberg i 1572–1574, sørget han for å få dømt og brent flere kvinner i Skien for trolldom. Dette ville ikke ha vært kjent i ettertid, om ikke kjøpmann Jakob Lauritssøn hadde reist sak mot Munk om en eiendom som lensherren hadde presset til seg, mot å la være å anklage hans kone Ingeborg Pedersdatter for trolldom. I referatet fra denne saken på herredagen i Oslo i 1578 er det nevnt at lensherren «loedt brende the [de] troll quinder».²⁴³ En av de tiltalte, Johanne Jensdatter Flamske, klarte å rømme fra fengselet i Skien. Hun var vever i Bergen i mange år til hun ble brent som heks der i 1594.²⁴⁴ En heksebrenning i Skien i 1607 er omtalt i referatet fra en rettssak i 1613: Hun som da ble brent, het Anne Winters.²⁴⁵

Men den store bølgen av trolldomssaker kom i 1623 da åtte kvinner og to menn ble brent i hjel i Bratsberg. I første omgang ble tre fra Sannidal og Drangedal forhørt under tortur. De tilstod og angav flere medskyldige, blant andre Eline Klokkers i Gjerpen og Marte Langøen i Bamble. De to ble beskyldt for å ha inngått en pakt med djevelen, som de hadde møtt i en hekseabbat på Skrehelle, dit Eline kom ridende på en svart galte. Det hjalp ikke at Elines mann, Anders klokker, forsvarte henne helhjertet, heller ikke at vitnene ikke hadde noe å si på henne – de kunne ikke motbevise påstandene, og da ble begge kjent skyldige på lagtinget og brent.²⁴⁶

Altartavlen i Heddal stavkyrkje fra 1667. Jesus er sentral figur i de to store maleriene, nederst barnet i krybben, øverst korsfestelsen, med et lite maleri av nattverden innfelt nederst. De utskårne kvinnefigurene på sidene symboliserer måtehold og kunnskap. På veggen bak altartavlen skimtes gammel skyggemaling.

Foto: Martin Holm Tangen

Utskårne englehoder som finnes lenger opp på altartavlen fra 1667 i Heddal stavkyrkje. Det er to englehoder på hver side.

Foto: Martin Holm Tangen

Utsnitt av veggmaleri i koret i Heddal stavkyrkje, her apostlene Andreas og Jakob. Alle 12 apostler er malt i koret. Det ble gjort i 1668, da katolske veggmalier ble overmalt.

Foto: Martin Holm Tangen

Kirkebenk i Bø gamle kyrkje. Etter reformasjonen skulle folk sitte og lytte til «ordet». Det ble tevling om plassen i de små kirkerommene, og embetsmenn og bønder sikret seg faste plasser på kvinne- og mannsida: Her en benk for gardene Bø, Fosshim (ikke Fossum som det står) og Folkestad.

Det ble ikke plass til alle.

Foto: Jan Holm

Kampen mot katolisismen pågikk samtidig med krigen mot trolldom. I 1604 slo biskopene i Norge alarm om at unge menn drog til skoler i katolske land. Da forbød Kristian 4. studier ved katolske læresteder – fra før var også innføring av katolske bøker forbudt. Lederen for motreformasjonen i Nord-Europa, Laurentius Norvegus fra Tønsberg (1538–1622), var aktiv som katolsk kirkeleder i eksil i 50 år og ble hindret adgang til Norge.²⁴⁷ Dessuten innførte kongen dødsstraff for katolske geistlige som kom til landet. Likevel var det noen som trosset dødstrusselen – de siste vi kjenner til, var to som kom til Vestfold i 1637. Nordmannen Johannes Martinus Rhugius ble værende i to år til 1639 og skrev til sine foresatte at bøndene kalte katolisismen «den gamle tro», de var katolske i «hjerte og sinn».²⁴⁸ Det samme fortalte den lutherske presten Peder Claussøn Friis på Lista. I 1606 skrev han til sin lensherre at i noen len hadde bøndene tilbudt styresmaktene penger for å slippe å få lutherske prester, somme steder hadde de drept presten, andre steder hadde de fordrevet ham:

[...] och den gamle surdey sidder endnu i dette slaugs folck, så adt mange endnu aff dennomb bede Gud der om, adt den gamle thro och paffue-lærdom motte komme igien. Der aff haffuer den menige mand her i rigedt sådan en indworthes had thill præstmend, och holde dem så forachteligen, som de kunde holde den forachteligste orden i verden.²⁴⁹

Selv noen lutherske prester var katolsksinnet, og 19. august 1613 ble fire sokneprester på Østlandet dømt til landsforvisning for å være hemmelige katolikker i en prosess i Gjerpen prestegård under ledelse av oslobispen Niels Sinning og med sokneprest i Gjerpen, Henrik Horn, som aktor.²⁵⁰

Peder Claussøn Friis påstod i sin norgesbeskrivelse at telemarkingene drepte prester over en lav sko.²⁵¹ Han tok da åpenbart hardt i; Oluf Kolsrud har klart å finne folkelige fortellinger om 18 prestedrap i Norge, de fleste fra 1537–1607, av dem fire i Telemark: ett i Bø, to i Fyresdal og ett i Rauland. Det finnes ingen sikker viten om dem, men Kolsrud holder det for sannsynlig at de hadde rot i virkeligheten.²⁵² Noen av dem hadde trolig det,²⁵³ mens andre fortellinger bunnet i en folkelig motvilje mot prestene.²⁵⁴

I Øvre Telemark unngikk de et stridsemne. Da de ikke betalte tiende, ble det ikke her konflikt om bortfallet av *bondeluten*, den fjerdedelen av tienden som bøndene før 1537 fikk beholde til de fattige. Etter 1537 avskaffet kongen *bondeluten*, og dette ble det strid om, men øvrigheten i Oslo stift klarte innen 1600 å tvinge gjennom en tredeling av tienden mellom kongen, soknepresten og lokalkirken, dvs. at dette ble gjennomført i Bamble og Nedre Telemark prosti.²⁵⁵

En annen faktor som kan ha vært konfliktdempende, var at menigheten etter 1537 skulle være med på å kalle ny prest. I mer sentrale distrikt dominerte øvrigheten, men i Øvre Telemark spilte bondeeliten en rolle i valgene og inngikk avtaler med nye prester om hvilke avgifter bøndene skulle betale dem.²⁵⁶

Men menigheten hadde ikke fritt valg. Biskopens og lensherrens samtykke var nødvendig, og de måtte kalle en luthersk prest. Biskopen pukket også på at det skulle være et luthersk innhold i gudstjenesten og i kirkeinteriøret – og at folk måtte slutte å oppføre seg som katolikker.²⁵⁷

Prest og menighet

Referatet fra oslobispen Jens Nilssøns visitas i Telemark i 1595 gir et sjeldent glimt inn i forholdene.²⁵⁸ Biskopen besøkte Tinn, Vinje, Lårdal, Fyresdal, Kviteseid, Seljord, Hjartdal, Heddal og Sauherad. Mesteparten av reisen foregikk til hest fra 11. til 25. juli. Sokneprestene og konene deres blir alle omtalt, og det er interessant at deres navn skilte seg ut fra navnene til de aller fleste bondegodseierne i 1624; prestenavnene var ikke norrøne. Elleve telemarksprester hadde navn som knapt seks prosent av godseierne i Bratsberg hadde 29 år senere. Dersom vi holder oss til Øvre Telemark, var det bare vel to prosent (13 av de 544 mannlige godseierne i 1624) som bar noen av de samme navnene som de elleve prestene hadde: tre Jens, to Laurits og en hver av Hans, Mads, Peder, Kristian, Nils og Jesper.²⁵⁹ De ni nevnte prestekonene hadde navn som ti prosent av alle godseiende bondekvinne i Bratsberg i 1624 bar, mens *ingen* av de 53 kvinnelige godseierne i Øvre Telemark bar samme navn som de ni prestekonene: tre Maren, to Karin og en hver av Else, Anne, Mette og Ingeborg. Navnene avspeilte danske navneskikker. Likevel hadde det begynt å danne seg presteslekter i Telemark: To av de ni prestekonene var døtre av naboprester, og en av de to var attpåtil enke etter en annen naboprest.²⁶⁰

På 1600-tallet forgreinte presteslektene seg. Ifølge Jon Lauritz Qvisling kjenner vi opprinnelsen til 31 av hundreårets 41 sokneprester i Øvre Telemark: 7 kom fra Danmark og 24 fra Norge, derav 10 fra Bratsberg, av dem 9 prestesøner. Av prestekonene er opprinnelsen til 16 kjent, alle fra Norge, 11 av dem fra Bratsberg, flest prestedøtre og noen kjøpmannsdøtre. Avtaler med menighetene bidrog trolig til å forsterke det lokale innslaget blant prestene.²⁶¹ De pleide å bli værende i samme kall, noen prestebarn ble prestefolk, noen gikk over i andre embeter eller ble kjøpmenn, mens andre ble gardbrukere og bondekoner. Dels forsterket de da det gamle bondearistokratiet, dels dannet de slekter i grenselandet mellom embets-, kjøpmanns- og bondestanden.²⁶²

Under Jens Nilssøns visitas i 1595 ble bønder med offentlige ombud innbudt til prestegardene til et måltid med biskopen. Men han brukte mest tid på prestene, blant annet i samtaler på rideturene mellom prestegardene. Bispen overvar én gudstjeneste i hvert prestegjeld; oppmøtet var labert, soknepresten prekte, og bispen var kritisk tilhører – prestene fulgte kirkeritualet etter direktiv fra kirkeledelsen i København.²⁶³ Og så tok biskopen ordet og formante «almuen» om «at de flittelige skulle søge kirken och høre Gudtz ord», ikke misbruke helligdagen, holde seg fra slagsmål, fyll og andre laster, være lydige mot Guds ord, frykte og tjene øvrigheten og holde kirke og prestegard ved like.

Han påla dem videre «at de schulle afflegge sådan ugudelige affgudsdyrckelse och papistiske handel» som de var skyld i. Særlig nevnte han da «kjørmesse» (kirkemesse til minne om årsdagen for vigslingen av kirkebygningen) og «sjon och arffue» (store gravøl). Så eksaminerte biskopen menigheten i den lutherske læren, særlig i rettferdigjøringen ved troen.

Kirkeinteriørene synes å ha blitt ganske lutherske i 1595, men det står lite om vedlikeholdet av kirkene; to av ni hovedkirker var i bra stand (Hjartdal og Heddal), mens to ble omtalt som forfalne (Fyresdal og Seljord).²⁶⁴ Ifølge biskop Niels Clostrups referat fra visitaser i åra 1618–1636 var en rekke kirker skrøpelige (Fyresdal, Seljord, Heddal, Tinn, Kviteseid, Bø, Bamble og Eidanger hovedkirker). Lysestaker, kalker og disker var i tre, blikk, bly, tinn og messing og ikke i sølv, og flere kirker var uten messehakel.²⁶⁵ Forandringene i interiørene var likevel merkbare; det kom opp prekestoler, og det ble satt inn benker, med faste plasser for embets- og gardbrukerfamilier, mens småkårsfolk måtte stå i svalgangen eller sitte oppe på nybygde galleri. I andre halvdel av 1500-tallet ble det installert teksttavler med de ti bud i stedet for altertavler. Men på

Heddal stavkyrkje i 1845. Med dette perspektivet, der folk og landskap også er tegnet inn, fornermer vi hvor stort inntrykk denne kirken må ha gjort på folk i farne tider.

Illustrasjon: Tegning av Hjalmar Kjerulf i verket Norge fremstillet i tegninger, Chr. Tønsbergs forlag (Christiania, 1848) / Nasjonalbiblioteket

1600-tallet ble det i mange kirker satt inn nye altertavler med bilder, og det ble malt dekorative border og scener fra Bibelen på veggene.²⁶⁶ Det første orgelet i en bygdekirke i Bratsberg kom i Gjerpen så seint som i 1804.²⁶⁷

I 1662 ble det gjennomført en befaring av 28 kirker i Øvre Telemark prosti. De fleste av dem var i dårlig stand – et unntak var Eidsborg kyrkje som ble jevnlig vedlikeholdt. Dessuten var kirkene altfor små til å romme mer enn en brøkdel av menigheten. Fram til midten av 1600-tallet ble det ikke bygd nye kirker, mens mange gamle forfalt. Fra 1650-åra begynte de å rive enkelte stavkirker og erstatte dem med nye laftete kirker, og så kom det en mer intens rive- og byggeperiode fra 1790. Da var de fleste stavkirkene i sterkt forfall, og de ble foraktelig kalt «gamle munkekirker».²⁶⁸

I 1723–1726 auksjonerte kongen bort 632 norske kirker. Flertallet av de nye kirkeeierne var i første omgang embetsmenn og borgere, men det viste seg lite lønnsomt og heller brysomt å sitte som kirkeier, så stadig flere kirker ble solgt videre til bøndene i soknet. Heller ikke de tjente på det rent økonomisk, og de fikk ikke være i fred for påbud fra kongen, men kirkekjøpene førte likevel til at bøndene fikk mer å si, og det bidrog i neste omgang til at det ble bygd flere nye kirker – det var jo bygdefolket selv som erfarte hvor dårlig plass det var i de gamle skråpelige kirkene nå da folketallet var blitt mangedoblet.²⁶⁹

Folk holdt lenge fast på skikkene fra katolsk tid, de bad bønner til jomfru Maria, blottet hodet når de hørte kirkeklokkene kime, gjorde korsets tegn og falt på kne for det hellige. Prestene motarbeidde den katolske atferden, men lenge med liten framgang.²⁷⁰ Enkelte helgenstatuer fikk stå i noen kirker, slik som i Eidsborg, der de gav sjelegaver til Nikuls (i et hull i ryggen på statuen). Og hver jonsok holdt de fest hele natta i nærheten av kirken, på Vakeberget. Fremdeles tok de Nikuls ut av kirken, bar ham ned til vannet, vasket ham og bar ham i prosesjon rundt vannet for å få et godt år. Også til gamle Heggland kyrkje i Fyresdal og i Nesland kyrkje i Vinje samlet folk seg jonsoknatta. På 1700-tallet gikk de først inn i kirken og holdt en gudstjeneste både med skriftlesing og salmesang og bønner til helgenbildet, som i Nesland framstilte Maria. Pietistiske prester på 1700-tallet bekjempet og stoppet slike fester (se Mortens artikkel).²⁷¹

Rundt 1600 bekjempet øvrigheten særlig årsfestene for soknekirkene (kjørmessene) og de omfattende gravølene. Da biskop Niels Glostrup drog på visitas i åra 1617–1639, gjentok han fordømmelsen av disse skikkene. I Vinje fortalte soknepresten ham i 1622 «att der driffvis en stor affguderer udi Rolledaallen (Røldal) [...] med itt crucifix, som allmuen søger, når dennem någen sygdom påkommer, hvillked ieg heftige laastede».²⁷²

Glostrup stod bak Kristian 4.s forordning 1. august 1622. Den var rettet mot «mangfoldige og grove synder og laster [...] over al Thelemarken». Ifølge kongen skeiet allmuen ut når den kom sammen til kirkemesser, og han påstod at dette ble gjort «for adskillige phantasier og vrang meningers skyld». Nå forbød han alle undersåtter i Telemark å feire kirkemessene. Dessuten hadde

Seljord kyrkje fotografert i vår tid. Kirken var et unikt sentrum i hver bygd. Dette ble markert med kirkemesse (kjørmesse) på årsdagen for vigslingen av kirken. Det måtte være vanskelig for folk å forstå hvorfor det skulle være galt å feire en så viktig hendelse i bygda, slik som myndighetene påstod.

Foto: Jan Holm

Kristian 4. (som selv var en stordrikker) fått vite at telemarkingene satt oppe og drakk hele natta på «helligaftener», slik at bare få kom seg til kirke, og de som gjorde det, var fulle. Kongen forbød da denne skikken.²⁷³ Seksten år seinere var det lensherren, Eiler Urne, som klaget til kongen over utilbørlig atferd i kirkene. 22. november 1638 svarte Kristian 4. på et spørsmål fra Urne om hvordan man skulle straffe dem som svarte presten når han stod i prekestolen, eller som overfalt presten i kirken. Kongen svarte at han skulle få dem dømt og så sende dem på straffarbeid til flåtebasen Bremerholm i København, «med mindre det ei er gjerninger, som de bør at straffes på livet fore».²⁷⁴

Fester med opprinnelig religiøst innhold ble trolig mer preget av fyll når de mistet den katolske kirkens regi. Øvrigheten klarte ikke å avskaffe festdrikkingen, bare å dempe åpenlyst upassende atferd. Likevel kunne det gå galt, som i en brudevigsel i Eidsborg stavkyrkje 12. november 1729. Brudedefølget ankom støyende i fullskap, brudgønnen, Olav Vindlaus, sovnet ved alterringen, men bråkte fælt da presten utsatte vigselen til han hadde fått sovet av seg rusen. Som straff ble Olav dømt til arbeid i jern på Bolvik jernverk i tre måneder.²⁷⁵ Presset fra myndighetene virket i noen grad disiplinerende, men mange prester motvirket sin rolle som misjonærer for «et kristeligt levned» med sin iver for egne økonomiske interesser, som forvaltere av prestebol og avgiftskrevere – det var vanlig at prester lå i rettstvister om økonomiske krav med bønder i bygda.²⁷⁶

De verdslige myndighetene sørget for en kraftig oppstramming med sin langt skarpere holdning til drap (se Hansens og Aronsens artikler). Også på 1500- og 1600-tallet var det mange harde slagsmål i Telemark-bygdene, og på

toppen av dette kom drapene. Slagsmålene og drapene hadde et felles bakteppe i fyll. Når mennene ble fulle og følte seg provosert, holdt de ikke styr på seg selv og trakk kniven. Fram til 1670 fikk drapsmennene fortsatt gjøre opp for seg ved å bøte til kongen og de etterlatte. Folk så på dette som en rimelig ordning ettersom det ofte var tilfeldig om slagsmål endte med drap eller ikke. I 1670-åra ble dødsstraff obligatorisk, noe som sjokkerte bygdeopinionen. Og det er påvist at bortsett fra i Vinje, sank antallet drap sterkt fra slutten av 1600-tallet, da også slagsmålssakene i rettsvesenet ble færre.²⁷⁷

Festlivet ble trolig mindre preget av vold fordi de drakoniske straffene virket avskrekkende, slik at mennene var mer forsiktige med å bruke kniven når blodet bruste, og i bygder og byer nær kysten var drap sjeldne. Også andre enn voldelige menn ble rammet av dødsstraff for drap: fortvilte enslige kvinner som hadde tatt livet av det nyfødte barnet sitt.²⁷⁸ Henrettelsene av drapsmenn og -kvinner var offentlige seremonier med et sterkt kirkelig innhold, der prestene formidlet en guddommelig betydning av dødsstraffen.²⁷⁹ Like stort inntrykk gjorde det åpenbart ikke at de straffende myndighetene bõtela kvinner og menn som hadde hatt samleie uten å være gift («leiermål»), og at prestene trakk dem gjennom et offentlig skriftemål. Det var særlig kvinner som ble rammet av disse sanksjonene – likevel var over 40 prosent av brudene i Bø i åra 1727–1779 minst to måneder på vei i svangerskap.²⁸⁰

Pietisme og skole

På en visitas i 1630 var biskop Glostrup misnøyd med de unges lutherske kunnskaper, og han påla prosten Jens Mikkelsen i Kviteseid å intensivere innlæringen av katekismen. Under en visitas i Nedre Telemark og Bamble prosti i 1636 var Glostrup mer fornøyd med dette.²⁸¹ Presten hadde hovedansvaret for læringen av luthersk dogmatikk, den foregikk etter gudstjenesten. Hadde presten en klokke, drillet denne de unge i utenatlæring av katekismen.²⁸² Gudstjenester og prekener hadde sin virkning, og på 1700-tallet lærte folk salmer som de likte å synge.²⁸³ Historikerne er uenige om hvor mange som lærte å lese, om ferdigheten spredte seg før allmueskolen ble innført i 1740-åra, eller om få var i stand til å lese ukjente tekster helt til begynnelsen av 1800-tallet.²⁸⁴ Katekismer og salmebøker ble på 1700-tallet spredt i billige utgaver, og mye av innholdet hadde folk så god kjennskap til at de leste det som kjente tekster. Forekomsten av bøker registrert i skifter etter bønder var på 1700-tallet meget lav, i gjennomsnitt snaut én bok per skifte, og ni av ti med religiøst innhold.²⁸⁵

På slutten av 1600-tallet utgjorde ikke restkatolisismen noen trussel mot det lutherske hegemoniet. Men myndighetene var på vakt mot geistlige som sluttet seg til alternative protestantiske retninger. Det gjorde Kristoffer Meidel, som var født i Langesund og var prest ved den dansk-norske lutherske kirken i London 1687–90. Han sluttet seg til kvekerne, og i 1702 besøkte han slektninger

Bamble kirke med omgivende landskap og folkeliv, tegnet av John William Edy sommeren 1800. Bildet ånder idyll, men det spørs hvor stor denne idyllen var inne i kirken. På 1700-tallet dannede den rammen om en intens innterping av korrekt kristendomskunnskap, formulert i Pontoppidans store katekisme.

Illustrasjon: John Edy / Fra verket Boydell's picturesque scenery of Norway (London, 1820) / Nasjonalbiblioteket

i distriktet, blant dem broren Gjert Meidel, som var sokneprest i Holla. Gjesten vakte sympati for kvekernes lære, og sokneprest Peder Nyeborg i Skien slo alarm. I 1703 ble Kristoffer Meidel fengslet og landsforvist. Han vendte tilbake til England og sendte kvekerskrifter til Skien, men også de ble beslaglagt.²⁸⁶

Den lutherske pietismen var en bevegelse blant prestene i statskirken som fikk Kristian 6. (1730–1746) med på en kampanje for å vekke folket til inderlig lutherdom. Derfor ble konfirmasjonen innført i Akershus stift i 1732 og så i hele landet i 1736. Før 1732/1736 kontrollerte presten de unge enkeltvis i korrekt kunnskap om troen før de fikk gå til alters første gang. Fra nå av underviste presten hele ungdomskull og eksaminerte dem offentlig i kirken. Allmueskolen ble innført i 1739 som en førskole til konfirmasjonen. Hensikten var å få barna til å lese og lære Pontoppidans katekisme, *Sandhed til gudfrygtighed*.²⁸⁷ Den munnet ut i en oppfordring til barna om å våke, be og kjempe mot djevelen, verden og synden. Da kunne de oppnå saligheten dersom de «daglig fornegte sig selv, og tålmodig bære korset efter sin frelsere på den trange vey».²⁸⁸

Skoleforordningen 1739 bestemte at bøndene skulle betale for undervisningen av barna i faste skolebygg fra sjuårsalderen fram mot konfirmasjon. I 1741 ble kravet til bøndene redusert til en omgangsskole rundt på gardene, med ufaglærte lærere. Bøndene mislikte skoleplikten, men geistlige og verdslige embetsmenn presset skolen på motvillige bygdefolk. Kongen ofret ikke én skilling på ordningen, mens gardbrukere, husmenn, håndverkere og tjenere måtte betale en *skoleskatt*. I hvert prestegjeld ble det etablert en *skolekommisjon* som skulle styre med skolens økonomi, ledet av soknepresten og med lensmannen og fire gardbrukere som medlemmer. I noen bygder ble skole- og fattigkommisjonene slått sammen og kalt *soknekommisjon*.²⁸⁹

I Bamble og Nedre Telemark prosti ble allmueskolen etablert i 1740-åra, i nødsår med dyrtid og mye sjukdom. Det gikk tregere i Øvre Telemark, der var Fyresdal først ute i 1740-åra, fulgt av Kviteseid rundt 1750. I gjennomsnitt fem–seks unge menn fra bygda var lærere i hvert prestegjeld, i alt snaut hundre lærere i hele Bratsberg på slutten av 1700-tallet. En typisk lærerlønn var som en tjenerlønn, i kystnære bygder snaut ti daler for arbeid i åtte måneder per år i fire skolekretser. I Øvre Telemark var undervisningsåret kortere, og lærerne måtte nøye seg med enda mindre lønn. Lærerlønna avgjorde hvor mye bygdefolk måtte betale i skoleskatt. Dette var det skolekommisjonen som bestemte, og den holdt skoleutgiftene nede på et minimum. At noen ville bli lærere, skyldtes mest at de slapp å bli utskrevet til soldat. Men det hendte at de militære forgrep seg på lærerne. I 1761 var det lærermangel i Bamble. Ifølge soknepresten skyldtes det at to av lærerne «vare med væbnet hånd hentede af skolerne og udskrevne til soldater». ²⁹⁰

I tillegg til omgangsskolen kom det før 1814 ni fastskoler med egne lærere ved jernverk og sagbruk og i forstedene til Skien. ²⁹¹ Av byene ventet kongen at de selv skulle sørge for at det ble startet skoler for vanlige folks barn, og i kjøpsteder og ladesteder opprettet myndigheter og privatfolk åtte slike skoler. Den gamle latinskolen i Skien ble i 1740 erstattet med en ordinær skole. Embetsmenn og andre velstående familier skaffet seg privatlærere eller sendte sønnene sine til fjerntliggende latinskoler i Norge eller Danmark. Først i 1812 ble det i Skien etablert en borgerskole som tilbød en rekke fag. ²⁹²

Barna i omgangsskolen fikk opplæring to måneder i året, men fravær pleide å halvere denne tida. Hvis foreldre ønsket at barna også skulle lære å skrive og regne, måtte de betale ekstra for det, og før 1814 var det få som fikk slik opplæring. ²⁹³ Skolen var først og fremst en misjonsmark, men flere prester var lite imponert over barnas forståelse av katekismetekstene. ²⁹⁴ Etter hvert oppstod det en splittelse i folket, mellom flertallet som ikke ble gjennomsyret av den lutherske surdeigen, og et mindretall som ble forvandlet til ivrige trosvitner.

Det første tilløpet til en slik utvikling kom i 1730-åra da noen ble grepet av den lutherske pietismen og dannet grupper som ble kalt *Brødremenigheten*. I Skien fikk de støtte av sokneprest Peder Block i 1741–1771, og byen ble etter Kristiania og Drammen et hovedsted for *Brødremenigheten*. I 1750-åra var ca. 50 kvinner og menn med i samlingene, blant dem ledende kjøpmenn. Disse bidrog til at ansvarsfulle holdninger gjorde seg mer gjeldende blant kjøpmenn i Skien enn det som var vanlig i de fleste andre byer. ²⁹⁵

En religion uten dogmer?

Flere geistlige gikk på slutten av 1700-tallet vekk fra ortodoks og pietistisk lutherdom i retning av en religion uten dogmer. Blant lekfolket var det mange som førte videre en tradisjonell atferd, de festet med musikk, dans og drikk. I kombinasjon med dette fantes det mye vanekristendom, og mer enn før var

Det var avgjørende viktig å bli konfirmert, og helst skulle konfirmanten stå langt framme på kirkegolvet. Det hendte nok at det hjalp med en skjenk til «han Far», slik mange påstod. Her *Innskrivning til konfirmasjon* malt av Adolph Tidemand (1846).

Foto: O. Væring Eftf. AS

den påvirket av 250 års lutherdom. Men reformasjonen hadde gjort kirken fremmed for folket. Mot slutten av 1700-tallet gav det enten grobunn for en kirkekritisk pietisme eller en bonderasjonalisme. Denne gav Halvor Rollefson Eikjarud (1743–1838) i Bø fyndig uttrykk for da han uten omsvøp sa at han ikke trodde på de kristne dogmene – tidligere ville han ha blitt straffet uten nåde for det.²⁹⁶

Jacob Aall skriver i sine erindringer at telemarkingene hadde en fornuftspreget livsinnstilling.²⁹⁷ Øvre Telemark hørte siden 1631 til Stavanger, seinere Kristiansand stift, og rundt 1800 var rasjonalisten Peder Hansen biskop. Et tegn på fornuftstroen var innføring av biskop Balles *Evangelisk-Christelige Psalmebog* med sanger som oppfordret til god moral. Fem sokneprester i Øvre Telemark fikk innført denne salmeboka (av i alt åtte prester) – i resten av Kristiansand stift var det bare fire av 55 prester som gjorde det samme. På Peder Hansens oppfordring ble det opprettet leseselskap i seks av åtte prestegjeld i Øvre Telemark mot 29 av 55 i resten av stiftet. En av de rasjonalistiske prestene var Niels Windfeld i Kviteseid (1773–1810). Han underviste lærerne i bygda, og han sendte i 1802 Ole Bjørnsen til åtte ukers lærerkurs hos Peder Hansen og i 1806 Tore Toresen til et treårig seminar på Blågård i Danmark. Windfeld planla en lærerskole i Kviteseid, og den ble virkeliggjort etter hans død i 1819.²⁹⁸

Motvekten til rasjonalismen oppstod da den unge bonden Hans Nielsen Hauge fra Tune utløste Norges første store lutherske vekkelse med skarp kri-

tikk av statskirken.²⁹⁹ Hauge innledet i 1796 en intens forkynnelse, det ble en bondebevegelse med forgreininger til små næringsdrivende i byene. Hauge besøkte Bratsberg flere ganger og kom særlig til å få et nært forhold til Gjerpen, der mange bønder sluttet seg til vekkelsen. Noen av Bratsberg-besøkene skjedde som ledd i lange vandringer.³⁰⁰

Slik var det høsten 1802 da Hauge gikk fra Gjerpen og Skien til Holla og holdt oppbyggelser på fem gardar: Tveit, Ytterbø, Tufte, Kløvdal og Høgholt. Sokneprest Lauritz Lange Bremer var en innbitt motstander som fra prekestolen forkynte forbud mot Huges oppbyggelser. Bremer møtte opp to ganger, første gang spyttet han Hauge i ansiktet, neste gang hadde han med seg lensmannen for å arrestere predikanten. Men da ble Hauge gjemt på låven og hjulpet ut av Holla om natta. Året etter dømte Akershus stiftsoverrett bøndene på de fem gardene til bøter for å ha hjulpet Hauge med å holde møter. Fra Holla gikk Hauge til Bø og Seljord, han besøkte Tinn, Rauland og Vinje og gikk så videre vestover via Røldal. Myndighetene hadde arrestert Hauge og andre lekpredikanter en rekke ganger, og i en konfrontasjon i Kristiania hadde biskop Schmidt uttalt at det høye embetet gav ham rett til å prøve åndene, men Hauge svarte da at en prøvde ikke åndene ved å sette dem i fengsel.³⁰¹

I 1804 ble Hauge sperret inne i Kristiania i et helseødeleggende fengsel, og det ble satt i gang en årelang prosess med forhør av over 600 mennesker, også i Bratsberg. Haugianernes møter ble hindret, og Huges skrifter ble forbudt og konfiskert. Hauge fikk fra 1809 lettere soningsforhold, og dommen i 1814 var nærmest en frifinnelse. En svekket Hauge innordnet seg nå under prestenes myndighet, og grunnlaget var lagt for en luthersk lekmannsrørsle innenfor kirken. Den kom særlig til å prege de kystnære distriktene i Bratsberg på 1800–1900-tallet. Sokneprest Fredrik Blom i Gjerpen var en rasjonalistisk prest, men likevel gav han i 1810 Huges venner i bygda en positiv attest for «et stille og sædeligt levned». Etter at Hauge mistet sin første kone, giftet han seg i januar 1817 med Ingeborg Maria Olsdatter fra Gjerpen; hun ble en god kone for Hauge i hans siste år da han var et elsket midtpunkt i en voksende bevegelse.³⁰²

AVSTAND OG NÆRHET

Vi har nå fulgt 300 års telemarkshistorie i tidlig nytid. I Bratsberg fantes det ikke noen avkrok som lå utenfor tidas strøm, tvert imot var hele amtet preget av handel og kommunikasjon. Slik sett kan det fortone seg som en gåte at gamle tradisjoner holdt seg så godt i store deler av Telemark. Møtene mellom embetsmenn, borgere og bønder var samtidig preget av både avstand og nærhet. Alle parter satte seg i respekt og forsvarte sine revir på en måte som fikk konflikter til å blusse opp. Men de var også avhengige av hverandre, og de tilpasset seg så mye at konfliktene ikke ble kronisk åpne. Ulike samfunn og kulturer smeltet ikke sammen, og jo lenger vekk fra kysten, jo mer gjorde

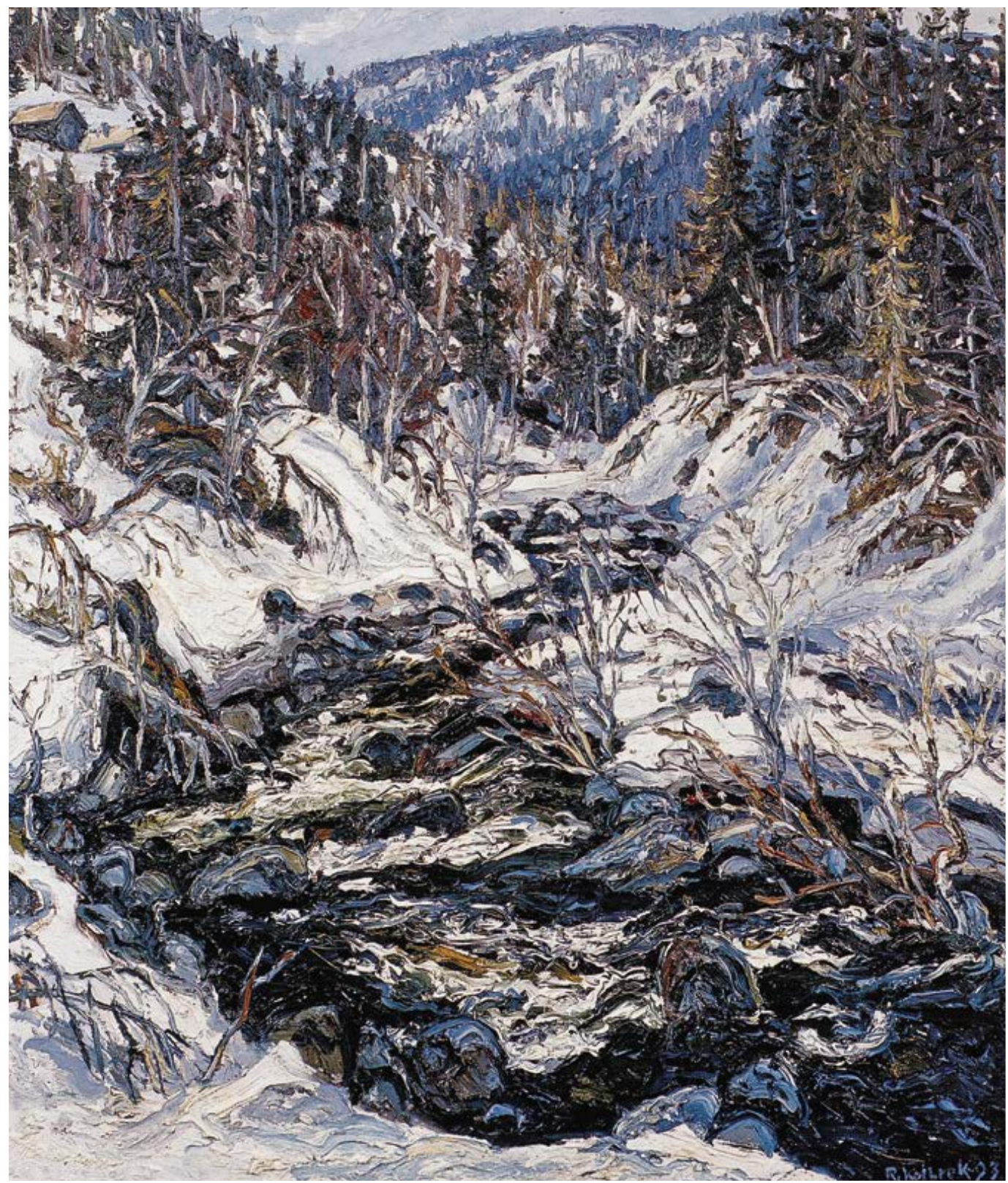
tradisjonene seg gjeldende. Likevel utviklet særlig økonomien seg i et system som fungerte sammenbindende, i likhet med gjennomstrømmingen i det vassdraget som næringsveiene i Telemark var så avhengige av.

På 1500- og 1600-tallet manifesterte den kulturelle avstanden seg i navneskikkene og i holdningene til reformasjonen. Og så ebbet perioden ut på slutten av 1700- og begynnelsen av 1800-tallet med at to vidt forskjellige livs-syn vant tilslutning i befolkningen: Den dogmekritiske rasjonalismen vakte gjenklang i telebøndernes dype skepsis til en kirke som var tredd ned over hodet på dem. Samtidig tok lekmannskristendommen folket på alvor som kristne mennesker: Allmuefolk hadde like stort menneskeverd som fornemme aristokrater og rike kjøpmenn – det appellerte til mange i de kystnære områdene. Slik demret holdninger og atferd som skulle sette tydelige spor i de neste 200 åra, både i Bratsberg amt og i det seinere Telemark fylke.

Haugianerne gjennomførte en revolusjon i folkelivet blant dem som sluttet seg til. Hauge selv var opprinnelig en gladlynt mann, men forfølgelsene i de første trengselsåra plantet trolig et stadig større alvor i gudsforholdet.

Illustrasjon: Haugianerne av Adolph Tidemand (1865)/ O. Væring Eftf. AS.

TØMMERET – JUVELEN I TELEMARKS NÆRINGS LIV 1550–1800

SVEIN AAS PEDERSEN

Med elver og innsjøer som transportårer for tømmer fra de mest fjerntliggende områder og fram til sagbrukene, med fosser som ga vannkraft til sagene, og en kyst der skuter kunne legges til for å hente trelasten, lå forholdene vel til rette for en omfattende trelasthandel i Telemark.

Skogene, som var sjølve hovedkilden for trelastnæringa, var mektige. Det er grunn til å anta at mer enn 40 prosent av landarealet i Telemark bestod av skog på 1500-tallet.¹ På 1700-tallet var ca. en fjerdedel av Øvre Telemark fogderi dekt av skog.² Ivar Seierstad beskriver skogenes betydning gjennom følgende bilde: «Bondens ødslige skoger var blitt hans største rikdom. De svære skogene som hittil hadde vært et merke på Bratsbergs fattigdom, ble plutselig distriktets største aktivum – en uendelig rikdomskilde over alle åser, langt mer pålitelig enn malmårene i fjellene.»³ Fylket stod med ett fram som et av landets mest betydningsfulle trelastdistrikt på 1500-, 1600- og 1700-tallet.

Den dominerende vannveien var Skiensvassdraget som består av flere separate vassdrag, det vestfjelske og østfjelske, begge med kilder oppe på Hardangervidda. De samlers i Norsjø som også tar opp i seg vassdrag fra Seljord og Bø, passerer Skotfoss, går over i Farelva og ender til slutt i Hjellevannet. Men vannveiene var slett ikke like høvelige

for tømmerfløting overalt. Flere plasser var vassdraga svært så kronglete, og fossefalla var hindringene. Før kanaliseringa var særlig Vrangfoss, men også Skotfoss og Klosterfoss vanskelige passasjer for tømmeret. Dette var ekstra uheldig fordi de ligger langt nede i Skiensvassdraget og svære mengder med trelast skulle passere.⁴

Ved enden av vassdraget lå Skien by og utvikla seg til å bli senter for en utstrakt sagbruksdrift fra midten av 1500-tallet. Langs de fire opprinnelige fossene som førte vannmassene ned til Bryggevannet, blei det satt opp sager som videreførdla tømmeret til deler (planker og bord). Fra å ha vært en beskjeden markeds plass før midten av 1400-tallet vokste Skien fram som landets viktigste industrisentrum i løpet av 1500-tallet.⁵ Som trelasthovedstad mangla likevel Skien noe fundamentalt – ei eksporthavn. Rett nok var byens havn større enn i dag, men etter hvert som avfallet fra sagene fylte opp havna, blei den både trang og altfor grunn. Dessuten var det et par passeringspunkt i Skienselva med sterk motstrøm som i flomtida gjorde det vanskelig å ta seg opp. I 1653 stod ny tollbod ferdig oppført i Porsgrunn som fra da av var Skiensfjordens viktigste utskipingshavn.⁶

Men også andre mer beskjedne vassdrag med avløp til andre distrikt, til Nidelva, Kragerøvassdraget og Numedalslågen, hører med blant elvene som blei brukt til tømmerfløting

VASSVEIENE VAR NØDVENDIGE for å få tømmeret fram til sagbruka. Når snøsmeltinga gikk for fullt og bekker og elver hadde tilstrekkelige vannmengder, var tida inne for å bringe tømmeret ut mot kysten og sagene. Rundt om i bygdene blei de mange små sideelvene benytta for å få tømmeret fram til hovedvassdraga, som i Telemark bestod av langstrakte innsjøer, bundet sammen av elver og fossefall.

Illustrasjon: Reidar Kolbrek: Elva går opp II (1993)

STORE MENGDER TRELAST blei eksportert fra havner i Telemark. Det var ikke bare planker og bord (= deler) som blei omsatt. Tollregnskaper forteller at en rekke andre produkter, som for eksempel bjelker, sperrer, master, lekter og brenneved, også var interessante for det utenlandske markedet. Briggen på bildet hører med blant de mange fartøya som kom fra skipsbyggeriene i Sannidal og Skåtøy. Skuta er fra 1810 og bygd av reder Torstensen Luxdorph. Ifølge folketellinga fra 1801 var han bosatt i Kragerø prestegjeld. Ridder Darre frakta trelast fra Kristiania i 1820-åra. Det er vel ikke usannsynlig at den også har gått med tilsvarende last fra Telemarkskysten?

i Telemark. Foruten Skien var både Sannidal, Herre og Ulefoss store sagbrukssentre i løpet av århundra. Kysten var tilgjengelig som havner hele veien fra Skien, via Porsgrunn og ned til Kragerø. Fra 1587 og fram til 1632 opererte en i Bratsberg med ett tolldistrikt: Langesund. I 1632 ble Kragerø skilt ut som eget toll-distrikt. Fem sjettedeler av fylkets landmasse sogna til de to tolldistrikta. Den resterende sjettedelen var en del bygder i Øvre Telemark som naturlig måtte bruke Arendalsvassdraget og dermed hørte til Arendal toll-distrikt.⁷

BØNDENE DOMINERER

Trelasthandelen hadde sin første virkelige oppblomstring i Norge omkring 1540, og Telemark med sine verdifulle skoger blei gradvis integrert i det vesteuropeiske markedet.⁸ Det er bare mulig å se dette tidsskiftet i sammenheng med to nærmest parallelle hendelser som inntraff på denne tida. Den ene var vassaga som kom og skapte muligheter for masseproduksjon av skurdlast i Norge. Vi kan snakke om en sosial omforming i bygdene

med en rekke nye arbeidsplasser knytta til skogbruket. Det var folk som hogg, kjørte og fløta tømmeret, og bønder som rydda elver, bygde lenser og dammer.⁹ Nøyaktig når vassaga kom til Telemark, vet vi ikke, men den var i alle fall i bruk rundt midten av 1500-tallet.¹⁰ Den andre utløsende faktoren var en kraftig økning i etterspørsel etter norsk trelast, et nærmest ubegrensa avsetningsmarked som åpna seg i de vesteuropeiske landa, særlig Nederland. Europeernes viktigste betalingsmiddel, korn, var mangelvare i Telemark og bidrog også til å sette fart i trelasthandelen.

1500-tallet var det viktigste århundret for bøndene i trelastnæringa og da først og fremst for bøndene i Bamble fogderi. Skogene vokste helt ute ved kysten, og i bygder som Gjerpen, Solum, Eidanger, Bamble og Sannidal stod bøndene fritt til å handle direkte med utenlandske skipper. Det var særlig nederlandske oppkjøpere som dominerte. Drifta her ute medførte lave kostnader til transport av tømmer og utskipping av skurlast og en mengde andre tilvirka treprodukter. Av tollregnskaper fra året 1586 har vi opplysninger om tre bønder som solgte bord, bjelker, spirer og sperrer som ga dem både 400, 500, ja, helt opp i 800 daler i bruttoinntekt. Omtrent 40 andre bønder dreiv på samme tidspunkt tilsvarende direktehandel, om enn i mindre målestokk.¹¹ Det er nesten så vi kan fornemme en tidlig Klondyke-stemming! Handelsplasser og småhavner vokste fram der skuter kunne legge til. Særlig Brevik, men også distrikta omkring Langesund, Åbyfjorden, Herre og Vold var sentrale havneplasser for direktehandelen.¹² Ladestedene Porsgrunn, Brevik og Langesund vokste opp dels for å avlaste eller overta Skien som eksporthavn, dels som sentre for bondehandelen i fjorddistrikta.¹³ Også ved Kragerø var trelastvirksomheten i full gang på slutten av 1500-tallet. Store skoger i områdene rundt og gode havneforhold var naturgitte betingelser som bidro til at byen vokste fram.¹⁴

Bøndene lærte seg å sette opp vassager.¹⁵ Kostnadene blei raskt tjent inn når fremmede skuter kom og kjøpte trelast.¹⁶ Kystbøndene klarte lenge å holde på med sin direktehandel med utenlandske skipper. Men kjøpmennene i Skien likte denne handelen svært dårlig og argumenterte med at inntektene ville øke dersom de fikk monopol på trelastomsetninga. Det ville komme både kjøpmenn og bønder til gode. Men det tok tid før de nådde fram. Ennå så seint som i slutten av 1640-åra fikk kystbøndene støtte av lensherre Ove Gedde.¹⁷ Først i 1662 kom påbudet, gjennom Skiens byprivilegier, som gjorde det vanskeligere for kystbøndene å fortsette sin trelasthandel som før.¹⁸ Men å ta knekken på direktehandelen lyktes ikke. Både i Bamble og Eidanger fortsatte bøndene å selge trelast. Noe sterk motstand fra kjøpmennene i Skien møtte de ikke. Derimot var kjøpmennene i Brevik stadig irriterte over at bøndene ikke ville innstille handelen sin.¹⁹

KONGEN OG KJØPMENNENE

OPPDAGER VERDIEN I TRELASTEN

Også kjøpmennene investerte i sagbruk i kystbygdene, f.eks. hadde de åtte sager i Bamble i 1610.²⁰ Men de oppdaga tidlig langt større muligheter for oppsving andre steder. De vendte blikket mot bygdene som lå ovenfor Skien. I innlandsbygdene fantes store skogområder og elver og bekker i hopetall, men drifta var langt mer kostnadskrevende. Etter hvert som hogsten tiltok, tømmermengdene blei større og avstanden til byen økte, blei det enda vanskeligere å føre tømmeret ned til Skien. Her kunne ikke bøndene drive uavhengig handel direkte med utlendingene, de hadde bruk for kjøpmennene i Skien som mellommenn. Kjøpmennene forhandla om tømmeret, organiserte fløting og hjalp bøndene med skatter og varetilførsler. For å klare økte driftskostnader og en omsetning som fra nå av kunne ta flere år (fra tømmerkjøp til betaling fra utenlandske oppkjøpere), var det behov for

OPPGANGSSAGA ELLER

VASSAGA representerte en betydelig nyvinning, som ga grunnlag for det norske trelasteventyret mellom 1500 og 1814. Vi vet ikke nøyaktig når vassaga kom til Telemark, men den var i alle fall i bruk rundt midten av 1500-tallet.

Ei oppgangssag er ei vanddrevet sag. Vannet ledes inn i ei renne med kraftig fall og treffer et vasshjul. Ved hjelp av ei veivstang og en krumtapp driver så dette vasshjulet sagramma, der sagbladet er festa, opp og ned. Bladet skjærer bare på nedturen. Tømmerstokken ligger på ei slepe på sagbenken og skyves mot sagbladet. Kvaliteten på de første sagbladene var nok temmelig grov. Etter hvert kom tynnere sagblad, og på 1700-tallet blei det også montert flere sagblad i ramma, slik at en kunne skjære hele tømmerstokken i en arbeidsoperasjon.

Foto (til venstre): Bjørn Bækkelund / Norsk Skogmuseum

Foto (til høyre): Torhild Aavik

kapitalen som kjøpmennene satt med.²¹ Og sjøl om, i alle fall i en tidlig fase, bønder og borgere kunne drive ei sag i fellesskap, hadde kjøpmennene nå fått et fotfeste som gradvis førte til at bøndene blei helt avhengige av dem.

Også en tredje part, kongen, viste større interesse for det norske tømmeret fra midten av 1500-tallet.²² Ifølge gammel lov, innskjerpa på ny ved forordning i 1568, var det forbudt for kjøpmenn å dra opp i bygdene og handle tømmer direkte av bøndene. Tømmeret skulle føres ned til Faret, rett ovenfor fossefalla som avslutter Skiensvassdraget. Her lå en tekst for oppsamling av tømmer.²³ Siden kongen hadde fortrinnsrett til alt tømmerkjøp der, fikk den navnet «kronteksten».²⁴ I 1559 blei den danske adelsmannen Peder Bild lensherre i Bratsberg og bosatte seg i lenet. Foruten vanlige lensherreoppgaver skulle han særlig ta seg av kongens sager som han skulle drive effektivt og sørge for tilstrekkelige tilførsler av tømmer. Og lønna var raus nok da halvparten av produksjonen skulle gå til lensherren personlig.²⁵ Kongens forutsetninger for å lykkes var de beste. Men sånn gikk det ikke.

Den tyske bergmannen Jørgen von Ansbach oppholdt seg i Skien nettopp på det tidspunktet kongen skulle befeste si stilling i trelastnæringa. Det var vanskelig å utnytte fossene ved Skien fordi elveløpa som vannet hadde gravd gjennom tidene, var bratte og dype.²⁶ Med erfaring fra bergverksdrift visste Ansbach hvordan han kunne sprengre renner gjennom fjellet og dermed skape kunstige fossefall. Han satte folk i gang med å lage vannrenner gjennom Eidet som skilte Hjellevannet og Byggevannet. Da rennene åpna seg til nye fossefall, var grunnlaget lagt for å kunne sette opp flere sager. Kongen og Peder Bild var dermed blitt herre over det største sagbruksanlegget i Norge. Ansbachs sprengninger var epokegjørende for sagbruksnæringa, han var «bergmannen som fikk Skien til å blomstre». Snart satt han også som bergmester i byen.²⁷

Både i Peder Bilds lensherretid (døde i 1564) og under etterfølgende lensherrer innså kongen at han var avhengig av den kunnskapen som Ansbach og hans kolleger satt med. Det gjaldt å finne fram til et samarbeid som kunne være til fordel både for kongen og borgerne i Skien. Løsninga lå i at Ansbach og andre driftige borgere, bl.a. hans svigersøner, fikk leie kongesager eller sette opp egne saganlegg på kronas grunn i og rundt Skien. I alt 8 kunstige renner blei sprengt gjennom fjellet på Eidet i åra mellom 1550 og 1591. I 1583 hadde borgerne 12 sager som var i drift, kongen 5 som lensherren dreiv og 2 som han hadde gitt til lagmannsembetet. Følgelig stod det nå oppført 19 sager i eller like ved Skien.²⁸

Til tross for svært gunstige rammebetingelser som forkjøpsrett til tømmer og en rekke sager ved Skien, strevde lensherren med å få til en effektiv og kontinuerlig sagdrift. Han handla tømmer med en rekke bønder i Heddal, Sauherad, Bø, Nes, Holla, Bamble, Eidanger, Solum og Melum. Likevel hendte det at kongesagene stod stille fordi de mangla tømmer.²⁹ Gjentatte kongelige påbud om lensherrens rett til førstekjøp av tømmer førte heller ikke fram.³⁰ Kjøpmennene ignorerte forbudet, reiste opp i bygdene og kjøpte tømmer av bøndene på forhånd. Bøndene fant det mest formålstjenlig å handle med borgerne. De la ut skattene for dem og ga kreditt. Lensherren betalte sannsynligvis ikke like godt eller leverte ikke de varene bøndene trengte.³¹

JØRGEN BJELKE OVERTAR OG SELGER SAGER

Lensherren hadde vansker med å hevde seg i tømmerhandelen, men fortsatte å være aktiv fram til 1662, enten ved å drive kongesagene sjøl eller ved å leie ut sager som stod på kronas grunn. Men nettopp det året skjedde det noe som innvarsla en helt ny tid for trelastnæringa i Bratsberg amt.

På grunn av krigene mot Sverige i åra 1657–1660 hadde staten satt seg i betydelig gjeld. Blant kreditorene var Jørgen Bjelke³² som hadde vel 30 000 riksdaler til gode.³³ Som betaling fikk Bjelke overta krongods som bestod av noen gårder og intet mindre enn 47 sager i Bratsberg, og som han fikk skjøte på 27. september 1662. Størst kapasitet hadde sagene ved Skien, Sannidal og Herre.³⁴ Sagene blei inndelt i to kategorier. En kategori var de åtte kongesagene, dvs. sager som lensherren hadde drevet på kongens vegne. Sju av disse lå plassert ved Skien. Den siste lå ved Herre. Sagene hadde et tak-

sert kvantum på 39 000 bord.³⁵ Bjelke hadde sørga for tilstrekkelige tømmertilførsler til disse sagene ved å sikre seg enerett til tømmeroppkjøp i Tinn prestegjeld og Gransherad og Lisleherad annekser i Hjartdals prestegjeld.³⁶ Fram til sommeren 1666 valgte Bjelke å forpakte bort sagene. Førstemann som kjøpte dem, var Christoffer Gabel, men han eide dem bare noen måneder.³⁷ Den 22. desember 1666 overtok så admiral Cort Søfrensen Adeler de tidligere kongesagene. Hele godset blei fra nå av omtalt som Gimsøy klostergods, og sagene gikk under navnet Klostersagene.³⁸ Bruket blei værende i Ade-

PÅ TØMMERVELTA, ved fløtningsvassdraget, skifta tømmeret eier. De som kjøpte tømmeret, hadde tilsatt målere til å registrere, kontrollere og merke det. Bøndene må ha følt seg underlegne i en slik handel. Men det er åpenbart at mange bønder også oppnådde rikdom og velstand gjennom tømmerhandelen.

Illustrasjon: F. Eckersberg / Norske folkelivsbilleder (Chr. Tønsberg, Christiania, 1858) / Nasjonalbiblioteket

JØRGEN BJELKE (1621–1696) var lensherre i Bratsberg len 1657–1662. Men han er kanskje mer kjent for sin militære karriere der han var øverstkommanderende nordafjells for den norske hæren ved krigsutbruddet mot Sverige i 1657 og tilsvarende for hele Norge i 1658. Da krigen var over, hadde han et betydelig pengebeløp til gode av staten. I stedet for penger fikk Jørgen Bjelke overta krongods og et stort antall sager i Bratsberg. Men Jørgen Bjelke ønska ikke å drive sagene sjøl. De fleste sagene solgte han i 1662–63 til ei lita gruppe skiensborgere. Dette var en epokegjørende handel, for fra nå av var det opp til denne eliten av mektige sageiere å styre utviklinga av trelastnæringa i Bratsberg.

Illustrasjon: Karel van Mander d.y (ca. 1668) / Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot / Foto: Kit Weiss

ler-familiens eie helt fram til år 1800 da Didrik von Cappelen kjøpte det.

Den andre kategorien var de 39 sagene som stod oppført på kronas grunn, drevet av borgere og bønder.³⁹ Sagene lå plassert slik: 21 ved Skien, 5 i Bamble, 8 i Sannidal, 2 i Siljan og 3 i Melum. Samla kunne de skjære 216 500 bord. Naturlig nok kunne disse sagene hente tømmer fra forskjellige områder. Skienssagene hadde sitt leveranseområde fra store deler av Vest- og Midt-Telemark, dvs. Vinje, Lårdal, Kviteseid, Seljord, Bø med Lunde, Holla og Sauherad. Noe kom også fra Hjartdal og Tuddal, og gjennom Falkumelva kom tømmer fra nordlige strøk i Gjerpen.⁴⁰ Bamble-sagene fikk tømmer fra nærområdene, men òg fra deler av Drangedal og Melum. Dit kom også tømmer fra Vest-Telemark fløta via Skiensvassdraget.⁴¹ Sagene i Sannidal fikk tømmer fra de rike skogbygdene i Drangedal og Tørdal.⁴²

Jørgen Bjelke hadde ingen ambisjon om å bli sittende med disse 39 sagene. Han valgte å selge dem umiddelbart til de samme borgere som tidligere hadde leid av kongen.

Sagene blei solgt 25. november 1662, men skjøtet forelå ikke før 11. juni 1663. Det blei utstedt til lagmann Claus Anderssen og borgermester i Skien, Peder Jensen, som på vegne av seg sjøl og de øvrige sagleierne overtok sagene. Til sammen omfatta handelen 35 sager. Fire sager, som alle lå i Sannidal, var ikke med i dette salget, men Bjelke solgte også disse til personer som hadde leid dem.⁴³

Flere av de nye sageierne i Bratsberg hørte til toppsjiktet blant borgerne i Skien. De var også de største jordeierne i byen med eien- dom i en rekke skogrike bygder rundt i amtet. Flere av dem som nå var blitt eiere av leiesagene, hadde dessuten sager andre steder i amtet.⁴⁴ De tidligere leiesagene og de øvrige sagene stod i konkurranseforhold til hverandre. Det var behov for å regulere sagbruksnæringa slik at tømmertilførslene oppover i Skiensvassdraget kunne sikres.

EI SMART GRUPPE TRELASTHANDLERE

Den 4. mai 1663 blei det inngått en avtale mellom Jørgen Bjelke og ei gruppe ledende menn blant den sageiende delen av Skiens borgerskap. Avtalen fikk tittel som vedtekt og gitt kongelig godkjenning 26. januar 1664. I realiteten var dette en regional lov som regulerte trelastnæringa i Bratsberg. Av avtalen gikk det fram at Klostersagene skulle beholde eneretten til tømmerkjøp i Tinnvassdraget. En kongelig forordning fra 1662 som tok sikte på å stanse bjelkebruk ovenfor Skotfoss, skulle stå ved lag, kjøpmenn som ikke eide sager, hadde ikke lenger lov til å handle tømmer eller annen trelast, det skulle ikke oppføres nye sager i amtet, og det skulle opprettes et utvalg som på vegne av alle som dreiv sagbruk, skulle ta viktige avgjørelser som gjaldt sagbruksdrifta i Bratsberg. Stor betydning fikk det også at det til hver sag skulle høre et bestemt tømmerdistrikt, der ingen andre skulle blande seg inn med «høiere Bud eller anden Practiceer». Det siste stod

i artikkel 11 i vedtekta, og tanken må jo ha vært å hindre konkurranse som kunne føre til høyere tømmerpriser. Sageierne, på sin side, måtte forplikte seg til å sørge for at handelen med bøndene gikk skikkelig for seg. De skulle forstrekke bøndene med penger til å betale skattene deres «saauidt deris Tømmer och Brug kand tilreche» og «leffuere Bønderne døchtig och uforfalschet wahre for billig Priis». ⁴⁵

Gjennom byprivilegiene av 1662 hadde borgerskapet fått monopol på trelasthandelen. Som en følge av sagbruksvedtekta av 1663 blei likevel en stor del av kjøpmennene ekskludert fra den. Det som nå hadde skjedd, var at en liten eksklusiv del av borgerskapet, de som eide sag(er), hadde satt seg sjøl i en særstilling. All handel med tømmer og annen trelast var forbeholdt dem. ⁴⁶

MEKTIGE PERSONER I PORSGRUNN MELDER SEG PÅ

Den sageiende delen av skiensborgerne så nok for seg at de gjennom sagbruksvedtekta av 1663 hadde skaffa seg det redskapet som

skulle til for å kontrollere all tømmerhandel og sagbruksdrift i Skiensvassdraget. Men utviklinga tok en annen retning, og snart fikk de likevel konkurranse fra andre.

Johan Arnold og kona Anne Clausdatter, som bosatte seg på Borgestad i 1690-åra, var blant dem. ⁴⁷ De skaffa seg eiendommer og forkjøpsretter i Vest-Telemark, bl. a. i Kviteseid, Vinje og Lårdal. ⁴⁸ Andre som slo seg ned i Porsgrunn, og som enten var svært velstående eller etter hvert blei det, var Herman Leopoldus d. e. og James Bowman. ⁴⁹ Eieren av Klostersagene, Fredrik Christian Adeler, nøyde seg en periode ikke bare med disse sagene. I 1716 kjøpte han mye av boet etter Johan Arnold og Anne Clausdatter. Ulefossbruket hørte med i kjøpet. Han fikk tinglyst 52 forkjøpsretter til tømmer i Vinje, Kviteseid, Lårdal og Fyresdal. Få år seinere solgte han Ulefossagene med de tinglyste tømmerkontraktene til Herman Leopoldus d. y., som fulgte opp Adeleres praksis med å skaffe seg tilgang til enda flere skogeiendommer i de samme områdene. ⁵⁰ I 1727 kjøpte James Bowman skoger med fløtningselver og dammer i Vest-Telemark og utvida med det sin allerede

HERMAN LEOPOLDUS (1677–1750), gift med Margrethe Deichman, var en av de virkelige store næringsdrivende i Bratsberg. Han eide både Bolvik og Holden jernverk. I 1722 kjøpte han Ulefossbruket av F. Chr. Adeler. I kjøpet inngikk adskillige forkjøpskontrakter på tømmer fra bygder i Øvre Telemark. Han framstod først og fremst som eier- og kapitalherre bak sine prosjekter og ikke som en aktiv administrator av sine virksomheter. For eksempel ansatte han Niels Aall til å styre Ulefossbruket. Herman Leopoldus blei adla under navnet Løvenskiold i 1739.
Illustrasjon: Utlånt av Løvenskiold-familien / Foto: Tom Riis

eksisterende næringsdrift som bestod av sagbruk på Herre og i Skien.⁵¹

I 1730-åra gjorde nye innflytelsesrike folk seg gjeldende i Porsgrunn: Niels Aall d.e., Hans Kierulf og Herman Leopoldus d.y. Sammen med tidligere nevnte Leopoldus d.e. og Bowman omtaler Kaare Svalastoga disse som Porsgrunnsaristokratiet; «de eneste ladestedsfolk som i perioden 1660–1740 oppnådde å få slått under seg en del sentrale sagbruk».⁵²

I 1737 søkte borgerskapet i Skien myndighetene om at ingen borgere som holdt til på ladestedene Porsgrunn, Brevik eller Langesund, skulle ha rett til å kjøpe tømmer ovenfor Skotfoss. De fikk ikke medhold. En kongelig avgjørelse slo fast at ladestedene stod på like fot med Skien. Dermed var trelasthandlerne som var bosatt der, satt på lik linje med kjøpmennene i Skien når det gjaldt å benytte byens privilegier, tømmerhandel med bøndene inkludert.⁵³

FIRE STORE SAGBRUKSENTRE

Sagbruksreglementet blei innført for hele det sønnafjelske Norge i 1688. Det hadde som formål å redusere sager og sagskurd, men fikk liten betydning for Bratsberg. Her var oppdraget allerede langt på vei utført.

Ved utgangen av 1600-tallet var det fire store sagbrukssentre i Bratsberg som omfatta 69 av amtets 87 privilegerte sager og hadde 90 prosent av skurden. Størst av alle var naturligvis Skien med sine 37 sager i 1691 og en årsproduksjon på vel 320 000 bord. Sandidal med 15 sager kunne produsere 150 000 bord – en femtedel av amtets oppgitte skurd. Sagene lå gunstig til ved Kragerøvassdraget. Tømmeret kom fra skogene i Tørdal og Drangedal, og Kragerø fungerte som utskippingssted for trelasten.⁵⁴ 1. mai 1663 kjøpte Niels Søfrensen og Hans Madsen «begge Kammerfossaugene, begge Vafossaugene og Solum Saug» av arvingene etter borger-

mester Anders Olufsen i Fredrikstad. Kort etter løste Niels Søfrensen ut Hans Madsen og blei med det den mest betydelige trelasthandleren i Kragerø.⁵⁵ I Bamble fantes det 12 sager med en produksjon på 90 000 bord. Her var det sagene på Herre og ved Rafnes som dominerte. Det siste betydelige stedet for sagbruksvirksomhet var Holla. Her var det 5 sager, hvorav de 4 som hørte til Ulefossbruket, hadde stor kapasitet og kunne skjære 60 000 bord. I 1716 blei tillatt kvantum utvida til 100 000 bord.⁵⁶

KREDITTHANDEL OG BRUKSBØNDER

Sageierne hadde en sjølsagt interesse i å ha nok tømmer til sagene sine, og det var derfor om å gjøre å knytte til seg stabile leverandører. For bøndene skapte skogsdrifta arbeids- og inntektsmuligheter utenfor jordbruket. Trelasthandlerne hadde både penger og et rikt utvalg av varer å betale med. Fordi bøndene ofte ikke hadde råd til å vente på oppgjør til etter at tømmeret var levert, fikk de kreditt hos kjøperen. I løpet av 1600-tallet utvikla det seg utallige slike handelsforhold mellom trelasthandlere⁵⁷ og bønder.⁵⁸ I Bratsberg var det sterke handelsbånd mellom kjøpmennene i Skien og bøndene i innlandsbygdene. Det samme gjaldt mellom Adellerslekta på Klosterbruket og bøndene i Tinnvassdraget og mellom kjøpmennene i Kragerø og bøndene som sogna til Kragerøvassdraget.⁵⁹

En av de mektige sageierne i Skien i 1660-åra var Hans Iversen. Han handla med flere hundre bønder rundt om i bygdene.⁶⁰ Som vi har sett, blei sagbruka organisert slik at hver sagbrukseier fikk sitt eget tømmerdistrikt. Følgelig var bøndene i dette distriktet knytta til et bruk, og de fikk navnet bruksbønder. Betegnelsen bruksbonde blei vanlig i Henrik Adellers tid som amtmann (1691–1711).⁶¹ Som motytelser for tømmeret fikk bonden penger, varer og skatten sin betalt.

SAGBRUKSDRIFTA PÅ ULEFOSS har lange tradisjoner. Fra slutten av 1600-tallet var Ulefoss ett av fire sentre for sagbruksdrift i Bratsberg. Stedet lå ypperlig til ved utløpet av det vestfjelske vassdraget. Innflytelsesrike eiere overtok, og tømmeroplandet ovenfor Ulefoss fikk større og større betydning ettersom skogene nær kysten begynte å bli nedhogde. Som en følge av sagbruksdrifta vokste det fram et eget lite samfunn med fagarbeidere og ukvalifisert arbeidskraft. Ulefossbruket blei særlig kjent for sine «Ulefoss-deals»: furubord med definerte mål.

Illustrasjon: Jacob Munch: Ulefoss med en del tilhørende Sagbrug i Tælemarken (1824) / O. Væring Eftf. AS

SAGBRUKSDRIFT PÅ ULEFOSS

I 1722 overtok Herman Leopoldus Ulefossbruket og blei med det amtets største sageier.⁶² Samtidig sikra han seg førstekjøp til tømmer av en rekke bønder i Telemark. Leopoldus ansatte Niels Aall som fullmektig på bruket.⁶³ Rundt sagbruka vokste det fram egne samfunn med spesialiserte oppgaver.⁶⁴ Sagene på Ulefoss var flomsager, og gjennom 1600-tallet ga bruket arbeid til 20–30 mennesker. Typiske fagarbeidere var sagmesteren som skar om dagen og hadde ansvaret for utstyret. Nattskjæreren sørger for at drifta kunne gå døgnet rundt i de viktige ukene med flom i vassdraget. Utover fagarbeiderne var det tilsatt folk til transport, stabling og fløting. Sagmesteren på 1600-tallet kunne tjene om lag 40 daler i året.⁶⁵

Livet på Ulefossbruket på 1800-tallet blir karakterisert som et paternalistisk arbeids- og forsørgersystem.⁶⁶ Rekruttering gjennom slekta var helt vanlig, sønn fulgte far, og ofte hadde guttene en onkel, bror eller bestefar på saga. Betalinga bestod av lønn i penger og en rekke ulike varer som bl.a. sukker, salt, korn og brød. Bedriftseieren tok vare på arbeiderne, som til gjengjeld var lojale overfor ham. Dette gjensidige tillitsforholdet på Ulefossbruket er det mulig å gjenkjenne tilbake i tid, i alle fall fra det tidspunkt Aallslekta overtok bruket, trolig enda lenger.⁶⁷ Ulefossbrukets særlige varemerke var de såkalte «Ulefoss-deals». Det var furubord som var 10–12 fot lange, ni tommer brede og halvannen tommer tjukke og blei eksportert til England.⁶⁸

PENGESTRØM TIL VINJE

Bruket på Ulefoss fikk tømmeret sitt fra mange områder i Vest-Telemark. Vi skal bruke handelen mellom Ulefossbruket og vinjebøndene i 1730- og 1740-åra for å gi et innblikk i hvordan bruksbondesystemet fungerte. Den viser hva bøndene leverte av tøm-

mer og andre arbeidsytelser, og hva de fikk betalt i varer, penger og skatt. Ut fra handelsbalansen er det også mulig å si noe om hvordan bøndene stod seg i handelen.⁶⁹

I løpet av 11-årsperioden 1735–1745 var 176 bønder i Vinje involvert i aktiv handel med sagbruket på Ulefoss.⁷⁰ Tømmeret blei levert i sju standarddimensjoner. Den best betalte dimensjonen, 10-alingen⁷¹ (som etter prisen å dømme var furu), ga seks ganger bedre pris enn den dårligst betalte dimensjonen, 12-fots gran. Tabellen under viser leverte tylvter per år fordelt på dimensjoner.⁷²

I heile perioden blei det levert 11 927 tylvter tømmer. Leveransene varierte kraftig fra år til år. Furutømmer dominerte med 86 prosent mot 14 prosent gran. Til sammenligning ga avvirkninga i Kviteseid i 1726 70 prosent furu.⁷³ For 10-alingen var den vanligste prisen seks riksdaler per tylvt. For 16-fots furu er det vanskeligere å avgjøre prisen, men en tylvtpris på 11, 12 og 14 ort forekom ofte. Furutømmer var gjennomgående mer verd enn grantømmer, og lengre tømmer var relativt sett prisa adskillig høyere enn det korte tømmeret. Det er rimelig å anta at leveringsstedet for tømmeret påvirkte prisen, slik at leveranser ved mer perifere elver og bekker ga dårligere pris. Kvaliteten på tømmeret kan ha påvirket til både dårligere eller bedre pris. Store enkeltleveranser eller om flittige bønder leverte mye over tid, påvirket ikke tømmerprisene. Om bruksbonden stod i gjeld til sagbruket, synes heller ikke å ha vært av betydning for prisfastsettinga.

Hvert år var det mellom 30 og 84 bønder som leverte tømmer. Totalt blei vinjebøndene i perioden 1735–1745 kreditert 30 043 riksdaler for tømmeret sitt. Inntektsfordelinga var svært ujevn. Med unntak av året 1735 drog de ti største leverandørene hvert år av gårde med minst 40 prosent av de totale inntektene. I alt var det 54 bønder som ett eller flere år hørte til gruppa de ti største leverandørene. Disse 54, som tilsvarte 32,7 prosent av samt-

LEVERTE TYLVTER SAGTØMMER PER ÅR FORDELT PÅ DIMENSJONER

DIMENSJON	1735	1736	1737	1738	1739	1740	1741	1742	1743	1744	1745	SUM
10-alinge	241	26	172	90	123	179	211	322	384	90	126	1964
16-fots furu	184	16	52	122	73	195	106	246	335	168	230	1727
14-fots furu	787	283	224	261	311	171	297	476	401	219	504	3934
12-fots furu	467	170	148	189	315	126	155	271	232	163	305	2541
16-fots gran	16	10	44	36	43	21	69	14	51	39	41	384
14-fots gran	47	36	105	73	53	41	81	24	86	91	68	705
12-fots gran	36	31	84	79	69	36	62	11	64	60	49	572
SUM	1778	572	829	841	987	769	981	1364	1553	830	1323	11927

ANTALL TØMMERLEVERANDØRER HVERT ÅR. DE TI STØRSTE LEVERANDØRENE I PROSENT AV SAMTLIGE LEVERANDØRER, OG DERES INNTEKTER

ÅR	ANTALL LEVERANDØRER	DE TI STØRSTE I PROSENT AV SAMTLIGE LEVERANDØRER	TØMMERINNTEKTER TOTALT (RD.)	INNTEKTER TIL DE TI STØRSTE (RD.)	INNTEKTER TIL DE TI STØRSTE I PROSENT AV TOTALE INNTEKTER
1735	82	12,2	4092	1446	35,2
1736	30	33,3	1015	662	65,3
1737	45	22,2	2157	1237	57,3
1738	47	21,3	1898	921	48,7
1739	55	18,2	2125	1098	51,7
1740	48	20,8	2274	1194	52,5
1741	46	21,7	2678	1430	53,4
1742	63	15,9	3929	1811	46,1
1743	84	11,9	4769	1908	40,0
1744	45	22,2	1951	1027	52,6
1745	61	16,4	3155	1384	43,9
SUM			30043	14418	

lige leverandører, skaffa seg 70,9 prosent av betalinga.

I forbindelse med tømmerdrift var det vanlig at bøndene påtok seg oppgaver som bygging av demninger og skjermar, rensking av vassdrag og kjøring og fløting av tømmer. På den måten skaffa de seg ekstrainntekter.⁷⁴ Slik var det også i Vinje. Torkjeld Torjersen (på Øyvågslie) blei flere år godskrevet tre riksdaler for «rensked og flaadet Ovaxlie-vandet». Aasmund Halvorsen fikk i 1739 godskrevet 45 riksdaler for å bygge opp

og holde i stand et damanlegg: «1739 juny 5 opbygged een Sleppe [uleselig ord] Dam udi Hogestølls tver elv som hand Staaer til Andsvar for i efterfølgende 10 Aar.»⁷⁵ For slikt arbeid mottok bøndene i alt 1863 riksdaler, tilsvarende 6,25 prosent av de krediterte tømmerinntektene.⁷⁶

MYNT OG SKATT SOM BETALING

Som motytelser fikk bøndene utbetalt 15 446 riksdaler i kontanter. Men det var store for-

BØNDENE I VINJE drev en utstrakt tømmerhandel med sagbruket på Ulefoss. I løpet av perioden 1735–1745 mottok de betaling for vel 35 000 riksdaler. Av dette utgjorde betaling i kontanter 44 prosent, skattebetaling 15 prosent og betaling i varer 29 prosent. Når vi vet at halvparten av varebetalinga var korn, er det grunnlag for å hevde at oppgjørsformen var gunstig for bøndene. De øvrige 12 prosent gikk til diverse økonomiske transaksjoner (for eksempel overta andres gjeld til sagbruket, kjøp av fast eiendom, fradrag på grunn av mislighold av forpliktelser og gebyrer).

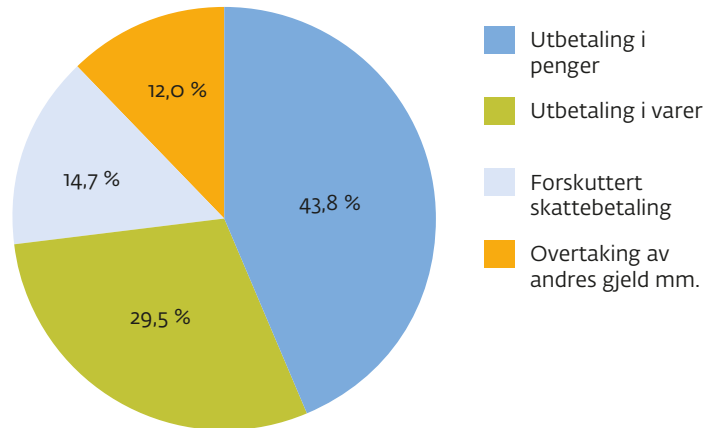
NICOLAI BENJAMIN AALL (1739–1798). Han var sønn av Niels All d.e., slekta Aalls norske stamfar. Han gjorde seg bemerkta som stor godseier og trelasthandler.

Han må nok ha blitt inspirert av sin far, som var forvalter på Ulefossbruket. For i 1775 blei han medeier i en åttendedel av sagbruket på Ulefoss, og i 1782 eneeier.

Siden har Ulefossbruket tilhørt familien Aall.

Illustrasjon: Kunstner ukjent / Telemark Museum

Hvordan bøndene i Vinje fikk godtgjøring fra sagbruket på Ulefoss i åra 1735–1745

skjeller bøndene imellom når det gjaldt pengeoppgjør. De 54 bruksbøndene som år om anna hørte med blant de ti største leverandørene, mottok hele 12 057 riksdaler i kontanter. Pengeutbetalingene blei ikke redusert i år da varetilførslene var høye.

Alt fra 1560-åra hadde kjøpmenn og brukseiere forskuttet skatt for bønder i Bratsberg, og praksisen fortsatte utover

1600-tallet. Gjennom artikkel 10 i sagbruksvedtekta fra 1663 hadde sageierne lova å fortsette med å betale skatten så sant bøndenes tømmerleveranser var tilstrekkelige.⁷⁷ Og de holdt sitt løfte. Det gjaldt ikke bare kjøpmennene i Skien. Også Kragerøs kjøpmenn fulgte en slik praksis.⁷⁸ I Poul Hansens embetstid som fogd i Øvre Telemark (1746–1770) var det helt vanlig at trelasthandlerne betalte skatten direkte til fogden for mange av bruksbøndene.⁷⁹ Denne praksisen var vel integrert i handelen mellom sageieren på Ulefoss og vinjebøndene alt før Poul Hansens periode som fogd.⁸⁰ Sagbruket på Ulefoss betalte hvert år i perioden 1735–1745 skatten direkte til fogden for mellom 52 og 70 tømmerleverandører fra Vinje. Det utgjorde 14,7 prosent av betalinga de mottok.⁸¹ Skattebetaling forutsatte ikke årlig levering av tømmer. Båndet som bruksbonde ga garanti for at skatten blei betalt. Det var heller ikke nødvendigvis slik at sageierne forskutterte skatten. Det hendte at bønder i sitt handelssamkvem faktisk hadde penger til gode av sageieren.⁸² Vi kan slå fast at betaling av skatt var jevngodt med betaling i rede penger, og således fikk bøndene om lag 60 prosent betaling i penger.

RUNDT OM I TELEMARSK må det ha vært mange oppsamlingsplasser for tømmer i skogene. Når tømmeret var nyhogd, blei det samla i hauger, kalt lunner. Hogst og lunning foregikk som oftest seint på høsten. Tømmerlunnene blei plassert ved nærmeste vintervei, slik at stökkene kunne fraktes videre vil vassdraga når snøen hadde lagt seg.

Illustrasjon: Reidar Kolbrek:
Tømmerlunne (1992)

KORNLEVERANSER, KANSKJE DET VIKTIGSTE AV ALT

Bruksbøndene i Vinje mottok i åra 1735–1745 varer til en verdi av 10 376 riksdaler. I hovedsak bestod vareutvalget av korn, erter, salt, tobakk, brennevin, ulike tekstiler og metaller. Kornleveransene utgjorde 54 prosent av verdien på varene. Totalt fikk bøndene 2550 tønner korn, og bygg var det vanligste kornslaget med 1526 tønner. Dernest fulgte malt, rug og litt havre.⁸³

Bratsberg på 1600- og 1700-tallet var et kornfattig len/amt. Avlingene var tilstrekkelige til bare fem måneders forbruk, og hvert år måtte det importeres 30 000 tønner korn for å dekke behovet.⁸⁴ Hvem skulle så sørge for at befolkninga fikk tilstrekkelig med korn? Var det slik at skiensborgerne gjennom privilegier og sagbruksvedtekt satt med ansvaret?

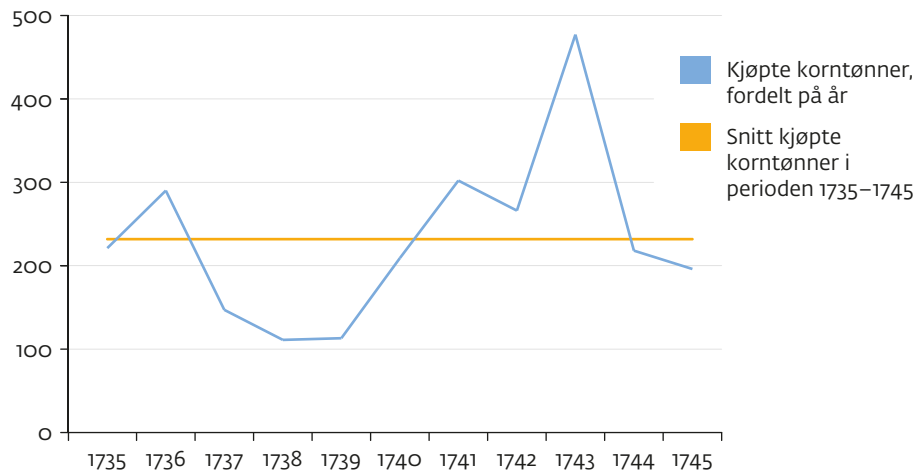
Ut fra ordlyden i artikkel 10 i sagvedtekta kan det tolkes slik.⁸⁵ Men som Seierstad skriver: «Dermed hadde de [skiensborgerne] garantert noe de ikke med sikkerhet kunne holde.»⁸⁶

Bønder kjøpte nemlig korn direkte av utenlandske skuter, og bønder i kystbygdene blei forsynt med korn og varer fra jernverk og ladesteder. Store distrikt i Øvre Telemark som Vinje, Lårdal, deler av Kviteseid og Fyresdal fikk kornforsyninger fra kjøpmenn og sagieiere i Porsgrunn. I 1736 fikk mindre enn en fjerdedel av Bratsbergs befolkning sitt korn levert via Skien.⁸⁷

Rundt om i bygd og grend må frykten ha vært stor for at de skulle oppleve kornmangel. Og særlig var de utsatt i år da kornavlingene slo feil, noe som skjedde med jevne mellomrom i Bratsberg gjennom 1600- og 1700-tallet. Åra 1739–1743 var en vanskelig tid med

I ÅRA 1741–1743 opplevde folk i Vinje en nød uten like fordi avlingene slo feil. Sulten som fulgte, resulterte i en rekke alvorlige sykdommer som reiv med seg mange liv. Nettopp i denne perioden ser vi hvor verdifull handelen med Ulefossbruket var. Sagbruket var i stand til å levere langt flere korntønner enn bøndene i Vinje til vanlig kjøpte. Det må ha ført til at ikke enda flere døde.

Vinjebøndenes innkjøp av korntønner fra sagbruket på Ulefoss i åra 1735–1745

kulde, misvekst og armod for befolkninga på Østlandet.⁸⁸ I Vinje slo denne krisa særlig ut i åra 1741–1743 med sult, sykdom og død.⁸⁹

I handelen mellom Ulefossbruket og bøndene i Vinje var det hvert år i perioden 1735–1745 gjennomsnittlig 62 bønder som kjøpte korn. For åra 1741–1743 var gjennomsnittet 80 kjøpere. 41 prosent av samtlige korntønner blei levert nettopp i løpet av disse tre åra. Utgiftene til korn vokste forholdsvis mer enn volumet målt i tønner.⁹⁰ Forskjellen mellom utgifter og mengde lar seg bare forklare ut fra høyere priser på kornet. Da danske kornskuter kom til Skien i 1741, var kornmangelen prekær, og det var fritt fram for å presse prisene i været.⁹¹ Det var likevel ikke sikkert at sagbruket utnyttet den økte etterspørselen etter korn til å tjene ekstra. Det er mer sannsynlig at prisstigninga skyldtes kompensasjon for økte innkjøpspriser. I Norge var prisene særlig høye i åra 1740–1742.⁹² Perioden er sammenfallende med det tidsrommet kornprisene økte for vinjebøndene.

HANDEL TIL BESVÆR OG NYTTE

Det var vanlig at bøndene satte seg i gjeld, og det var ønskelig for sageierne. Nevnte

sageier Hans Iversen hadde 5000 riksdaler til gode av en rekke bønder i 1660-åra. Mellom en femtedel og en sjettedel av Bratsbergs bønder stod i gjeld til Hans Iversen.⁹³ Mynndighetene var klar over at den sterke parten i handelssamkvemmet, enten vi kaller dem kjøpmenn, trelasthandlere eller bruks- og verkseiere, ofte utnyttet sin posisjon til å gi bønder og arbeidsfolk slett betaling, noe som førte til stadige konflikter i handelen mellom kjøpmenn og bønder. Det kunne dreie seg om betaling i varer bøndene slett ikke hadde bruk for, eller at varene var urimelig høyt prisa.⁹⁴ Etter hvert kom det initiativ fra staten som skulle hindre trelasthandlerne i å utnytte forskuddshandelen til å ta urimelig høye priser på kjøpmannsvarene sine. Det skjedde gjennom et reskript⁹⁵ av 6. september 1688. Fra nå av var det forbudt for trelasthandlerne å gi bøndene unyttige varer som betaling for tømmer. Bøndene skulle ha betaling i «rede penger», og bonden skulle ha en bondebok, dvs. en kontrabok der det økonomiske mellomværende var skrevet ned.⁹⁶

Mange historikere har vært opptatt av handelssamkvem mellom bruk og bønder og vektlagt at handelen førte bøndene inn i dype gjeldsforhold, og at det var nøden

som tvang dem inn i handelen. Stein Tveite skriver om kjøpmannsgjeld som trua bøndernes frihet.⁹⁷ Aanund Olsnes hevder at det var kornbehovet og skattekrava som først og fremst satte bonden i gjeld til kjøpmennene. Han tegner et svært dystert bilde av måten trelasthandlerne i Skien, Porsgrunn og Ulefoss behandla bruksbøndene på. Det var «låge tømmerprisar, dyre varer, gjeldskrav, rettstretter og utpantingsforretningar alt i eitt».⁹⁸ Også topografen J.M. Lund hadde i 1785 bøndenes kornmangel og deres behov for å få betalt skatten som forklaring på hvorfor bøndene i Vinje satt med så harde gjeldsforpliktelse.⁹⁹

Det er liten tvil om at handelen mellom bruk og bønder var et forhold der den ene parten satt med langt større økonomisk, sosial og politisk makt enn den andre, og at det var bøndene som var den underlegne parten. Det er heller ingen grunn til tro anna enn at mange bruksbønder i Bratsberg opplevde handel med de sterke sageierne som undertrykkende og frihetsberøvende. De mange bondeklagene er jo utsagn som viser det. Det er òg heva over enhver tvil at mange bønder ga sageiere forkjøpsrett på tømmer, satte seg i gjeld og sågar måtte forlate gården de satt på. Dette hører vi om i bygdesoger fra Kviteseid, Vinje, Drangedal og Nissedal.¹⁰⁰

PÅ SLUTTEN AV

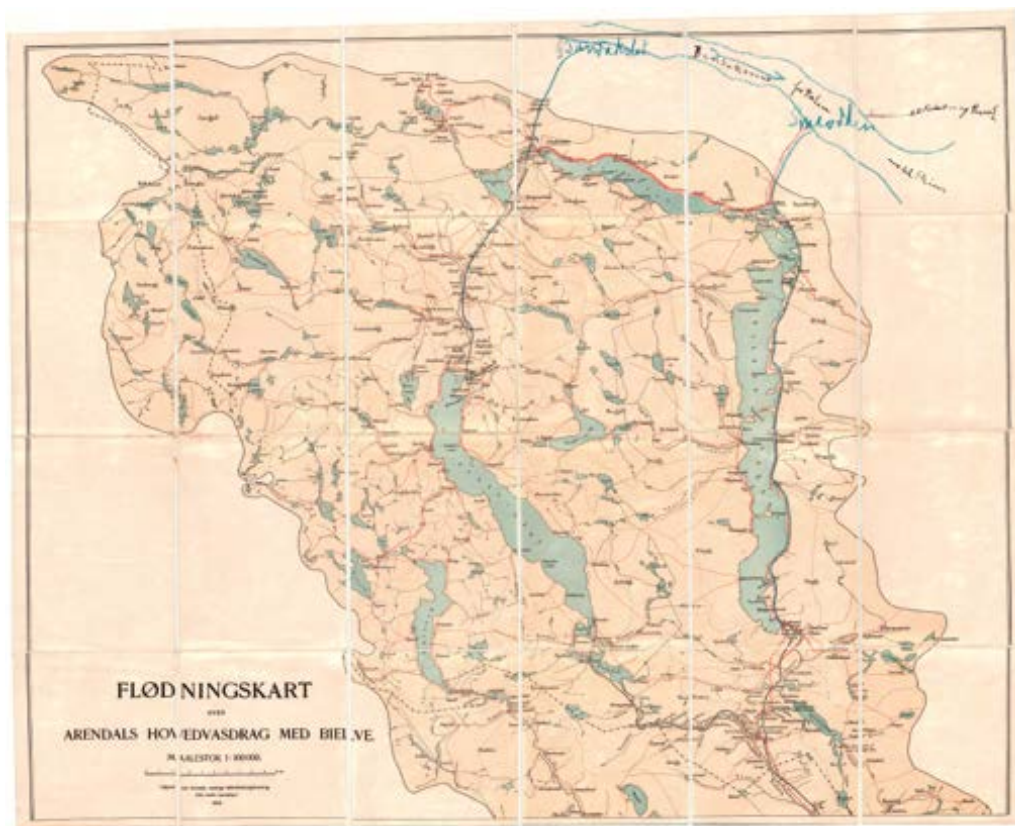
1500-TALLET dreiv

bønder ute ved kysten direkte trelasthandel med utenlandske skipper. I små havner vokste det fram handelsplasser. Kragerø og Sannidal utvikla seg til å bli et sagbrukssenter i fylket. Her kunne trelastskutene legge til, og tilgangen på tømmer var sikra via Kragerøvassdraget, som har forbindelse med skogrike bygder som Drangedal og Tørdal.

Illustrasjon: Visiterodden av Martin Mandius Amundsen (1887) / Telemark Museum

NATURGRUNNLAGET er slik at store vann som Nisser og Fyresvatn har sine utløp i Arendalsvassdraget. Følgelig måtte bøndene i rike skogsbygder som Nissedal, Fyresdal og deler av Vrådalen selge tømmeret sitt til kjøpmenn i Arendal. Dette kartet er fra 1908 og blei brukt av eierne av Messel Dampsag i Froland, som henta trevirke fra de samme områdene. De påtegnede strekene må være til hjelp for å forstå vassdraget rundt de nevnte vanna og koplinga til Skiensvassdraget.

Men helhetsbildet er likevel mer nyansert enn om vi bare støtter oss på de mange gjeldsforholda og klagestemmene fra bøndene. Kildene røper først og fremst hva bøndene var misfornøyd med, ikke hva de samtidig fikk ut av handelen. Kjøpmenn og trelasthandlere drev sin handel med målsetting om at drifta skulle være lønnsom. Men det betyr nødvendigvis ikke at de stod for en røverkapitalisme med gjennomført tvilsomme holdninger overfor den svakere part. Det kan være grunnlag for å balansere elendighetsbeskrivelsene av bruksbøndernes underlegenhet i handelen med mektige trelasthandlere. Vilråra kan ha endra seg etter hvert som myndighetens reguleringsinitiativ og påpasselighet hadde fått tid til å virke. Sagbruksvedtekta av 1663 og reskriptet om større redelighet i betalinga fra 1688 var to konkrete tiltak. Påpasseligheten stod amtmennene for. Henrik Adeler

førte en seig kamp for at bøndene skulle bli ivaretatt i deres strid med kjøpmennene. Det gjorde seinere amtmenn også.¹⁰¹ Og da er vi over på 1700-tallet.

Bruksbønderne i Vinje kom godt ut av handelsforholdet sitt med sagbruket på Ulefoss, først og fremst fordi det ga dem trygghet!¹⁰² Mesteparten av varene de mottok, var nødvendighetsvarer. Her stod kornet i en særstilling. Da avlingene slo feil og kornmangelen var mer brutal enn noen gang, sørga bruket for at bøndene fikk større forsyninger. Det var den paternalistiske holdninga som slo inn. Sånn sett var handelssamkvemmet uhyre verdifullt, ja, livsviktig, for bondebefolkninga. Men i tillegg fikk bøndene betalt en betydelig del av tømmeret sitt i kontanter, skatten inkludert. Mange av bøndene hadde dessuten penger til gode av sagbruket, og mange benytta den

muligheten handelen ga, til å kjøpe varer på kreditt.¹⁰³

Enkelte embetsmenn var skeptiske til at bøndene la ned så mye av sitt arbeid i skogsdrifta når de mente at deres viktigste oppgave var å dyrke jorda. En prioritering av skogbruket førte til større forbruk av kjøpmannsvarer og mindre tid og interesse for jordbruket.¹⁰⁴ I Vinje og andre bygder i Øvre Telemark var tidsbruken neppe noe problem. Med lange vintre og sein vår kunne tida nyttes i skogen uten at det gikk ut over jordbruket.¹⁰⁵

Er det så grunnlag for å hevde at den handelsrelasjonen som er beskrevet mellom sagbruket på Ulefoss og bøndene i Vinje i 1730–1740-åra, avspeilte allmenne forhold? Kom bruksbønder generelt bedre ut av sin handel på 1700-tallet enn det mange historikere hevder? Det er flere faktorer som kan peke i en slik retning.

På 1700-tallet skjedde det ikke store endringer fra tiår til tiår, og derfor kan handelspraksisen som gjaldt mellom Ulefossbruket og vinjebøndene, være typisk for en lengre periode. Ikke bare Ulefossbruket hadde bruksbønder i Vinje. I 1727 kjøpte James Bowman i Porsgrunn det Vestfjelske Bruk. Det omfatta skoger i Vinje, Mo og Kviteseid.¹⁰⁶ Seinere kom nye kjøpmenn som hadde nær omgang med de etablerte, og som åpenbart kjente til gjeldende handelspraksis. Det skulle tilsi at holdninga til bruksbøndene og måten å handle med dem på var noenlunde lik i alle områder der disse trelasthandlerne dominerte. Det er òg grunn til å tro at kjøpmenn og næringsdrivende kan ha innsett at handel basert på ryddighet var et klokt valg. I alle fall var det det som skjedde på Bolvik jernverk i 1770-åra. Der blei det en klar bedring i trekullforsyninga da verket klarte å etablere et «samarbeid og interessefelleskap med bøndene». Når bøndene innså at det blei lønnsomt å engasjere seg i kullbruket, var de med.¹⁰⁷ En slik gradvis tilnærming for gjensidig respekt og samarbeid har trolig utvikla

seg i forholdet mellom sageierne og tømmerbøndene også.

Men vi skal ikke gløkke at naturforholdene spilte en avgjørende rolle for hvem bøndene kunne levere tømmeret sitt til. «Formedelst Vasdragene og Fieldene» måtte tømmerhandelen i Fyresdal, Nissedal og deler av Vrådal rettes mot kjøpmennene i Arendal.¹⁰⁸ Dette representerte en sjettedel av innlandsbygdene i Telemark, men til gjengjeld bygder med størst skogareal per innbygger.¹⁰⁹ Kjøpmennene her viste seg langt mer vriene å handle med. Bøndene klaga særlig på korrupte tømmermerkere, betaling i udugelige eller forderva varer som attpå til var overprisa, beslaglagte kontrabøker og systematisk feilføring i disfavour av bøndene i kjøpmennenes bøker. Og de protesterte mot kjøpmenn som ga sterkt reduserte priser på tømmeret dersom bøndene forlangte betaling i kontanter.¹¹⁰ I 1788 blei det satt ned en kommisjon med stiftamtmann Moltke som leder for å granske handelsbetingelsene som trelast-

DEN 4. MAI 1663 blei det inngått en avtale mellom Jørgen Bjelke og ei lita gruppe trelasthandlere i Skien. Denne avtalen, som er gitt navnet sagbruksvedtekta, fikk kongelig godkjenning i januar 1664. Avtalen fikk stor betydning da den i praksis kom til å regulere trelastnæringa i Bratsberg. Artikkel 13 (midt på sida) i vedtekta ga myndighet til en liten krets fornemme personer til å ta beslutninger i alle saker som gjaldt sagbruksdrifta i lenet. «Huis Welb: Jörgen Bielche Eller Hans fuldmechtig Welwiisse Her Laugmand, Sambt Borgemester och Raad vj Scheen, med fire aff de fornemste Borger Som Sauger Haffuer, Slutter och Samtycher, udj billig och for suarlige maader, Til Kongl: Mayts: Interesse, Saugbruggeds Conseruation, och det gemeene beste Saauit Saugbruket her udj Lehnent angaar, det schal alle de andre Wed Kommende lade sig nöye med, dj Otte Sauger vndtagen.»

Illustrasjon: Riksarkivet

DIDERICH VON CAPPELEN (1734–1794) fikk i 1760 innvilga borgerskap i Skien. Han dreiv et allsidig kjøpmannskap med virksomheter både innen sagbruk, trelasthandel og skipsfart. Han eide dessuten store jord- og skogeieendommer. På slutten av 1700-tallet dominerte han sagbruksdrifta og rederivirksomheten i Skien.

Illustrasjon: Kunstner ukjent / Telemark Museum

handlerne i Arendal stod for. Granskinga ga bøndene rett i flere av de forholda de hadde kritisert, og til en viss grad fikk de redusert kjøpmannsgjelda de stod oppført med.¹¹¹

Heller ikke i Tinnvassdraget, der Klosterbruket satt med monopol på tømmeret, var det så harmonisk som forvalteren ville ha det til i 1711. Han hevda at Adelerne alltid hadde betalt bøndene med rede penger, «som ellers ei er praksis på noen steder i Norge».¹¹² Misnøyen blant bøndene må ha ulma. I 1770-åra klaga de høylytt over dårlige tømmeroppgjør. I 1798 inngikk Fredrik Georg Adeler på Klosterbruket avtale med allmuen i Tinn prestegjeld. Den innebar at Adelerne enerett til tømmerkjøp blei omgjort til forkjøpsrett. I 1808 var striden endelig over. Fra da av kunne bøndene i Tinn fritt selge tømmeret sitt til hvem som helst av de privilegerte sagbrukseierne. Da hadde det allerede gått åtte år siden Adeler hadde kvitta seg med Klosterbruket.¹¹³

Hva så med sagbrukseierne i Skien i deres handel med bønder i Solum, Gjerpen, Sauherad, Holla, Lunde, Bø, Heddal, Seljord og

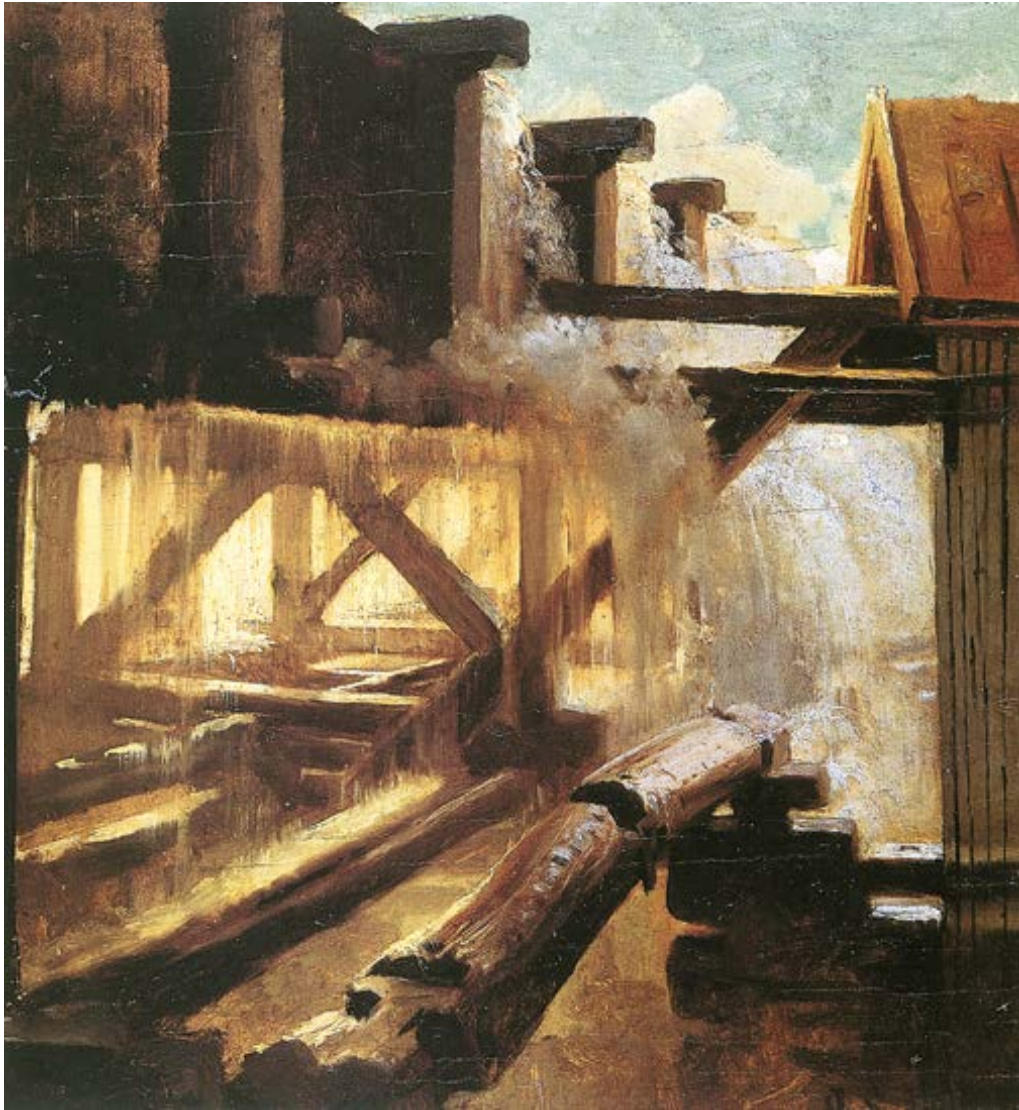
Hjartdal? Mange kjøpmenn i Skien på slutten av 1700-tallet hadde et godt forhold til sine bønder enten det dreide seg om tømmer eller annen handel. Bøndene klaga ikke på måten kjøpmennene behandla dem, de fikk kontanter, og skattene deres blei betalt. Det var slutt med å gi unyttige varer i betaling, og kjøpmennene kunne ikke lenger diktere tømmerprisene. Store sagbrukseiere som Diderich von Cappelen d.e., Fredrik Georg Adeler og Hans Jensen Blom hadde mange i arbeid, og forholdet mellom disse og arbeidsherren var av helt patriarkalsk karakter.¹¹⁴

FRA STILLSTAND TIL MATERIELL VEKST

Fra 1500-tallet skjedde det endringer i telemarksbøndenes måte å leve på. Endringene kom først i de kystnære områdene for så gradvis å forflytte seg innover og oppover i fylket. Det blei slutt på tilværelsen som i stor grad var basert på sjølforsyning i isolerte bygdesamfunn. Bøndene slutta seg til, eller blei kanskje dratt inn i, et fristende handelssystem. Det var deres ettertrakta tømmer som ga grunnlaget for deltaking.¹¹⁵

Veksten i trelastnæringa var ikke jevn, så vel priser som eksportkvantum varierte med etterspørsel og konjunkturer, noe som naturlig nok førte til vekslende intensitet i næringa. Likevel var det slik at tømmeret over tid fikk økende økonomisk betydning og førte til inntektsløft både for sagbrukseierne, bøndene og arbeidsfolka som var engasjert i tømmerdrifta eller rundt om på sagbruka. Beregninger viser at trelasthandelen i Telemark på slutten av 1600-tallet hadde nesten dobbelt så stor produksjonsverdi som landbruket.¹¹⁶

Ennå langt inn på 1600-tallet var Vinje ei bygd i næringsmessig stillstand.¹¹⁷ Slik må det ha vært i hele den øvre delen av Telemark. Fra andre halvdel av 1600-tallet skjedde det endringer, levevilkåra blei romsligere i Vinje. At skogene fikk verdi, blei avgjørende

MANGE STEDER blei det satt opp oppgangssager ved de store fossefalla. Vannkraftene måtte

temmes og ledes inn til vasshjulet som dreiv sagene. Dette maleriet av vannrenna på Ulefoss er malt av August Cappelen i 1847. Han må ha kjent motivet godt fra sin oppvekst på Holden gård.

Illustrasjon: Studie fra Holden – Driftsrennen til sagbruket. Utlånt av Cappelen-familien

for den økonomiske veksten som fortsatte på 1700-tallet.¹¹⁸ I 1820-åra skreiv Jens Kraft om skogbruket i Øvre Telemark. Det var «i denne Ægns gode Skovbygder» han fant de mest velstående innbyggerne.¹¹⁹ Og den som vanka oppe i bygdene omkring år 1800, for-

talte Jacob Aall, måtte legge merke til «hvor mange Spor av Velstand, stundom endog av en vis Rigdomgrad, der fantes».¹²⁰ Det er utenkelig å se for seg en slik framgang i bygdeøkonomien uten tømmeret fra de rike skogene i Telemark. *

HVERDAGSLIV OG HØGTIDSSKIKK

HERLEIK BAKLID

«Øvre Thelemarken er ved sin afsondrede Belliggenhed saavel som paa Grund af Folkets Charakteer en af de Districter i vort Fædreland, hvor Oldtidens Sprog og Leveskik længst har vedligeholdt sig. Naar man kommer over Medheien til Hitterdal eller Gransherred, bliver enhver Fremmed overrasket ved det Antike, som pludselig fremstiller sig for ham i Huse, Dragter, Sprog og Levemaade, og han maa troe sig hensat mange Aarhundreder tilbage lige ind i Sagatiden.»¹

Dette skrev M.B. Landstad i en skildring i 1849. Liv og levemåte i øvre deler av Telemark later til, ifølge han, ennå på midten av 1800-tallet å bære sterkt preg av middelalderen. Kanskje kan vurderinga til dels springe ut av hans nasjonalromantiske sinn, men kanskje griper han noe av kjernen i bondekulturen i Øvre Telemark. I denne artikkelen skal jeg ta for meg hverdagsliv og høgtidsskikk i Telemark, slik som boforhold, arbeidsliv, kosthold, tidsregning og skikker knyttet til års- og livshøgtider, fram til begynnelsen av 1800-tallet. Hovedtyngden i framstillinga vil av kildemessige grunner ligge omkring år 1800, men med utgangspunkt i Landstads påstand skal jeg også undersøke hvorvidt enkelte elementer kan føres tilbake til middelalderen. Når det gjelder tilgang på kildemateriale, er bondebefolkningen i Øvre Telemark best dekt, langt mindre er å finne for de nedre områdene av fylket for den aktuelle tida. Dette gjør at geografiske og sosiale

forskjeller innen Telemark ikke alltid lar seg behandle på en ønskelig måte.

HUSA OG TUNET

Rammen om hverdagslivet og høgtidsskikkene var for de aller fleste telemarkingene gården og bygda med kirken. Gården var både bosted og produksjonssted, langs kysten kom havet i tillegg som produksjonsområde. Husa på gårdsbruket gjenspeilte nettopp dette, og plassering og organisering av dem var gjort etter bestemte mønster. I all hovedsak har det vært enkelttun i hele Telemark, dvs. at husa til et enkelt gårdsbruk lå samla som en avgrenset enhet for seg.² I Vest-Telemark var rekketunet vanlig, husa lå der i to rekker, gjerne med loft og bur i samme rekke som uthusa.³ Firkanttun var derimot det vanlige i det øvrige av Telemark.⁴ Hvert av husa hadde sin spesielle funksjon, f.eks. som bolig, lagringsrom for mat eller klær, arbeids- eller tillagingsrom for mat, oppholdsrom for ulike dyr og lagringsrom for dyrefôr, avling og forskjellig arbeidsutstyr til gårdsdrifta, og de ble kalt stue, loft, bur, eldhus, badstue, fjøs, stall, løe og smie. Denne oppdelinga av hus etter funksjon går tilbake til vikingtid og middelalder og gjenfinnes i Telemarks gårdstuns laftede hus utover på 1800-tallet.

Den vanlige stuetyperen i middelalderen var årestua. I Øvre Telemark ble den kalt røykstue, og var der i bruk som bolig enkelte

steder i alle fall til slutten av 1700-tallet.⁵ Årestuas innredning var enkel med ildsted, åre, midt på golvet, og «gjægja», en trearm som kunne svinges over åren, til å henge gryter i. Åren var varmekilde, lyskilde og kokested. Rett over åren var det en åpning i taket, ljoeren, der røyken ble sluppet ut, og som kunne åpnes og dekket til etter behov. Rommet tjente som oppholds-, arbeids- og soverom.

Årestua gikk trolig av bruk tidligere i Grenlands-området enn i de øvrige delene av Telemark. Kyst, skipsfart og tømmerhandel åpnet for raskere innflytelse utenfra, og allerede på 1500-tallet kom toetasjes bondestuer i bruk der, hvorav den eldste bevarte, «Borrestua» fra Gjerpen, stammer fra 1584. Dette er den eldste daterte toetasjes bondestua i Norge. Huset har tredelt grunnplan og skorstein og er innvendig dekorert med maling fra 1600-tallet på veggene. Fra siste halvdel av 1700-tallet kom en ny endring gjennom hus i halvannen etasje med halvvalmet tak. Allerede på 1700-tallet utviklet stuen i Grenland og kystområdene en planløsning der de ulike romma fikk spesialfunksjoner som kjøkken, soverom, dagligstue og finstue.⁶

Først om lag et par hundre år seinere enn i kystområdene kom endringer i byggeskikken i Vest-Telemark, Aust-Telemark og Tinn. Her kom skorsteinstuene i løpet av 1700-tallet, og først helt på slutten av århundret begynte man å bygge toetasjes stuer i disse distriktene.⁷ Stuen i Aust-Telemark beholdt den tradisjonelle treroms-løsninga med stue, kove og gang, og de hadde en fast innredning. Senga sto rett innenfor døra til stua, og i enden på den var det et framskap. Nok et framskap sto langs veggen ved siden av senga, deretter fulgte høgsetet med et tverrstående langbord foran. I hjørnet diagonalt overfor høgsetet sto peisen.⁸ Inne i årestuene var det mørkt, og veggene var sotete, men med skorstein, vinduer og ny stuetype ble det et lysere og renligere innemiljø, noe som førte til at stuen ble dekorert og rose malt innvendig. De byg-

ningsmessige endringene, dekor inkludert, i stuen på 1700-tallet i de ulike delene av Telemark må sees i sammenheng med at skogsdrift ga økte inntekter og velstandsutvikling.

Kjøpmennene, de store sagbrukseierne og trelasthandlerne i Grenland bodde på sine herregårder, og utover på 1700-tallet ble det vanlig at de skaffet seg lysthus som sommerboliger ved Kragerø, Porsgrunn og Skien.⁹

Av de øvrige husa skal loftet kort nevnes. Det var gårdens status- og representasjonsbygning. Fra Seljord forteller Wille i 1786 at loftet var i to etasjer, og at første etasje ble brukt til oppbevaring av mat. I andre etasje var veggene bekledd med tekstiler, og rundt dem sto kister med klær. Rommet ble dessuten brukt som stas- og gjesterom der gjestene ble bevertet og sov.¹⁰ Loftet som bygning går tilbake til middelalderen, ett av dem er Stålekleivloftet eller Vindlausloftet i Eidsborg med tømmer som er hogd like etter 1167. Stålekleivloftet er således den eldste profane tømmerbygningen i landet.¹¹

Øvre Telemark er for øvrig det området i Norge der flest tømmerhus fra middelalderen er bevart.¹² Blant dem er det svært mange loft og bur, men få stuer.¹³ Dette viser at man i større grad har tatt vare på gårdens statusbygning og hus for matlagring enn stuen, noe som må skyldes utviklinga av nye praktiske ildstedstyper kombinert med telemarkingenens økte velstand.¹⁴

HVERDAGER, HELLIGDAGER OG TIDSREGNING

Forholdet mellom hverdager og helligdager endret seg fra middelalderen og opp til om lag år 1800, noe som selvsagt har hatt betydning for arbeidslivet. I middelalderen var om lag en fjerdedel av årets dager søn- og helligdager med arbeidsforbud. Hellighold av vanlige søndager startet lørdag når sola var i vest og varte til midnatt natt til mandag. Lekfolks helligholdelse av helgendagene kunne foruten

arbeidsforbud dessuten omfatte faste og «non-helg føre», dvs. at helligholdelsen skulle starte ca. klokka 15.00 dagen før. Ved reformasjonen ble de fleste katolske helgendagene strøket, og i underkant av en femtedel av dagene i året ble nå søn- og helligdager. I 1770 skjedde en ytterligere reduksjon til at om lag en sjettedel av årets dager var søn- og helligdager.¹⁵

Etter reformasjonen levde de katolske helgendagsnavnene som f.eks. jonsok, olsok og mikkelsmesse videre blant telemarkingene og ellers i landet, både som grunnlag for tidsregning og som merkedager. Helgendagene som referansepunkter for tidsregning og datering kan vi i Telemark i alle fall følge tilbake til om lag 1350 i brev skrevet i Nissedal, Seljord og Skien,¹⁶ og de er belagt i Øvre Telemark også omkring 1850.¹⁷ Til å følge med på dagene brukte man primstav, eller messe-

dagsstav, som det gjerne ble sagt i Seljord.¹⁸ De eldste fra Telemark stammer fra 1500-tallet,¹⁹ men trykte almanakker kom etter hvert i bruk og var relativt vanlige blant seljordinger på 1780-tallet.²⁰ For å orientere seg om tida på dagen ble sola brukt, og de visste f.eks. at når sola sto over en bestemt naturformasjon, var de kommet til et bestemt tidspunkt på dagen. Navn på fjell som Nonnuten eller Middagsfjellet, som finnes bl.a. i Vinje, Dalen, Fyresdal, Hjartdal, Notodden og Treungen, vitner om at denne tidsorienteringa også har vært i bruk i Telemark.

Merkedager vil si dager det knyttet seg visse merker eller varsler til. Når det gjaldt varsler, dreide det seg særlig om varsel om vær og grøde i det kommende året, altså knyttet til livsgrunnlaget. Fra Seljord heter det f.eks. at dersom det var skya og solgløtt taraldsmesse,

BILDESERIEN VISER interiør i ulike typer telemarksstuer. Interiøret til venstre er fra årestua fra Bru i Vinje, med åren på golvet og «gjægja» over.

Foto: Tom Riis

Årestuene ble i Aust-Telemark avløst av skorsteinsstuene utover på 1700-tallet, og øverst til høyre ser vi innredningen i ei tuddalsstue fra om lag 1830.

Illustrasjon: Akvarell av Johan Meyer / Nasjonalbiblioteket

Nederst til høyre er et interiørbilde fra den toetasjes Borgestua på Gjerpen. Huset står nå på Telemark Museum i Skien.

Foto: Cecilie Authen / Telemark Museum

PRIMSTAV fra Mo datert 1533. Dette er en av få primstaver som er bevart fra middelalderen. På primstaven er hver dag i året markert med en strek. Helligdagene er dessuten markert med spesielle tegn, som gjerne har utspring i helgentradisjonen. Det øverste bildet viser primstavens sommerside, dvs. 14. april–13. oktober, det nederste primstavens vinterside, dvs. 14. oktober–13. april.
Foto: Norsk Folkemuseum

dvs. 12. februar, spådde det godt år.²¹ Dette var for øvrig en helgendag/merkedag som kun er belagt i Øvre Telemark og Øvre Numedal. Et annet eksempel er at dersom det var tørt vær kvenneknarren 1. september, ville det bli dårlig med kvernvann om høsten.²² Videre, som jeg skal gi eksempler på nedenfor, kunne merkedagene også gi regler for arbeidslivet.

HVERDAGENS RYTME

Men hvordan var så hverdagens dagsrytme på bostedet og produksjonsstedet gården? Hverdagen vekslet mellom måltider, arbeid og hvile. Dagsrytmen med de ulike måltidene blant bøndene i Øvre Telemark i 1780-åra var som følger: Dagen startet tidlig, allerede klokka 4–5 om morgenen stod de opp. Da spiste de den såkalte «Bidtaae» eller «Aabiit». Hva som ble spist til dette måltidet, varierte geografisk. I fjellbygdene bestod måltidet av kald byggmjølsgraut med sur mjølk til. Grauten var gjerne kokt den foregående kvelden. Nede i bygdene, skriver presten Hans Jacob Wille i beskrivelsen av Seljord fra 1786 at de spiste ost og flatbrød til måltidet.²³

Deretter fulgte ei arbeidsøkt fram til 9–10-tida da det var dugurd. Vanligvis ble det til

måltidet spist graut med sur mjølk til, men til forskjell fra åbiten var grauten nå varm. I onnetider bestod måltidet i Seljords fjellbygder av smør med flatbrød og prim.²⁴ Om det ikke med sikkerhet kan fastslås hva de i tidligere tider spiste til dugurds, kan benevnelsen på måltidet i Fyresdal i alle fall følges tilbake til 1690-åra.²⁵

Etter dugurden hvilte folk en times tid før de tok til med arbeidet igjen. Arbeidsøkta varte fram til «Undaalen» eller «Noonsmaten», dvs. middagen, ved 2–3-tida. Om maten til åbiten og dugurden var fast, så varierte maten til ondålen der fisk og kjøtt i forskjellige varianter ikke var uvanlig. En alminnelig middagsrett var således smør, ost og flatbrød med fisk, eller med røkt eller kokt kjøtt. Andre vanlige middagsretter var kokt fisk, rakørret, pølse, suss av kalv, kjøtt og suppe tilsatt hakket kål, spa, velling, flatbrødsoll med sur mjølk eller kabrette og mjølk. Stundom ble det på søn- og helligdager kokt mjølssuppe på kjøtt iblandet poteter, av og til også roer og neper.²⁶

På ny fulgte en times pause etter maten, og deretter dagens siste arbeidsøkt fram til kvelden. Arbeidsdagen ble gjerne avsluttet ved 8–9-tida, rett nok avhengig av årstida.

KIRKEN OG KRISTENLIVET

stod sentralt i menneskenes liv, knyttet både til gudstjenester og livshøgtider. I helligdagsforordningen fra 1735 påla Christian VI tvungen kirkegang, og uteblivelse uten gyldig grunn skulle straffes med mulkt eller gapestokk. Tidemands maleri *Gudstjeneste i en norsk landskirke* fra 1845 har hentet interiøret fra Sauland stavkirke.

Foto: Gudstjeneste i en norsk landsens kirke av Adolph Tidemand (1845) / O. Væring Eff. AS

Det var viktig å avslutte arbeidet i rett tid for ikke å uroe tussene. Det fortelles om en mann på gården Kvistaul i Åmotsdal at han laget masse støy utover kvelden. Natta etter «som han laae i sin bedste Sövn, blev han kastet ud af Staldtrevet og ned paa TUNET saa det klass i ham». ²⁷ Tre ganger rett etter hverandre skjedde dette. ²⁸ Foruten å ødelegge nattesøvnen kunne tussene også straffe ved å påføre sykdom på den som ikke respekterte deres behov for kveldsro, slik Wille skriver på 1780-tallet fra Seljord. ²⁹ Disse forestillingene om *kveldvart* kan i Telemark i alle fall følges tilbake til 1740-årene, ³⁰ men svært trolig er de eldre. Bak forestillingene ligger bondesamfunnets behov for en fornuftig veksling mellom arbeid og hvile. Tussene regulerte altså gjennom kveldvart normen for arbeidsda-

gens lengde slik at man fikk hvilt og ervervet nye krefter til neste arbeidsdag.

Ikke før ved 9-tida om kvelden spiste de et nytt måltid – «Naatværen» eller «Qvælsmaten». Igjen spiste de varm graut med mjølk. ³¹ Det var altså fire måltider om dagen, og selve maten og kostholdet gjenspeilte produksjonen i jord- og husdyrbruket.

I det daglige ble det drikket spissøl, dvs. det siste og tynneste ølet som dannes ved brygging. Skikkelig øl var sjeldent utenom julehøgtida. Dessuten drakk de såkalt «Blaande». Dette kunne enten være en blanding av vann og sur mjølk eller en blanding av vann og sur valle/myse. ³² Sur valle er den tynne væska som blir skilt ut fra ostestoffet i mjølka under oppvarming når man lager surost.

Når arbeidsdagen var avsluttet og dagen endt, var det sengetid. Sengestedet til gårdsamfunnets ulike medlemmer varierte. I en beskrivelse av Øvre Telemark forfattet i 1782 fortelles det at mann, kone og barn sov inne i våningshuset der det var fastnaglet ei eller to senger. Tjenestefolket, derimot, sov for det meste i uthusa, gjerne i fjøset eller i hestestallen.³³ Natteleie på fjøshjellen kunne være lunt og godt på grunn av varmen fra dyra. De fleste på denne tida lå på et underlag av halm som det ble lagt et tjeld over, dvs. et ullent vadmelsteppe. Til å bre over seg brukte bondefolk et annet tjeld, og over der igjen en skinnfell, som var sydd sammen av saueskinn med ulla på.³⁴ Blant de rikere i Seljord på 1780-tallet kunne det imidlertid bli brukt dyne og laken,³⁵ og blant borgerskapet i Kragerø framkommer det i et skifte fra 1760-åra at de brukte under- og overdyne, puter, strielaken og putevar.³⁶

På denne tida sov bondebefolkningen i Øvre Telemark nakne.³⁷ Men fra Seljord blir det fortalt at julenatta og natta til andre årshøgtider lå de med skjorta på. De mente at disse høgtidskveldene kunne underjordsfolket komme på besøk, og dersom en da lå naken, fikk de makt til å skade en, og en måtte i søvne gå til det stedet en var født.³⁸

MANNS- OG KVINNEARBEID GJENNOM ÅRET

Arbeidet og produksjonen på gårdsbruket vekslet mellom daglige arbeidsoppgaver og sesongarbeider eller onner gjennom året. Slik sett var det også en forskjell mellom kvinner og menn ved at kvinnenes arbeidsoppgaver i større grad var knyttet til faste daglige gjøremål enn mennenes. Kvinnene måtte daglig stå for matlaging, barnepass og stell av husdyra med unntak av hesten, arbeidsoppgaver som ble utført innom gårdstunet. I onner måtte de i tillegg delta i arbeid på åkrene og i slåttemarka. Mennene, derimot, hadde det daglige ansvaret for hesten,

men i hovedsak var deres arbeidsoppgaver på jordene og i skogen knyttet til onner. Men arbeidsoppgavene kunne også være på sjøen. Dette siste var tilfellet langs kysten der jordbruk ble drevet i kombinasjon med fiske.³⁹

I Telemarks fjellbygder lå snøen lenge slik at jordbrukssesongen ble relativt kort. Det var derfor om å gjøre å komme tidlig i gang med pløyinga og våronna. I 1743 fortelles det at bøndene derfor i slutten av mars grov fram jord som de i tynne lag spredde utover snøen på jordene. Denne *åta* bidro til at snøen smelta raskere, men det måtte ofte gjentas noen ganger på grunn av snøvær.⁴⁰ I Seljord hette det i 1780-åra at det den 21. mars var «Aat-tid», dvs. at åta skulle spres på jordene.⁴¹ Jorda ble pløyd med plog eller ard trukket av hest så snart telen var gått. Stundom fulgte flere personer med hakker etter ploegen for å hakke opp det ploegen ikke klarte. Gjennom vinteren hadde husdyra – kuene, hestene, sauene og grisene – produsert mye gjødsel. I slutten av april ble den kjørt ut på åkrene og lagt i hauger og ble spredd først etter såinga. Men det ble også brukt å brenne granbar på åkeren som gjødsling. Om lag midt i mai ble kornet sådd ved å kastes ut.⁴² Etterpå ble frøene harvet ned med hakke og grev eller med ei harve trukket av hester. Deretter rensket de åkeren for røtter med ei jernrive, og når kornet hadde begynt å spire, ble kalver sluppet på det nysådde jordet. Dette mente man ville gi en tykkere åker.⁴³ I Øvre Telemark ble det for det meste sådd bygg eller blandingskorn, men også noe rug. Dessuten sådde de fleste litt hamp og lin, og fra 1768 satte de også poteter.⁴⁴ Rugen ble gjerne sådd i kåser, dvs. i asken av brente nedhogde trær.⁴⁵

Fra de nedre bygdene av Telemark opplyses det i 1743 at det ble sådd mest havre og en del blandingskorn. Bygg og rug var det derimot lite av.⁴⁶

Etter våronna fulgte en arbeidsfri periode i jordbruksdrifta fram til slåtten, kalt *håballen*.

NÅR BARN FELTE EI MELKETANN, skulle de si: «Mus, mus, gjev meg att ei beintonn fe ei gulltonn!» Deretter ble tanna slått ned i fremre kant på et kubbestolsete for å slites ut. Skikken har særlig vært utbredt i Telemark, men har også forekommet enkelte andre steder i landet. Kubbestolen på bildet skal ha tilhørt Nils Olavsson Langedal eller Sterke-Nils (1722–1800).

Foto: Cecilie Authen / Telemark Museum

Som jeg skal komme tilbake til, hogg enkelte tømmer i denne perioden, andre ryddet på gården og reparerte redskaper, noen reiste til byen for å handle, og noen gikk på jakt og fiske.⁴⁷ Ved jonsoktider ble det gjerne kjerva, dvs. sankt lauv av osp og andre lauvtrær til før.⁴⁸

I slutten av juni eller begynnelsen av juli ble husdyra flyttet til seters- hjemmeseter og fjellseter. Her ble de til midten av september. Vanligvis var to jenter med på setra, ei passa dyra, og ei kinna smør, ysta ost og lagde andre mjølkeprodukter til vinteren eller for salg.⁴⁹

I Seljord og i Øvre Telemark begynte de i 1780-åra å slå grasen i innmarka så seint som mot slutten av juli.⁵⁰ Også på Borgestad gård i Gjerpen hos grosserer og godseier Jacob Aall foregikk høyinga i slutten av juli.⁵¹

Her ser det ut til å ha skjedd en endring da man i tidligere tider startet slått knutsok, dvs. den 10. juli.⁵² Graset ble slått med ljå, stutturv eller langorv, alt ettersom terren-

get var, noe som var mannfolkarbeid.⁵³ Etter slåttekaren fulgte ei jente som breiet grasen tynt slik at det skulle tørke både raskere og jevnere. Høyet ble ofte tørket på bakken, og om kvelden ble det derfor såta. Når høyet var tørt, ble det kjørt inn på slede med meier for oppbevaring i løa eller på loftet av stallen. Deretter fortsatte de slått i utmarka, på setrene og på myrene til fjells, gjerne like til snøen kom. Dette høyet ble først kjørt hjem til gården på vinterføre.⁵⁴

Den neste onna var skurden. I de øvre delene av Telemark ble kornåkrene på 1780-tallet vanligvis skåret i første halvdel av september. Det var om å gjøre å få det i hus før frostnettene kom. Kornet ble skåret med sigd, kalt «Skiæru», og det var vanligvis kvinnes oppgave å skjære det. Deretter ble det bundet sammen i nek eller kornband, for så å bli bundet til en staur. Dette ble kalt å «fæste op» og var mannsarbeid. Kornstaurane ble

FRA MÅNEDSSKIFTET JUNI/ JULI til midten av september var budeiene på setra med husdyra for at beitene nede i bygda skulle gro til etter vårbeitinga. Knud Bergslisens maleri *En Aften ved Sæteren* fra 1858 gir en idyllisk skildring av seterlivet.

Ifølge tradisjonen holdt huldrefolket til på setrene, og i setringsperioden bodde de i hauger og berg i nærheten. Når setringa var over, flyttet de inn igjen i seterhusa.

Illustrasjon: *En Aften ved Sæteren* av Knud Bergslien fra boka *Norske folkelivsbilleder* (1854) / Nasjonalbiblioteket

stående på åkeren 1–2 uker. Da var kornet tørt nok til at det kunne kjøres inn i løa, og lagt slik at toppene av nekene vendte mot hverandre for å motvirke skader fra mus.⁵⁵

Utover den vegetabiliske kornmaten forberedte folk også vinterens kjøttmat om høsten. Maren Fransisca Paus skriver i dagboka si fra 1809–1814 at de på Borgestad gård slaktet i november eller i begynnelsen av desember.⁵⁶ Hos bøndene i Øvre Telemark på 1780-tallet ble det slaktet omtrent på samme tida, vanligvis ei ku og seks sauer, eventuelt kalver og en bukk. Kjøttet ble så saltet og røkt. Av dyrenes lever, tunge, vomskinn med fett og kjøtt laget man «maarkurv», og dessuten laget de «kjøttkurv» av småkjøtt som ble hakket opp. I tillegg ble det laget blodpølse av dyrenes blod. Utover husdyrkjøtt spiste bøndene kun reins-

dyrkjøtt.⁵⁷ Tillaging av mat tilhørte kvinnes arbeidsoppgaver. Om høsten, foruten midtvinters og vår, ble også sauene klipt.⁵⁸

Etter jul startet mennene tresking av kornet. Fra Seljord forteller Wille i 1786 at det foregikk ved at kornbanda ble lagt på låvegulvet med kornaksene mot hverandre. Deretter ble kornet banket løst med en såkalt «Flyjil». Det var to trestokker, den ene litt lengre enn den andre, bundet sammen i den ene enden. Kornet og halmen ble så kastet hver for seg, og seinere ble kornet rensert for agner ved bruk av ei kasteskovel. Deretter brukte de et trauf for å fjerne støv i det. Neste steg var å tørke kornet i badstua før det til slutt ble malt, ofte på ei bekkervein.⁵⁹

Fra 1500-tallet av fikk skogbruk økt betydning, og salg av tømmer ble nå en vik-

tig tilleggsnæring for bøndene i Telemark. Tømmerhogsten ble tilpasset jordbrukets arbeidssyklus og foregikk i arbeidsfrie perioder i jordbruksdrifta. Den kunne foregå i to perioder i løpet av året, noe som i alle fall var tilfelle i Øvre Telemark i 1780-årene. Om vinteren ble tømmer for det meste hogd i februar og mars, mens om sommeren foregikk tømmerhogsten i håballen, dvs. fra begynnelsen av juni til om lag midten av juli.⁶⁰ Tømmerhogst og tømmerkjøring var mannfolkarbeid, og ikke helt ufarlig. Det forekom ofte arm- og beinbrudd i forbindelse med skogbruket.⁶¹ Tømmeret ble kjørt ut av skogen til elvebredden eller vannet med hest, og i tømmerdrifta om vinteren ble hestene føret med korn.⁶² Ved tømmervelta møtte oppkjøperen opp og tok ut det tømmeret han ville ha, før det ble slått på vannet og fløtet nedover vassdraget. Både på 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet veit vi at menn i Kviteseid arbeidet som tømmerfløtere. Fløtninga foregikk særlig om våren, men kunne også skje om høsten.⁶³

Andre av mennenes vintersysler i de øvre telemarksbygdene var reparering av sko, hogging av ved og hogging og hjemkjøring av *beit* til gården. Beit vil si knopper og kvister av f.eks. bjørk og or brukt som fôr til husdyra. I vinterkveldene skar mennene gjerne bark av de hjemkjørte lauvtrekvistene, også dette til fôr.⁶⁴ Om vinteren fikk kuene mat tre ganger daglig og ble sluppet ut ved middagstider for å drikke vann og spise beit.⁶⁵ Kvinnernes vintersysler på denne tida bestod for det første av stell og mjølking av husdyra, dernest tekstiltilvirkning og tekstilarbeid. Garn spant de særlig på håndtein, ikke så mye på hjulrokk.⁶⁶ Videre strikket, vevde og sydde de.⁶⁷

Barnas og ungdommens spesielle arbeidsoppgave var å gjete husdyra. Allerede i 6–8-årsalderen begynte de som hjuringer for å passe dyra for bjørn og ulv.⁶⁸ Når de gjette, trillet de på horn og langelur og sang eller stakk rypebær på strå eller tråd til halsbånd.⁶⁹

Denne gjennomgangen viser altså at både voksne og barn deltok i gårdsarbeidet. Den viser dessuten den gjensidige nødvendigheten av kvinners og menns arbeidsinnsats på en gård.

EIENDOMSGRENSER OG DEILDEGASTEN

Gården som produksjonssted ga livsgrunnlag for alle som bodde der, og å tilrane seg jordeiendom ved å flytte grensesteiner ble derfor sett på som en svært alvorlig forbrytelse. I Øvre Telemark var det en høy andel bondeselveie, noe som må ha bidratt til større bevissthet om eiendomsgrenser og behov for å verne om eiendommen. I «Draumkvede», som er nedtegnet i det samme området, og som svært trolig stammer fra middelalderen, beskrives den hinsidige straffen jordtjuvene fikk – «dei vrei sine hendar i blo».⁷⁰ I et sagn fra Brunkeberg nedtegnet i første halvdel av 1800-tallet fortelles det om Gaze Sandland som tilranet seg jord av naboen, og som straff ble deildegast, dvs. at han ble gjenganger som ikke fikk ro i grava, og som gjorde mislykkede forsøk på å sette grensesteinene på plass igjen.⁷¹ Den norske tradisjonen om deildegasten er generelt særlig knyttet til områdene med bondeselveie i Telemark og Agder.⁷²

DUGNAD

Arbeidsoppgaver på et gårdsbruk der det trengtes mer arbeidskraft enn det bruket rådde over, f.eks. taktekking, ble i Telemark, som andre steder, utført på dugnad, i telemarksmål på 1700-tallet kalt «Daavna» eller «Dugning».⁷³ Eksempelvis ble det holdt dugnad på vinjegården Særend i 1610 og på lundegårdene Hanto i 1723 og Dorholt i 1744.⁷⁴ Dugnaden var en samarbeidsform innenfor en avgrenset krets av gårdsbruk i det selvbergende bondesamfunnet. Samarbeidsformen innebar at medlemmene tilhørende kretsen av bruk utførte et arbeid samtidig for en bruker. Ordninga

DE 871 MYNTENE

som ble funnet under golvet i Bø gamle kirke, danner ei tilnærmet sammenhengende myntrekke fra slutten av 1100-tallet til ca. 1840. Svært trolig er hovedmengden av dem lagt ned som votivgave, f.eks. for å få helbredelse ved sykdom.

Øverste rekke: Tidlig 1200-tallet, Håkon Håkonssons tid (1217–1263), 1270–1320 (2 stk.),

Andre rekke: 1270–1320, Sverige Magnus Erikssons tid (1319–1363), Olav Håkonsson (1380–1387), erkebiskop Gaute Ivarsson (1474–1510).

Tredje rekke: Danmark Erik av Pommern (1396–1439), Danmark Christian III (1534–1559), Mecklenburg 1300-tallet.

Fjerde rekke: Mecklenburg 1300-tallet, Rostock 1300–1400-tallet.
Foto: Ellen C. Holthe / Kulturhistorisk museum

bygde på gjensidig forpliktelse slik at den som fikk hjelp, pliktet å yte tilbake hjelp ved en tilsvarende anledning seinere. Etter fullført arbeid var det gjerne sosialt samvær.

ÅRSHØGTIDER

Tre av de viktigste årshøgtidene – jul, påske og pinse – var knyttet til bibelhistorien og

Jesu liv. Det er ikke så mye vi veit om julefeiringa i Telemark fram til slutten av 1700-tallet. Men ifølge middelalderens lover var juledagen en av de helligste dagene i året med nonhelg og vannfaste, dvs. at det kun var tillatt å drikke vann. Videre veit vi at det ble holdtottesang første juledag i Gåra kirke i Bø på begynnelsen av 1600-tallet og i Nes kirke i Sauherad i 1780-åra.⁷⁵ Dessuten kjen-

ner vi til at sosialt samvær i større gjestebud forekom i juledagene på begynnelsen av 1600-tallet.⁷⁶

Først fra 1780-åra begynner det å avtegne seg et klarere bilde av julemarkeringa, og da særlig blant bondebefolkninga i Øvre Telemark.

Til julehøgtida var det knyttet mange ulike skikker, og førjulstida var ei travel tid med mange forberedelser. Øl skulle brygges, og fra Seljord i 1786 heter det at på Thomas Bryggers dag den 21. desember ble det fylt på tønner, og folk gikk rundt til gårdene for å prøvesmake.⁷⁷ Øl til jul har lange tradisjoner og kan i norsk sammenheng følges tilbake til høymiddelalderen. Lefser skulle bakes, og hos Jacob Aall på Borgestad ble det bakt bakels.⁷⁸ Wille skriver videre fra Seljord at om morgenen julaften ga de hverandre ris, den såkalte «Jole-Skjerka».⁷⁹ Utover dagen fulgte mange gjøremål – kornband eller spikkeband ble satt opp ved løa, og tjærekors ble malt over

alle dører som vern mot Åsgårdsreia og annet trolldom som var på ferde. I den folkelige forestillingsverdenen var nemlig de onde maktene mest aktive når de gode kreftene toppet seg. I Åsgårdsreia var det «Drukkenbolte, Slagskiemper, Viseqvædere og fine Bedragere» som ikke fortjente å komme til himmelen, men som heller ikke hadde gjort så mye galt at de havnet i helvete.⁸⁰ Dagen før et julegjestebud på gården Vå i Rauland i 1618 kom Åsgårdsreia og «sadlede af i Tunet og kastede Sadlene paa Laavetaget».⁸¹ Dette varsløt mannefall, og før gjestebudet var omme, var to menn drept.⁸²

Etter malinga av tjærekors fortsatte julefeiringa blant Øvre Telemarkens bondebefolkning ca. 1780–ca. 1840 ved at bonden skjøt jula inn med tre rifleskudd når kirkeklokkene ringte jula inn. Deretter badet alle i ett og samme vann og tok på seg reine klær. Det rettelige høgtidsmåltidet var ved midnatt, med mjølkegraut med smørøye i, flatbrød, smør,

TIL JULEHØGTIDA ble det pyntet, men også malt korstegn som vern mot de onde maktene som var ute og for. Skikken med å henge opp julehåndkle er særlig belagt fra Telemark og Valdres, og bildet til venstre viser et julehåndkle fra Bø datert 1843.

Foto: Norsk Folkemuseum

Bildet i midten viser ei uroe, trolig fra om lag 1700, fra Hovland i Hjartdal.

Foto: Mariken Eek / Telemark Museum

Bildet til høyre viser et påmalt korstegn på døra til Stålekleivloftet.

Foto: Benedikte Nes / Vest-Telemark Museum

ÅSGÅRDSREIA framstilt av Peder Nicolai Arbo i 1872. Reia var ei ferd av døde, var illevarslende og kunne ta levende mennesker med seg. Enkelte har ment å kunne trekke linjene herfra tilbake til den norrøne mytologien. I tradisjonen er reia derimot gjerne kalt oskoreia, noe som peker mot en sammenheng med det norrøne adjektivet «øskurligr», som betyr fælslig eller skremmende.

Illustrasjon: Åsgårdsreien av Peder Nicolai Arbo (1872) / O. Væring Eftf. AS

rakfisk, lefsekling, gomme og rugkake med smør og ost og med øl og brennevin. Så sang de juleverset «Et lidet Barn saa lysteligt».⁸³

Husmora måtte også gå ut med et fat graut og sette det på vettehaugen. Der mente de at gårdens verneånd holdt til, egentlig en tidligere beboer på gården. Gjennom ofring skulle vetten sørge for overflod og velsignelse, en skikk som er beskrevet allerede i sagaer fra middelalderen.⁸⁴

Jula var også orakeltid, og ved å «sita gloms» kunne de unge få vite hvem de skulle bli gift med. Når de andre i huset hadde lagt seg julekvelden, skulle ungdommen ta en kubbestol og sette i høgsetet og henge på den kirkeklærne en skulle bruke juledagen. På

bordet satte de deretter tre skåler – ei med øl, ei med mjølk og ei med vann. Så skulle den framtidige ektemaken vise seg, og drakk vedkommende av ølskåla, skulle det bli velstand i ekteskapet, av mjølkeskåla på det jevne, men av vannskåla skulle det bli fattigdom.⁸⁵

Første juledag reiste folk til kirken, gjerne med hest og slede, og her traff de slekt og venner. Denne dagen var det kjøttmat.⁸⁶

Andre juledag begynte julebesøkene og de sosiale samværa, noe vi har sett også var en del av julefeiringa i Telemark på begynnelsen av 1600-tallet. I otta andredag skulle jenter og gutter gå ubemerket til naboens stall og fjøs og måke gjødsel, feie golvet og gi høy til

dyra. Dersom noen av gårdens folk traff på dem, ble de invitert til mat og øl, ellers reiste de videre. En annen skikk i otta andredag var å «ride jul», som gikk ut på at de med skrik og rop red rundt i flokk.⁸⁷

Det er mindre vi veit om julefeiringa blant Skien og Porsgrunns adel, embetsmenn og borgerskap. Men sosiale samvær juledagene var også vanlig blant dem rundt år 1810, både første og andre juledag, men også seinere i jula. Der lekte de unge juleleker, og dessuten gikk de julebukk.⁸⁸

Trettendedagen, dvs. 6. januar, ble også kalt «den gamle Juledagen» etter kalender-skiftet i år 1700. Dagen deretter ble benevnt elbjørgdagen. Da fortelles det fra Seljord at elbjørgminne ble drukket for å markere at «Solen med sin Ild» vendte tilbake.⁸⁹ 20. dag jul ble jula dansa ut.⁹⁰

Påske og pinse ble markert langt mindre enn jula omkring år 1800. Likevel var det knyttet flere skikker til dem. Fra Seljord forteller Wille bl.a. at kalvene ble døpt skjærtorsdag. Langfredagsmorgen fikk alle ris på senga, kalt «Langfredags-Skjerka». Videre skulle de faste like til kvelden og arbeide hardt.⁹¹ Tilsvarende skikker er kjent fra f.eks. Setesdal. Hensikten med disse langfredags-skikkene var å lide sammen med Kristus denne dagen, og svært trolig kan dette føres tilbake til middelalderen. Påskemorgen gjaldt det å ikke være den første til å tenne ild på skorsteinen, for ellers ville rovdyra bli svært plagsomme. Dessuten mente de at sola danset denne morgenen av glede over Kristi oppstandelse.⁹² I Øvre Telemark var det vanlig på begynnelsen av 1800-tallet å våke natta til første juledag, første påskedag og første pinsedag.⁹³ Dette har trolig sitt utspring i middelalderen da det var våkenatt før flere av de viktigste helligdagene.

Når det gjelder sankthansaften, var skikken både i Øvre Telemark og i Grenlandsområdet at man, i alle fall på begynnelsen av 1800-tallet, brente bål.⁹⁴

LIVSHØGTIDER

En annen type høgtider var knyttet til et menneskes livsløp. De fire store livshøgtidene dåp, konfirmasjon, bryllup og gravferd innebar endring av status og var sentrale begivenheter både for selve enkeltmennesket og for nærmiljøet. Stundom har livshøgtidene omfattet en kirkelig handling og et sosialt samvær med gården som ramme, men det har ikke alltid vært tilfelle.

I Seljord på 1780-tallet ble det nyfødte barnet etter fødselen vasket i varmt øl, gitt mjølk og etter noen timer gitt feit fløtegraut.⁹⁵ Deretter ble barnet reiva og lagt i vogge. Noen

DÅPSBARNETS PÅKLEDNING

bestod av flere deler, og i Telemark omfattet den gjerne reiv, linde, lue og to «hylkeplagg». En hylk var en rektangulær tekstil som var dekorert med broderi, og som ble brukt rundt barnets hode. I enkelte telemarksbygder ble hylk brukt både under og over dåpslua, i andre bygder to hylker over lua. Dåpshylken på bildet stammer fra Sauherad og er datert 1775.

Foto: Ola Lagarhus

dager etter fødselen kom venninner og naboer på barselvisitt og hadde med seg et spann med feit graut som barselkona skulle smake på.⁹⁶

Fram til dåpen ble barnet regnet som hedning, og det var i disse dagene utsatt for tusser og underjordiske. Rask dåp av den nyfødte var derfor viktig. Særlig stor var faren for at de underjordiske skulle komme og ta barnet og i stedet legge et av sine egne barn i vogga – en bytting. Fortellinger om slike byttinger finnes det flere av i Telemark, f.eks. fra Lindheim i Sauherad og Såheim i Tinn.⁹⁷ For at barnet ikke skulle bli byttet, ble det vigslet, dvs. at det ble tent ild på et brødstykke og røyket over og gjort korstegn, forteller Wille fra Seljord. Han skriver dessuten at vanlige verneråd var også å sy en mynt inn i klærne til barnet og å passe på at varmen på ildstedet ikke sluknet.⁹⁸ Dåpen var inngangen til det kristne samfunn og påkrevd for å få frelse. I løpet av seinmiddelalderen ble det vanlig å døpe barna når de bare var noen få dager gamle. En spadestikkundersøkelse for Sauherad viser at i tidsrommet 1815–1820 var dette fremdeles alminnelig praksis.⁹⁹ Fra Seljord heter det omkring 1800 at klærne barnet hadde på ved dåpshandlinga, skulle beholdes på så lenge som mulig for at det ikke skulle bli urolig.¹⁰⁰

Den neste livshøgtida i menneskelivet var konfirmasjonen. Under katolisismen i middelalderen ble dette kalt ferming. Selv om vi ikke har kilder som forteller om ferming i Telemark, må vi likevel kunne gå ut ifra at det har forekommet her, men at den falt bort etter reformasjonen. Fra 1736 ble det tvungen konfirmasjon. Den ble knyttet til kristendomsopplæring av de unge, og Wille skriver fra Seljord i 1786 at «Confirmationen er det eneste, man har at takke for deres Kundskab i Religionen».¹⁰¹ Maren Fransisca Paus, som var adoptivdatter til Jacob Aall på Borgestad gård, forteller at det var selskap på hennes konfirmasjonsdag i 1810, og at hun fikk både

klær og penger i gave.¹⁰² Konfirmasjonen var en markering av overgangen fra barn til voksen, og den samme Maren skriver: «[...] indtil den dag var jeg endnu barn og i den lykkeligste alder, alt jeg gjorde blev regnet for uskyldig og godt, men nu vil man fordre mere af mig.»¹⁰³ Hvordan konfirmasjonen ble markert blant Telemarks bondebefolkning på denne tida, mangler vi opplysninger om.

«Vel gift er livets lyst», sier et gammelt ord. Selve ekteskapsinngåelsen bestod i Telemark, som andre steder, av to trinn – festermålet og bryllupet. Festermålet innebar avtale eller løfte om framtidig ekteskap, gjerne styrket med ei festegave fra mannen til kvinna. Festegave eller «fyrstegaave», som det også kunne bli kalt, finnes omtalt i et skifte fra gården Berdal i Vinje i 1688. Her står det at enka Guro Jonsdatter hadde fått et spennepar verdt 2 ½ riksdaler, et mindre spennepar 1 ½ riksdaler, en fingerring og noen søljer i førstegave.¹⁰⁴ Også på 1700-tallet og 1800-tallets første halvdel ble festegave praktisert i Telemark.¹⁰⁵

Ved bryllupet fikk jenta med seg hjemmefølge, som et økonomisk bidrag inn i ekteskapet fra foreldrehjemmet. Dette ble også gjerne avtalt ved festermålet. På begynnelsen av 1370-tallet hører vi at Tonna Tormodsdatter hadde fått 3 markebol jord i en gård i Tørdal og 30 mark forngilde i hjemmefølge av sin far da hun giftet seg med Eivind Gunnarsson.¹⁰⁶ Skikken med hjemmefølge eller «Bryllups-udflytning», som det også ble kalt, er i Telemark fremdeles belagt på slutten av 1600-tallet, 1700-tallet og 1800-tallet.¹⁰⁷

Etter at paret var festet, ble dette markert med et festerøl, et gilde. I Telemark ble dette på 1600- og 1700-tallet kalt «beelevexle» eller «beeleveigsle».¹⁰⁸ Festerølet går tilbake til middelalderen og har i Telemark i alle fall forekommet like til slutten av 1700-tallet. Sorenskriverfullmektig Franck i Kviteseid forteller fra et festerøl i 1781 at der «sværmet

UTOVER PÅ 1700-TALLET sluttet prestene å forklare katekismen fra prekestolen og gikk i stedet over til å katekisere, dvs. undervise i kristendom gjennom spørsmål og svar. I konfirmantopplæringa ble Pontoppidans bok *Sandhed til Gudfrygtighed* med sine 759 spørsmål og svar tatt i bruk. Bildet *En katekisasjon* med interiør fra Heddal stavkirke ble malt av Tidemand i 1847.

Foto: En katekisasjon av Adolph Tidemand (1847) / O. Væring Eftf. AS

Ølskaaler og Brændeviins-Glasser, geleidet med Musik, Sang og Dans, saa stærk som muelig; [...]».¹⁰⁹

En praksis som ser ut til å ha vært spesiell i Øvre Telemark, er hovedtiende som første-gangs brudgommer betalte til presten. Det vil si at han da betalte 10 % av alt han eide. I et brev fra Eidsborg datert 1441 fortelles det at Orm Thorgeirsson betalte slik hovedtiende til sira Gotskalk.¹¹⁰ Ennå på 1700-tallet omtales praksisen, i 1730-åra fra Fyresdal og i 1780-åra generelt fra de øvre telemarksbygdene. Selv om betegnelsen hovedtiende fremdeles var i bruk på slutten av 1700-tallet, oversteg vanligvis beløpet ikke 20–30 riksdaler uansett hvor mye brudgommen eide.¹¹¹

Blant Seljord og Øvre Telemarks bondebefolkning ba festemannen om lag 1800 selv muntlig inn til bryllupet seinest to uker før. Klokka 12 dagen før vielsen samla gjestene

seg, mennene hos brudgommen på bryllupsgården og kvinnene på den gården bruden oppholdt seg. Med seg til bryllupet bar de sendinger, dvs. kaker, smør, ost, gomme, fisk, lefse og stundom vafler.¹¹² Ved brylluper, men også ved likferder, påhvilde det gjestene et felles ansvar for å bidra til å frambringe den maten som trengtes for markeringa. På samme måte som for dugnaden bygde denne ordninga på gjensidig forpliktelse der den som fikk bidrag til bryllupet eller likferda, pliktet å gi tilbake sending seinere.

Når brudgommen var kledd, ble han ført inn i stua til et måltid. Deretter red de med larm og rop til gården hvor bruden var. Her ble brudgommen mottatt med geværskudd og musikk og ledsaget inn i stua, hvorpå bruden ferdigpyntet med sølvkrone eller hodesølv ble spilt inn fra loftet. Et nytt måltid fulgte, og utover kvelden ble det dansa.

**UNGDOM I GIFTEFERDIG
ALDER** søkte sosialt samvær
gjennom nattefrieret
for å finne en framtidig
ektefelle. Gutter gikk
enten i flokk eller alene og
oppsøkte jenter som hadde
sengested i et av uthusa
på gården, f.eks. loftet. I
maleriet *Lørdagskveld* eller
Natteløberne fra 1893 har
Halfdan Egedius framstilt
skikken i Bø.

Foto: *Lørdagskveld* av Halfdan
Egedius (1893) / O. Væring Eftf. AS

Denne delen av bryllupsfeiringa ble kalt «Sankingen». Brudeparet gikk så til sengs, og stundom måtte brudgommen tilkjøpe seg sengeplass ved brudens side.¹¹³

Neste dag, vielsesdagen, ble brudgom og brud kledd i loftet og med musikk ledsaget inn i stua, først brudgommen og deretter bruden. Under måltidet begynte forhandlingene om benkegava eller «å løse bruden av benken». Hjåsetmennene forhandla på brudgommens vegne og brudesvennene på brudens. Forhandlingene startet med at hjåsetmennene spurte hvorfor bruden var så sta-

selig. Brudemennene svarte så at de skulle ut og reise om de kunne få godt selskap. «Jo, vi vil følge», svarte hjåsetmennene, og vanligvis måtte de betale 100 daler, hest og sadel for å bli med. Pengebeløpet kunne rett nok variere.¹¹⁴ I Telemark kan vi følge benkegavskikken tilbake til 1481, da det opplyses i et vitnebrev fra Romnes at Ragnhild Gunnesdatter hadde fått benkegave.¹¹⁵ Ved skifteoppgjør etter avdød ektemann tilfalt benkegava enka, og i Øvre Telemark ble dette praktisert blant selveiende bønder like til omkring 1840.¹¹⁶ Øvre Telemark ser for øvrig ut til å

være det området av Norge der benkegave-skikken holdt seg lengst.

Forhandlingene om benkegava ble avsluttet med kjøpskål. Deretter fulgte kirkereise og vielse. Til kirken reiste kun brudeparet, to brudekoner og noen menn, og veien var gjerne strødd med granbar. Brudeparets foreldre fulgte ikke med da de skulle ta imot det nygifte paret da de kom tilbake. Ved måltidet etter vielsen satt brud og brudgom sammen i høgsetet, og maten bestod av bl.a. spa, kjøtt, lutefisk og lefse. Etter endt måltid dansa bruden først med brudgommen og deretter med alle andre i laget. På vei til sengs ble bruden og brudgom dansa ut hver for seg, først bruden av en brudesvenn og dernest brudgommen av ei brudekone.¹¹⁷

En viktig seremoni den siste dagen var «at drikke Skaalen». Først fikk brudgom og brud hver sin bolle med øl eller brennevin. Når brudgommen hadde drukket opp, la han en mynt i bollen, det samme gjorde bruden. Brudesvennene ropte høyt beløpet, og deretter tømte alle gjestene i tur og orden ølbollen og la en mynt oppi, fra 2 riksdaler til 48 skilling. Pengegavene var et bidrag til etableringa til det nye paret. Derpå gikk brudeparet på loftet, der brudgommen ga bruden en ytre markering av å ha skiftet status til gift kone ved å sette på henne koneskaut. Et bryllup varte i flere dager, men lengda ble etter hvert redusert, og ca. 1840 varte det 2–3 dager. Bryllupet ble avsluttet med et måltid.¹¹⁸

Den siste store livshøgtida var gravølet eller likferda. Døden var ikke uvanlig i hjemmene, der de aller fleste døde. Det var begrenset med effektive medisinske hjelpetiltak når sykdom rammet, noe som gjorde at tidspunktet for møte med døden i enda større grad var uvisst da enn nå. På denne bakgrunn må en se dødsvarslene og ønsket om å få kunnskap om hvem som snart skulle dø. Et slikt dødsvarsel har Wille nedtegnet i Seljord i 1780-åra. Under måltidet nyttårsaften skulle man gå ut uten å ha «læst fra Bordes»

og se gjennom vinduet. Dersom noen innenfor skulle dø i det kommende året, satt vedkommende med hodet under armen.¹¹⁹

Når så noen hadde utåndet og dødd, ble den avdøde sengehalm båret ut på tunet og brent.¹²⁰ I hvilken grad likvake, en skikk som går tilbake til middelalderen, har vært praktisert i Telemark, er det vanskelig å si noe sikkert om. Men så seint som i 1775 og i 1800 har den i alle fall forekommet i Kviteseid.¹²¹ Blant bondebefolkningen i Øvre Telemark på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet brakte gjestene med seg sending til likferd, på samme måte som til bryllup. Likferdsdagen ble likkista plassert

ETTER HJEMKOMSTEN fra vielsen i kirken fikk brud og brudgom sitte sammen i høgsetet under måltidet. På veggen bak dem ble det hengt opp en spesiell tekstil som markerte ekteskapsinngåelsen og livshøgtida, en såkalt «høgsetebrudeduk». Høgsetebrudeduken på bildet er fra Sauherad og stammer fra år 1806.

Foto: Kari Bjercke / Telemark Museum

SÅ LENGE KISTA med den avdøde stod inne i huset, lå gjerne en såkalt «likkross» oppå den. Dette bestod vanligvis av to dekorerte tekstilstykker lagt i kors, det ene noe lengre enn det andre. Den lengste delen til likkrossen på bildet stammer fra Borgja i Bø, mens den korteste er fra Hjartdal og stammer svært trolig fra slutten av 1700-tallet.

Foto: Ola Lagarhus

inne i stua, og det ble lagt et hvitt linklede oppå den. I tillegg var det plassert to brennende lys og ei oppslått salmebok på kista. Enhver som kom inn, gjorde korsets tegn og ba Fadervår, før kistelokket ble tatt av og den døde besett under salmesang og ølskjenking. Så ble lokket lagt på igjen. Når kista ble båret ut, ble den satt ned midt i døra for å «hilse for liget» eller å «skille for skaalen». Dette innebar at en av mennene på vegne av den avdøde holdt en avskjedstale og takket alle

for tida de hadde levd sammen.¹²² Denne samlinga var de frammøttes avskjed med den døde og den avdødes avskjed med dem. Enkelte steder i Telemark, f.eks. i Kviteseid, ble liket tatt ut gjennom ei luke i veggen i stedet for gjennom døra.¹²³ Dette var for å forhindre at den døde skulle gå igjen. Ute på tunet drakk alle velferdsskålen, en liten skål med øl som et minnebeger for den avdøde. Både bruk av likluke og drikking av velferdsskål har røtter tilbake til middelalderen.¹²⁴ På kirkegården ble kista senket i grava mens kirkeklokkene kimte og likferdsfølget sang en salme. I enkelte gravferder kastet deretter alle i følget tre never jord på kista før grava ble fylt igjen. Derpå tegnet alle et kors i jorda, de la spadene i kors på grava, tok av seg hodeplagget, og alle gikk ned på kne og leste til slutt Fadervår langsomt. Gravølet varte vanligvis et døgn.¹²⁵ Prestens jordpåkastelse skjedde ofte seinere. Både fra slutten av 1600-tallet og på 1700-tallet kjenner vi til tilfeller der presten holdt likpreken over avdøde telemarkinger, både fra overklassen og bondesamfunnet.¹²⁶

I kontrast til gravferda blant bøndene står den såkalte «ligbegjengelse» til kammerherreinde Løvenskiold i 1813. Til forskjell fra bøndenes gravferd, foregikk selve seremonien inne i kirken. Åtte unge stod ved kista og sang, og på slutten av sangen la åtte barn kranser på den. En tale ble så holdt før sørgemusikk fulgte. Deretter ble kista båret ned og plassert i kirkens kjeller. I tilknytning til gravferda ble det også avfyrt skudd og reist æresporter.¹²⁷ Plassering av kista inne i kirken var noe som var forbeholdt de høyere sosiale lag, bl.a. Arnoldene som har sitt eget gravkapell i Gjerpen kirke. I Bø gamle kirke har spesielt prester og deres familier fått sitt hvilested under kirkegolvet på 1600- og 1700-tallet.¹²⁸

Hverdagens gang bar preg av arbeid og faste dags- og årsrutiner, høgtidene av faste skikker, religiøsitet og sosiale samvær. For enkelte elementer omkring 1800 har jeg

ØL har lange kulturhistoriske røtter og har hatt en viktig funksjon både i rituell og i sosial sammenheng. Bildeserien viser ulike typer drikkeutstyr fra Telemark, øverst til venstre et drikkehorn fra middelalderen fra Hovland i Hjartdal.

Foto: Ellen C. Holte / Kulturhistorisk museum

Øverst til høyre en ølbolle, også kalt «hollenderbolle», fra Lårdal datert 1620.

Foto: Vest-Telemark Museum

Nederst ei øljkjenge fra Lårdal fra 1615.

Foto: Vest-Telemark Museum

påvist forbindelseslinjer tilbake til middelalderen. Men dette gjelder, som vi har sett, i liten grad stuebygningene. Sammenfattende må vi likevel gi Landstad langt på vei medhold i at liv og levemåte, i alle fall i øvre deler

av Telemark, fremdeles bar preg av middelalderen på begynnelsen av 1800-tallet. Med andre ord viser dette at de gjennom generasjoner har hatt en sterk forankring i tradisjonen og vært klart tradisjonsbundne. *

SLUTTNOTER

FRA ISTID TIL CA. 1100

---

1. Vorren og Mangerud 2007: 514 ff, Bjerck 2008: 60–106.
2. Vorren og Mangerud 2007: 521.
3. Telemark fylkeskommune, registreringer E18 Rugtvedt–Dørdal 2011, http://www.vegvesen.no/_attachment/390824/binary/670551
4. <http://www.nrk.no/nyheter/distrikt/ostafjells/telemark/1.8229985>.
5. Meddelelser fra arkeolog Geir Sørum fra Telemark fylkeskommune.
6. Bjerck 2008, Fuglestvedt 2005.
7. Reitan mfl. 2012.
8. Telemark fylkeskommune, kulturhistorisk registrering, Nettfosterkning Grønland: Kragerø, Bamble og Skien kommuner, ved Unn Yilmaz, Cathrine Brattekværne, Stian Finmark mfl.
9. Clørstad 2008.
10. Se også <http://blogg.uio.no/khm/vestfoldbaneprosjektet/content/nytt-om-norges-eldste-jordbruk-%E2%80%93-et-gjennombrudd-i-forskningen>.
11. Mikkelsen 1989: 128–129.
12. Mikkelsen 1989.
13. Opplysninger fra Geir Sørum.
14. Mikkelsen 1989: 128–129.
15. Prescott 1996: 77–87.
16. Mikkelsen 1989.
17. Mikkelsen 1989: 299.
18. Mikkelsen 1989: 298.
19. Mikkelsen 1989: 252.
20. Marstrander 1969: 20 ff.
21. Johansen 2000: 160.
22. Vogt 2006 a, Vogt 2006 b.
23. Vogt 2006 a: 22.
24. Vogt 2006 b: 227.
25. Gundersen 2007: 69–92.
26. Vogt 2006.
27. Mikkelsen 1989: 252 ff og 312.
28. Mikkelsen 1989: 312.
29. Opplysninger meddelt av Unn Yilmaz.
30. Myhre 2002: 120 ff.
31. Rapport, Arkeologisk utgraving; bosetningsspor, hus og kokegrøper, Gimsøy 300/4073, ved Grethe Bjørkan Bukkemoen og Ingrid Ystgaard, Oslo 2006.
32. Myhre 1972, Myhre 2002: 187 ff.
33. Fem av seks åkerreiner som Telemark fylkeskommune har registrert, er datert til perioden 200–600 e.Kr. Opplysninger fra Geir Sørum.
34. Myhre 2002: 191–192.
35. Opplysninger fra Geir Sørum ved Telemark fylkeskommune.
36. *Norsk stadnamnleksikon*: 171.
37. *Norsk stadnamnleksikon*: 114.
38. *Norsk stadnamnleksikon*: 34.
39. *Norsk stadnamnleksikon*: 415–416.
40. *Norsk stadnamnleksikon*: 322.
41. *Norsk stadnamnleksikon*: 156.
42. *Norsk stadnamnleksikon*: 183.
43. *Norsk stadnamnleksikon*: 495.
44. Solberg 2000: 145.
45. Munch 1962.
46. Larsen 2009: 160–161.
47. Olsnes 1987: 31–32.
48. Martens 1988: 114 ff.
49. Munch 1962: 39 ff.
50. Om land-gårdene, se *Norsk stadnamnleksikon*: 279–282.
51. *Norsk stadnamnleksikon*: 25.
52. *Norsk stadnamnleksikon*: 363.
53. Hansen 1980.
54. Hansen 1980: 134 ff.
55. Låg 1999: 55 ff.
56. Hedeager og Tvarnø 2001: 117.
57. Solberg 2000: 92.
58. Larssen 2010: 49 og 53.
59. Larssen 2010. Se også Wells 2001, Axboe 1991: 187–202, Fischer 2005.
60. Solberg 2000: 97.
61. Skre 1998: 251 ff, Fabech 1994: 132–143.
62. Spurrkland 2001: 49–50.
63. Storm Munch 1962: 9–175, Steinnes 1953, bd. 36: 301–411, og Steinnes 1955.
64. Krag 1971: 341–356.
65. Myhre 1987, og Myhre 1997.
66. Munch 1962: 132 ff.
67. Munch 1962: 125 ff.
68. Munch 1962: 132 ff.
69. Opplysninger fra Geir Sørum, og Munch 1962: 136–137.
70. Bagge 1998: 19–21.
71. Iversen 1997.
72. *Norske Gaardnavne*, Bratsberg amt, bd. 7: 51. Se også Iversen 1997: 141.
73. Iversen 1997: 250.
74. Rapport arkeologisk utgravning. Branngrav fra tidlig vikingtid. THO, 70/2, Tokke, Telemark. Ingrid Ystgaard.
75. Arkeologi i nord, Frans-Arne Stylegards blogg.
76. Gude Gudesen 1980.
77. Skre 2005.
78. Gudesen 1980.
79. Martens 1988.
80. Gudesen 1980: 129.
81. Myhre 2000: 35–47. Se også Myhre 2002: 170–201.
82. E18 Rugtvedt–Dørdal, Bamble – Reguleringsplan med konsekvensutredning. Deltemarapport KULTURMILJØ, ved Torgrim Sneve Guttormsen og Inge Lindblom, april 2012.
83. Martens 1971: 1–83.
84. Myhre 2000: 37–38.
85. Skre 2005: 388.
86. Hillern Hanssen Kalland 1969: 70–215.

87. Hillern Hanssen Kalland 1969: 175.
 88. Skre 2005: 388.
 89. Hansen 1980: 134–135.
 90. Krag 1995: 46 ff.
 91. Lennart 1993: 112–123.
 92. Sigmundsson 2004.
 93. *Norsk stadnamleksikon*: 387–389.
 94. Solberg 2000: 241–242.
 95. Martens 1988: 114 ff.
 96. Martens 1988: 98 ff.
 97. Martens 1988: 85.
 98. Martens 1988: 128 ff, Martens 2009: 183–196.
 99. Ibid.
 100. Loftsgarden 2007.
 101. Myrvoll 1985/86: 167.
 102. Opplysninger fra Geir Sørum.
 103. Blindheim 1962, Sandø Rullestad 2007: 92.
 104. Martens 1987:79, Martens 1989: 137–138.
 105. Nymoen 2011: 83–99.
 106. Livland 1992: 5 ff, Hillern Hanssen Kaland 1969: 164–165.
 107. Livland 1992: 5 ff.
 108. Mainman og Rogers 2000.
 109. Juel Hansen 2009.
 110. Myrvoll 1985/86: 161–171.
 111. Molaug 1994: 533–545, Helle 2006: 61, Skre 2005: 389.
 112. Myrvoll 1985: 54.
 113. Myrvoll 1992.
 114. Martens 1989: 136.
 115. Sveaas Andersen 1977: 79 ff.
 116. Krag 1995: 72 ff.
 117. Sveaas Andersen 1977: 185 ff og 273 ff.
 118. *Heimskringla*, Ynglingesaga, kap. 49.
 119. *Heimskringla*, Harald Hårfagres saga, kap. 17, 34, Håkon jarls saga, kap. 6.
 120. *Heimskringla*, Olav Tryggvasons saga, kap. 94.
 121. Dørum 2004.
 122. Krag 1995: 84 ff.
 123. Norseng 2003: 389–397.
 124. Sveaas Andersen 1977: 98–99.
 125. Glørstad 2010.
 126. Birkeli 1973.
 127. Solberg 2003: 285.
 128. Solberg 2003: 312 ff.
 129. Norseng 2003: 452–453.
 130. Reitan 2006: 251–274.
 131. Brendalsmo og Stylegar 2003.
 132. Steinsland 1995.
 133. Opplysninger fra Geir Sørum.
 134. Steinsland 1995: 9.
 135. Krag 1995: 104 ff.
 136. Opplysninger fra Dag Rørgemoen.
 137. Hellström 1996.
 138. Sigurdsson 2003: 106–107.
 139. Opplysninger fra Dag Rørgemoen.
 140. *Norsk stadnamleksikon*: 224–225.
 141. NG VII: 251.
 142. NG VII: 255.
 143. NG VII: 288.
 144. Olsen 1966.
 145. NG VII: 185.
 146. Opplysninger fra Geir Sørum.
 147. Lidén 1969: 18–58.
 148. Opplysninger fra Geir Sørum.

FRÅ FANGSTGRUPPER TIL JORDBRUKSSAMFUNN

1. Høeg pers. medd., Reitan 2013, Reitan 2014.
 2. Glørstad 2010, Solberg 2012.
 3. Solheim 2012.
 4. Henningsmoen 1980, Høeg 1995, Høeg pers. medd., Prøsch-Danielson 1996.
 5. Høeg 1982: 143.
 6. Høeg pers. medd.
 7. Ibid.
 8. Høeg 1989.
 9. Reitan og Persson 2014.
 10. Reitan 2014. Omtalen av leirkaret på Gunnarsrød er basert på ein tidlegare versjon av publikasjonen frå Vestfoldbaneprosjektet. Eit date-ringsresultat som kom inn etter at denne artikkelen var gått i trykken viste at karet mest truleg er frå sein-neolitikum, ikkje traktbegertida.
 11. Reitan 2014.
 12. Østmo 2007.
 13. Glørstad 2005, Amundsen mfl. 2006.
 14. Glørstad og Sundström 2013.
 15. Glørstad 2005, Glørstad og Sundström 2013, Mikkelsen 1989, sml. Østmo 2012.
 16. Glørstad og Sundström 2013.
 17. Valen 2007.
 18. Amundsen 2000, Reitan 2005, Østmo 2007.
 19. Mikkelsen 1989.
 20. Reitan 2014.
 21. Prescott 1996.
 22. Glørstad og Sundström 2013.
 23. Glørstad og Sundström 2013.
 24. Craig mfl. 2012.
 25. Høeg pers. medd.
 26. Reitan 2013.
 27. Sherratt 1991.
 28. Mikkelsen 1989.
 29. Ibid.
 30. Hulthén 1989.
 31. Mikkelsen 1974.
 32. Sherratt 1987, 1991.
 33. Holberg 2000, Holck 2011, Østmo 2011.
 34. Holberg 2000.
 35. Høeg pers. medd.
 36. Mikkelsen 1989.
 37. Skogsfjord og Glørstad 2010, Wenn 2012.
 38. Prescott og Walderhaug 1995.
 39. Østmo 2005.
 40. Sarauw 2007.
 41. Prescott og Walderhaug 1995.
 42. Mandt og Lødøen 2004.
 43. Ibid., Mikkelsen 1980.
 44. Mikkelsen 1980.

45. Slinning 2002.
 46. Mandt og Lødøen 2004.
 47. Høeg pers. medd.
 48. Ein stor takk til pollenbotanikar Helge Irgens Høeg for informasjon om dateringar frå pollenanalysar i Telemark og nyttige kommentarar, til arkeolog Egil Mikkelsen for kommentarar til manus og til arkeologane Gaute Reitan ved Universitetet i Oslo, Vestfoldbaneprosjektet, Geir Sørumsund ved Telemark fylkeskommune og Zanette Tsigaridas Glørstad ved Universitetet i Oslo for god hjelp og informasjon om dei aller nyaste undersøkingane.

HARDANGERVINDA I YNGRE JERNALDER OG MELLOMALDER

1. Bakke 1984: 132; Thorsnæs 2011.
2. Vorren 1974: 54.
3. Nesje et al. 2005.
4. Moe 1973; Moe et al. 1978: 32.
5. Bang-Andersen 2004: 9, 15, 75; Barth 1981: 154ff.
6. Bakke 1984: 133, 137; Bang-Andersen 2004: 9; Barth 1981: 154ff.
7. Bakke 1984: 135, 137; Barth 1981: 154ff.
8. Bang-Andersen 2004: 9, 43, 76; Bakke 1984.
9. Barth 1981: 156; Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994: 54.
10. Bang-Andersen 2004: 76.
11. Vaa og Bitustøyl 2012: 44.
12. Bakke 1984: 132; 1985.
13. Vaa og Bitustøyl 2012: 44.
14. Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994: 55; Pedersen 2011: 27.
15. Bakke 1984: 137.
16. Pedersen 2011: 24.
17. Bakke 1984: 135, 137.
18. Askeladden 144263, 161222 og 75400
19. Bakke 1984: 153f.
20. Barth 1981; 1996.
21. Bakke 1984: 139.
22. Blehr 1973; 2011; Bakke 1984: 159.
23. Blehr 1973: 104; Indrelid et al. 2007.
24. Finstad og Pilø 2010: 32.
25. Rasmussen 1925: 170f; Spiess 1979: 104ff.
26. Mølmen 1986: 114f.; 1988:88f.; Finstad og Pilø 2010: 32.
27. Indrelid et al. 2007: 127; Blehr 1971: 92f.; 2011:217.
28. Blehr 1971: 1972: 1973; 2012.
29. Indrelid et al. 2007: 142ff.
30. Barth 1977; 1986; 1996; Jordhøy et al. 2005; Jordhøy 2007; Mikkelsen 1994; Mølmen 1997.
31. Bang-Andersen 2004: 9.
32. Gustavsen 1978: 55; Solberg 2000: 102.
33. Martens 1973: 18; 1972:109ff.
34. Martens 1972: 90.
35. Myhre og Øye 2002:153.
36. Odner 1969: 78.
37. <http://snl.no/rein-nesebrems> lese 26.08.2013.
38. <http://www.oppland.no/Fag-og-tjenester/Kulturav/Aktuelt-kulturvern/Buen-fra-Breheimen--3300-ar-gammel/> lese 26.08.2013; Farbregd 1972; Finstad 2008; Finstad og Pilø 2010; Åstveit 2007.
39. Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994: 86; Lie 2012.
40. Helleland 1974: 153.
41. Askeladden 96306.
42. Wille 1786.
43. Barth 2009.
44. Barth 2009; Lie 2012.
45. Lie 2011; 2012.
46. Bakke 1984: 167.
47. Lie 2012.
48. Reinton og Reinton 1943: 186.
49. Odner 1969: 84.
50. Indrelid 1994: 37. Askeladden 128108.
51. Vaa og Bitustøyl 2012: 50.
52. Blehr 1973: 104; Indrelid et al. 2007.
53. Engelstad 1934; Mandt og Lødøen 2004: 253f.
54. Block-Nakkerud og Lindblom 1994; Gustafson 2007; Jacobsen og Larsen 1992.
55. Bakke 1984:155f.; Bang Andersen 2004; Barth 1979; 1996; Gustafson 2007; Randers 1986.
56. Barth 1996.
57. Indrelid 2009: 69.
58. Bakke 1984:156.
59. NGL II: L VII: 63.
60. NGL I: G 93.
61. Bakke 1984:158.
62. Bakke 1984: 162ff.
63. Bakke 1984: 187; Fasteland 1971: 177f.; Fasteland et al. 1973:182.
64. Bloch-Nakkerud og Lindblom: 87, 90; Martens 1973: 33ff.
65. Blehr 1972; 1973: 111.
66. Bakke 1984: 139.
67. Bang-Andersen 2004: 59.
68. Bakke 1984: 156, 158.
69. Bakke 1984: 139.
70. Indrelid et al. 2007: 147, 149.
71. Bergstøl 1997: 86f.; 2008: 227; Høigård Hofseth: 2001; Skjølsvold 1980.
72. Mikkelsen 1994: 13f.
73. Gjerde 2008; 2009: 201f.
74. Bergstøl 2008: 218.
75. Vaa og Bitustøyl 2012: 68.
76. Askeladden 108475; Kulturhistorisk rapport Hordaland fylkeskommune 2002.
77. Indrelid et al. 2007: 148f.
78. Bakke 1984: 169, 176.
79. Bakke 1984: 140.
80. Martens 1988.
81. Taksdal 1973.

82. Martens 1973: 65; Martens 1988: 126.
 83. C31339.
 84. Block-Nakkerud og Lindblom 1984: 61ff.; Odner 1969: 53f.; Martens 1973: 72, 80ff.; Martens 1988: 109.
 85. Martens 1973: 64.; Odner 1969: 53.
 86. Weber 1986; Bjørgo et al. 1992; Weber et al. 2007.
 87. Weber 1986: Weber et al. 2007.
 88. Barth 2009; Lie 2011.
 89. Bakke 1984: 167; NLR I–VI.
 90. Bakke 1984: 172.; NRR I s. 325.
 91. Indrelied et al. 2007: 149f.; Indrelied og Hufthammer 2010: 20.
 92. Mikkelsen 1994.
 93. Solberg 2000: 102.
 94. Myhre og Øye 2002: 153.
 95. Hansen 2005.
 96. Roland 2001: 39f.
 97. Roland 2001: 5.
 98. Martens 1988: 137f.
 99. Sigurdsson 1999: 164ff.
 100. Myrvoll 1986: 178.
 101. Blehr 1971:97ff.: 2012.
 102. Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994: 91.
 103. 640–785 e.Kr.
 104. Larsen 2009; Rapport Buskerud fylkeskommune 2006; Vaa og Bitustøyl 2012: 50.
 105. Johansen 1973; Indrelied et al. 2007.
 106. AD 1280–1390 og AD 1225–1285. Kulturhistorisk rapport Hordaland fylkeskommune 2003.
 107. Solberg 2000: 102.
 108. Myhre og Øye 2002: 207, 211.
 109. Martens 1988: 129.
 110. Bloch-Nakkerud og Lindblom 1994: 92; Indrelied et al. 2007.
 111. Bakke 1984: 161.
 112. Martens 1972: 109ff.
 113. Bakke 1984: 162ff.

INTEGRASJON OG OMFORMING CA. 1100–CA. 1500

1. Morten 2008: 16–21.
 2. le Goff 1981.
 3. Helle 1974: 63.
 4. Jf. biskop Eysteins lokalstatutt, DN IX, nr. 186.
 5. Biskop Eysteins Jordebog (EJ), Christiania 1873–1880.
 6. F.eks. et register som biskop Helge av Oslo (1304–1322) fikk brakt istand i 1316, og som i hvert fall omfattet kirkegodset i Romerike og Solør prostier (KLNLM, bd. 4, sp. 106; Kolsrud 1913: 242–243).
 7. Bakervik 2005.
 8. Emanuelsson 2005:296–299.
 9. Baklid 1995: 258.
 10. EJ, s. 17–18.
 11. Morten 2008: 46.
 12. Hansen 1980: 32–35; Sandaaker 1986: 100; Morten 2008: 128, note 27.
 13. Bakervik 2005: 85; KLNLM, bd. 20, sp. 453.
 14. Bakervik 2005: 91.
 15. EJ, s. 39.
 16. DN I, nr. 768; DN II, nr. 707; DN III, nr. 706, 817 og 823; Bakervik 2005: 132.
 17. Hansen 1980: 28–29; Olsnes 1987: 102–113.
 18. DN IX, nr. 186 – 1395.
 19. Sandaaker 1986: 94.
 20. Sandaaker 1986: 93; jf. «Tillæg fra Biskop Eysteins Tid» i EJ, s. 519–572, særskilt s. 571.
 21. Kirkeby 1995: 14–17, 87–98, 113–117.
 22. DN IV, nr. 534 – 7.11.1386 og 651 – 24.10.1395; jf. Hansen 1980: 28.
 23. Soga om Håkon Håkonsson, *Gamalnorske bokverk nr. 22*, Oslo 1928: 75.
 24. DN I, nr. 342.
 25. DN III, nr. 291; Kirkeby 1995: 116.
 26. Sandaaker 1986: 94.
 27. DN I, nr. 359; DN I, nr. 286.
 28. Sandaaker 1986: 94–95; jf. Kirkeby 1995: 116.
 29. Sandaaker 1986: 94–95.
 30. Oslo og Hamar bispedømes jordebok 1574–1577 (utg. S. Kolsrud), Oslo 1929, s. 3.
 31. Moseng et al. 2007: 89; Sveaas-Andersen 1977: 174.
 32. Moseng et al. 2007: 90.
 33. Muligens med tilknytning til Brunlanes, jf. Seljenes 2011: 68, Bull, NBL III, s. 183.
 34. Morkinskinna (Íslensk Fornrit, bd. XXIV, II, 2011: 30, 34, 64, 114, 225 og 235; (Oms. av K. Flokenes), Hafrsfjord 2001: 218, 221, 237, 334; Sn. Sturluson: Kongesoger 1994 (2. Delen): Soga om Magnus Berrføtt, Soga om Haraldssonene.
 35. Sveaas-Andersen 1977: 177.
 36. Østvedt 1973: 11,13; Sn. Sturluson 1994 (2. Delen): 238–239; Fornmanna Sögur VII, 71–72; Seljenes 2011: 6, 10–11, 27.
 37. Gundersen 1998: 43.
 38. Jf. Christensen 1971: 215.
 39. Helle 1974: 55.
 40. Jf. Sn. Sturluson 1994: Soga om Haraldssonene, kap. 29; Seljenes 2011: 57.
 41. Elva «Bevja», nå «Bäfverån» i nærheten av Uddevalla, Sn. Sturluson 1994: Soga om Håkon Herdebrei, kap. 14; Fornmanna Sögur VII, 273; jf. Seljenes 2011: 27.
 42. B.O. Bratheland, NBL.
 43. Seljenes 2011: 68.
 44. Seljenes 2011: 68–69.
 45. Magnus Lagabøtes testamente 1277, DN IV, 3, RN II, 171; Steinnes 1930 II: 55–56.
 46. Steinnes I 1930: 142; NHL 1999, s. 51 og 380; Hansen 1980: 25ff.; Hansen 2007: 27.

47. Skálholts-Annaler (D), Islandske Annaler (utg. G. Storm) 1888: 195.
48. Steinnes I 1930: 148.
49. MLL III, 6–7; VII, 7; jf. Taranger 1979: 32–34; 113–114.
50. Hansen 1980: 37; 2010: 130–131; Olsnes 1991: 196.
51. 1 mark = 8 øre = 24 ertoger.
52. Hansen 1980: 62, 76–79.
53. Det har også vært foreslått at bøndene i regionen opererte samtidig med to sett jordleiesatser: ett i form av selve den nominelt fastsatte landskylda, og et annet, mer reelt til bruk mellom medarvinger, Olsnes 1991:195.
54. Hansen 1980: 36–70.
55. Hansen 1980: 64–65.
56. Hansen 1980: 70; Olsnes 1991: 194–195.
57. Skatteordningen i Øvre Telemark utgjorde i hvert fall ikke noe incitament for å holde skyldsatsene nede, siden verken den verdslige eller den kirkelige gårdsskatten stod i noe avhengighets- eller proporsjonalitetsforhold til landskyldtakstene, jf. Olsnes 1991: 196.
58. Helleberg 1997; jf. Hansen 1980: 65.
59. Helle 1974: 206–208.
60. «Sysselmannsreversen» i skipan fra kong Magnus Håkonsson 1273, NMD s. 126–127; Holmsen 1976: 175.
61. Christensen 1971: 255.
62. Eks.: DN X, 182–1444.
63. DN VII, 462–1463, jf. Hansen 1980: 27.
64. Omholt-Jensen 1926; Hansen 1980: 30; Olsnes 1987: 84.
65. DN IV, 534 & 651.
66. Sandaaker 1986.
67. Nærmere bestemt bygdene Kviteseid, Nissedal, Tørdal, Fyresdal, Skafså og Mo.
68. DN IX, nr. 186–1395, jf. Eysteins Jordebog, s. 573–578. Se oversettelse av Hansen og Mørck 2007.
69. MLL IV, 2; jf. Taranger 1979: 43–44.
70. MLL IV, 13,1; jf. Taranger 1979: 53–54.
71. MLL IV, 12; jf. Taranger 1979: 51–52.
72. DN XIII, 21 og 23; DN VI, 254.
73. DN I, 741–1433; DN X, 177–1442.
74. DN X, 62.
75. Peter Tjostolvsson fra Seljord var i 1361 anklaget for å ha vært medvirkende da Alv på Fjalestad drepte en viss Gløder Steinulvsson. Peter hadde søkt å fri seg fra anklagen tre ganger, men mislyktes. 14. mai samme år møtte han så brødrene til Gløder, Jon og Hallgrim Steinulvsson, som hogg løs på ham med øks så han døde (DN XI, 51 – 13.12.1361).
76. Eks.: DN VI, 88; RN III, 290 – 1315; Olsnes 1987: 140–143 om Grjotgard Nikulsson, DN XI, 107 – 1402.
77. En rekke dramatiske situasjoner synes også å ha oppstått som følge av ordveksling «i godt lag» – i samband med gjestebud, høytidsfeiringer eller på hjemferd etter bryllup (f.eks. DN XXI, 593 – 1481).
78. Gjengitt etter RN VI, 616 – 1359, jf. DN I, 359; samt RN VI, 592 og DN I, 364.
79. Imsen 2009: 222–223.
80. DN I, 152; RN III, 1040 – 1317; DN XI, 198 – 1453. 1 mark gull tilsvarte 8 av den «forngilde marken» som var gjengs regneenhet for penger på tidlig 1300-tall.
81. DN X, 203 – 1450; DN I, 818 – 1451; DN I, 825 – 1453; DN X, 222–1459 og DN I, 1462.
82. Helle 1974: 239; Bjørkvik 1995; Seljenes 2011: 22.
83. Seljenes 2011: 6, 27, 57 og 121.
84. Seljenes 2011: 22–26.
85. Inntjore 2000: 38–41; Seljenes 2011: 26.
86. Seljenes 2011: 22.
87. Andersson 2006.
88. Egne beregninger på grunnlag av Biskop Eysteins Jordebog, s. 25–35; jf. Seljenes 63, Østvedt 1973: 30 – og Bjørkvik 1995.
89. Seljenes 2011: 59; Gjone 1962: 181.
90. DN IV, 3, RN II, 171–1277; DN XV, 1, RN III, 548–1309.
91. Seljenes 2011: 44.
92. Pettersen 1992: 73, 99;
93. Jf. DN IV, 615, RN VIII, 181–1392.
94. EJ, s. 35.
95. E. Opsahl, NBL.
96. DN IV, 775–1409.
97. DN VIII, 696–1398.
98. EJ 27.
99. EJ 29.
100. DN IV, 615.
101. DN XV, 27; RN VII, 201.
102. Myrvoll 1985/86: 165.
103. Myrvoll 1991: 300–301.
104. Myrvoll 1985/86: 161; Gundersen 1998: 81.
105. Myrvoll 1985/86: 167.
106. Myrvoll 1985/86: 166–167.
107. Martens 1972 og 1982; Myrvoll 1985/86: 167; Espelund 2000, 2002, 2004; Larsen 2009: 155–163.
108. Christensen 1978; Myrvoll 1985/86: 167, 1992: 16; Nymoen 2010: 148.
109. Myrvoll 1985/86: 168.
110. Soga om Birkebeinar og Baglar 1988: 47; Gundersen 1998: 58.
111. Soga om Håkon Håkonsson, Gamalnorske bokverk nr. 22, Oslo 1928: 110, 277.
112. DN I, nr. 85; DN XXI, nr. 12.
113. DN I, nr. 269, DN III, nr. 442; Myrvoll 1981: 21; Gundersen 1998: 1297.
114. DN I, nr. 82; Helle 1974: 182.
115. DN XV, nr. 20, 23.
116. Bl.a. Færøyene, jf. DN II, nr. 559–1399.
117. DN XIX, nr. 666.
118. Berge 1973 [1944]: 123.
119. Sethre 1997:55; illustrasjon Christensen: Gjerpen 1971, s. 231; Berge 1935.
120. Moseng et al. 2007: 284–286.
121. I 1358 utstedte presten i Rollag en bekreftelse på at en viss Amund Helgesson var begravd ved Mel kirke i Tinn, og refererte til at han var død før «attende dag jul Mandau-vinteren» (DN I, nr. 355).

122. Sandnes og Salvesen 1978: 72; Moseng et al. 2007: 234, 294.
123. Imsen og Sandnes 1977: 144–145.
124. Jf. Lunden 1968: 211.
125. For Nedre Telemarks vedkommende har den såkalte gjengjerdsskatten fra 1528 vist seg å være svært nyttig, mens en for Øvre Telemarks kan bruke en liste over den såkalte biskops- og Olavsskatten», som er bevart i en avskrift fra 1585. Jf. Sethre 1992: 16–19, 29–36; Hansen 1980: 86–109; Olsnes 1987: 120–126.
126. Den gamle Gjerpen eller Hovund skipreide; jf. Sethre 1992: 2 og Steinnes, Gamal skatteskipnad II, 1930: 57.
127. Hansen 1980; Olsnes 1987.
128. Det nordiske ødegårdsprosjektet, sammenfattet av Sandnes og Salvesen 1978, særskilt s. 72. I enkelte undersøkelsesområder var det likevel opp til 75–80 prosent av høymiddelaldergårdene som ble liggende øde.
129. Holmsen 1937: 75; Bø 1973.
130. Sethre 1992: 112–138.
131. Hansen 1980: 192–193, 197, 201.
132. Holmsen 1977: 336; Imsen og Sandnes 1977: 163–164
133. Espelund, Hansen, registreringsnotater okt. 1999.
134. Sethre 1992: 155; Hansen 1980: 228.
135. Hansen 1980: 75.
136. Hansen 1980: 41–42; også i Setesdal gjennomførte man en slik aktuell kyrlagstakst i tidsrommet etter agrarkrisa, jf. Bø 1973.
137. DN F, 127 – 1606.
138. Og brorsønn av den tidligere hovedsmannen på Akershus, *Ogmund Berdorsson Bolt*.
139. Magnus Lagabøtes landslov III,1; Bjørkvik 1996: 159.
140. Imsen og Sandnes 1977: 358–359.
141. Bjørkvik 1996: 163; Henneseid 1988: 25.
142. Henneseid 1988: 25; Magnus Lagabøtes landslov III, 11 (Taranger 1979: 36–37).
143. Henneseid 1988: 27.
144. Imsen og Sandnes 1977: 359.
145. Bjørkvik 1996: 163.
146. DN III, nr. 733 – 1436.
147. DN XXI, nr. 361.
148. Bjørkvik 1996: 164–165; Imsen og Sandnes 1977: 362–363.
149. Bjørkvik 1996: 165; Imsen og Sandnes 1977: 363.
150. Bjørkvik 1996: 167.
151. DN V, nr. 595 – 1430.
152. DN I, nr. 849 – 1459.
153. DN III, nr. 752.
154. DN XXI, nr. 420 – 1443; DN V, nr. 775 – 1452; DN V, nr. 724 – 1444.
155. DN III, nr. 750 – 1439.
156. DN III, nr. 746 – 1438; Bjørkvik 1996: 166; Imsen og Sandnes 1977: 366.
157. «... rofuædhe badhæ kirkiur oc min nadighe herræ konungens almughe, slogho oc gripo dandæmen oc trugadhe lærdæ oc leikte, swa wæl rikæ som fatika, quinnor som men som minom nadighe herræ konungenom wilde troo ti enist haldæ oc giøra, oc sik wildæ medh lika oc æro berghæ ...»; DN III, nr. 754.
158. DN III, nr. 752.
159. Sannes 1924 [opprett 1974]: 323; Kirkeby 1995: 72.
160. Bjørkvik: «Hallvard Gråtopp», NBL: Henneseid 1988: 46–47.
161. DN III, nr. 752 – 1439.
162. DN III, nr. 751 – 3. mars 1439.
163. DN III, nr. 752 – 23. mars 1439.
164. DN III, nr. 754 – 27. april. 1439.
165. Henneseid 1988: 116; Kirkeby 1995: 37.
166. Henneseid 1988: 48.
167. Tidligere ble gårdsnavnet skrevet «Roaldstad», men fra begynnelsen av 1500-tallet ble det uttalt som «Vrålstad» (Sannes 1924 [opprett 1974]: 688; Kirkeby 1995: 81).
168. Sannes 1924 [opprett 1974]: 311.
169. Hedem 1958: 246–251.
170. DN X, nr. 91 – 1397; DN XXI, nr. 612 – 1535; Kirkeby 1995: 83–84.
171. DN VII, nr. 326, DN III, nr. 733.
172. Holtan 1996; Gunnes 1982.
173. Kirkeby 1995: 80; – Lindheimslekten rekrutterte sysselmenn i Skienssysla: En av døtrene til Saksabjørn på Lindheim, Ingirid, var gift med Bjørgulv Åsteson på Mæla i Gjerpen – far til Åste Bjørgulvsson, som var sysselmann i Skienssysla ca. 1350–70 (Kirkeby 1995: 86). Og Bjørn Torleivsson selv var sysselmann ca. 1370–86.
174. Innenfor prestegjeldene Bø, Heddal, Sauherad, Holla og Solum i det seinere Tientdaket fogderi, og innenfor Skattlandet, Austfjella; jf. Helleberg 2004: 54, 221.
175. Kirkeby 1995: 10–13.
176. Riksarkivet: Statthaldararkivet D IX – 9 (legg 4): Odelsjordebøker fra nokre vikkværske len og Bratsberg Len 1624–1626.
177. En hjertelig takk til Odd Arne Helleberg som velvillig har stilt til disposisjon en regnearkutgave av sin avskrift av Stattholderselskapets jordebok over Telemark 1624, og dermed muliggjort de beregninger som ligger til grunn for diagrammene over fordelingen av jordegodset.
178. Hansen 2010.

MIDDELALDERKIRKER I HVER ENESTE BYGD – TEOLOGI I TRE OG STEIN

1. Ahrens 2001 a og b. Jensenius 2001. Forbildene til disse kirkene var hentet fra Tyskland, Danmark og England. Etter 1104 sorterte Telemark og resten av Norge under erkebispesetet i Lund, og det fantes i denne byen ikke mindre enn 11 trekirker bygd på 900- og 1000-tallet. Ahrens 2001 b: 247–251.
2. Reitan 2006.
3. Skre 1986: 9–13.
4. I tilgrensende områder i Numedal er det blitt undersøkt under to stavkirker – Nore og Uvdal – og begge steder hadde det stått stolpekirker fra rundt år 1100. Også små bygder i innlandet hadde slike kirker på denne tiden. Christie 1981, bind I: 396–397 og 364–365. Christie 1978. Også flere steder i Øvre Telemark finnes det indikasjoner på at det har eksistert eldre kirker enn de som ble bygd på 1200- og 1300-tallet. På en gravstein fra Veum kirke i Fyresdal datert til ca. 1200 står det med runer: «Her hviler Peter prest.» Dette peker mot at det lille kirkestedet på gården Veum må ha hatt egen kirke og prest på 1100-tallet, mens stavkirken som ble bygd der, er datert til ca. 1220. I Eidsborg er stavkirken bygd rundt år 1300, men funn av en mynt fra 1100-tallet og et krusifiks fra ca. 1200 peker mot at det hadde stått en eldre kirke der tidligere. Og under restaureringen i 1927 skildret presten noe som kunne minne om stolpehull under kirkegulvet.
5. Dateringen baserer seg på Ekroll Stige 2000: 96.
6. Skre 1986.
7. Funn av en mengde mynter fra kong Sverres tid kan støtte at koret ikke ble fullført før etter 1177. Skre 1986. Stemmer dette, passer det at tømmer til skipets tak ble hugget under den første byggeperioden, og så har dette blitt liggende. Det er da heller ikke sikkert at de har begynt å bygge kirken før rundt 1175.
8. Morten 2009.
9. Ekroll 1997: 290, Nygaard 1996: 49.
10. Nygaard 1996: 200–201.
11. Nygaard 1997: 31.
12. Nygaard 1996: 200–201. Nygaard 1997: 44.
13. Se Lars Ivar Hansens hovedartikkel for en diskusjon av dette.
14. Håkon Håkonssons saga, 86. Fra året 1223 står det her at biskop Nikolas i Oslo kommer til et viktig møte sammen med sine nærmeste, deriblant prosten Åmunde av Grenland. Fra 1315 forteller et brev at prosten i Gjerpen gjennomfører et makeskifte i Heddal (Rygin) på vegne av biskopen i Oslo. DN, bd. 10, nr. 11.
15. Wille 1786: 10. Omtaler den ene kirken viet til St. Olav og den andre til St. Harald. Det siste må være en feiloppfatning av navnet til helgenen Tarald som finnes nevnt i flere brev fra 1400- og 1500-tallet. Daae 1879: 197–198.
16. DN, B.1, s. 271. B III: 239.
17. Wille 1786: 10.
18. Dietrichson 1892: 365–366. En innberetning fra 1662 sier at takkjølen er 34 fot lang. Dette kan også bety at det er hele kirken som er ca. 10 meter lang.
19. Hohler 1999 I: 108–111.
20. Blindheim 1985: 20–21.
21. Hohler 1999 I: 108–111.
22. Sal. 24.7. Schumacher 2005: 127. Andås 2006: 160–161. Jensenius 1997.
23. Olsen 1951: 192–198. Hohler 1999 I: 108–111.
24. Skre 1986: 20. Viser hvordan man under utgravninger i Bø fant det middelalderske alteret inne i apsis.
25. Hauglid 1969: 103–104. Dietrichson 1892.
26. Anker 2005: 176–177.
27. Åp 20, 10: «Og djevelen, som hadde forført dem, ble kastet i sjøen med ild og svovel, hvor også dyret og den falske profeten er. Der skal de pines dag og natt i all evighet.» Denne tolkningen er hentet fra en artikkel skrevet av Anders Kvåle Rue. Rue 2007.
28. Hohler 1999 I: 156.
29. Blant annet har det vært en benk festet til midtmasten i Nore stavkirke. Anker 2005: 192. Christie 1993: 38.
30. Bramer Solhaug 1998: 41–48.
31. Ibid. Bramer Solhaug 2001: 19–49.
32. Bramer Solhaug 2001 II.
33. Fra «Preike på første juledag» og «Tale ved kyrkjevigsling». Gammelnorsk homiliebok.
34. Fæhn 1953.
35. 1 Kor 11, 24. Fæhn 1953.
36. Danbolt 2004: 60–62.
37. DN, bd. 5, nr. 261.
38. *Jens Nilssøns visitasbøker 1574–1597*. 1888: 389. Landstad 1927: 60–65. Olsnes 1987: 106–107.
39. Daae 1879: 196–198.
40. Herleik Baklid har foreslått at Tove kanskje ikke er en lokal helgen, men at det kan dreie seg om den britiske helgenen Tova i Thorney. Baklid 1999: 31. Dette synes jeg er lite overbevisende. Vi kjenner ikke til dyrkelse av denne helgenen i Norge, og biskopens omtale av «den hellige Toves kove» som står ved siden av en liten bygdekirke, kan ikke dreie seg om noen britisk helgen.
41. Daae 1879: 193. Mundal 1995: 124. Fredriksen 2004: 82.
42. DN, bd. 9, nr. 398. DN, bd. 11, nr. 220. Riksarkivet, Deichmanske

- diplomsamling nr. 265. Daa 1879: 197–198. Telnes 1991: 144.
43. Daae 1879: 198–199. Baklid 1999: 29–30.
44. Morten 2008: 74–82.
45. DN, bd. 1, nr. 342: «Guttorm Torlauksson, prest i Eidsborg». Han omtales som dette i en formell sammenheng i et møte med prosten i Seljord. Mo: DN, bd. I, nr. 282. Presten Torgaut i 1342. Veum: Runeinnskrift på gravstein fra ca. 1200 – «Her hviler Peter Prest.» Brunkeberg: DN, bd I, nr. 359. Presten Arne i 1358. Alle disse kirkene ble senere annekskirker, men hadde altså ennå rundt 1350 egne prester. Dette må ha vært det vanlige. Morten 2008: 46. Disse prestene var opprinnelig gift og hadde barn, og en av sønnene ble ofte prest, han også, etter å ha fått opplæring av sin egen far, i tillegg til at han trolig tilbragte tid på katedralskolen ved bispesetet. Kirken prøvde å innføre sølibatet i Telemark fra andre halvpart av 1200-tallet, og da var det slutt på giftemål. Vi ser at prestene da får seg «hushjelper» og uekte barn i stedet, noe kirken så gjennom fingrene med; det viktigste var at ingen lenger skulle arve eiendommer og status etter prestene, og at de på den måten ble avsondret fra bygdelivets konflikter og kryssende allianser. Fæhn 1994. Morten 2008: 82–83.
46. Qvisling 1902.
47. Qvisling 1893.
48. Trætteberg 1977: 65–82.
49. Olsen 1951: 330–332.
50. Hauglid 1936–1937. Morten 2008: 86.
51. Bang 1897.
52. Fæhn 1994: 42.
53. Morten 2008: 96–97.

SKRIFT PÅ VEGG OG SKINN

1. Det første belegg for bruk av alfabetet slik vi kjenner det er fra Hellas 740–730 f.Kr se Melve: 37.
2. Solberg 2003: 84.
3. Holm-Olsen 1990: 62.
4. Pergament er bearbeidet dyreskinn oppkalt etter byen der teknikken ble utviklet: Pergamon i Lilleasia. Se Holm-Olsen 1990: 11 for mer om pergament, fjærpenn og blekk mm.
5. Det er pr. juli 2013 registrert totalt 1646 norske innskrifter, av disse er ca. 200 fra før 1050. Kun tre tidfestes til etter 1450. Samnordisk runtextdatabas, Universitetet i Uppsala
6. Samnordisk runtextdatabas, Universitetet i Uppsala: N KJ94 U, N KJ16 U, N KJ81 U, N KJ82 U, N A350 U, N IK177 U. Nøyaktig tidfesting er vanskelig. For eksempel så kan steinen fra Saude (NKJ82) være ristet mellom år 160 og år 570.
7. N IK177 U, Runenprosjekt Kiel.
8. N KJ16 U, Runenprosjekt Kiel.
9. N KJ82 U, Bugge, 1895: 183–185; utlagt her; <http://www.arild-hauge.com/NIaeR/NIaeR-10-Sau-de.PDF> (02.11.2013).
10. N 162, Olsen, 1951.
11. N 160 M, Olsen, 1951.
12. N 163 Olsen 1951.
13. N A10, Samnordisk runtextdatabas.
14. Se blant annet Norby 2001: 64, Knirk, *Kyss meg* og Ellefsen 2009: 15.
15. Theodor Geiger, her Johnsen 1948: 225.
16. Ommundsen 2010: 13–32.
17. Holm-Olsen 1990: 11. Codex betyr «felt tre» eller «kløvdy tre» på latin. Opprinnelig, i romertiden, var Codex vokstavler av tre føyd sammen.
18. Eriksen 2012: 160.
19. Holm-Olsen 1990: 56.
20. D.A. Seip, Bibeloversettelser i KLNLM.
21. Ifølge e-post fra Ommundsen mars 2013 inneholder de få bevarte inventarlistene fra sognekirker en rekke ulike bøker.
22. Molland, Prediken, i KLNLM. Sogneprestene var pålagt å holde preken.
23. Ibid.
24. Ommundsen estimerer pr. e-post mars 2013 at rundt 75 av de 1200 konvoluttene med fragmenter i NRa stammer fra Telemark. Hver konvolutt inneholder fragmenter fra samme bok, og innholdet varierer mellom 1 og 45 fragmenter. Teoretisk sett kan materialet ha kommet til Telemark i nyere tid. Ommundsen 2008: 35.
25. N 174 M, Olsen 1951.
26. N150M fra Attrå kirke.
27. A 97 M, A 106 M. Knirk 1986.
28. Knirk 1986: 76, runeinnskrift nr. 6.
29. N 161 M fra ca. år 1200, Olsen 1951.
30. N 170, Olsen 1951, Sigurd var halvbror til kong Magnus Erlingsson som tapte for kong Sverre i slaget ved Fimreite i 1184.
31. N 169 M, Olsen 1951, Bygget er datter til rundt 1170, mens runeinnskriften er fra ca. år 1300.
32. N 153 M, Olsen 1951, Loftet befinner seg nå på Norsk folkemuseum. For beskrivelse og tolkning av denne og andre portaler fra Telemarks middelalder, se Ødeby 2012: 42–46.

33. Berg 1991, 1993.
34. N 159 M, Olsen 1951.
35. N 179 M, Olsen 1951.
36. Ellefsen 2009: 9–10.
37. I Bergen ca. 600, 100 i Trondheim, 75 i Oslo og rundt 35 i Tønsberg.
38. A343, Knirk 1996: 15.
39. Ellefsen 2009: 70–71.
40. N 172 M, Olsen 1951.
41. Eriksen 2012: 162, 169.
42. Eriksen 2012: 166.
43. Wærdahl 2012: 106–107, Imsen, 2012: 98, Eriksen, 2012: 163.
44. Eriksen 2012: 165, Holm-Olsen 1990: 141.
45. Holm-Olsen 1990: 142–143.
46. Holm-Olsen 1990: 140–141.
47. D.A. Seip 1933: 23, Kalleklev, Katrine, Borgersen, Odd og Rannem, Øyvin (2013, 10. april). Boktrykkerkunst i Store norske leksikon. Hentet 3. november 2013 fra <http://snl.no/boktrykkerkunst>.
48. Knirk 1986: 80 rune nr. 7.
49. Les om balladene i Olav Solberg i bind 2.
50. Det het seg at svartebøker enten måtte kastes under gulvet i en kirke eller selges for mindre enn man hadde betalt for dem. for å bli kvitt dem. Se også Svarteboken (2009, 15. februar) i Store norske leksikon. Hentet 3. november 2013 fra <http://snl.no/svarteboken>.
51. Hødnebo, Trolldomsbøker, i KLNLM.
52. Garstein 1993: 15–16. Dateringen er foretatt på grunnlag av vannmerket i papiret.
53. Garstein 1993: 80–81.
54. Garstein 1993: 58–59.
55. Garstein 1993: 26.
56. Solberg i Bengtsson 2011: 41. Balladen er for øvrig den eldste bevar- te nedskrevne i hele Norden, noe som forklarer den sterke interes- sen spesielt blant danske og sven- ske forskere. Den ble opprinnelig antatt å stamme fra Danmark. Resten av boka inneholder for det meste bønner, sannsynligvis fra den svenske birgittinerordenen som også var virksom i Norge.
57. Bom 1973: M54.
58. DN bd. 7 nr. 490, DN bd. 5 nr. 948, DN bd. 9 nr. 457, DN bd. 8 nr. 474, DN bd. 8 nr. 491.
59. Holm-Olsen 1990: 110–112.
60. Johnsen 1948: 228.
61. DN bd. 17 nr. 343.
62. DN bd. 11 nr. 208. Dette var i oktober.
63. DN bd. 21 nr. 539.
64. NGL I–IV, AM 302 s. 474 (fra ca. 1300 – skrevet for Skienstin- get).
65. NGL I–IV, AM 305 s. 478 (fra rundt 1350.) Dette håndskriftet var muligens opprinnelig beregnet for Gulatinget. En forklaring på at det havnet i Skien, kan være at de enkelte lagmenn oppfattet bøkene som private og tok dem med seg ved bytte av tjenestested.
66. DN bd. 1 nr. 639. Ut fra det vi vet fra tilsvarende klostre, blant an- net Nonneseter kloster i Oslo, var de trolig svært aktive eiendomsbe- sittere. Se Inntjore, 1998 og 2000.
67. DN bd. 8 nr. 486.
68. Det tas forbehold om at ikke alle bevarte brev utstedt i Telemark er fanget opp i min gjennomgåelse av kildene. Falske brev er luket ut ved hjelp av Lars Ivar Hansen, Regesta Norvegica (fram til 1419) og Riksarkivets oversikt over fal- ske diplomer.
69. DN bd. 1 nr. 95. Han fulgte opp en klage fra sin reise i Nissedal året før med å avholde et provsopptak.
70. DN bd. 3 nr. 343, originalbre- vet som ble utstedt samme år i Sverige: DN bd. 3 nr. 335 er også på papir.
71. DN bd. 3 nr. 712.
72. Papir ble gradvis innført i Europa på 1300-tallet, men ikke uten skepsis. For eksempel godtok ikke hansaforbundet papirdokumenta- sjon før på 1400-tallet. Inntil 1850 ble papir produsert av tøyfiller. Holm-Olsen 1990: 23.
73. DN bd. 8 nr. 409.
74. DN bd. 1 nr. 937.
75. DN bd. 1 nr. 952.
76. Først fra begynnelsen av 1400-tallet var den overveiende delen av dan- ske og svenske brev på morsmål. D.A. Seip, Diplomspråk, KLNLM.
77. Også kalt «mellomnorsk», svensk påvirkning var merkbar fra rundt 1350, bl.a. som følge av konge- fellesskap med Sverige fra 1319, mens dansk påvirket det norske språket etter 1450. D.A. Seip 1933: 18–23.
78. DN bd. 1 nr. 961.
79. DN bd. 12 nr. 250.
80. LL-VIII-11, Taranger 1915: 170–71.
81. Basert på hvor brevet er utstedt, ikke der kjøpsobjektet ligger.
82. DN bd. 8 nr. 409.
83. Se også LL-I-4.1.
84. LL-VIII-10-1 (fra Gulatingsloven 40 1. del); se for øvrig også LL-VIII-13 (G 40 2. del).
85. Hertzberg 1895: 569, «skilorð» har flere betydninger i vår sammen- heng, tolkning nr. 2: «bestemmel- se truffen for visse tilfeller, vilkår, avtale, «kaup» som bare finnes i enkelte håndskrifter tolkes i betydningen «dobeltsidig kon- trakt, bindende aftale, hvorved præstation og modpræstation af hvilkensomhelst art fastsættes til gjensidig udvexling».
86. Se også Aronsen 1999: 151–154 og 2002: 428–429.
87. Berulfsen, Brevbok, i KLNLM.
88. LL-VIII-11, Taranger 1915: 170– 71, «[...] ha derfor lagmands indsegl eller sysselmands eller an- dre skjelrike mænds, som overvar deres kjøp.»
89. Der det er flere utstedere i flere kategorier, regnes den med høyest rang – med unntak av «selgeren / annen avtalepart».

90. DN bd. 21 nr. 777.
91. Av totalt 18 titulert som lagrettemenn og to bare som «gode menn», herav syv fra Telemark, fem fra Råbyggelag (resten er uspesifisert), opptrer 13 av dem mellom fire og fem ganger.
92. I dette spørsmålet må forfatteren moderere sin tidligere oppfatning. Aronsen 2002: 426–427.
93. Holm-Olsen 1990: 143, se også Nedkvitne 2005.
94. Se for øvrig Privatbrev og Brev av Bjarne Berulfsen i KLNLM og Melve 2001: 129.
95. DN bd. 13 nr. 127, «Virðilegum vin sinum Viga logmanne senda Redæiðingar Q. G. ok sina».
96. DN bd. 4 nr. 1030.
97. Lover skulle vedtas på tinget, men kongen kunne bøte på dem (rettarbøter). I realiteten var dette nye lovbestemmelser.
98. DN bd. 1 nr. 946.
99. DN bd. 1 nr. 937.
100. DN bd. 3 nr. 713, samme ordlyd bl.a. i DN bd. 11 nr. 238 i 1476.
101. Tingfarebolken kap. 4-1 i Taranger 1915:10, «Gagn» er av Taranger tolket til å bety: «gavnlig ting [...] hvad der kommer til nytte i en retssak; bevisligheter, processuelle fordeler, utspringende av rettergangsførselen, motpartens feil o.lign.»
102. I en rettarbot av 1348 klassifiseres mened som ubotamål: NGL-III-85; RN-V-1012.
103. DN bd. 8 nr. 149.
104. DN bd. 21 nr. 219.
105. Fiskaa 2006: 72.
106. DN bd. 21 nr. 246 og 247.
107. DN bd. 7 nr. 360, hadde verken brev eller vitner.
108. DN bd. 11 nr. 185.
109. DN bd. 6 nr. 616.
110. DN bd. 2 nr. 123, DN bd. 2 nr. 156, DN bd. 1 nr. 245, DN bd. 1 nr. 269, DN bd. 1 nr. 341, DN bd. 2 nr. 331, DN bd. 1 nr. 359, DN bd. 5 nr. 230, DN bd. 10 nr. 62, DN bd. 13 nr. 23, DN bd. 11 nr. 51, DN bd. 21 nr. 110, DN bd. 2 nr. 380, DN bd. 1 nr. 420, DN bd. 21 nr. 200, DN bd. 1 nr. 692, DN bd. 1 nr. 738, DN bd. 1 nr. 740, DN bd. 21 nr. 446, DN bd. 1 nr. 862, DN bd. 21 nr. 593, DN bd. 1 nr. 947, DN bd. 1 nr. 961, DN bd. 8 nr. 434, DN bd. 21 nr. 284, DN bd. 21 nr. 28. For inngående analyse av drapsprovbrev, se Solberg: 2003.
111. Substantivet «ufyrisynia» betyr uforsiktig eller vanvare: Grøtvedt, 1964–66: 267.
112. LL-IV-12-1,3.
113. Grid var avtalt fred og kunne vare fra tre måneder opptil ett år. I noen sammenhenger ble også betegnelsen dagsbrev brukt, se Wåge 1990: 6.
114. Eksempel på ordlyd som viser at kongen ønsker provet i skriftlig form: DN bd. 1 nr. 21 av 1359 «ok riiti þet prof [...]».

GAMMELT OG NYTT I STRID OG SAMVIRKE

1. Våren 1532 brente Skram Hovedøya kloster og herjet langs Oslofjorden. Han var admiral for den danske flåten og hadde len i Danmark. Bricka 1902: 83–90.
2. Telnes 1991: 33–36; Berg 2000: 20–21, 28–34.
3. Glasers lønn som bergmester var 20 ganger større enn det han hadde tjent i Sachsen. Da han var i Sachsen i april 1540, fikk han trykt en norsk bergordning. Telnes 1991: 44–50; Berg 2000: 34–35.
4. DN, bd. 23: 751–757 (nr. 488).
5. DN, bd. 22, 2: 522–525 (nr. 428). Ifølge et kansellinotat høsten 1539 påla kongen da Skram å tilsette en adelsmann som skulle være i Skienssyssel med 4–6 karer. De skulle sørge for at bøndene hjalp bergmennene. DN, bd. 22, 2: 525 (nr. 429).
6. DN, bd. 23: 762–767 (nr. 490). Peder Hanssøn hadde bedt om kornforsyninger alt i juli. DN, bd. 23: 751–757.
7. DN, bd. 23: 769 (nr. 491).
8. DN, bd. 23: 775–777 (nr. 496).
9. Telnes 1991: 48–63.
10. Aktiviteten i Skienssyssel før opprøret var mindre enn før antatt. Berg, upublisert manus. 20 tyskere var ca. 1/10 av antall voksne menn i Seljord og Fyresdal, beregnet til 200. Telnes 1991: 90–91.
11. DN, bd. 13: 739–743 (nr. 656).
12. Wille 1786: 26–27.
13. Brevene fra disse prestene er ikke bevart. DN, bd. 13: 741.
14. Antvorskov var et konfiskert kloster. Takk til Bjørn Ivar Berg for denne observasjonen.
15. DN, bd. 22, 2: 533–538 (nr. 433–34).
16. Telnes 1991: 92–96.
17. Dette var i tråd med kongens uttalelse i brev til lensherren på Bergenhus, Eske Bille, 30. april 1537 om krigen mot Olav Engelbrektsson: «Dog tyckes oss bedre att were att haffue ett øde landtt end ett whorsomt landtt.» DN, bd. 22, 2: 465 (nr. 383).
18. Lensherrene kalte disse rettsoppgjørene *ting*, trolig for å gi dem et skinn av legalitet. RA. Avlevering fra DRA 1996. TKIA, Bergverkssaker. Jf. Avskriftsamlingen, vol 233.

19. Steen 1935: 203; Telnes 1991: 97–100.
20. Berg 2006: 52.
21. Originalene i RA, Avlevering, TKIA, Bergverkssaker. Jf. Wille 1786: 28–30; Telnes 1991: 100–101.
22. Telnes 1991: 116–22; Berg 2000: 78–81; i påvente av at bergmennene slapp inn igjen i Telemark, synes det sommeren 1540 å være igangsatt nye anlegg ved jerngruver på Hadeland og ei jernhytte ved Hakadal. Samtidig fortsatte de driften av sølvgruvene ved Samsonberg i Sandsvær. Berg 2006: 47.
23. Berg 2006: 84–85.
24. Christensen 1971: 312; Telnes 1991: 116–19; Berg 2006: 19–20, 47, 69–84.
25. Telnes 1991: 123–26; Berg 2000: 28–62, 107–22. Navnene varierte i kildene. Her har jeg fulgt Bjørn Ivar Bergs normering, fastsatt etter fingransking av kildene med personalopplysninger.
26. Wille 1786: 31.
27. Wagners kår var usle, og han sluttet i 1546. Wille 1786: 35, Berg 2000: 128.
28. Brünnich 1809: 30–37; tidligere har historikere datert Glasers plan til oktober 1538, men Berg sannsynliggjør at den kom vel tre år seinere. Berg 2006: 50–51, 362–365.
29. DN, bd. 22, 2: 550–553 (nr. 441).
30. Telnes 1991: 127–30.
31. RA. Danske kanselli. Norske henlagte saker. Bryske 10/8-1542; Berg 2006: 69.
32. Berg 2006: 69–70.
33. Berg 2000: 61–62.
34. Telnes 1991: 125.
35. Telnes 1991: 132–135
36. DN, bd. 15: 687–689 (nr. 560).
37. NRR, bd. 1: 76–77.
38. Seierstad 1958: 84–85; Telnes 1991: 130–132.
39. Rian 1995a: 135.
40. DN, bd. 22, 2: 549–550 (nr. 441).
41. Rian 1995a: 165.
42. Berg 2006: 70–71; NRR, bd. 1: 85. Kristian 3. sendte ordrer til Peder Hanssøn om bergverkene før juni 1546: 9. januar 1546 informerte han stattholderen på København slott at han hadde gitt P.H. ordre om å sende ned alt det jernet han kunne skaffe fra «wore jernhøtter». DN, bd. 23: 824–27 (nr. 521).
43. Telnes 1991: 121–22; Berg 2006: 73–76. Da trengtes ikke Peder Hanssøns tjenester lenger, og den unge danske adelsmannen Claus Huitfeldt ble forlent med Skien-syssel. NRR, bd. 1: 115, 119, 121; Thiset: 154.
44. Telnes 1991: 126–27.
45. Den tids produksjon ble veid i skippund. 1 skp. = snaut 160 kg. Rian 1997: 347.
46. Nielsen 1909: 130–168. Ivar Seierstad leverer avgjørende argument for at den gamle påstanden om at Skien ble brent av svenskene i 1567, ikke stemmer. Seierstad 1958: 594.
47. Hele rekken av kriger 1537–1814 omfattet følgende 12 kriger som til sammen varte i 52 år: 1542–1544, 1563–1570, 1611–1613, 1625–1629, 1643–1645, 1657–1658, 1658–1660, 1675–1679, 1700, 1709–1720, 1788 og 1807–1814. Rian 1995a: 133–230.
48. Fulsås 2003.
49. Herstad 2000: 63–67, 240–319. Jf. Sogner 1979: 105.
50. Aschehoug 1890: 10; Rian 1997: 22.
51. Fladby 1986: 68–83; Rian 1997: 22, 468 (note 8 til kapittel 2).
52. Moseng 2006: 402–431.
53. Veksttakten i Bratsberg 1660-åra–1801 var på linje med den på Østlandet. I Øvre Telemark prosti økte folketallet fra 7030 i 1660-åra til 13 702 i 1769 og 15 987 i 1801. Nedre Telemark og Bamble (inkludert byene) økte fra ca. 10 300 i 1660-åra til 24 593 i 1769 og 31 516 i 1801. *Norges første folketelling 1769; Folketelling 1801.*
54. Dyrvik 1979: 122–132. I seinere år har fødselsraten i Norge vært 12 og dødsraten 9. *Statistisk årbok 2012: tabell 48.*
55. Stoa 1982: 140–172. Dette flyttemønsteret likner det Sølvi Sogner har registrert i hele Akershus stift: fra innlandet mot kysten, og med betydelig større dødelighet nær kysten enn i de kystfjerne bygdene, mest på grunn av større barnedødelighet. Sogner 1979: 79–103.
56. *Folketelling 1801*: 60–61, 73. Jf. Dyrvik og Feldebæk 1996: 32–49.
57. Foruten byene og tettstedene i de seks prestegjelda i tyngdepunktet innbefattet de snaut 25 prosentene i 1700 også Kragerø, Ulefoss og Hørte. De hadde i 1801 snaut 2000 innbyggere. Rian 1997: 23; Svalastoga 1943.
58. Disse tallene gjaldt antall boenheter, uansett om det var menn eller kvinner som ledet husstanden. 94 prosent var menn og 6 prosent kvinner. Selv om det var vanlig at kvinner ble enker, giftet de fleste seg raskt igjen, fordi gardsdriften fordret både mann og kone i ledelsen. Av samme grunn giftet også enkemenn seg raskt igjen. Gjengiftet bidrog også til høyere fødselstall. *Folketelling 1801*: 108–112, 118–120. Om gjengifte, se alle gards- og ættesogene.
59. Aschehoug 1890: 38.
60. Sandnes og Salvesen 1978: 93–106.
61. Olsnes 1987: 364–383, 517–519; Åsen 1986: 85.
62. 1. januar 2012 hadde Øvre Telemark 31 516 innbyggere, mens Nedre Telemark og Bamble hadde 116 714. Med flyttingen fra det øvre til det nedre distriktet blir det åpenbart at det nå bor flere etterkommere av de gamle telene i Grenland enn i Øvre Telemark. *Folkemengd 1. januar 2012 og endringane i 2011. Telemark.*

63. Det største behovet for tømmermenn fra bygdene kom etter bybrannene i Skien – det var seks i perioden: 1583, 1652, 1671, 1682, 1732 og 1777. Seierstad 1958: 113, 211, 258, 260, 354–355, 462–463.
64. På bygda i Gjerpen ble det i 1801 registrert 11 skomakere, 3 skreddere, 7 snekkere, 3 murmestere, 2 smeder, 1 hjulmaker, 2 garvere, 2 salmakere og 1 buntmaker. Christensen 1978:190.
65. Det er et dikt som best har fått fram dette poenget, «Emne», skrevet av gudbrandsdølen Olav Aukrust, det er også gyldig for telemarkingene. Aukrust 1930/2002.
66. *Folketeljinga 1801*: 118–120.
67. Rian 1997: 102–132. Se også Rian 1987.
68. Rian 1997: 25–36.
69. Hals 1968: 196–198; Rian 1997: 392–406.
70. Fra perioden 1601–1800 er det registrert 197 brudgømmer og 102 bruder fra Bratsberg i lysingsregistre i Amsterdam. Sogner 1994: 24; jf. Sogner 2012.
71. En uovertruffet sosial analyse av Bratsbergs framvoksende bysamfunn er en utvidet magisteravhandling fra 1940: Svalastoga 1943.
72. Porsgrunn ble bygd på grunnen til hele fem gårder i Gjerpen, Solum og Eidanger: Østre Borge, Østre Klyve, Østre og Vestre Bjørntvet og Jønholt. Brevik ble hovedsakelig bygd på Nedre Lunde i Eidanger, Langesund ble bygd på Slåttenes i Bamble, Kragerø på Søndre Kalstad i Sannidal. Eliassen 1999: 55–56, 65–66, 74–76.
73. Dette og følgende avsnitt bygger på bearbeidd statistikk i Rian 1997: 408–9, som er utarbeidd på grunnlag av *Skattematrikkelen 1647, VII, Telemark*.
74. Hansen 2010: 118–159.
75. Bjørkvik 1972: 55–68.
76. *Stattholderskapets jordebok over Telemark 1624*.
77. Ifølge 1624-jordeboka fordelte de 692 bøndene med mindre enn 4 tønner seg slik på prestegjelda: *Bamble fogderi*: Gjerpen (med Slem-dal): 25, Eidanger: 18, Bamble: 30, Sannidal: 29, Drangedal: 15. *Nedre Telemark*: Holla: 17, Bø (med Lunde): 45, Sauherad: 23, Heddal: 37, Solum: 12. *Øvre Telemark*: Tinn: 93, Hjartdal (med Gransherad og Lisleherad): 119, Seljord: 47, Vinje: 46, Fyresdal (med Skafså og Mo): 67, Lårdal (med Eidsborg, Høydalsmo og Øyfyll): 30, Kviteseid (med Nissedal, Treungen og Flåbygd): 44.
78. Ifølge 1624-jordeboka fordelte de 218 med mellom 4 og snaut 10 tønner gods seg slik på prestegjelda: *Bamble fogderi*: Gjerpen: 5, Eidanger: 5, Bamble: 13, Sannidal: 2, Drangedal: 3. *Nedre Telemark*: Holla: 4, Bø: 22, Sauherad: 14, Heddal: 15, Solum: 6. *Øvre Telemark*: Tinn: 7, Hjartdal: 16, Seljord: 19, Vinje: 19, Fyresdal: 26, Lårdal: 13, Kviteseid: 29.
79. Ifølge 1624-jordeboka fordelte de 57 store bondegodseierne seg slik på prestegjelda: *Bamble fogderi*: Gjerpen: 3, Eidanger: 1, Bamble: 5, Drangedal: 3. *Nedre Telemark fogderi*: Bø: 5, Sauherad: 11, Heddal: 5, Solum: 2. *Øvre Telemark*: Hjartdal: 4, Seljord: 3, Fyresdal: 7, Lårdal: 2, Kviteseid: 6.
80. Fra garden Skjærum i Hem. Schutter 1973: 340–345; Johnsen 1934: 20–21. To menn fra Skjerven-ætta ble kjøpmenn i Larvik på 1600-tallet. Rian 1980: 149.
81. Christensen 1971: 288–310, 374–400, 412–438, 478–479.
82. Henneseid 1982b: 76–84; Henneseid 1982a: 588–589.
83. Dvs. et bortfall på 11 av de 972 eierne.
84. Tor, Torbjørn, Tore, Torgeir, Torggrim, Torkel, Torjus, Torleif/Tollef, Tormod, Torstein, Torulf og Torvild.
85. Ifølge Jørn Sandnes ble Olav-navnet det vanligste navnet i Trøndelag på 1500-tallet, som en slags sivil ulydighet mot reformasjonen. Ifølge Kristoffer Kruken vant Olav-navnet fram på 1400-tallet, og 1500-tallet medførte ikke noen forandring. Sandnes 1990: 114; Kruken 1991: 22–24.
86. Rikard Berge har påvist den sterke navnetradisjonen i Vinje fram til 1800-tallet. Berge 1940/1973: 244–251.
87. Forsøk på å holde liv i jerntilvirkingen og tiltak mot sjørøvere preget de få kongebrevene til Claus Huitfeldt. NRR, bd. 1:115, 119, 121, 126, 145, 167, 179. Om hans sagbruk, se NRR, bd. 2: 189–190; Huitfeldt 2012: 88.
88. De tre andre brødrene: *Christoffer*, én av to sjefer for den hæren som slo ned motstanden i Norge mot Kristian 3. i 1537 og spilte en liknende rolle på Island i 1541. Han var 1537–1542 lensherre på Steinvikholm (Midt- og Nord-Norge) og 1542–1556 på Bergenhus (Vestlandet og Nord-Norge), dansk riksråd fra 1552. *Peder*: slottsfogd hos broren på Bergenhus til 1547, Norges kansler 1547, fikk flere len i følgende år, admiral under sjuårskrigen 1563–1570. *Povel*: først fogd hos broren på Bergenhus, slo ned den siste motstanden på Island i 1552–1555, lensherre i Danmark under sjuårskrigen, stattholder i Norge og lensherre på Akershus 1572–1577. Fossen 2001: 409; Rian 2001: 412; Scheel 1934: 388.
89. Han hadde i tillegg Agder og Brunla len. Kongebrevene til ham gjaldt arbeidet med en festning på Flekkerøya og kampen mot sjørøvere. NRR, bd. 1: 195–196, 203,

- 216–217, 221–222. I 1558 inngikk han avtale med en Skiens-borger om å overta livstidsfestet av kongens garder Hellestvedt og Herre mot gjenytelser. NRR, bd. 1: 270.
90. Hans lensbrev omhandlet kronens inntekter, Bratsberg gård, kronens sager på Gimsøy og avgift av jernproduksjonen på Fossum, samt oppkjøp av skinn av gaupe og mår. NRR, bd. 1: 256–257.
91. NRR, bd. 1: 404, 440, 447, 459, 491.
92. De 13 kongebrevene til Skram i de fem krigsåra 1566–70 fordelte seg slik: Skrams lensvilkår: 4, utskrivning av båtsmenn til kongens marine: 2, tollene: 1, skatteinnkreving: 2, saker om trelast: 3, kongens svar på en Skiens-borgers supplikk: 1. NRR, bd. 1: 470, 491, 540, 578, 589, 594–96, 634, 642, 653, 655, 658, 673, 676, 703.
93. I Skien brukte Munk 1572–1574 trolldomsbeskyldninger til å presse seg til verdifulle eiendommer. *Norske Herredags-Dombøger* (NHD), bd. 1. *Dombog for 1578*. Christiania 1893: 43–46. På Agder ble Munk berømt for sin voldelige utsuging, men ble først avsatt i 1585. Han ble fengslet på Dragsholm slott i Nord-Sjælland, der han hengte seg i 1593. Njåstad 2003: 395–396.
94. NRR, bd. 2: 5–6, 11–12, 17–18, 50, 55–56, 81–82.
95. Seierstad 1958: 108–15. Henrik Brockenhuus hadde vært lensherre i Rogaland til 1577, da han trolig mistet lenet fordi en tjener hadde underslått midler. Han fikk Onsøy skipreide i forlening i 1582. NRR, bd. 2: 10, 89–90, 273–274, 466, 479–480.
96. Deres far, Eiler B., var en danskfødt adelsmann som giftet seg en norsk adelsdame, Kirsten Eiriksdotter til Eline (Elingård). Erik B. hadde Kanestrøm i Tingvoll på Nordmøre som sin setegård. Henrik B. hadde Elingård (nå Fredrikstad kommune). Bratberg 1996: 20; Bratberg 1997: 437.
97. Til to fogder med hver sin tjener, en kokk, en kjellersvenn, en fadeburskvinne med to tjenere, en ladedgårdsfogd og to arbeidsdrenger kunne det brukes 46 tønner mel, 85 tønner malt, 6 tønner gryn, 22 ½ nautkropper, 50 får- og lamme-kropper, 2 ½ tønner og en fjerding smør, 30 sider flesk, 14 tønner sild og torsk, 1 lest tiendeost, 1 ½ tønne laks og 1 tønne ål. Erik B. fikk også forleningsbrev på Tune og Skjeberg. NRR, bd. 2: 84–85. Skjeberg len gikk over til broren Peder B. (til Hovin på Helgøya i Ringsaker) i 1583. NRR, bd. 2: 500. Erik B. hadde dessuten Mandal len i pant. NRR, bd. 2: 610.
98. Lensherren skulle sørge for at driften av sagbruket og jernhyttene ble holdt i gang. NRR, bd. 2: 84–85.
99. Med plikt til å føre regnskap for tollene som ble krevd inn der. NRR, bd. 2: 468; NRR, bd. 3: 45.
100. NRR, bd. 2: 81, 84–85, 88, 190, 202, 206, 277, 283–284, 290, 315–316, 318, 339, 345, 352–353, 376, 394–395, 403, 409, 427–428, 432, 449, 466–468, 492, 494–497, 500, 507. Forbudet mot utførsel av falker: 11/7–1582. NRR, bd. 2: 479.
101. NRR, bd. 2: 507–508, 524, 542, 548, 567, 591, 597, 605, 617–618, 623–626, 640–641, 675, 683, 685–686, 691, 703–704, 716–718, 728, 730. Enken Dorthe Juel betalte mannens restanser til kronen i juni 1589. NRR, bd. 3: 43–45.
102. NRR, bd. 3: 45.
103. Av Bratsberg len «til at underholde sig, sine venner og andre gårdens daglige folk med, såvelsom og fogderne og skriverne udi lenet» en *genant* (godtgjørelse) på 450 daler, 112 tønner mel, 168 tønner malt, 6 tønner smør, 30 slaktefe, 100 sauer, 6 skip pund (ca. 1100 kilo) flesk, 9 tønner gryn, 2 lester (24 tønner) saltet sild, 1 ½ lest saltet torsk, 20 vorder (200 stk.) tørr torsk, 4 skip pund humle, 2000 flyndrer, 2 tønner laks, 4 tønner ål, 16 våger (290 kilo) «bergefisk» (tørrfisk utskipet fra Bergen), 24 høner, 1 lest bailsalt, 10 skip pund norsk salt, 1 tønne lüneburger-salt, 3 tønner eddik og 208 tønner havre til hans fire hester, samt avlingen på Bratsberg. Av Gimsøy len: Overskuddet etter å ha betalt kongen 400 daler i avgift av visse (faste) inntekter og 1/10 av uvisse inntekter. I tillegg hadde han uspesifiserte inntekter av Tune skipreide. NRR, bd. 3: 10–11, 29–31. Takster hentet fra *Norsk historisk leksikon*. Pengebeløpet ble redusert til 50 daler 31/8-1593. NRR, bd. 3: 315.
104. NRR, bd. 3: 70, 254.
105. NRR, bd. 3: 10–11, 29–33, 45, 70, 91, 141–142, 173–174, 254, 271, 273, 315, 356, 416, 429, 446, 448, 468, 528–529, 609.
106. Før Urne kom til Bratsberg, hadde han hatt Sunnmøre. NRR, bd. 3: 221, 231, 252, 317.
107. Rian 1997: 62–67. Urnes lensvilkår liknet Juels. Han fikk dessuten Tune skipreide. NRR, bd. 3: 467–471, 481.
108. NRR, bd. 3: 467–471, 547–548, 552–553, 555, 559, 608, 614, 637, 639–640, 644–646, 648.
109. Omtales som avdød i kongebrev 19. mars 1609. NRR, bd. 4: 307. Bülow etterlot seg ikke enke eller barn. En nevø, Frantz von Bülow, opptrådte på vegne av arvingene. NRR, bd. 309–310, 334, 346.
110. NRR, bd. 4: 310. Ifølge et kongebrev 28. juli 1617 hadde hertugen av Pommern da skrevet til Kristian 4. på vegne av arvingene og bedt om innkreving av gjeld til boet av Skiens-borgeren «Christian Lued» (trolig Kristen Lund). Det tyder på at lensherren hadde

- skaffet Lund kapital til handel. NRR, bd. 4: 646–647.
111. NRR, bd. 4: 22–23, 39–40, 43–44, 68, 81–82, 96, 100, 121–122, 124–125, 197–198, 247, 251, 253, 307, 309–310, 326. En leveranse til kongen 1606: 100 robåter fra norske kystlen, derav ti fra Bratsberg. NRR, bd. 4: 154–155.
112. Rørdam 1892: 222–225. Papenheim hadde Vembe len (Østfold) i tillegg til Bratsberg.
113. Rian 1995b: 134–135.
114. Rian 1997: 63–65.
115. Simonsen 1982; Rian 1997: 65–66.
116. Rian 1997: 370–71.
117. Rian 1997: 133–140.
118. Bruun 1940.
119. Dette gjaldt mest draps- og trolldomssaker. Stoa 1977: 150–181.
120. NRR, bd. 4.: 62–63, 337; bd. 5: 459–460; bd. 8: 541–543; Rian 1997: 305.
121. NRR, bd. 8: 545–546; bd. 10: 47; Stoa 1977: 36; Rian 1997: 153–157.
122. Walle 1993; Rian 1997: 62–71, 350–52; Rian 1999: 26.
123. Begrunnelsen for å ta verket fra Post var at han angivelig hadde brutt bestemmelser i kongens privilegiebrev til Fossum jernverk. Tjønn 1981: 14–31; Tjønn 1985: 7–15; Rian 1997: 352–357.
124. NRR, bd. 12: 92–94; Rian 1997: 355–361; Tjønn 1981.
125. Rian 1997: 118–120, 370–391; Hauge 1957: 4–29; *Fossum verks historie*: 31–50.
126. Rian 1997: 362–364.
127. Hals 1968: 201–205.
128. Kragerø tollregnskap, 1; Steffens 1916: 1–14.
129. Tønnessen 1956: 49–77; Seierstad 1958: 124–138.
130. Seierstad 1958: 124–38, 545–548.
131. Seierstad 1958: 90–91.
132. Johnsen 1906.
133. Dette var store seremonier med tallrikt oppmøte av prominente personer. Nielsen 1882/1981: XCV-VII, 403.
134. Møtedeltakere var stattholderen på Akershus, Oslo- og Stavangerbispene, «andre gode menn» (blant dem prost Peder Claussøn Friis), alle lagmennene sønnafjells og 13 talsmenn for allmuen i Stavanger len. Rian 2007: 81.
135. Rian 1985: 148–181. I tilknytning til denne herredagen ble det på Gjerpen prestegård gjennomført en prosess mot fem prester anklaget for å være hemmelige katolikker – se omtalen av reformasjonen.
136. Maren Jonsdatter Bringsvær (1530–1600) kom fra en vidt forgreinet adelsslekt med mye gods i flere distrikt. Nygaard 2013: 70–73, 179.
137. Rian 1997: 109–110.
138. Seierstad 1958: 129–130; Rian 1997: 25–36.
139. Rian 1997: 72–77, 112–114.
140. Stoa 1977: 19–107.
141. *Daler* på 1600–1700-tallet dreier seg i denne artikkelen om *riksdaler*. Med en kuverdi på 4 daler tilsvarte det 12 500 kyr. I 1657 ble det registrert 10 648 kyr i Bratsberg. Aschehoug 1890: 45–46.
142. Rian 1997: 143–254.
143. Seierstad 1957: 545–546; Rian 1997: 102–132.
144. Dette ble lovfestet av Kristian 4. i 1619. Munch 1900/1977: 24–27.
145. Rian 1997: 307–323.
146. Rian 1997: 96–97.
147. Rian 1997: 164–179.
148. Kongen hadde innkalt tre, og det ble utpekt to-tre representanter i hvert prestegjeld, men langt færre reiste. Johnsen 1906: 314; *Aktstykker til de norske stændermøder*: 202–8; *Samling af de danske*: 148.
149. Supplikker fra bøndene i Kviteseid, Seljord, Hjartdal, Tinn og Vinje. RA. Danske kanselli. Skap 15, pk. 25.
150. *Norske supplikker 1660–1662*, bd. 1: 212.
151. I supplikken ble det bl.a. bedt om at Norge fikk et kommersekollegium, en overordnet domstol og et universitet, og at utførselen til England bare måtte tillates på norske og engelske skip. Kongen svarte ikke, men Overhoffretten for Norge ble opprettet i 1666. *Meddelelser fra Det norske Rigsarchiv*, bd. 1: 28–49.
152. Peder Jensen var stamfar til slekten Scheen. Thomle 1904: 114–125, 230–240.
153. Skiens handelsmonopol var bestemt til en tremilssone langs kysten og at Telemark fogderi tilhørte byens handelsdistrikt. *Aktstykker og opplysninger*, bd. 1: 75–90; *Norske supplikker 1660–1662*, bd. 1: 213–226; Rian 1997: 329–330.
154. Simonsen 1982: 122, 126; Rian 1997: 328–332, 424–429; *Norske kongebrev*, I, 1664, nr. 21.
155. Adeler kjøpte Gimsøy-godset av Bjelke i 1666, Gjerpen prostigods og Gjerpen kirkes gods av kongen i 1668 og 1673. Rian 1997: 414–429; *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv*, bd. 1: 28–183; *Norske supplikker 1660–1662*, bd. 1: 212–26; Lindbæk, J. (red.): *Aktstykker og opplysninger*, bd. 1.
156. RA. Rk. Landkommisjonen 1661, nr. 17–19. Skien lagdømme; RA. Rk. Matrikler, nr. 25–26. Bamble og Telemark fogderi. Rian 1997: 179–83, 190–193.
157. Rian 1997: 184–190.
158. Rian 1997: 188–189.
159. RA. Stath.ark. D IV, pk 4. Claus Andersen og Peder Jensen til Iver Krabbe, 28/4-1663.
160. Rian 1997: 184–190.
161. *Norske kongebrev*, bd. 1, 1664, nr. 106.
162. RA. Danske kanselli. Skap 16, pk. 46. Kongens rettertings resolusjons- og supplikkbok for Bratsberg, Agdesiden og Stavanger len 1664.
163. Rian 1997: 206–216.

164. Breivik 1973: 43–52; Sandvik 1975: 66–71.
165. Breivik 1973: 56–77; Rian 1997: 219–232.
166. Rian 1997: 219–232, 430–40.
167. Sverdrup 1917: 176–180; Sætra 1980: 45–50.
168. Einung 1926: 395–398; Østvedt 1963: 210–211, 335–336.
169. Friis, Peder Claussøn. *Norriges Beskrivelse*, 10. kapittel. *Samlede skrifter*, utg. ved Gustav Storm. Kristiania 1881: 300–301. Norgesbeskrivelsen ble første gang utgitt i København i 1632.
170. Berntsen, Arent: *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed*. København 1656/1971: 284–285.
171. Kraggerud, Erik (red.): *Kongehyllest. Skrifter av J.J. Wolf og H. Gunnarssøn*. Oslo 1991: 185. Oversettelsen er ved Egil Kraggerud.
172. 1 norsk mil = 11,3 km, dvs. 45,2 km. *Norsk historisk leksikon*: 285.
173. Olborg 2002:16; Rian 1980: 17, 25–26, 189; Rian 1997: 380–383; Berg 1982: 158–169.
174. Rian 1997: 364–366, 384–387.
175. Christensen 1978: 138–141.
176. Olborg 2002: 47–119.
177. Olborg 2002: 116–117.
178. Rian 1997: 233–254, 332–337.
179. Allerede i 1736 protesterte kjøpmennene i Skien mot kornmonopolet, «da de ey alleene kunde have kornets indkjøb 20 á 30 procento ringere ennd det danske, men endog troquere [utveksle] med landets producter; og altså bringe deris tømmerlast igjen i nogen priis». DRA. Danske kanselli. Supplikprotokol 1736–39, Litra A, nr. 206 (mikrofilm i RA); Om klagene: Seierstad 1958: 380, 402–404, 494; Herstad 2000: 156, 164, 168.
180. Seierstad 1958: 356–377.
181. RA. Avskriftsamlingen. Høyesterett. Innstevnte norske saker 1777–1813. Dom 3/1-1798; Christensen 1978: 363–366.
182. Huder og tønner var da taksert likt.
183. RA. Bamble og Telemark fogde-regnskap 1680; SAK. Skien skifteprotokoll, 1: fol. 37–63.; Seierstad 1958: 251–252; Rian 1997: 429–430
184. RA. Danske kanselli. Skap 8, pk. 103b: Sagreguleringen 1688; Rian 1997: 337–343.
185. Tønnessen 1956:140–141; Rian 1997: 341–343.
186. RA. Langesund tollregnskap 1–3; Kragerø tollregnskap, 1–3; Seierstad 1958: 550–562; Rian 1997: 269–273, 392–406.
187. Flåten var i 1670-åra registrert til rundt 2500 trelastlester, i 1690-åra 4500 t.l., i 1780-åra 7000 kommerselester og 1800–1807 rundt 9000 k.l. (1 k.l. = 1,3 t.l.). Tønnessen 1956: 580–583; Seierstad 1958: 478; Steffens 1916: 76–78.
188. Rian 1997: 435–440.
189. Denne selveierdelen var litt lavere enn gjennomsnittet i Akershus stift og på linje med Kristiansand stift. Dyrvik 1977: 1–17.
190. Huitfeldt-Kaas 1887: 91–92; Huitfeldt-Kaas 1887: 93–94; Meier 1887: 92–93; Rian 1997: 121; Rian 1999: 26.
191. Rian 1990: 471–483.
192. Seierstad 1958: 239–240, 268–272; Johnsen 1934: 103–119; Huitfeldt-Kaas 1888: 26–33; Rian 1997: 114–117.
193. Rian 1997: 388–389.
194. Christensen 1978: 159–162.
195. Flere kvinner fra familien Wesseltuft var da inngiftet i andre elitefamilier. Høegh 1893; Seierstad 1958: 289–486.
196. Drapet ble ikke oppklart. Hauge 1957: 12–13; Rian 1997: 120.
197. Gjerløw 1948: 5–41; Christensen 1978: 162–176.
198. Thomle 1896; Seierstad 1958: 455–456, 479–484, 496–500, 520–523; Christensen 1978: 287, 342, 377, 390; Bratberg 2000: 139.
199. Se også Kai Østbergs artikkel i bind 2; Steffens 1908; [Aall] 1939; *Breve fra Slekten Aall*: 15–16, 28, 38–39, med vedlegg: slektstavle; Pedersen 1991: 12–17; Gjeruldsen 2005: 151–152; Christensen 1978: 368–383; Jørgensen 1969: 248–286.
200. Sandvik 1975: 165–78; Rian 1980: 117, 309; Rian 1997: 146. Kapitalflukten som følge av at rikfolk flyttet med sine formuer til Danmark, er aldri blitt behandlet som et samlet fenomen i norsk historieskriving. I Bratsberg ble igjen og igjen store formuer flyttet til København-området både før og etter 1660, samtidig som flere verks- og godseiere bodde der og trakk ut sine inntekter fra Bratsberg. Rian 1997: 62–66, 326–332, 414–419; Seierstad 1958: 337–340; Christensen 1978: 159–164.
201. Breivik 1973: 32–38; Christensen 1978: 209–216; Olsnes 1987: 257–260, 629–635.
202. Når unggutter flyttet fra disse gardene, ble de tvunget til å returnere, slik at dette fungerte som et stavnsbånd. I 1738 omfattet Fossums ti frigarder 15 bruk. Christensen 1978: 178.
203. Ersland og Holm: 215–308; Hals 1968: 380–387; Olsnes 1987: 271–278; Gjeruldsen 2013; Ottosen 2012: 351.
204. Amtmannen utnevnte gjestgivere. Enklere skjenkesteder ble kalt «forfriskningssteder». Rogan 1984: 51–72; Hals 1968: 331–338; Christensen 1978: 216–223; Olsnes 1987: 640–652.
205. Før 1689 gikk posten via Skien, men fra da av gikk den via Brevik, på en ridevei mellom Stathelle og Kristiansand. Schou 1947: 1–163; Hals 1968: 346–348; Christensen 1978: 216–219; Johannessen 1997: 27–59, 88, 103–141, 183–185.

206. Tønnessen 1956: 290.
207. Brua var 60 alen (37,7 m) lang og 9 alen (5,7 m) bred. Tønnessen 1956: 293; Hals 1968: 339–344; Christensen 1978: 223–227.
208. Legevitenskapen kom seinere til at radesjuken ikke fantes. Den dreide seg om noen symptomer, særlig sår på huden. Tønnessen 1956: 551–556; Moseng 2006: 182–197.
209. Steffens 1916: 16–26, 243–248; Seierstad 1958: 434–474; Moseng 2006: 222–253.
210. Steffens 1916: 14–26, 100–119.
211. Rian 1997: 67–70.
212. Tønnessen 1956: 384–388, 445.
213. Endelig ble han stiftamtman i Kristiansand 1711–1718. Rian 1997: 246–254, 435–442.
214. Seierstad 1958: 326.
215. Tønnessen 1956: 306; Rian 1984: 83–93.
216. Berge 1944: 200; Tønnessen 1956: 327; Seierstad 1958: 364; Gjone 1965: 391–392; Christensen 1978: 117–118, 186, 224–225, 256–257, 292–293; Olsnes 1987: 599.
217. En angivelse i Løvenhjelm's tid i slutten av 1750-åra ble heller ikke fulgt opp av embetsmennene. Slik medgjørighet gav dem trolig muligheter til å kreve bestikkelser. Rian 1984: 93–107; Tønnessen 1956: 382–387.
218. At det ikke ble noe økonomisk kollegium, skyldtes nok at København ville ha full kontroll og legge lokk på interesse motsetninger. Esemann var f.eks. sterkt imot trekullbrenning. Han mente at den ødela skogen, og hadde helst sett at jernverk ble lagt ned. Christensen 1978: 48, 67–68, 119, 121–127, 148–155, 423.
219. Tønnessen 1956: 248–283; Seierstad 1958: 356–377.
220. Tønnessen 1956: 394–396.
221. Assuransen var innført i 1767. Rian 1999: 26; Seierstad 1958: 465, 488–491, 511, 516; Christensen 1978: 75–77, 124–125, 257.
222. Weidling 2000: 116, 202–203, 240, 249–250, 264, 289.
223. Herman Løvenskiolds datter. Tønnessen 1956: 385–386.
224. Sætra 1980: 42–78, 128–183; Olsnes 1987: 566–570.
225. Sverdrup 1917: 132–134, 153–158, 176–180, 205–207; Seierstad 1958: 492–493.
226. Telemarksregulativet av 1798 dannet norm også i andre distrikt. Sætra 1983: 18–37; Tønnessen 1956: 446–451, 458, 545; Christensen 1978: 258, 364–365.
227. I 1805 overtok Løvenskiold også styret av Larvik grevskap, med Fritsø jernverk og sagbruk, da kronen kjøpte grevskapet av dets danske greve. I 1811 overtok amtmannen i Buskerud, grev Herman Wedel Jarlsberg, dette styret. Rian 1980: 226–228.
228. Hennes mor var Severins faster, Inger Løvenskiold. Tidligere amtmann F.G. Adeler var fra sitt andre ekteskap enkemann etter Caroline Rudolfine, Charlotte Helevigs søster. Som salongvertinne i det styrtrike Schimmelpannepaleet var hun er stor dame i København. Sørensen 1998: 76–100, 147–170.
229. Gebhard var Frederik Moltkes fetter. Bratberg 2003: 340–341.
230. Gjerløw 1948: 5–22; Christensen 1987: 47, 85, 94–95, 174–176.
231. Schou 1947: 192; Christensen 1978: 259.
232. Hals 1968: 399–401; Olsnes 1987: 517–519; Christensen 1978: 259.
233. Byfogd Bent Bentsen og kjøpmennene Diderik Cappelen, Niels Aall og Jørgen Wright. Gjerløw 1948: 31.
234. Han mottok takkeadresser fra soknekommissjonen i Heddal i 1809 og fra prestegjeldene Sannidal, Mo (Tokke) og Vinje i 1814. Gjerløw 1948: 22–52; Christensen 1978: 259–260, 370–372. Baron Frederik Wilhelm Wedel Jarlsberg overtok som amtmann i 1814.
235. Dyrvik 1978: 356–369; Sogner 1996: 230.
236. Hals 1968: 306–309; Olsnes 1987: 510–511.
237. Øvrum Nilsen: 17–22; Flakstad 1967; Hals 1968: 386–395; Christensen 1978: 366–372.
238. Olsnes 1987: 512–517; Christensen 1978: 308–323.
239. Et inntrykk av dette får en av de ytterst magre opplysningene vi har om prestene på 1500-tallet. Qvisling 1902.
240. Oftestad 1999: 247.
241. To vestfoldbønder ble i 1555 brent på bålet for å ha oppfordret til å holde fast ved den katolske tro, faste på fredagen og holde lørdagen hellig for jomfru Maria. Amundsen og Laugerud 2001: 27. I 1573 ble Ingeborg Kjellsdatter fra Skiptvedt dømt til pisking for å ha fortalt at hun hadde sett himmelen åpne seg, og der satt jomfru Maria på en stol og talte til henne. *Nils Stubs Optegnelsesbøger*: 50–51.
242. DN, bd. 13: 824–825 (nr. 733).
243. Jacob Lauritssøn vant sin sak mot Munk. NHD, bd. 1, 1578: 43–46.
244. *Norske Samlinger*, bd. 1: 245–252.
245. NHD, 2. rk., III, 1613: 201–206.
246. Stoa 1980: 7–22; RA. Bratsberg lensregnskap 1623/1624, Bamble fogderegnskap.
247. Blant sine fiender i Norden ble Norvegus kalt Kloster-Lasse, han var 1500–1600-tallets mest berømte nordmann. Garstein 1963–1992; Garstein 1998.
248. Rhugius var fra Båhuslen. Seinere virket han som prest blant nordmennene i Nederland. Hans rapporter til Roma er bevart. Amundsen og Laugerud 2001: 71–72.
249. Friis 1881: 235.
250. Prosessen varte i bare to dager, de fire ble dømt etter en ny lov som

- ble gitt tilbakevirkende kraft, og Sinning ble husket som «den onde biskopen». Garstein 1998: 430–450; Christensen 1971: 433.
251. Se sitatet fra Friis i rammen «Oppfatninger om telemarkingene på 1600-tallet» tidligere i artikkelen.
252. Kolsrud 1931: 23–53.
253. Rikard Berge trodde på sagnet om drapet på Vinje-presten «Gampe-Sævrei» i Rauland og tidfestet det til «ikring 1560 eller litt fyrr», mens Kolsrud mente det var Søren Tamsson, prest i Vinje i 1577–1589, som ble drept. Berge 1940/1973: 188–198; Kolsrud 1931: 33–34.
254. Koht 1926/1975: 112–132.
255. Sogner 1961–1963: 61–71.
256. Tranberg 2003: 137–161; Tranberg 2004: 11–28; Wille 1786: 282–283; Qvisling 1906: 128. Etter 1660 var det slutt på menighetenes kallsrett. Da folk i Vinje protesterte mot at deres kapellan ikke skulle bli ny sokneprest, slik de ønsket, ble de i 1676 tvunget til å bøye seg for at kongen hadde bestemt at Jakob Morland skulle ha kallet. Qvisling 1906: 97–100; Berge 1940/1973: 312–313.
257. Erichsen: 1898; Gjone 1965: 291; Imsen 1980: 156–223, 256–289.
258. *Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger*: 367–407.
259. Av de elleve prestene i Øvre Telemark som ble tilsatt etter reformasjonen og ikke var prester i 1595, het fire Hans og to Søren, og de øvrige fem het Anders, Nils, Olav, Kristoffer og Jens. Qvisling 1902. I Øvre Telemark var det bare to av 544 godseiere som het Hans i 1624 og ingen av de 884 i hele Bratsberg len het Søren. Derimot var Olav (93), Anders (23) og Nils (13) vanlig i hele Bratsberg, mens Jens (6) og Kristoffer (5) ikke var det. *Stattholderskapets jordebok over Telemark 1624*. Dette tyder på at det fortsatt fantes et visst norsk innslag blant prestene i flere år etter 1537, men at det danske innslaget var økende fram mot 1595.
260. Maren i Kviteseid var datter til herr Kristian i Bø. Maren i Lårdal var datter til herr Jens i Heddal, og enke etter herr Søren i Vinje. *Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger*: 379–380, 387–388.
261. Blant de ukjente skjulte det seg trolig danske prester og prestekoner. Qvisling 1906: 128, jf. Wille 1786: 282.
262. Åsen 1976: 22–23; Åsen 1986: 186; Qvisling 1906: 5–168.
263. De kirkelige myndighetene var kongen, Danske kanselli under ledelse av kongens kansler, de danske biskopene, med Københavns biskop som primas, og de tre teologiske professorene ved København universitet. Lausten 1989; Rørdam 1883–1889.
264. *Biskop Jens Nilssøns Visitatsbøger*: 369, 375, 379–380, 383–384, 387–388, 390–392, 395–396, 399–401, 404–407.
265. Dessuten var det i 1622 ikke prekestoler i Hovin og Dal annekskirker i Tinn. *Biskop Nils Glostrups visitatser*: 29–45.
266. Morten 2008: 98–112, 119–131, 149–153.
267. Qvisling 1904: 244.
268. Morten 2008: 98–99, 119–131.
269. Mykland 1976; Hals 1968: 358–364; Åsen 1986: 591–593, Olsnes 1987: 338–340; Morten 2008: 132–139, 149–153.
270. En folkelig overlevering om sokneprest Povel Pedersen i Hjartdal 1654–1681 røper restkatolisismen. Han pleide å gå på kirkegården om kvelden og skal ha sagt at han bad for de dødes sjeler i skjærsilden, og da han ikke hadde lov å lese sjelemesser for dem inne i kirken, måtte han gjøre det utenfor. Qvisling 1906: 141–142.
271. Morten 2008: 113–118.
272. *Biskop Nils Glostrups visitatser*: 42. Til Røldal kom det etter reformasjonen prest bare tre ganger i året. Prest og prost stoppet valfarten i 1835. Morten 2008: 114.
273. NRR, bd. 5: 260.
274. NRR, bd. 7: 467–468.
275. Olsnes 1984: 7–25. En omtale av Peder Jonsen Baksås i Holla, en uryddig drukkenbolt med voldelig atferd 1681–1714, se: Sigurdson 2000: 104–122.
276. Følgende belegg finnes om konflikter i seks av de sju prestegjeldene i Øvre Telemark på 1600-tallet, i Kviteseid, Fyresdal, Lårdal, Vinje, Seljord og Tinn: Qvisling 1906: 25–29, 36–37, 42–45, 48–59, 82–84, 100–101, 113–114, 128–129, 152, 157–159; Tranberg 2004: 11–28.
277. Sandnes 1990: 71–80; Olsnes 1987: 300–316, 697–699. Rikard Berge skriver kort at han har registrert 50 drap og selvmord i Vinje prestegjeld på 1600- og 1700-tallet, og han gir ikke inntrykk av at voldsfrekvensen gikk vesentlig ned på 1700-tallet. Faren for dødsstraff kan ha virket mindre her, da flere drapsmenn klarte å holde seg skjult som fredløse på Hardangervidda. Berge 1975: 9.
278. Hals 1968: 320–321; Christensen 1978: 250–253.
279. Krogh 2000: 284–369.
280. Såkalt «åbenbart skriftemål» foregikk under gudstjenesten i menighetens påhør. Dette og de tidlige fødslene ble notert i kirkebøkene. Randsborg 1982: 62.
281. *Biskop Nils Glostrups visitatser*: 36–37.
282. Tveit, I.3. 1989: 36–51. I Øvre Telemark fantes det ikke noen klokker i de første hundre åra etter 1537. Myndighetene klarte å få dem på plass i andre halvdel av 1600-tallet, men langt ut på 1700-tallet var ordningen omstridt da folk var lite villige til å betale klokkertoll,

- dvs. lønn til klokkeren. Olsnes 1987: 595–598.
283. Berge 1940/1973: 221–226.
284. Debatten speiles i to nordiske kongressrapporter, der Knut Tveit bidrog: Jokipii og Nummela 1981; Skovgaard-Petersen 1985: 51–67; Tveit, I.3. 1989; Byberg 1998: 16–41.
285. Fet 1995: 114–131.
286. Christensen 1978: 286–287; Amundsen og Laugerud 2001: 150–153; Amundsen 2003: 260–261.
287. Med 759 spørsmål og svar, samt en oppsummering i 42 punkt. Ifølge bruksanvisningen skulle flinke barn lære hele katekismen utenat, mens tungnemme kunne slippe med 70 prosent av teksten. Pontoppidan 1737/1783.
288. Døden ville bli en befrielse for den som klarte å forsake gjennom hele livet. «Men hvo som ikke i denne saliggjørelsens orden vil antage og bruke Guds nåde, den bliver i sin syndige natur-stand, adskilt fra Gud, og må vente deel med Dievelen og hans engle i den evige fordømmelse.» Pontoppidan 1737/1783: 211–212.
289. Pedersen 1951: 156–157, 188–190; Dyrvik 1978: 347–355; Tveit, 1. 3. 1989.
290. Tveit, 1. 1. 1989: 142–155, 302–313; Tveit, 1. 3. 1989: 303–453 (om de to tvangsutskrevne lærerne se s. 357); Hals 1968: 366–375; Olsnes 1987: 598–608.
291. De kom tidligst ved jernverkene. Det var fastskoler ved Bolvik jernverk, Gimsøy kloster, Fossum jernverk, Osebakken, Brattsbergkleiva, Holden jernverk, Ulefoss bruk, Langøy gruver og Herre hammerverk. Tveit I. 2. 1989: 91–105. En prominent skolestifter var F.G. Adeler som opprettet Gimsøy skole i 1774 og Bratsbergkleiva skole i 1790. Gjone 1965: 398–401; Christensen 1978: 302–304.
292. Tønnessen 1956: 324–333; Seierstad 1958: 416–421, 511–512; Bull 2013.
293. Tveit 1. 3. 1989: 278–302.
294. Tveit 1. 3. 1989: 271–277.
295. Medlemmene av Brødremenigheten ble kalt *herrnhutere* etter hovedbyen for denne lutherske fromhetsbevegelsen, Herrnhut i Sachsen. Seierstad 1958: 428–433.
296. Halvor Rollefsson, gardbruker på Eikjarud fra 1777, hadde en boksamling med bl.a. Voltaire. Han var respektert, og folk kom langveisfra for å rådføre seg med ham. En Kristi himmelfartsdag kom Bergit Åse gående over tunet med salmeboka i hånda. «Horre ska du av i dag», sa Halvor. «Å i dag vi eg te kjærka å høre presten preker om at Kristus for te himmels», sa Bergit. «Ikkje meir for han te himmels hell møkkakjerra mi der kjem te å fara te himmels», sa Halvor. Henneseid 1982a: 328–329, 335.
297. Aall kom inn på dette da han skrev om seg selv som ung teologisk kandidat i møte med telebøndene: «Det forekom ham, som han i lærdommens skole ei havde kunnet tilegne sig sundere domme over livets former, end disse naturens børn i deres selvlærte viisdom og i simple folkeskrifter.» Aall 1859: 74.
298. Olsnes 1987: 585–613. Også Gjerpen hadde en slik rasjonalistisk sokneprest, Fredrik Blom 1790–1812. Blom lærte opp lærerne og eksaminerte årlig alle barna i den folkerike bygda, og biskop F.J. Bech var meget fornøyd med ham. Qvisling 1904: 230–246; Christensen 1978: 307–308.
299. Se også artiklene til Nils Ivar Agøy i bind 2 og Øyvind Culliksen i bind 3.
300. Seierstad 1958: 514. Erik og Ingeborg på garden Bøle var hans viktigste støttespillere, og Hauge hadde størst oppslutning på Uthaugen; Christensen 1978: 562.
301. De fem bøtelagte bøndene i Holla var Ole Tveit, Tore Ytterbø, Stein Tufte, Simon Kløvdal og Johannes Høgholt. Norborg 1966: 240; Seierstad 1958: 514.
302. Hauge bodde i sine siste år på Bredtvet i Aker. Qvisling 1904: 230–236; Christensen 1978: 562–563.

TØMMERET – JUVELEN I TELEMARKS NÆRINGS LIV 1550–1800

- Svalastoga 1943: 11.
- Breivik 1973: 9–10.
- Seierstad 1958: 86.
- Svalastoga 1943: 10. En god beskrivelse av Skiensvassdragets karakter, dets betydning for tømmerfløtinga i Telemark, men òg de mange utfordringene vassdra-
- get bød på for å få til en effektiv fløting, finner vi hos Bækkelund 2013: 1–2, 7–18, 50–65.
- Svalastoga 1943: 12.
- Svalastoga 1943: 10–11, 15, 22, 129. Østvedt 1963: 45–47. Moseng 2006: Se kapitlet «en anden Tolbod ved Porsgrunden» 55–77. Moseng un-
- derstreker for øvrig hvilken betydning denne flyttinga av tollboden fikk for framveksten av Porsgrunn som by (89–91, 99, 208).
- Rian 1997: 30.
- Lenge før den tid foregikk det handel med trelast i Telemark. Helt tilbake til vikingtida blei

- det utført trelast av ymse slag fra Skiensvassdraget. På 1300-tallet forsøkte statsmakta å regulere markedet ved å forby utførsel av trelast fra landdistrikta. Forbudet lot seg ikke gjennomføre, og i 1443 fikk hollenderne kjøpe tømmer og trelast direkte fra bøndene. Det var prinsippet om fri utskipping langs kysten som rådde. Østvedt 1963: 57–79.
9. Ropeid 1986: 146–150. Rian 1987: 116–118.
  10. Tønnessen 1956: 32.
  11. Seierstad 1958: 159.
  12. Seierstad 1958: 159–160. Gjone 1965: 182–183.
  13. Svalastoga 1943: 17. Mot slutten av 1600-tallet kan mange borgere ha følt det vanskelig å slå seg opp i særlig grad i Skien og valgte heller å etablere seg langs kysten ned til Kragerø og Sannidal. Det førte trolig til en oppblomstring for Kragerø og ladestedene. Rian 1987: 337.
  14. Krog Steffens 1916: 1–5.
  15. Fladby 1977: 154.
  16. Fladby 1977: 156. Rian 1995: 93–94.
  17. Seierstad 1958: 190–205. Hals 1968: 199–200.
  18. Seierstad 1958: 218–219.
  19. Hals 1968: 199–205.
  20. Seierstad 1958: 166.
  21. Dyrvik 1979: 46. Tveite 1964: 39. Olsnes 1987: 539. Mykland 1977: 232–233.
  22. Kongen trengte trevirke til ulike byggeprosjekt og til egen flåte. Men han så også at det var reine inntekter å hente. Dyrvik 1979: 44–45. Fladby 1977: 156–168.
  23. En «tekst» er det som mange steder kalles en lensebom. Bækkelund 2013: 16. Det fungerer som en streng av stokker som er bundet sammen med vidjer eller jernlenker. «Teksten» kan styre tømmeret i rett retning eller sørge for å holde tømmeret tilbake. Vevstad 2000: 27.
  24. Østvedt 1963: 44, 74–75.
  25. Seierstad 1958: 92.
  26. Seierstad 1958: 93–97. Simonsen 1982: 62–63. Gundersen 2010: 18–19.
  27. Seierstad 1958: 92–93. Gundersen 2010: 18–19.
  28. Seierstad 1958: 124.
  29. Seierstad 1958: 99.
  30. Rian 1997: 305.
  31. Seierstad 1958: 99–100. Rian 1997: 306.
  32. Jørgen Bjelke var lensherre i Bratsberg i åra 1657–1662. Ved krigsutbruddet mot Sverige i 1657 blei han utnevnt til øverstkommanderende nordafjells. I 1658 blei han tilsvarende for hele Norge, men han oppnådde ikke å bli øverstkommanderende for den norske hæren da krigen var over. Men det er viktig å merke seg at det var som privatperson, ikke en del av det politiske systemet, at Bjelke overtok kongens eiendommer og rettigheter ved Skien. Olsnes 1987: 226. Simonsen 1962: 15–18. Rian 1997: 62.
  33. En forutsetning for å kunne overta krongods var dessuten at Bjelke som kreditor samtidig måtte kjøpe gods av staten fordi staten var i akutt behov for penger. Bjelkes innskudd i så måte beløp seg til 8000 riksdaler. Simonsen 1982: 14, 78–80.
  34. Simonsen 1982: 72.
  35. Simonsen 1982: 40–41.
  36. Med kongesagene fulgte bruksrett, ikke eiendomsrett til skogene i Tinnvassdraget. Bøndene hadde altså ikke leveringsplikt, men det tømmeret de hadde å selge, skulle utelukkende tilbys de åtte kongesagene. Simonsen 1982: 66–67.
  37. Bjelke leide bort sagene til samme mann som hadde forpakta sagene mens kongen eide dem, rentemes-
- ter Henrik Müller, og det til en årlig redusert leieavgift på 1000 riksdaler før han solgte dem til Christoffer Gabel i 1666. Simonsen 1982: 146–151. Rian 1997: 329. Seierstad 1958: 354–355.
38. Cort Adeler fikk i 1671 kongens tillatelse til å utvide antallet sager ved Skien fra sju til ni. Enka etter Cort Adeler, Anna Pelt, solgte omkring 1680 den ene saga på Herre, og fra den tid bestod Adeler-slektas sagbruk av de ni sagene under Gimsøy kloster ved Skien og ei sag i Slemdal. Rian 1997: 337–338.
  39. Dette var sager som driverne enten sjøl eller deres forgjengere hadde satt opp. Men både grunn og sag blei oppfatta som tilhørende kongen, og de som dreiv sagene, måtte derfor betale sagleie. Sagleierne var personer som økonomisk og sosialt stod godt rusta og visste å utnytte sine posisjoner da sagene ikke lenge etter kom for salg. Simonsen 1982: 6–7, 38, 107–121.
  40. Simonsen 1982: 58–60. Ifølge Svalastoga var det på slutten av 1600-tallet 30 sager ved Skien. Av dem hadde 7 ikke noe bestemt tømmeroppkjøpsdistrikt, 17 henta tømmeret fra Eidselvvassdraget, og de øvrige henta tømmer fra Sauarelvas vassdrag og Bøelvas vassdrag. Eidselvvassdraget var det mest verdifulle enkeltvassdraget på denne tida. Svalastoga 1943: 25. Olsnes gir en fyldig utredning om kjøpmenn i Skien og andre som henta tømmer fra Kviteseid i andre halvdel av 1600-tallet og framover. Olsnes 1987: 227–242.
  41. Simonsen 1982: 52.
  42. Simonsen 1982: 48–51. Sannes 1988: 60.
  43. Når Sannidalsagene ikke blei solgt sammen med de andre sagene, hadde det sammenheng med at leierne ikke tilhørte borgerska-

- pet i Skien. De var arvinger etter tidligere borgermester i Fredrikstad, Anders Olufsen, og bodde i Fredrikstad på den tid Bjelke solgte sagene sine. Simonsen 1982: 125–127.
44. Simonsen 1982: 12.
  45. Olsnes 1987: 226. Simonsen 1982: 133. Seierstad 1958: 225–28. Rian 1997: 331–332. Østvedt 1963: 103–131.
  46. Lisbeth Simonsen har flere forklaringer på at dette var mulig. Myndighetene må ha ment at det var lønnsomt å konsentrere trelasthandelen på færre hender, sett at det var behov for å regulere forholdet mellom (de tidligere) kongesagene og de øvrige sagene i Skiensvassdraget, og lagt vekt på at sageierne framstod som en enhetlig gruppe som hadde evne og vilje til å samarbeide. Simonsen 1982: 141–42.
  47. Borgestad lå strengt tatt i Gjerpen, men Arnold på Borgestad regnes i økonomisk henseende til Porsgrunn. Svalastoga 1943: 105.
  48. Olsnes 1987: 236–241. Berge 1973a: 320–26. Bakken: 1978: 34. Etter at Arnold døde i 1709, dreiv hans enke, Anne Clausdatter, sjøl forretningene videre til hun døde i 1713. Steffens 1908: 518.
  49. Svalastoga 1943: 105.
  50. Østvedt 1963: 156–157. Berge 1973a: 326–327. Olsnes 1987: 241–242. Bakken 1978: 34. Steffens 1908: 478. Tønnessen 1956: 233.
  51. Dette blir omtalt som det Vestfjelske Bruk som bestod av to sager på Herre (1. og 2. Nedre Herre Sag) og betydelige skoger, privilegerte fløtningselver og dammer i Vest-Telemark. I 1747 kjøpte Herman Leopoldus det Vestfjeldske Bruk etter James Bowman, solgte det etter kort tid til trelasthandler Nicolay Kall i Skien, men kjøpte det tilbake igjen i 1750. I 1760 solgte Leopoldus arvinger bruket til Niels Aall. Det var hans sønn Jacob som overtok da faren overlot forretningsdrifta til sine sønner i 1777. Tønnessen 1956: 205, 246, 376 og 431.
  52. Svalastoga 1943: 105–106.
  53. Tønnessen 1956: 280–281. Seierstad 1958: 376. Østvedt 1963: 158.
  54. Rian 1997: 342–343.
  55. Steffens 1915: 13–14. Simonsen 1982: 126.
  56. Rian 1997: 342–43. Ulefoss-sagene hørte aldri med blant sagene som Jørgen Bjelke overtok i 1662 og var heller ikke en del av avtalen mellom Bjelke og sageierne i Skien. I 1625 hadde kongen sagt fra seg sin forkjøpsrett til tømmeret ovenfor Ulefoss og gitt retten til Ulefoss-sagene. Sageierne i Skien likte naturlig nok ikke at det vokste fram en betydelig sagbruksdrift på Ulefoss. Men i lange perioder var det også slik at skiensborgere sjøl eide sagene på Ulefoss og dermed kunne utnytte tømmerleveransene maksimalt. Tveite 1964: 34. Simonsen 1982: 69. Hedlund 1975: 188–195. Tønnessen 1956: 41, 142, 240–242. Seierstad 1958: 254.
  57. Det er vanskelig å være presis og konsekvent på begrepsbruken når en omtaler kretsen av næringsdrivende i Bratsberg på 1600- og 1700-tallet. Begrep som sageier, trelasthandler, tømmerhandler og kjøpmann blir brukt om hverandre. Grunnen er at de samme folka i stor grad kombinerte ulike former for handel og virksomhet. Se for øvrig Øystein Rians hovedartikkel: «Telemark 1500–1814».
  58. Se f.eks. Holmsen 1946: 132–148. Olsnes 1987: 564–566.
  59. Rian 1997: 228–232.
  60. Seierstad 1958: 253. Rian 1997: 221–222.
  61. Tønnessen 1956: 137. Rian 1987: 117. Rian 1997: 219–222.
  62. Tønnessen 1956: 143, 233. Seierstad 1958: 362.
  63. Ved et gavebrev av 8. mars 1730 fikk Aall av Herman Leopoldus et hus som Leopoldus eide i Porsgrunn, som takk for at han hadde tjent sin prinsipal «som fullmektig uti åtte år og uti samme tid skikket seg som det en ærlig og tro tjener egnet og anstått». Parallelt med å være fullmektig på Ulefoss dreiv Niels Aall egne forretninger fra 1732. Tønnessen 1956: 366–368.
  64. Ropeid 1986: 149–152. Rian 1987: 116–118.
  65. Hedlund 1975: 190–195. Jeg har ikke funnet opplysninger om arbeidsstokken på 1700-tallet, men den må ha vært større i og med at sagene fikk kraftig utvida kvantum fra 1716. I 1840 var det ca. 40 arbeidere ved sagbruket. Schrumpf 1989: 48. Til sammenligning skriver Seierstad om sagene i Skien på slutten av 1500-tallet at en sagmester leda arbeidet på hver sag og hadde 3–4 faste sagarbeidere under seg og noen ekstra løsarbeidere i særlig travle tider. Seierstad 1958: 127–128.
  66. Schrumpf 1989: 27.
  67. Schrumpf 1989: 27–31, 117. Den første Aall som kjøpte seg inn i Ulefossbruket, var Nicolai Benjamin som i 1775 overtok en åttendedel. I 1782 kjøpte han ut resten av bruket og var fra den tid eneeier. Nicolai Benjamin Aall har antakelig hatt med administrasjon av bruket å gjøre, også før han kjøpte seg inn, på samme måte som hans far Niels Aall administrerte bruket i Herman Leopoldus Løvenskiolds tid. Steffens 1908: 482.
  68. Hedlund 1975: 190–191.
  69. Pedersen 1991.
  70. Bøndene var ikke nødvendigvis med i handelen hele perioden. Mange kan følges fra før perioden tar til, tvers gjennom hele perio-

- den og videre i åra framover. Mange var med fra begynnelsen, men slutta å handle underveis. En del bønder kom til i løpet av perioden. I tillegg var det 24 bønder som stod oppført med ei gjeld fra fortida, ei gjeld som blei sletta enten ved at andre bønder overtok, eller ved at sagbruket valgte å avskrive sitt tilgodehavende.
71. Ved forordning av 1. mai 1683 var alen satt til 62,8 cm, justert til 62,75 cm i 1824. Regnemåten var at 1 alen = 2 fot. NHL 1999: 13.
  72. Tylvt er antall på 12 stykker som benyttes om tømmer.
  73. Olsnes 1987: 537.
  74. Se f.eks. Mykland 1977: 174, Rian 1980: 108. Olsnes 1987: 541.
  75. Pedersen 1991: 50.
  76. Pedersen 1991: 51.
  77. Artikkel 10 i vedtekta lyder slik: «Huor mod alle och enhuer aff denne Byes Borgerschab, och Induaanere nu haffuer beloffued, og vedtaget, Bønderne at forstrece til deris schatter og Rettighed, och anden fornødenhet, saauit deris Tømmer og brug kan tilreche, och Bønderne derfor louligen och billigen at betalle, som de ville ansuare och were bekiendt, och schal Borgerschabet forschaffue och Leffuere Bønderne døchtig och uforfalschet wahre for billig priis, under Straff som i Nest foregaaende Artichel indført Er, naar nogen klagemaal scheer.» Østvedt 1963: 126.
  78. Rian 1997: 225.
  79. Breivik 1973: 56–59.
  80. Breivik 1973: 120.
  81. Pedersen 1991: 94–95 og tabell 39 (vedlegg VII).
  82. Pedersen 1991: 94 (note 65), 99.
  83. Pedersen 1991: 67–75.
  84. Rian 1997: 262. Seierstad 1958: 363.
  85. Se note 77.
  86. Seierstad 1958: 247.
  87. Tønnessen 1956: 145. Seierstad 1958: 362. Striden om hvem som skulle forsyne bøndene med korn (og andre varer), var et strids-tema som pågikk i lang tid etter at Skien fikk sine byprivilegier i 1662. Striden fikk på sett og vis sin løsnings da kampen om losserteten blei avgjort i 1730-åra. Det vedtaket som sentralmyndighetene fatta i 1737, ga både borgere, strandsittere og andre folk som drev handel i Porsgrunn, rett til å kjøpe alle slags varer fra skuter som la til ved havna i Porsgrunn. I realiteten var det bare en godkjenning av gjeldende praksis. For det hadde foregått lossing av varer i Porsgrunn fra det tidspunkt tollboden blei flytta – i 1650-åra. I 1765 fikk borgerne i Brevik og Langesund den samme losserteten ved sine havner. Moseng 2006: 225–239.
  88. Steen 1932: 188–189.
  89. Berge 1973a: 224–225.
  90. Pedersen 1991: 67–69.
  91. Seierstad 1958: 385.
  92. Steen 1932: 197.
  93. Se note 60
  94. I 1589 ble det forbudt for fremmede skipper å betale lasten med varer; de skulle betale med rede penger. Grunnen var at bøndene skulle ha kontanter til å betale skattene med. Fra en konflikt ved Bolvik jernverk omkring 1720 heter det: «Til tross for regjeringens uendelige gjentatte påbud om at bøndene skulle få rede penger for sitt arbeid, holdt den sedvane seg å betale med jern. En kan se det som en levning av en naturalhusholdning, som et utslag av kapitalfattigdom, men uten tvil også som en ordning verkseierne fant økonomisk fordelaktigst for seg. Bøndene ville ha kontanter; de trengte dem til skatter, kjøp av varer, og til avdrag på kjøp av gården.» Tønnessen 1956: 55 og 233.
  95. Reskript blei i enevoldstida brukt om kongelige befalinger retta til bestemte personer eller myndigheter. Betegnelser som instruksjon, reglement eller anordning kunne benyttes i samme betydning. NHL: 344.
  96. NHL: 55. Sætra 1980: 5. Tveite 1964: 40 viser, ved å sitere reskriptet fra 1688, bakgrunnen for konfliktene og dermed grunnen til lovreguleringa: «Saasom bonden hidintil av saugeierne for deres tømmer og arbeide er bleven betalt udi dyrt opskreven proviant og andre dem unyttige vare, hvorover han ofte hos dem er geraaden i saae stor gjeld, at han sin odelsgaard har maattet give i betaling. Da, til slikt herefter at forekomme, skal alle de, som handle med tømmer og bjelker være betænkte, ei at give bonden herefter betaling, enten for tømmerkjøb, bordkjærsel, samling, flodning, eller hvad navn arbeidet haver, andet end rede penge, saasom de bedst med hverandre kan foreenes om.»
  97. Tveite 1964: 40. Av andre historikere som har omtalt temaet, kan nevnes: Steen 1932: 207–208, Holmsen 1946: 138–148, Tønnessen 1956: 162, Mykland 1977: 242–243. I Sætra (1980) er temaet nettopp konflikten mellom trelasthandlerne i Arendal og bøndene i opplandet.
  98. Olsnes 1987: 236, 242, 564–566.
  99. Lund 1785: 74.
  100. Olsnes 1987: 222–242. Sannes 1924: 58–61. Berge 1973a: 317–329. Åsen 1986: 101–103.
  101. Tønnessen 1956: 163–164. Åsen 1986: 106.
  102. Da tar jeg ikke stilling til om bøndene fikk gode eller rettviser priser for tømmeret sitt, eller om

- prisene på varene de mottok, var akseptable. Tømmerprisene var høyst sannsynlig nedpint, og bruket må ha beregna seg fortjeneste på de varene de betalte med. Bøndene var i den posisjon at skulle de selge, måtte de forholde seg til de handelsmenn som faktisk kontrollerte markedet i bygda. Det var ikke alternative kjøpmenn å knytte seg til. Videre legger jeg til grunn handelsbalansen og fordelinga mellom penger, skatter og vareutvalget.
103. Pedersen 1991: 113–116. Også i Kviteseid fantes det bønder som hadde penger til gode hos sine brukseiere. Ved oppgjøret etter den store trelasthandleren Anders Claussøn fra Skien i 1698 hadde hele 32 av 85 bønder større eller mindre beløp til gode fra tømmerhandel. Olsnes 1987: 231–232.
  104. Tveite 1953: 24–25. Seierstad 1958: 404, 439 og 488. Tønnessen 1956: 64.
  105. Pedersen 1991: 123.
  106. Seierstad 1958: 362. Tønnessen 1956: 290 og 376. Østvedt 1963: 157. Berge 1973a: 328–329.
  107. Olborg 2003: 81 og 121–126. At det var bedring i betalingsrutinene mellom næringsdrivende og bøndene, viser også utfallet av en konflikt som pågikk ved Ulefoss jernverk i 1750-åra. Bøndene som leverte kull, beskyldte jernverkseieren for å ta for høye priser på kornet de fikk som betaling. Både amtmann Løvenhjelm og Rentekammeret av slo klagene. De mente at bøndenes beskyldninger var uriktige, og at de ikke hadde grunn til å klage over for høye priser. Snarere var det slik at om bøndene i 1758 ikke hadde fått korn av jernverket, ville de kanskje ikke fått korn i det hele tatt fordi tilførsleene til Skien var dårlige det året. Ifølge forvalter Bowman på Ulefoss jernverk var både den nåværende og den forrige verkseieren kjent for sin «Justice, Retsindighet og Redelighed». Stoa 1986: 15–19.
  108. Åsen 1986: 105–106. Olsnes 1987: 213. Sætra 1980: 45.
  109. Rian 1987: 30. Breivik 1973: 10–11.
  110. Sætra 1980. Det gjennomgående temaet i denne hovedoppgava er nettopp konflikten mellom trelasthandlerne i Arendal og bøndene i opplandet, inkludert de delene av Vest-Telemark som sogna til Arendalsvassdraget. Olsnes 1987: 566–569. Åsen 1986: 100–108 Seierstad 1958: 493. Tønnessen 1956: 446–447.
  111. Åsen 1986: 109–114. Olsnes 1987: 569–70.
  112. Seierstad 1958: 325.
  113. Einung 1926: 395–398. Seierstad 1958: 523. Østvedt 1963: 335–336.
  114. Seierstad 1958: 493–494. Østvedt 1963: 165–166, 185–186.
  115. Rian 1987: 114.
  116. Rian 1997: 255–267.
  117. Berge 1973a: 345.
  118. Berge 1973a: 345. Berge 1973b: 239.
  119. Berg 1975: 13.
  120. Østvedt 1963: 186–187.

HVERDAGSLIV OG HØGTIDSSKIKK

1. Landstad 1849: 329.
2. Jf. Christensen 1995: 253.
3. Ibid.: 257 og Bjørkvik 1979: 100.
4. Christensen 1995: 253.
5. Lund 1785: 135 og Wille 1786: 227.
6. Gardåsen 1996: 15ff. og Landsverk u. år: 65ff.
7. Gardåsen 1996: 28, 45 og 60f.
8. Ibid.: 46f.
9. Ibid.: 19f og Hopstock 1956.
10. Wille 1786: 227.
11. Stornes og Thun 2008: 189f.
12. Tallene er basert på en opptelling i Arne Berg: *Norske tømmerhus frå mellomalderen*, bd. 1–6, Oslo 1989–1998.
13. Ibid.
14. Et relativt gunstig innenlandsklima har trolig også bidratt til at middelalderhus har blitt bevart.
15. Johannes Franck skriver i sin beskrivelse over Øvre Telemark at det i 1781 fantes en tømmermann der som fortsatt ikke arbeidet på helligdager som var avskaffet i 1770: s. 42.
16. *Diplomatarium Norvegicum* (DN) bd. 1, nr. 339, 341 og 342.
17. Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlinga, Ms 40 740 [7].
18. Wille 1786: 237.
19. På Norsk Folkemuseum finnes det en primstav fra Tokke datert 1533 og også en fra Tuddal med årstallet 1516. I dette siste tilfellet er imidlertid året innrisset seinere slik at dateringa er usikker.
20. Wille 1786: 237.
21. Telnes 1991: 144.
22. Wille 1786: 249.
23. Lund 1785: 160 og Wille 1786: 219.
24. Ibid.
25. Bloch 1956: 13.
26. Lund 1785: 160f, Wille 1786: 219f og Bloch 1956: 25. Suss var en rett av småskåret, ferskt kalvekjøtt kokt i mjølk og karve. Spa vil si kjøttsuppe. Kabrette er en slags velling kokt av søt myse og kjernemjølk.

- Denne retten går i Telemark i alle fall tilbake til slutten av 1400-tallet. Den er da omtalt i et diplom som trolig er skrevet i 1489 (DN bd.1, nr. 961).
27. Landstad 2012: 183.
  28. Ibid.
  29. Wille 1882: 182.
  30. *Norge i 1743*, bd. 3: 442.
  31. Lund 1785: 160f, Wille 1786, 220 og Bloch 1956: 27.
  32. Lund 1785: 161 og Wille 1786: 221.
  33. Franck 1782: 6.
  34. Lund 1785: 174f og Wille 1786: 224f. Skinnfell og tjeld ble dessuten gitt i benkegave i Tinn så seint som i 1820-åra, noe enka tok ut av boet ved skifteoppjøret etter ektemannens død (Statsarkivet på Kongsberg (SAKO), Nedre Telemark skifteprotokoll nr. 26 1832–1841: 211b).
  35. Wille 1786: 224f.
  36. Thue 1789: 64.
  37. Lund 1785: 175. Wille 1786: 223.
  38. Wille 1882: 184.
  39. *Norge i 1743*, bd. 3: 448.
  40. Ibid.: 442.
  41. Wille 1786: 245.
  42. Lund 1785: 89ff og Wille 1786: 180ff.
  43. Lund 1785: 67f og Wille 1786: 184.
  44. Wille 1786: 183f og *Norge i 1743*, bd. 3: 445.
  45. Lund 1785: 93 og Mandt 1989: 101.
  46. *Norge i 1743*, bd. 3: 461.
  47. Lund 1785: 160.
  48. Ibid.: 108f.
  49. Wille 1786: 189f.
  50. Lund 1785: 102 og Wille 1786: 188.
  51. Paus 1937: 126. Grosserer og godseier Jacob Aall var onkel til den seinere Eidsvoll-mannen og jernverkseieren Jacob Aall.
  52. Wille 1786: 248.
  53. Lund 1785: 102 og Wille 1786: 177 og 188. Ljå kan i Telemark i alle fall følges tilbake til 1350-tallet. Dette framgår av et diplom skrevet i Lårdal 1358/1359 (DN bd.1, nr. 359).
  54. Lund 1785: 102 og Wille 1786: 189.
  55. Lund 1785: 98 og Wille 1786: 177 og 185.
  56. Paus 1937: 43, 65, 138 og 142.
  57. Wille 1786: 218f.
  58. Ibid.: 200.
  59. Ibid.: 185f.
  60. Lund 1785: 159 og Wille 1786: 196.
  61. Wille 1786: 264.
  62. Ibid.: 178.
  63. Olsnes 1987: 539ff.
  64. Lund 1785: 159.
  65. Ibid.: 107f.
  66. Ibid.: 145.
  67. Ibid.: 159. Ut fra bevarte vever og vevgjenstander, har det i Telemark blitt brukt oppstadvev, flatvev, grindvev og brikkevev. Vevlodd tilhørende oppstadvev er funnet i Rauland, Høydalsmo og Sauherad, men alderen på dem er uviss. Men når det derimot gjelder flatvev, er det bevart en fra Fyresdal fra middelalderen, nærmere bestemt fra året 1501. Videre finnes det f.eks. en fra Sauherad fra 1749 og en fra Kragerø fra 1770. Fra Hjartdal er det bevart ei båndgrind datert 1771. Alle disse vevene er oppbevart på Telemark Museum eller Norsk Folkemuseum.
  68. Lund 1785: 158.
  69. Mandt 1989: 110 og 121.
  70. Blom 1982: 123.
  71. Landstad 2012: 194.
  72. Bø 1955: 121.
  73. *Norge i 1743*, bd. 3: 437 og Wille 1975: 18.
  74. Wille 1882: 179 og Stranna 1925: 409.
  75. Søfrenssøn 1898: 45 og Wille 1882: 181.
  76. Landstad 1924: 56.
  77. Wille 1786: 241.
  78. Ibid. og Paus 1937: 64.
  79. Wille 1882: 183.
  80. Wille 1786: 252.
  81. Landstad 1924: 56.
  82. Ibid.
  83. Landstad 1927: 11ff.
  84. Visted og Stigum 1952 bd.2: 283f.
  85. Landstad 1927: 13f.
  86. Ibid.: 15.
  87. Wille 1882: 185.
  88. Paus 1937: 110.
  89. Landstad 1927: 17 og Wille 1786: 242.
  90. Wille 1786: 245.
  91. Wille 1882: 187.
  92. Ibid.: 188.
  93. Landstad 1927: 13 og 19.
  94. Ibid.: 29 og Paus 1937: 153.
  95. Wille 1786: 265. Om kvinnen hadde vanskelig for å føde, kunne man ifølge *Vinjoboka*, skrive et brev så langt at det rakk rundt underlivet hennes. Videre heter det: «Det må inneholde disse ord: Løven seiret over mannen. Av Juda stamme fødte Maria Kristus, Celina fødte Vermigius, Elisabet fødte Johannes Døperen, Anna fødte Maria. Jeg maner deg, spebarn, ved Faderen og Sønnen og Den hellige ånd at uansett om du er hankjønn eller hunkjønn skal du komme frem av livmoren hvor du NN oppholder deg. I Faderens og Sønnens navn [etc.]»: (*Vinjoboka* 1993: 73).
  96. Wille 1882: 202, jf. Landstad 1927: 48.
  97. Tvedten 1891: 46f og 68ff.
  98. Wille 1882: 201.
  99. Baklid 2002: nr. 3, 16.
  100. Wille 1882: 201f.
  101. Wille 1786: 235.
  102. Paus 1937: 41.
  103. Ibid.
  104. SAKO, Øvre Telemark vestfjelske sorenskriveri, Tingbok nr.13, 1668: 10.
  105. SAKO, Nedre Telemark sorenskriveri, Skifteprotokoll 8, 1720–1727: 271b og 300b, Øvre Telemark vestfjelske, Skifteprotokoll 4, 1722–1734: 41 og Landstad 1927: 27.
  106. DN bd.3, nr. 387. Mark forngild var en verdienhet som på denne

- tida var lik verdien av 1/3 mark brent, dvs. 71,44 gram rent sølv.
107. Bloch 1956: 18, *Norge i 1743*, bd. 3: 439, Bugge 1925: 15 og Berge 1944: 73.
  108. Bloch 1956: 11, *Norge i 1743*, bd. 3: 436.
  109. Franck 1782: 52.
  110. DN bd. 11: nr. 169.
  111. Taraldlien 1933: 113 og Lund 1785: 153ff.
  112. Wille 1786: 256 og Landstad 1927: 31.
  113. Wille 1786: 256ff og Landstad 1927: 33ff, Lund 1785: 151.
  114. Wille 1786: 259f og Landstad 1927: 38f.
  115. DN bd.7, nr. 490.
  116. Se f.eks. SAKO, Øv. Tel. v., Sk.reg. prot., Rekke IV, Kviteseid 1, 1835–1844: 43.
  117. Wille 1786: 260f, Landstad 1927: 39ff og Løvenskiold 1998: 94.
  118. Wille 1786: 261f og Landstad 1927: 44ff.
  119. Wille 1882: 185.
  120. Landstad 1927: 49.
  121. Olsnes 1987: 776.
  122. Wille 1786: 263 og Landstad 1927: 49f.
  123. Olsnes 1987: 459.
  124. Hodne 1980: 87ff og 102.
  125. Wille 1786: 263 og Landstad 1927: 51f.
  126. Landstad 1924: 78 og Taraldlien 1933: 112.
  127. Paus 1937: 131.
  128. I den katolske middelalder ble det gjerne lest sjelemesser til hjelp for de avdødes sjeler. Også i Telemark er dette kjent. Thorald Thorgeirsson ønsket således i 1456 at det skulle leses to messer for hans sjel i Gransherad kyrkje, og at det skulle gis ei ku til korset der: (DN bd. 2, nr. 815). Skikken falt bort ved reformasjonen i 1537.

LITTERATURLISTE

TRYKTE KILDER OG LITTERATUR

- Aall, Jacob: *Erindringer som bidrag til Norges historie fra 1800 til 1815*. Christiania 1859.
- [Aall, Jacob:] *Jernværkseier Jacob Aalls optegnelser 1780–1800*. Skien 1939.
- Agerholt, Johan: *Camal brevskipnad: etterrøkjingar og utgreidingar i norsk diplomatikk*. Særtrykk av Meddelelser fra Det Norske Riksarkiv, bd. 3. Oslo 1929–1932.
- Agerholt, Johan: «Kansler», s. 235–239 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 8. Oslo 1963.
- Agerholt, Johan: «Kansli», s. 241–243 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 8. Oslo 1963.
- Agerholt, Johan: «Lagmannsbrev», s. 163–165 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 10. Oslo 1965.
- Agerholt, Johan: «Landsvistbrev», s. 297–298 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 10. Oslo 1965.
- Ahrens, Claus: *Die frühen Holzkirchen Europas*. Stuttgart 2006.
- Ahrens, Claus: *Die frühen Holzkirchen Europas. Katalog*. Stuttgart 2001.
- Aktstykker og opplysninger til Statskollegiets historie, bd. 1. København 1903–1904.
- Aktstykker til de norske stændermøders historie 1548–1661, bd. 3, 1. Oslo 1974.
- Amundsen, Arne Bugge: «Meidel, Christopher», s. 260–261 i *Norsk biografisk leksikon*, 2. utg., bd. 6. Oslo 2003.
- Amundsen, Arne Bugge og Henning Lauge-rud: *Norsk fritenkerhistorie 1500–1850*. Oslo 2001.
- Amundsen, Øystein Magnus: *Neolitikum i Agder og Telemark. En komparativ analyse av keramikk og flintøkser*. Hovedoppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo 2000.
- Amundsen, Øystein Magnus, Stig Knutsen, Axel Johan Mjærum og Gaute Reitan: «Nøkleby i Ski, Akershus – en tidligneolitisk jordbruksboplass?», s. 85–96 i *Primitive Tider* nr. 9, 2006.
- Andersen, Per Sveaas: *Samlingen av Norge og kristningen av landet*. Oslo 1977.
- Andersson, Catharina: *Kloster och aristokrati. Nunnor, munkar och gåvor i det svenska samhället till 1300-talets mitt*. Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet 49, Göteborg 2006.
- Andås, Margrete Syrstad: «Spor etter religiøs praksis på Tingvoll», s. 159–176 i *Stige*, Morten og Terje Spurkland: *Gåta Gunnar gjorde*. Trondheim 2006.
- Anker, Leif: *De norske stavkirkene*. Oslo 2005.
- Anker, Peter: *Stavkirkene. Deres egenart og historie*. Oslo 1997.
- Arild Hauges runer, nettbasert oversikt <http://www.arild-hauge.com/>
- Aronsen, Elisabeth: Innføring av praktisk skriftkultur i norsk senmiddelalder – et ledd i sentraliseringsprosessen, s. 419–443 i *Historisk tidsskrift*, nr. 80, 2001.
- Aronsen, Elisabeth: *Skrift og rett. Utviklingen av en skriftkultur i Telemarks rettsystem i perioden 1300–1450*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1999.
- Aschehoug, Torkel Halvorsen: *Statistiske studier over folkemængde og jordbrug i Norges land-distrikter i det syttende og attende aarhundrede*. Kristiania 1890.
- Aukrust, Olav: *Emne*. Oslo 1930/2002.
- Axboe, Morten: «Guld og guder i folkevandringstid. Brakteatene som kilde til politisk/religiøse forhold», s. 187–202 i Charlotte Fabech og Jytte Ringtved (red.): *Samfunnsorganisation og Regional Variation. Norden i Romersk Jernalder og Folkevandringstid*. Århus 1991.
- Bagge, Sverre: *Mennesket i middelalderens Norge. Tanker, tro og handlinger 1000–1300*. Oslo 1998.
- Bagge, Sverre, Synnøve Smedsdal og Knut Helle (red.): *Norske middelalderdokumenter (NMD)*. Bergen 1973.
- Bakervik, Jørn: *Til sin sjels frølse – En analyse av sjelegaver i Gjerpen og Oslo prosti med basis i Biskop Eysteins jordebog*. Mastergradsavhandling i historie. Universitetet i Tromsø 2005.
- Bakke, Øivind: «Dyregravene – 'Vatn og veidedest skal hver ha for seg, som han har hatt fra gammelt av'», s. 112–128 i Edvard Barth (red.): *Hardangervidda. Norges Nasjonalparker*, bd. 11. Oslo 1985.
- Bakke, Øivind: «Dyregravene på Hardangervidda. En skisse av deres forekomst og bakgrunn», s. 129–198 i *Årbok for Norsk skogbruksmuseum: skogbruk, jakt og fiske*, nr. 10, 1984.
- Bakken, Olav T.: *Lårdals saga*. Skien 1978.
- Baklid, Herleik: «Et fødselsår til besvær. Til spørsmålet om når Myllarguten ble født», s. 16–17 i *Spelemannsbladet*, nr. 3, 2002 og s. 16–17, nr. 4, 2002.
- Baklid, Herleik: «'Mindre lokale bondehelgener hadde vi ogsaa ...' – Om lokale helgener og lokale hellige personer i Numedal, Telemark og Agder», s. 257–262 i *Heimen*, bd. 32, 1995.
- Baklid, Herleik: «Inn ho stig med heilag' Fakter.» Trekk fra det folkereligjose liv i Telemark, s. 32–33 i *Telemark historie*, nr. 20, 1999.
- Baklid, Herleik (red.): *M.B. Landstad. Skrifter 1. Sagn*. Oslo 2012.
- Bang, Anton Christian: *Den norske kirkes geistlighed i reformasjons-aarhundredet*. Kristiania 1897.
- Bang-Andersen, Sveinung: *Reinsdyrgraver i Setesdal Vesthei: analyse av gravenes beliggenhet, byggemåte og brukshistorie*. Stavanger 2004.
- Bang-Hansen, Sveinung: «Southwest Norway at the Pleistocene/Holocene Transition: Landscape, Development, Colonization, Site Types, Settlement Patterns», s. 5–25 i *Norwegian Archaeological Review*, vol. 36, 2003.
- Barth, Edvard Kaurin: «Anlegg for massefangst av villrein i Rondaneområdet», s. 9–74 i *Årbok for Norsk skogbruksmuseum: skogbruk, jakt og fiske*, nr. 8, 1977.
- Barth, Edvard Kaurin: «Falkefangst» i *Store norske leksikon*, <http://snl.no/falkefangst> 14. februar 2009 (lest 26.08 2013).
- Barth, Edvard Kaurin: *Fangstanlegg for rein, gammel virksomhet og tradisjon i Rondane*. NINA publikasjon. Trondheim 1996.
- Barth, Edvard Kaurin: «Fangstanlegg for rein ved Fresvikbreen i Sogn», s. 172–188 i *Årbok for Norsk skogbruksmuseum: skogbruk, jakt og fiske*, nr. 11, 1986.
- Barth, Edvard Kaurin: «Fangstgraver for rein i Rondane og andre fjell. Datering med C 14 metode gjennom 25 år», s. 139–148 i Nydal, Reidar, Sverre Vestin og Steinar Gulliksen: *Fortiden i søkelyset*. Trondheim 1979.
- Barth, Edvard Kaurin: «Rein og elg, livsviktige ressurser gjennom årtusener», s. 150–161 i *Fauna*, nr. 34, 1981.
- Benedictow, Ole Jørgen: *Svartedauen og senere pestepidemier i Norge*. Oslo 2002.
- Berg, Arne: *Norske tømmerhus fra mellomalderen*, bd. 1–6. Oslo 1989–1998.
- Berg, Bjørn Ivar: *Moisesberg i Fyresdal 1541–1549. Norsk Bergverksmuseums undersøkelser av et kobberbergverk i Telemark*. Oslo 2006.

- Berg, Bjørn Ivar: *Riksdaler på sledeføre. Hestekjørsel ved Kongsberg sølververk i første halvdel av 1700-tallet*. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo 1982.
- Berg, Bjørn Ivar: *Tyskere ved norske bergverk på 1500-tallet*. BVM arbeidsnotat 1/2000. Kongsberg 2000.
- Berg, Erik: *Skogbruk i Telemark fram til 1973*. Skien 1975.
- Berge, Rikard: «Førnesbrunen, Segni og slåtten», s. 3–18 i *Norsk folkekultur*, hefte 1-2, 21. årgang. 1935.
- Berge, Rikard: *Vinje og Rauland I–IV*, Stavanger 1940, 1944 / 1973.
- Bergstøl, Jostein: «Fangstfolk og bønder i Østerdalen: Rapport fra Rødsmoprosjektets delprosjekt 'Marginal bosetning'», i *Varia*, 42, Oslo 1997.
- Bergstøl, Jostein: *Samer i Østerdalen?: en studie av etnisitet i jernalderen og middelalderen i det nordøstre Hedmark*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Oslo 2008.
- Bertelsen, Dag: «Det norske kirkelandskapet i middelalderen», s. 117–137 i *Hosar*, Hans: *Alt mellom himmel og jord. Religion, prest og kirke i lokalsamfunnet*. Oslo 2003.
- Berulfsen, Bjarne: «Brev», s. 228 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 2. København 1957.
- Berulfsen, Bjarne: «Brevbøgen», s. 229–230 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 2. København 1957.
- Berulfsen, Bjarne: «Dictamen», s. 69–70 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 3. København 1958.
- Berulfsen, Bjarne: «Formularbøken», s. 491–492 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 4. København 1959.
- Berulfsen, Bjarne: «Privatbrev», s. 458–460 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 13. Oslo 1968.
- Bibelen. Det gamle og Det nye testamentet*. 2006.
- Birkeli, Fridtjov: *Norske steinkors i tidlig middelalder*. Oslo 1973.
- Bjartmann Bjerck, Hein: «Norwegian Mesolithic Trends: A Review», s. 60–106 i *Mesolithic Europe*. Cambridge 2008.
- Bjergo, Tore, Siv Kristoffersen og Christopher Prescott: *Arkeologiske undersøkelser i Nyset-Steggjevassdragene 1981–1987*. Arkeologiske rapportar 16. Bergen 1992.
- Bjørkvik, Halvard: «Bratsberg, Brunla, Tunsberg og vestre del av Akershus len», s. 55–68 i Bjørkvik, Halvard og Andreas Holmsen: *Kven åtte jorda i den gamle leigendingstida?* Trondheim 1972.
- Bjørkvik, Halvard: «Garden og tunet», s. 69–100 i *Semningsen*, Ingrid, Nina Karin Monsen, Stephan Tschudi-Madsen og Yngvar Ustvedt (red.): *Norges kulturhistorie*, bd. 1. Oslo 1979.
- Bjørkvik, Halvard: «Folketap og sammenbrudd 1350–1520», i Helle, Knut (red.): *Aschehougs Norges historie*, bd. 4. Oslo 1996.
- Bjørkvik, Halvard: «Hallvard Gråtøpp» i *Norsk biografisk leksikon*, http://nbl.snl.no/Hallvard_Gr%C3%A5tøpp/utdypning (lest 4.07.2013).
- Bjørkvik, Halvard: «Klostergods og klosterdrift i Noreg i mellomalderen», s. 147–163 i *Collegium Medievale*, vol. 8, 1995/2.
- Blehr, Otto: «Fangstanlegget på Svoi, Hardangervidda», s. 217–223 i *Viking*, LXXIV, 2011.
- Blehr, Otto: «Hva dyregravene på Hardangervidda forteller om villreinfangst», s. 115–130 i *Viking*, XXXVI, 1972.
- Blehr, Otto: «Dyregraver», s. 144–150 i *NOU 1974:30B Hardangervidda, natur – kulturhistorie – samfunnsliv*. Oslo–Bergen–Tromsø 1974.
- Blehr, Otto: «Medieval Reindeer Drives at Sumtangen, Hardangervidda: Two Interpretations», s. 115–122 i *Fornvannen*, nr. 2, 2012.
- Blehr, Otto: «Noen fornminner og sagn fra Hardangerviddas fangstliv», s. 89–103 i *Viking*, XXXV, 1971.
- Blehr, Otto: «Traditional Reindeer Hunting and Social Change in the Local Communities Surrounding Hardangervidda», s. 102–112 i *Norwegian Archaeological review*, vol. 6, no. 2, 1973.
- Blindheim, Charlotte: «Smedgraven fra Bygland i Morgedal», s. 25–81 i *Viking* XXVI, 1962.
- Blindheim, Martin: *Gothic painted wooden sculpture in Norway 1220–1350*. Oslo 2004a.
- Blindheim, Martin: *Graffiti in Norwegian stave churches c. 1150–c. 1350*. Oslo 1985.
- Blindheim, Martin: *Norwegian Romanesque decorative sculpture 1090–1210*. London 1965.
- Blindheim, Martin: *The cult of medieval wooden sculptures in Post-Reformation Norway*, s. 47–59 i *Kaspersen, Søren* (red.): *Images of cult and devotion. Function and reception of Christian images in medieval and post-medieval Europe*. København 2004b.
- Bloch, Thomas: *Glossmata Tellemarchica*. Fyresdal 1698. Oslo 1956.
- Bloch-Nakkerud, Tom og Inge Lindblom: *Far etter Folk i Hallingdal. På leiting etter den eldste historia*. Gol 1994.
- Blom, Ådel Gjostein: *Norske mellomalderballadar 1. Legendeviser*. Oslo–Bergen–Tromsø 1982.
- Bom, Kaj: «Danmarks norske Folkeviser. Indledning», s. 185–190 i *Dahl, Erik og Iver Kjær: Danske studier*. København 1973.
- Braathen, Helge: «Gard og bygd gjennom 2000 år», s. 71–89 i *Heldal, Torstein Foyn* (red.): *Norske gårdsbruk. Telemark I*. Bø 1997.
- Bramer Solhaug, Mona: *Middelalderens døpefonter i Norge*. Vol. I og vol. II. Oslo 2001.
- Bratberg, Terje: «Brockenhuus», s. 20 i *Store norske leksikon*, bd. 3. Oslo 1996.
- Bratberg, Terje: «Cappelen, Diderik von», s. 139 i *Norsk biografisk leksikon*. 2. utg., bd. 2. Oslo 2000.
- Bratberg, Terje: «Gyldenhorn», s. 437 i *Store norske leksikon*, bd. 6. Oslo 1997.
- Bratberg, Terje: «Moltke, Gebhard», s. 340–341 i *Norsk biografisk leksikon*. 2. utg., bd. 6. Oslo 2003.
- Bratheland, Bente Opheim: «Ragnhild Skoftesdotter» i *Norsk biografisk leksikon*, http://nbl.snl.no/Ragnhild_Skoftesdotter/utdypning (lest 27.12.2012).
- Breivik, Tor: *Poul Hansen – fogd i Øvre Telemark 1746–1770*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1973.
- Brendalsmo, Jan og Frans-Arne Stylegar: «Runde kirkegårder», s. 117–125 i *Fortidsminneforeningen*, årbok nr. 159, 2003.
- Brendalsmo, Jan: «Horg, hov og kirke i Øvre Telemark», s. 16–31 i *Herre, tal din tenar lyder!* Telemark kyrkjeakademi 1996.
- Brendalsmo, Jan: *Kirkebygg og kirkebyggere. Byggherrer i Trøndelag ca. 1000–1600*. Avhandling til dr.philos.-graden. Universitetet i Tromsø 2002.
- Brendalsmo, Jan: Tillegg til rapport på de arkeologiske undersøkelser på gnr. 217/31, 608 Gimsøy, området Faret, Skien kommune, Telemark 2004. Oslo 18. februar 2005.
- Bricka, Carl Fredrik: «Skram, Peder», s. 83–90 i *Dansk biografisk leksikon*. 1. udg., bd. 16. Kjøbenhavn 1902.
- Bruun, Christian C.: «Skiens Lagstol gjennom 500 år», s. 5–36 i *Historielaget Telemark og Grenland*. Aarsskrift 1940.
- Brünnich, Morten Thrane: *Historiske efterretninger om Norges biergverker fra aaret 1516 til udgangen af 1623*. Kiøbenhavn 1819.
- «Buen frå Breheimen», <http://www.opp-land.no/Fag-og-tjenester/Kulturarv/Aktuelt-kulturvern/Buen-fra-Breheimen--3300-ar-gammel> (lest 26.08.2013).
- Bugge, Alexander: «Nokre gamle brev fraa Heggveit i Laardal», s. 5–16 i *Historielaget for Telemark og Grenland*. Aarsskrift 1925.
- Bugge, Alexander: *Den norske trøelasthandels historie 1–2*. Skien 1925.
- Bugge, Sophus: *Norges Indskrifter med de ældre Runer*, s. 183–185, 3. hefte. Christiania 1895.
- Bull, Edvard (d.e.): «Dag Eilivsson», s. 183 i *Norsk Biografisk Leksikon*, bd. III. Oslo 1926.
- Bull, Edvard: *Folk og kirke i middelalderen*. Kristiania 1912.

- Bull, Ida: *Kunnskap – hver etter sin stand og sitt kjønn. Utdanning i norske byer på 1700-tallet*. Trondheim 2013.
- Byberg, Lis: *Biskopen, bøndene og bøkene. Leseselskapene i Kristiansand stift 1798–1804*, s. 16–41. Oslo 1997.
- Bækkelund, Bjørn: *Tømmerfløting i Telemark* (upublisert manuskript). Elverum 2013.
- Bø, Olav: «Deildegasten», s. 105–124 i *Norveg*, nr. 5, 1955.
- Bø, Olav: «Kvardagsliv og høgtidsskikk», s. 133–156 i *Semmingen*, Ingrid, Nina Karin Monsen, Stephan Tschudi-Madsen og Yngvar Ustvedt (red.): *Norges kulturhistorie*, bd. 2. Oslo 1979.
- Bø, Sigrid: *Landtal, leidang og agrarkrise. Busetnads-historie i Valle ca. 1350–ca. 1650*. Hovudoppgåve i historie. Universitetet i Oslo 1973.
- Christensen, Arne Lie: *Den norske byggeskikken. Hus og bolig på landsbygda fra middelalderen til vår egen tid*. Oslo 1995.
- Christensen, Terje: *Gjerpen bygds historie. Bygdehistorie*, bd. 1. Skien 1971.
- Christensen, Terje: *Gjerpen bygds historie. Bygdehistorie*, bd. 2. Skien 1978.
- Christie, Håkon og Sigrid: *Norges kirker. Buskerud*, bd. 1. Oslo 1981.
- Christie, Håkon og Sigrid: *Norges kirker. Buskerud*, bd. 3. Oslo 1993.
- Christie, Håkon: «Stavkirkene – Arkitektur», s. 139–252 i *Norges kunsthistorie 1*, Oslo 1981.
- Christie, Håkon: «Undersøkelsene i 1978 gav ny kunnskap», s. 5–25 i Friis, Nils (red.): *Uvdal stavkirke forteller*. Uvdal 1992.
- Clanchy, Michael T.: *From Memory to Written Record. England 1066–1307*. London 1993/1979.
- Craig, O.E., R.B. Allen, A. Thompson, R.E. Stevens, V.J. Steele og C. Heron: «Distinguishing wild ruminant lipids by gas chromatography/combustion/isotope ratio mass spectrometry», s. 2359–2364 i *Rapid Communication in Mass Spectrometry*, nr. 26, 2012.
- Daae Ludvig og H.J. Huitfeldt Kaas: *Biskop Nils Glostrups visitatser i Oslo og Hamar stifter 1617–1637*. Christiania 1895.
- Daae, Ludvig (red.): *Norske bygdesagn. Første samling*. Christiania 1881.
- Daae, Ludvig: *Norges helgener*. Christiania 1879.
- Danbolt, Gunnar: «Noen trekk fra alterut-smykningens historie», s. 13–44 i *Fortids-minneforeningen*. Årbok 1986.
- Danbolt, Gunnar: *Norsk kunsthistorie. Bilde og skulptur frå vikingtida til i dag*. Oslo 2009.
- Davies, Wendy og Paul Fouracre (red.): *Settlement of Disputes in Early Medieval Europe*. Cambridge 1992.
- Den nasjonale kulturminnedatabasen Askeladden – <https://askeladden.ra.no/askeladden>
- Dietrichson, Lorentz: *De norske stavkirker*. Oslo og København 1892.
- Diplomatarium Norvegicum (DN)*, bd. 1–23. Christiania/Oslo 1847–2011.
- Diplomatarium Norvegicum, Series Topographica, Bygdesamlinger, Fyresdal i Telemark 1308–1708*, utgj. ved Alexander Bugge og Oluf Kolsrud, Kristiania 1919.
- Dyrvik, Ståle og Ole Feldbæk: *Aschehougs Norges-historie*, bd. 7. Oslo 1996.
- Dyrvik, Ståle: «Befolkningsutviklinga 1700–1850», s. 122–132 i Dyrvik, Ståle, Anders Bjarne Fossen, Tore Grønlie, Edgar Hovland, Helge Norvik og Stein Tveite: *Norsk økonomisk historie 1500–1970*, bd. 1. Bergen 1979.
- Dyrvik, Ståle: «Overgangen til sjøveige i Norge. Nokre nye data for 1700-talet», s. 1–17 i *Historisk tidsskrift*, bd. 56, 1977.
- Dyrvik, Ståle: *Norges historie*, bd. 8. Oslo 1978.
- Dyrvik, Ståle: *Norsk økonomisk historie 1500–1970*, bd. 1. Skogbruket 1500–1720. Bergen 1979.
- Dørum, Knut: *Romerike og riksin-tegreringen. Integreringen av Romerike i det norske rikskongedømmet ca. 1000–1350*. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo 2004.
- Einung, H.H.: *Tinn saga*, bd. 1. Rjukan 1926.
- Ekroll, Øystein og Morten Stige: *Middelalder i stein*. ARFO 2000.
- Ekroll, Øystein: *Med kleber og kalk*. Oslo 1997.
- Ekroll, Øystein: «Hamar – det basilikale bispedømme», s. 13–70 i *Hamar bispestol 850 år*. Brumunddal 2004.
- Eliassen, Finn-Einar: *Norsk småbyføyaldisme? Grunneiere, huseiere og husleiere i norske småbyer 1650–1800*. Oslo 1999.
- Eliassen, Georg: «Restaureringen av Eidsborg stavkirke», s. 51–58 i *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring. Årsberetning 1930*. Oslo 1932.
- Ellefsen, Terje: *Runeskriftens opphør i seinmiddelalderen. Runer og runeinnskrifter i Norge 1325–1500*. Masteroppgave. Universitetet i Oslo 2009.
- Elmevik, Lennart: «Ortnamnselementet fornordiskt – stadir – innebörd och ursprung», s. 112–123 i Gillian Fellows-Jensen og Beate Homberg (red.): *Vikingetidens sted- og personnavne. Rapport fra NORNAS 22. symposium i København 14.–16. januar 1993*. Norna rapport 54.
- Emanuelsson, Anders: *Kyrkojorden och dess ursprung*. Oslo biskopsdøme perioden ca. 1000–ca. 1400. Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs Universitet 44, Göteborg 2005.
- Engelstad, Eivind S.: *Østnorske ristninger og malinger av den arktiske gruppe*. Oslo 1934.
- Erichsen, Andreas Emil (red.): *Presten Søjren Søjrensøns Memorialbog 1564–1599*. Kristiania 1898.
- Eriksen, Stefka Georgieva: «Litterær kultur i Dronning Eufemias tid», s. 157–172 i Bandlien, Bjørn (red.): *Eufemia – Oslos middelalderdronning*. Oslo 2012.
- Ersland, Geir Atle og Terje H. Holm: *Norsk forsvarshistorie*, bd. 1. Bergen 2000.
- Espelund, Arne: «Einar Stoltenberg og jarnvinna i Fyresdal», s. 51–67, 126–130 i *Sjå deg attyvi – årsskrift for Fyresdal sogelag*. Fyresdal 2002.
- Espelund, Arne: «Jarnvinna i Fyresdal, ein førebels rapport til bygdefolket», s. 21–34 i *Sjå deg attyvi – årsskrift for Fyresdal sogelag*. Fyresdal 2000.
- Espelund, Arne: *Jernet i Vest-Telemark: der tussane rådde grunnen*. Trondheim 2004.
- Fabech, Charlotte: «Society and landscape. From collective manifestations to ceremonies of a new ruling class», s. 132–143 i Keller, Hagen (red.): *Iconologia Sacra. Mythos, Bildkunst und Dichtung in der Religions- und Sozialgeschichte Alteuropas*, Festschrift für Karl Hauck zum 75. Geburtstag. Berlin 1994.
- Farbregd, Oddmund: *Pilefunn fra Oppdalsfjella. Miscellanea 5*. Trondheim 1972.
- Fasteland, Arthur: «Jakt og fiske», s. 144–145 i NOU 1974:30B *Hardangervidda. Natur, kulturhistorie og samfunnsliv*. Oslo–Bergen–Tromsø 1973.
- Fasteland, Arthur: *Utnyttinga av den sentrale og nordlege delen av Hardangervidda i ikkje-steinbrukande tid. Ein studie med utgangspunkt i fangst-buanlegga*. Avhandling for magistergradsprøven i nordisk arkeologi. Universitetet i Bergen 1971.
- Fet, Jostein: *Lesande bønder. Litterær kultur i norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo 1995.
- Finstad, Espen og Lars Pilø: *Kulturminner og løsfunn ved isbreer og snøfonner i høyfjellet. Økt sårbarhet som følge av nedsmelting – global oppvarming. FOU-prosjektet i Oppland, i Kulturhistoriske Skrifter, 2010–1. Oppdal fylkeskommune 2010*.
- Finstad, Espen: «Unike skatter smelter frem», <http://www.oppland.no/Fag-og-tjenester/Kulturav/Har-du-funnet-noe-gammelt/unike-skatter-smelter-frem> (lest 26.08.2013).
- Fischer, Svante: *Roman Imperialism and runic literacy*. Uppsala 2005.
- Fiskaa, Turid S.: *Fra manns minne til pergament. Overgang fra muntlige til skriftlige rutiner i Gudbrandsdalen fra 1274 til 1390*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo 2006.
- Fladby, Rolf: «Gjenreising 1536–1648», i *Cap-pelens Norgeshistorie*, bd. 6. Oslo 1977.
- Fladby, Rolf: *Samfunn i vekst – under fremmed styre 1536–1660*. Oslo 1986.
- Flakstad, Gunnar Ragnvald: *Begynnelsen til et offentlig fattigstell. Akershus stiftsforordning*

- 1741–1801. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo 1967.
- Flatin, Tov: *Seljord I*. Oslo 1942.
- Fornmannar sögur, eptir gömlum handritum: *Sögur Noregs konunga fra Magnusi berfætta til Magnuss Erlingssonar (útgefnað ad tilhlutun hins Norræna Fornfræða Félags)*, bd. VII. Kaupmannahöfn 1832.
- Fossberg, Jorunn: «Gammelt kirkesølv i Telemark», s. 77–88 i *By og bygd*. Norsk Folkemuseums årbok 1967. Oslo 1968.
- Fossen, Anders Bjarne: «Huitfeldt, Christoffer», s. 409 i *Norsk biografisk leksikon*. 2. utg., bd. 4. Oslo 2001.
- Fredriksen, Pernille H.: *Helgener og kirkelededikasjoner i Norge i middelalderen*. Oslo 2004.
- Fryjordet, Torgeir: *Skogforhold, skogbruk og skogadmindrasjon fram til 1850*. Oslo 1992.
- Frøysaker, Tine: «Hvordan middelalderens krusifikser ble laget», s. 13–22 i *Brendalsmo*, Jan, Tine Frøysaker og Jørgen H. Jensenius: *Kors og krusifiks. Tre utsnitt av deres historie*. Oslo 2001.
- Fulsås, Narve: *Havet, døden og været. Kulturell modernisering i kyst-Noreg 1850–1950*. Oslo 2003.
- Fæhn, Helge: *Fire norske messeordninger fra middelalderen*. Oslo 1953.
- Fæhn, Helge: *Gudstjenestelivet i Den norske kirke*. Oslo 1994.
- Fæhn, Helge: «Ringebu stavkirke. Liturgien og kirkens interiør og inventar», s. 25–31 i *Ringebu stavkyrkje*. Ringebu 1998.
- Førstøyl, Tarjei: «Kyrkja fram gjennom hundreåri», s. 23–68 i *Høydalsmo kyrkje 250 år 1747–1997*. Høydalsmo 1997.
- Gardåsen, Tor Kjetil: *Regioner og kulturområder i Telemark. Særpreg og kulturtrekk i Grenland, Vest-Telemark, Aust-Telemark og Tinn før 1900*. U. st. 1996.
- Garstein, Oskar: *Klosterlasse. Stormfuglen som ville gjenerobre Norden for katolisismen*. Oslo 1998.
- Garstein, Oskar: *Rome and the Counter-Reformation in Scandinavia*, vol. 1–4. Oslo/Leiden 1963–1992.
- Garstein, Oskar: *Vinjeboka, Den eldste svartebok fra norsk middelalder*. Oslo 1993.
- Gjerde, Hege Skalleberg: *Runde tufter i Hallingdal – en indikasjon på samisk bosetting? Masteroppgave i arkeologi*. Universitetet i Oslo 2008.
- Gjerde, Hege Skalleberg: «Samiske tufter i Hallingdal», s. 197–210 i *Viking*, LXXII, 2009.
- Gjerløw, Olaf: *Stattholder Severin Løvenskiold*. Oslo 1948.
- Gjeruldsen, Ole Henrik: «Aall, Niels», s. 151–152 i *Norsk biografisk leksikon*. 2. utg., bd. 10. Oslo 2005.
- Gjeruldsen, Ole Henrik: *Den norske hæren 1660–1679 – utskrivning og organisering*. Oslo 2013.
- Gjone, Toralf: *Solum bygds historie*, bd. 1. Skien 1965.
- Gjone, Toralf: *Solum bygds historie*, bd. 2. Skien 1962.
- Glørstad, Håkon og Lars Sundström: «Hamremoen – An enclosure for the Hunter-Gatherers?», s. 1–20 i Hinz, M., M. Furholt, D. Mischka, G. Noble og D. Olausson (red.): *Landscapes, Histories and Societies in the northern European Neolithic. Frühe Monumentalität und soziale Differenzierung* 3. Bonn 2013.
- Glørstad, Håkon: «Tangen – En neolitisk boplass fra Tangen av Barmen, Kragerø kommune, Telemark. Noen betraktninger omkring boplansens kulturmiljø og Traktbeholderkulturens vestgrense», s. 25–54 i *Viking*, 68, 2005.
- Glørstad, Håkon: *Nære ting fra en fjern fortid*. Oslo 2008.
- Glørstad, Håkon: *The structure and history of the Late Mesolithic societies in the Oslo fjord area 6300–3800 BC*. Møldal 2010.
- Glørstad, Zanette Tsigaridas: *Ringspennen og kappen. Kulturelle møter, politiske symboler og sentraliseringsprosesser i Norge ca. 850–950*. Doktoravhandling i arkeologi. Universitetet i Oslo 2010.
- Goody, Jack og Ian Watt: «The Consequences of Literacy», s. 11–20 i Goody, Jack (red.): *Literature in traditional societies*. Cambridge 1968.
- Goody, Jack: *The Logic of Writing and the Organization of Society*. Cambridge 1986.
- Grimdalen, Olav: *Mo bygdebok*, bd. I og bd. II. Dalen 1996.
- Græsdaahl, Kathrine: «...legge i felaget alt det som de da eier og kommer til å eie... Om kvinner, eiendom og ekteskap i norsk middelalder. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Tromsø 2002.
- Grøtvedt, Per Nyquist: «Landsvistbrevene i de norske middelalderdiplomer», s. 187–199 i *Arkiv for nordisk filologi*, bd. 80, Lund 1965a.
- Grøtvedt, Per Nyquist: «Mansbot, Urbodemål i Norge», s. 187–199 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 80. Arkiv for nordisk filologi 1965.
- Grøtvedt, Per Nyquist: «Sårbøter og drapsbøter i brev fra norsk senmiddelalder», s. 105–140 i *Historisk Tidsskrift*. 1965b.
- Grøtvedt, Per Nyquist: «Vitneprovbrevene i norsk middelalderlitteratur», s. 264–278 i *Heimen*, XIII, 1964–66.
- Gudsen, Gude Hans: «Merovingertiden i Øst-Norge. Kronologi, kulturmønstre, tradisjonsforløp», i *Varia*, 2, 1980.
- Gundersen, Sigrid Mannsåker: «Bronsealderens bergkunst», s. 69–92 i *Glimt, Skien historielag 75 år*. Skien 2007.
- Gundersen, Thor Wølner: *Skienboka – et lokalhistorisk leksikon*. Skien 2010.
- Gundersen, Thor: *Skien – knutepunkt for handel gjennom 1000 år. En oversikt over Skiens historie i tida før 1358*. Porsgrunn 1998.
- Gunnes, Erik: «Prester og deier – sølibatet i norsk middelalder», s. 20–44 i *Imsen, Steinar og Gudmund Sandvik: Hamarspor. Eit festskrift til Lars Hamre 1912–23. januar – 1982*. Oslo–Bergen–Tromsø 1982.
- Gustafson, Lill: «Et elgfangstsystem i Snertingdal – undersøkelse av et sperregjerde», s. 159–172 i *Ystagaard, Ingrid og Tom Heibreen (red.): Arkeologiske undersøkelser 2001–2002. Katalog og artikler, Varia*, 62, 2007.
- Gustafson, Lill: *Stegaros – et boplassområde på Hardangervidda. Ressursutnyttelse i forhistorisk tid*. Magistergradsoppgave i Nordisk arkeologi. Universitetet i Bergen 1978.
- Hals, Harald: *Eidanger bygdehistorie*, bd. 1. Porsgrunn 1968.
- Hamre, Lars: *Innføring i diplomatikk. Førelesingar*. Oslo 1972.
- Hamre, Lars: «Eysteins jordebok», s. 106–110 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 4. København 1959.
- Hamre, Lars: «Handarband», s. 110–113 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 6. Oslo 1961.
- Hamre, Lars: «Sagefald», s. 655–657 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 14. Oslo 1969.
- Hamre, Lars: «Skøyting», s. 155–164 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 16. Oslo 1971.
- Hamre, Lars: «Vitnebrev», s. 214–219 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 20. Oslo 1976.
- Hamre, Lars: «Skrift og samfunn. Eit møte mellom nytt og gammalt. Små refleksjoner om eit stort emne», s. 126–137 i *Michalsen, Dag og Knut Sprauten (red.): Rett og historie. Festskrift til Gudmund Sandvik*. Oslo 1997.
- Hansen, Gitte: «Bergen c 800–c 1170. The emergence of a town» *The bryggen papers*, 6. Bergen 2005.
- Hansen, Jan Erik Ebbestad: *Norsk tro og tanke 1000–1800*, bd. 1. Oslo 1998.
- Hansen, Lars Ivar: «Arkaiske bønder eller alternativ sosial logikk? Om telemarksbøndenes forhold til stat, eiendom, kirke og helvete i middelalderen», s. 117–159 i *Orning, H.J., K. Esmark og L. Hermanson (red.): Gaver, ritualer og konflikter – Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*. Oslo 2010.
- Hansen, Lars Ivar: «Om biskop Eystein Aslaksen av Oslo og hans statutt for Øvre

- Telemark», s. 18–34 i *Sjå deg attvi – årsskrift for Fyresdal sogelag*. Fyresdal 2007.
- Hansen, Lars Ivar: *Markebol og ødegårder. Bosetning og økonomiske forhold i Fyresdal ca. 1300–1600*. Oslo–Bergen–Tromsø 1980.
- Hansen, Lars Ivar: *Ødegårder og økonomisk nedgang i Fyresdal, Telemark. Agrarkrise i senmiddelalderen i en Vest-Telemarks bygd*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1975.
- Hansen, Lars Ivar og Endre Mørck: «Biskop Eysteins lokalstatutt for Øvre Telemark» (omsett frå gamalnorsk), s. 12–17 i *Sjå deg attvi – årsskrift for Fyresdal sogelag*. Fyresdal 2007.
- Hauge, Yngvar: *Ulefos jernværk 1657–1959*. Oslo 1957.
- Hauglid, Roar: *Norske stavkirker. Dekor og utstyr*. Oslo 1973.
- Hauglid, Roar: *Norske stavkirker*. Oslo 1969.
- Hauglid, Roar: «Pilegrimsferd og pilegrimsmerke», s. 117–126 i *Årbok for Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, 1936–37*. Oslo 1938.
- Hedeager, Lotte og Henrik Tvarnø: *Tusen års Europahistorie. Romere, germanere og nordboere*. Oslo 2001.
- Hedem, A.E.: «Roaldstadætten i Tørdal inntil 1550», s. 236–257 i *Norsk slektshistorisk tidsskrift*, XVI, 1958.
- Hedlund, Gerhard: «Sagbrukene ved fossen», s. 187–208 i *Ytterbøe, S.: Holla 1*. Skien 1975.
- Helle, Knut: «Fra opphavet til omkring 1500», s. 23–144 i *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Oslo 2006.
- Helle, Knut: «Norge blir en stat 1130–1319», i *Håndbok i Norges historie*, bd. 3. Oslo 1974.
- Helleberg, Odd Arne: *Jordebok over Telemark (Bratsberg len) ca. 1615*. Kongsberg 1991.
- Helleberg, Odd Arne: «Landskyldrekning i Telemark i mellomalderen og i nyare tid», s. 109–113 i *Heimen*, nr. 2, 1997.
- Helleberg, Odd Arne: *Stattholderskapets jordebok over Telemark 1624*. Kongsberg 2004.
- Helleland, Botolv: «Hardangervidda. Natur – kultur – samfunnsliv», s. 150–154 i *Norges offentlige utredninger*, bd. 30. Oslo 1974.
- Hellström, J.A.: *Vägar til Prosjektet Sveriges kristnande*. Stockholm 1996.
- Henneseid, Stian: *Bø-soga II. Gards- og ættesoga*, bd. 1. Bø 1982a.
- Henneseid, Stian: *Hallvard Gråtopp og bondeopprøret 1438*. Drangedal 1988.
- Henneseid, Stian: «Sentrale ætter i det gamle Bøherad. Ein ættehistorisk studie», s. 76–84 i *Telemark historie* 1982b.
- Henningsmoen, Kari: «Trekk fra floraen i Vestfold», s. 163–175 i *Møller, V. (red.): Bygd og by i Norge, Vestfold*. Oslo 1980.
- Herstad, John: *I helstatens grep. Kornmonopolet 1735–88*. Oslo 2000.
- Hertzberg, Ebbe: *Glosarium til Norges gamle love*, bd V. Christiania 1895.
- Hillern Hanssen Kalland, Sigrid: «Studier i øvre Telemarks vikingtid», s. 70–215 i *Universitetets Oldsaksamling*, årbok 1969. Oslo.
- Hodne, Bjarne: *Å leve med døden. Folkelige forestillinger om døden og de døde*. Oslo 1980.
- Hohler, Erla: *Norwegian stave church sculpture*, vol. I–II. Oslo 1999.
- Hohler, Erla: «Stavkirken – den dekorative skurd», s. 253–355 i *Berg, Knut (red.): Norges kunsthistorie*, bd. 1. Oslo 1981.
- Holberg, Eirin: *Klokkebegerkulturens symboler. Senneolitikum i Rogaland og Nordland sør for polarsirkelen*. Hovedoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen 2000.
- Holck, Per: «Skjelettene fra Hov/Verket, Hurum», s. 95–103 i *Østmo, Einar: Krigergraver. En dokumentarisk studie av senneolittiske hellekister i Norge*. Norske Oldfunn 26. Oslo 2011.
- Holm-Olsen, Ludvig: *Med fjærpenn og pergament. Vår skriftkultur i middelalderen*. Oslo 1990.
- Holmsen, Andreas: *Norges historie fra de eldste tider til 1660*. Oslo–Bergen–Tromsø 1977.
- Holmsen, Andreas: *Nye studier i gammel historie*. Oslo–Bergen–Tromsø 1976.
- Holmsen, Andreas: *Økonomisk og administrativ historie, Norges bygder*, bd. IV. Sogn, Bergen 1937.
- Holtan, Inger: *Ekteskap, frillelevnad og hor i norsk høgmedialder*. Oslo 1996.
- Holtmark, Anne: «Historieskrivning», s. 595–597 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 6. Oslo 1961.
- Hopstock, Carsten: «Gamle lystgårder ved Kragerø», s. 145–179 i *Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring*. Årbok 1955. Oslo 1956.
- Huitfeldt, Claus: *Slekten Huitfeldt – 600 år i Danmarks og Norges historie*. Oslo 2012.
- Huitfeldt, H.J.: *Biskop Eysteins Jordebog (Den Røde Bog). Fortegnelse over det Geistlige Gods i Oslo Bispedømme omkring Aar 1400*. Christiania 1873–1880.
- Huitfeldt-Kaas, Henrik Jørgen: «Adeler, Frederik», s. 91–92 i *Dansk biografisk leksikon*, 1. udg., bd. 1. København 1887.
- Huitfeldt-Kaas, Henrik Jørgen: «Adeler, Frederik Georg», s. 93–94 i *Dansk biografisk leksikon*, 1. udg., bd. 1. København 1887.
- Huitfeldt-Kaas, Henrik Jørgen: «Optegnelser om Familierne de Tonsbergs og von Tritzscher», s. 26–33 i *Personallhistorisk Tidsskrift*, II, 3. København 1888.
- Hulthén, Birgitta: «Teknologisk undersøkning av keramikmaterial från fyndplatar i Telemark fylke, Norge», s. 431–441 i *Mikkelsen, Egil: Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbruksamfunn i steinalder og bronsealder i Telemark*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke nr. 11. Oslo 1989.
- Hødnebo, Finn: «Trolldomsbøker», s. 670–673 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 18. Oslo 1974.
- Hødnebo, Finn og Hallvard Magerøy (red.): *Snorre Sturluson: Kongesoger*. Oslo 1994.
- Høeg, Helge Irgens: «Noen resultater fra den pollenanalytiske undersøkelsen i Telemark», s. 372–419 i *Mikkelsen, Egil: Fra jeger til bonde. Utviklingen av jordbruksamfunn i steinalder og bronsealder i Telemark*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter, Ny rekke nr. 11. Oslo 1989.
- Høeg, Helge Irgens: «Pollenanalyse på Lista», s. 266–318 i *Ballin, Torben Bjarke og Ole Lass Jensen: Farsundprosjektet – stenalderbopladser på Lista*. *Varia*, 29, 1995.
- Høegh, Sophie: *Efterretninger om de norske grene af familien Wesseltoft*. Christiania 1893.
- Høigård Hofseth, Ellen: «Fjellgravene på Tullinløkka. Tanker før og etter utstillingspresentasjon», s. 133–161 i *Viking*, LXIV, 2001.
- Imsen, Steinar: «Dronningrollen», s. 83–98 i *Bjørn Bandlien (red.): Eufemia – Oslos middelalderdronning*. Oslo 2012.
- Imsen, Steinar: «Den gammelnske drapsprosessen», s. 185–229 i *Historisk tidsskrift*, bd. 88, 2009.
- Imsen, Steinar: *Superintendenten. En studie i kirkepolitikk, kirkeadministrasjon og statsutvikling mellom reformasjonen og eneveldet*. Trondheim 1980.
- Imsen, Steinar og Harald Winge: *Norsk historisk leksikon. Kultur og samfunn ca. 1500–ca. 1800*. Oslo 1999.
- Imsen, Steinar og Jørn Sandnes: «Avfolkning og union», i *K. Mykland (red.): Norges historie*, bd. 4. Oslo 1977.
- Indrelid, Svein: *Arkeologiske undersøkelser i vassdrag. Faglig program for Sør-Norge*. Oslo 2009.
- Indrelid, Svein: *Fangstfolk og bønder i fjellet. Bidrag til Hardangerviddas førhistorie 8500–2500 år før nåtid*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter nr. 17. Oslo 1994.
- Indrelid, Svein og Anne Karin Hufthammer: «Medieval mass trapping of reindeer at the Hardangervidda mountain plateau, South Norway», s. 44–54 i *Quaternary International*, 238, 2011.
- Indrelid, Svein, Anne Karin Hufthammer og Knut Røed: «Fangstanlegg på Sumtangen, Hardangervidda – utforskningen gjennom 165 år», s. 125–154 i *Viking*, LXX, 2007.
- Imntjore, Hilde: *Nonneseter: et middelalderkloster i Oslo*. Hovedfagsoppgave i historie. Uni-

- versitetet i Oslo 1998. Trykt utgave: Forskningsserien nr. 24. Kristiansand 2000.
- Iuul, Stig: «Formkrav», s. 486–487 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 4. København 1959.
- Iversen, Tore: *Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen*. Historisk institutt, Universitetet i Bergen 1997.
- Jacobsen, Harald og Jan Henning Larsen: *Dokkfløy fra istid til kraftmagasin. Gausdal bygdehistorie*, bd. 6. Gausdal 1992.
- Jacobsen, Rolf: *Fossum verks historie gjennom 400 år. Derav i slekten Løvenskiolds eie 1739–1939*. Oslo 1939.
- Jansson, Sven B.F.: «Runinskrifter», s. 481–494 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 18. Oslo 1974.
- Jensenius, Jørgen H.: «Innvielsesrituale for trekirke», s. 83–98 i *Hikuin*, vol. 24, 1997.
- Jensenius, Jørgen H.: *Trekirkene før stavkirkene. En undersøkelse av planlegging og design av kirker før ca. år 1100*. Con-Text, avhandling nr. 6. Arkitektthøgskolen i Oslo 2001.
- Johannessen, Finn Erhard: *Alltid underveis. Postverkets historie gjennom 350 år*, bd. 1. Oslo 1997.
- Johannesson, Gösta: «Diplomatikk», s. 87–90 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 3. København 1958.
- Johansen, Arne B.: «Iron Production as a Factor in the Settlement of the Mountain Valleys Surrounding Hardangervidda», s. 84–101 i *Norwegian Archaeological review*, vol. 6, nr. 2, 1973.
- Johansen, Øystein Koch: *Bronse og makt: bronsealderen i Norge*. Oslo 2000.
- Johnsen, Arne Odd: *Fra ættesamfunn til statssamfunn*. Oslo 1948.
- Johnsen, Oscar Albert: *De norske stænder. Bidrag til opplysning om folkets deltagelse i statsanliggender fra reformationen til enevældet (1537–1661)*. Christiania 1906.
- Johnsen, Oscar Albert: *Tønsbergs historie*, bd. 2. Oslo 1934.
- Jokipii, Mauno og Ilkka Nummela (red.): *Ur nordisk kulturhistoria. Mötesrapport 18. nordiska historikermöte*, bd. 3: Läskunnighet och folkbildning före folkskoleväsenet. Jyväskylä 1981.
- Jonsson, Bengt R. og Olav Solberg: *Vil du meg lyde: balladsångare i Telemark på 1800-talet*. Oslo 2011.
- Jordhøy, Per, Kari Støren Binns og Stein Arild Hoem: *Gammel jakt- og fangstkultur som indikatorer for eldre tiders jaktorganisering, ressurspolitikk og trekkemønster hos rein i Dovretraktene*. NINA rapport 19. Trondheim 2005.
- Jordhøy, Per: *Gamal jakt- og fangstkultur som indikatorer på trekkemønster hjå rein. Kartlagde fangstanlegg i Rondane, Ottadalen, Jotunheimen og Forollhogna*. NINA rapport 246. Trondheim 2007.
- Juel Hansen, S.C.: *Whetstones from Viking Age Island. A part of the Trans-Atlantic trade in basic commodities*. Masteroppgave. Háskóli Íslands 2009.
- Jørgensen, Hans-Jørgen: *Det norske tollvesens historie. Fra middelalderen til 1814*. Oslo 1969.
- Kalleklev, Katrine, Odd Borgersen og Øyvinn Rannem (10.04.2013): «Boktrykkerkunst», i *Store norske leksikon*, <http://snl.no/boktrykkerkunst> (lest 3.11.2013).
- Keyser R., P.A. Munch, G. Storm og E. Hertzberg: *Norges gamle Love indtil 1387* (NgL), bd. I–V. Christiania 1846–95.
- Kirkeby, Birge: *Hallvard Gråtopp frå Lindheim skipreide*. [Gvarv] 1995.
- KLNM – *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. I–XXII. København 1956–1978.
- Knirk, James E.: «Arbeidet ved Runearkivet, Oslo», i *Nytt om runer*. Oslo 1996.
- Knirk, James E. (faglig ansvarlig): *Kyss meg – Runenes verden*. Nettutstilling, Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, <http://www.khm.uio.no/tema/utstillingsarkiv/kyss-meg/>
- Knirk, James E.: «Runeinnskriftene i Bø gamle kyrkje», s. 71–81 i *Telemark historie*, nr. 7, 1986.
- Knudsen, Finn C.: *Fra en svunden tid. Utdrag av Maren Fransisca Paus dagbøker. Fra Borgestad 1809–1814*. U. st. 1937.
- Koht, Halvdan: *Norsk bondereising*. Oslo 1926/1975.
- Kolsrud, Oluf (udg.): *Diplomatarium Norvegicum, Tillæg til syttende samling*. XVII B, første hefte, Christiania 1913.
- Kolsrud, Oluf: «Folket og reformasjonen i Noreg», s. 23–53 i Johannessen, Hjørdis, Rolv Skre, Per Thorson (red.): *Heiderskrift til Gustav Indrebø*. Bergen 1931.
- Kolsrud, Sigurd: *Oslo og Hamar bispedømes jorbok 1574–1577*. Oslo 1929.
- Krag, Claus: «Landskapsnavn på -land og -rike», s. 341–356 i *Historisk tidsskrift*, bd. 50, 1971.
- Krag, Claus: «Vikingtid og rikssamling 800–1130», bd. 2 i *Aschehougs Norgeshistorie*. Oslo 1995.
- Krogh, Tyge: *Oplysningstiden og det magiske. Hentelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. København 2000.
- Kruken, Kristoffer: «Namnet Olav og reformasjonen», s. 22–24 i *Nytt om namn. Meltingsblad for Norsk namnelag*, nr. 14, 1991.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* (KLNM), bd. I–XXII. København 1956–1978.
- Kulturminne frå jernalder, mellomalder og nyare tid i Håradalen, Odda kommune. Kulturhistorisk rapport frå Hordaland fylkeskommune, 14, 2002.
- Kulturminne frå jernalder og mellomalder i Sysendalen, Eidfjord kommune. Kulturhistorisk rapport frå Hordaland fylkeskommune, 17, 2003.
- Kvåle Rue, Anders: «Portalfigurane i Heddal stavkyrkje», i *Telemark Tidend*, 13.10. og 20.10.2007.
- Landstad, Magnus Brostrup: *Frå Telemarken. Skik og Sagn. Efterladte optegnelser*. 1927. Ny utgave Porsgrunn 1996.
- Landstad, Magnus Brostrup: «Prøver af Folkeviser, samlede i øvre Thelemarken», s. 329–375 i *Norsk Tidsskrift for Videnskab og Litteratur*. Tredie Aargang, 1849.
- Landstad, Magnus Brostrup: *Ættesagaer og sagn fra Telemarken*. Kristiania 1924.
- Landsverk, Halvor: *Fylkesmuseet for Telemark og Grenland. Fører til samlingene*. Skien u. år.
- Lange, Christian C.A.: *De norske klostres historie i middelalderen*. Christiania 1856.
- Larsen, Jan Henning: «Jernvinneundersøkelser: Faglig program. B 2», s. 160–161 i *Varia*, 78, 2009.
- Larssen, Tanja: *Gullmedaljonger fra romertids Skandinavia – ikonografi og identitet*. Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Trondheim 2010.
- Lausten, Martin Schwarz (red.): *Kirkeordnansen 1537/39*. København 1989.
- le Goff, Jacques: *La naissance du Purgatoire* (Bibliothèque des Histoires). Editions Gallimard. Paris 1981.
- Lidén, Hans-Emil: «De tidligste kirkene. Hvem bygget dem, hvem brukte dem, og hvordan?», s. 129–141 i Lidén, Hans-Emil (red.): *Møtet mellom hedendom og kristendom i Norge*. Oslo 1995.
- Lidén, Hans-Emil: «Utgravningen av Mære kirke», s. 18–58 i *Årbok for Nord-Trøndelag* 47, årgang 1969.
- Lie, Ragnar Orten: «Falkefangst», <http://www.kulturarvvestfold.no/Artikkel/Historie/Falkefangst/10004177.php> (lest 26.08.2013). Oppdatert 24. januar 2012, publisert 23. mai 2011.
- Lie, Ragnar Orten: Falkefangst. Illustrasjoner. Henta 21. august 2014 frå: http://kulturarv.aipublish.no/ai_files/falkefangst_illustrasjoner_ragnar_65425.pdf, publisert mai 2011.
- Lie, Ragnar Orten: «Falkonerer, elitens fritidssyssele», s. 36–41 i *Spor*, nr. 1, 2012.
- Liebott, Niels-Knud: *Hellige mænd og kvinder*. Højbjerg 1982.
- Liestøl, Aslak: «Runebrev, Runemagi, Runer» s. 459–478 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 14. Oslo 1869.

- Livland, Haakon: *Eidsborgbryner – eksportvarer i Telemark fra vikingtid til våre dager*. Skien 1992.
- Loftsgarden, Kjetil: *Jarnframstilling i raudt land. Jernvinna på Rauland i jernalder og mellomalder*. Masteroppgave i arkeologi. Bergen 2007.
- Lund, Johan Michael: *Forsøg til Beskrivelse over Øvre-Tellemarken i Norge*. Kiøbenhavn 1785.
- Lunden, Kåre: «Korntiendaa etter biskop Eysteins jordebok, i lys av nokre norske og engelske kornprisar», s. 189–212 i *Historisk tidsskrift*, bd. 47, 1968.
- Løvenskiold, Bartholomæus Herman von: *Beskrivelse over Bratsberg amt*. Christiania 1784 / Porsgrunn 1998.
- Låg, Torbjørn: *Agders historie 800–1350*. Kristiansand 1999.
- Magerøy, Hallvard: *Soga om Birkebeinar og Baglar*, bd. II. Oslo 1988.
- Magnus Lagabøtes testamente 1277, DN IV, 3, RN II, 171.
- Mainman, A.J. og N.S.H. Rogers: *The Archaeology of York. The small finds, 17/14 Crafts, Industry and everyday life*. York 2000.
- Mandt, Engelbret Michelsen Resen og Olav Solberg: *Historisk beskrivelse over Øvre Telemarken*. Espaa 1989.
- Mandt, Gro og Trond Lødøen: *Bergkunst. Hellestninger i Noreg*. Oslo 2004.
- Marstrand, Sverre: *Hellestningsfeltene i Gjerpen*. Skien 1969.
- Martens Irmelin: «Gamle fjellgårder fra strøkene rundt Hardangervidda», s. 1–84 i *Universitetets Oldsaksamlings årbok 1970–1971*. Oslo 1973.
- Martens, Irmelin: «Iron Extraction, Settlement and Trade in the Viking and Early Middle Ages», s. 69–80 i *South Norway, Proceedings of the tenth Viking Congress, Larkollen, Norway 1985*. Universitetets skrifter, ny rekke nr. 9. Oslo 1987.
- Martens, Irmelin: *Jernvinna på Møsstrand i Telemark. En studie i teknikk, bosetning og økonomi*. Oslo 1988.
- Martens, Irmelin: «Møsstrand i Telemark: En jernproduserende fjellbygd før svartedauen», s. 83–114 i *Viking XXXVI*, 1972.
- Martens, Irmelin: «Recent Investigations of Iron Production in Viking Age Norway», s. 29–44 i *Norwegian Archaeological Review*, vol. 15, nr. 1–2, 1982.
- Martens, Irmelin: «Vågå og Tinn – to bygder med mange praktsverd fra vikingtid», s. 183–196 i *Viking LXXII*, 2009.
- Meddelelser fra Det norske Rigsarchiv indeholdende Bidrag til Norges Historie af trykte Kilder, bd. 1. Christiania 1870.
- Meier, F.J.: «Adeler, Frederik Christian», s. 92–93 i *Dansk biografisk leksikon*, 1. udg., bd. 1. Kiøbenhavn 1887.
- Melve, Leidulf: *Med ordet som våpen: Tale og skrift i vestleg historie*. Oslo 2001.
- Mikkelsen, Egil: *Fangstprodukter i vikingtiden og middelalderens økonomi. Organisering av massefangst av villrein i Dovre*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke nr. 18. Oslo 1994.
- Mikkelsen, Egil: *Fra jeger til bonde. Utvikling av jordbrukssamfunn i Telemark i steinalder og bronsealder*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke, nr. 11. Oslo 1989.
- Mikkelsen, Egil: «Kasin-graven, en stridsøksgrav fra yngre steinalder i Heddal, Telemark. Tradisjon og diffusjon», s. 117–136 i *Viking* 38, 1974.
- Mikkelsen, Egil: «Sporanaset – En bronsealders 'utpost' i Telemark», s. 35–40 i *Festskrift til Sverre Marstrand på 70-årsdagen*. Universitetets Oldsaksamlings Skrifter. Ny rekke nr. 3. Oslo 1980.
- MLL = *Magnus Lagabøters Landslov*. Oversatt av Absalon Taranger. Oslo–Bergen 1979/1915.
- Moe, Dagfinn: «The Holocene Vegetation Development on Hardangervidda. The Occurrence of Pollen of Plants Favoured by Man's Activity», s. 67–73 i *Norwegian Archaeological review* vol. 6, nr. 2. Oslo 1973.
- Moe, Dagfinn, Svein Indrelid og Odd Kjos-Hansen: «A Study of Environment and early Man in the Southern Norwegian Highlands», s. 73–78 i *Norwegian Archaeological review*, vol. 11, nr. 2, 1978.
- Molaug, Petter: *Anmeldelse av Siri Myrvoll: Handelstorget in Skien*, s. 533–545 i *Norwegian Archaeological Review*, bd. 27, 1994.
- Molland, Einar: «Predikan», s. 427–429 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 13. Oslo 1968.
- Morkinskinna. *Islensk Fornrit*, bd. XXIV, II, utg. Á. Jakobsson og Þ.I. Guðjónsson. Reykjavík 2011.
- Morkinskinna. Oms. av K. Flokenes. Hafsrfsfjord 2001.
- Morten, Øystein: «Kyrkjestad og kyrkjeliv (1100–1600)», s. 18–36 i *Mosdal, Olav: Kviteseid gamle kyrkje 750 år*. Kviteseid 2009.
- Morten, Øystein: *Stavkyrkja i Eidsborg. Ein biografi*. Oslo 2008.
- Moseng, Ole Georg: *Den flyktige pesten. Vilkårene for epidemier i Norge i seinmiddelalder og tidlig nytid*. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo 2006.
- Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo: *Norsk historie 750–1537*. 2. utgave. Oslo 2007.
- Moseng, Ole Georg: *Porsgrunns historie. Byen i emning*, bd. 1. Porsgrunn 2006.
- Mostert, Marco: «Forgery and Trust», s. 37–59 i Mostert, Marco og Irene van Renswoude (red.): *Strategies of Writing. Studies on text and trust in the Middle Ages*. Utrecht 2008.
- Mowinckel, Rolf: «Nikulsseglet fra Eidsborg kirke», i *Tidens Tegn*, nr. 24, 1928.
- Munch, P.: *Købstadsstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's tid til det 18. aarhundredes midte (1619–1745)*. Kiøbenhavn 1900/1977.
- Mundal, Else: *Legender frå mellomalderen. Soger om heilage kvinner og menn*. Omsett frå norrønt av Else Mundal. Oslo 1995.
- Myhre, Bjørn: «Boathouses and naval organization. Military aspects of Scandinavian Society in a European Perspective AD 1–1300», s. 169–183 i *Norgård Jørgensen, A. og B.L. Clausen (red.): Publications from The National Museum. Studies on Archaeology & History*, vol. 2. Copenhagen 1997.
- Myhre, Bjørn: *Chieftain's Graves and Chiefdom Territories in South Norway in the Migration Period*. *Studien zur Sachensforschung* 6. Hildesheim 1987.
- Myhre, Bjørn: «The Early Viking Age in Norway», s. 35–47 i *Acta Archaeologica*, vol. 71, 2000.
- Myhre, Bjørn: «Funn, fornminner og ødegårder. Jernalderens bosetning i Høyland fjellbygd», bd. 7 i *Stavanger Museums skrifter*, 1972.
- Myhre, Bjørn og Ingvild Øye: «4000 f.Kr. – 1300 e.Kr. Jordbruk blir levevei», i *Norges Landbrukshistorie*, bd. 1. Oslo 2002.
- Mykland, Knut: «Gjennom nødsår og krig 1648–1720», i *Cappelens Norgeshistorie*. Oslo 1977.
- Mykland, Liv: *Guds hus under hammeren. En studie i kirkesalget i Norge i 1720-årene*. Hovedoppgave. Universitetet i Bergen 1976.
- Myrvoll, Siri: «Brynesteinshandelen på Telemarkskanalen: Eksportvare fra tidlig middelalder», s. 14–17 i *Fortidsvern*, 18. årg., nr. 4, 1992.
- Myrvoll, Siri: «Skien – utvikling fra markeds-plass til «by» i 12. og 13. århundre», s. 7–22 i *Telemark historie*, nr. 2, 1981.
- Myrvoll, Siri: «Skien i Grenland – om kommunikasjon, økonomi og makt i sen vikingtid og tidlig middelalder», s. 289–301 i *Wik, B. (red.): Sentrum – Periferi, Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid*. *Gunneria* 64, vol. 2, 1991.
- Myrvoll, Siri: «Skien og Telemark – naturressurser, produkter og kontakter i sen vikingtid og tidlig middelalder», s. 161–180 i *Viking XLIX*, 1986.
- Myrvoll, Siri: «Trade in Telemark and the Earliest Settlement in Skien», s. 41–55 i *Offa*, vol. 41, 1984.
- Mæland, Helge (2013): *Lys og liv. Porsgrunn videregående skoles historie*. Skien.

- Mølmen, Øystein: «Den gamle villreinfangsten», s. 61–68 i Carlstrøm, S. (red.): *Hardangervidda som råstoffkjelde – ein seminarierapport*. Nesbyen 1997.
- Mølmen, Øystein: *Jakt og fangstkulturen i Skjåk og Finndalsfjellet*. Skjåk 1988.
- Mølmen, Øystein: *Jakt og fangst i Lesja: frå dyregrav til gevær*. Lesja 1986.
- Nedkvitne, Arnved: «Bønder og skrift i norsk middelalder», s. 97–106 i *Historisk tidsskrift*, bd. 84, 2005.
- Nedkvitne, Arnved: *The social consequences of literacy in medieval Scandinavia*. Utrecht 2004.
- Nedkvitne, Arnved: «Trusting Writing in Medieval Scandinavia», s. 337–353 i Mostert, Marco og Irene van Renswoude (red.): *Strategies of Writing. Studies on text and trust in the Middle Ages*. Brepols 2008.
- Nedkvitne, Arnved: *Utenrikshandelen fra det vestafjelske Norge 1100–1600*. Dr. philos.-avhandling. Universitetet i Bergen 1983.
- Nesje, Atle, Svein Olaf Dahl, Arve Tvede og Jostein Bakke: «Breen», s. 80–86 i Helland-Hansen, William (red.): *Naturhistorisk vegbok*. Bergen 2005.
- Niblaeus, Erik: «Learning to write in southern Sweden: liturgical fragments and the creation of the culture of the book», s. 144–145 i Robinson, P.R. (red.): *Teaching Writing, Learning to Write. Proceedings of the XVI Colloquium of the Comité International de Paléographie Latine*. Londin 2010.
- Nielsen, Yngvar: *Norges historie*, bd. IV, 1. Kristiania 1909.
- Nils Stubbs *Optegnelsesbøger fra Oslo Lagthing 1572–1580*. Christiania 1895.
- Nilsson, Jens og Yngvar Nielsen: *Biskop Jens Nilssøns visitatsbøger og reiseoptegnelser 1574–1597*. Kristiania 1885.
- Njåstad, Magne: *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. Nr. 42 i Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag, NTNU. Trondheim 2003.
- Njåstad, Magne: «Munk, Erik», s. 395–96 i *Norsk biografisk leksikon*. 2. utg., bd. 6. Oslo 2003.
- NLR – Norske Lensrekneskapsbøker 1548–1567, bd. I–VI. Oslo 1937–43.
- Norberg, Rune: «Sigill», s. 187–194 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 15. Oslo 1970.
- Norborg, Sverre: *Hans Nielsen Hauge. Biografi 1771–1804*. Oslo 1966.
- Norby, K. Jonas: *Etterreformatoriske runeinnskrifter i Norge, opphav og tradisjon*. Magistergradsavhandling. Universitetet i Oslo 2001.
- Norges gamle love indtil 1387 (NGL)*, bd. 1–5. Christiania 1846–1895.
- Norseng, P.G.: *Øst for Folden, Østfolds historie*, bd. 1. Sarpsborg 2003.
- Norske Herredags-Dombøger (NHD)*, bd. 1. Christiania 1893; 2. rk., III. Christiania 1907.
- Norske kongebrev*, bd. I. Oslo 1961–1967.
- Norske Rigs-Registranter (NRR)*, bd. 1–12. Christiania 1861–91.
- Norske Samlinger*, bd. 1. Christiania 1852.
- Norske supplikker 1660–1662*, bd. 1. Oslo 1988.
- Nygaard, Edith Marie: «De romanske steinkirkene i Telemark», s. 23–44 i *Telemark historie*, nr. 18, 1997.
- Nygaard, Edith Marie: *De romanske steinkirkene i Telemark*. Oslo 1996.
- Nygaard, Jon: «...afstort est du kommen». *Henrik Ibsen og Skien*. Oslo 2013.
- Nymoen, Pål: «Bøleskipet – og brynesteinsekspert fra Telemark», s. 83–99 i Appel, Liv og Kjartan Langsted (red.): *Ressourcer og Kulturkontakter. Arkæologi rundt om Skagerak og Kategat, Kulturhistoriske skrifter fra Nordsjælland 1*. Helsingør 2011.
- Nymoen, Pål: «Fatal feilnavigering med tung last? Om en samling brynesteinsemner i Kvåsefjorden, Kristiansand», s. 128–157 i Stylegar, Frans-Arne (red.): *Mangesysleren: En vennebok til Svein Mjaatvedt [1941–2008]*. Kristiansand 2010.
- Odner, Knut: «Ullshelleren i Valldalen Røldal. En studie i økologiske tilpasninger på grunnlag av et forhistorisk arkeologisk materiale», i *Årbok for Universitetet i Bergen 1969*, nr. 1. Bergen 1969.
- Oftestad, Bernt: «Berg, Frants», s. 247 i *Norsk biografisk leksikon*. 2. utg., bd. 1. Oslo 1999.
- Olborg, Knut: *Bolvik Jernverk. En studie av forholdet mellom jernverksøkonomi og bondeøkonomi i Nedre Telemark 1692–1790*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo 2002. Trykt utgave: Porsgrunn 2003.
- Oldsakssamlingens (Kulturhistorisk museum) hovedkatalog, tilvekstdatabase: <http://www.dokpro.uio.no/arkeologi/oslo/hovedkat.html>
- Olsen, Magnus: *Norges innskrifter med de yngre runer*, bd. II. Oslo 1951.
- Olsen, Olaf: *Hørg, hov og kirke: historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. København 1966.
- Olsnes, Aanund: «Fyll og bråk i kyrkja. Eit problem i Vest-Telemarks kulturhistorie frå 1700-talet.», s. 7–25 i *Telemark historie*, nr. 5, 1984.
- Olsnes, Aanund: *Kviteseid bygdesoge III. Kultursoga frå dei eldste tider til kring 1820*. Kragerø, 1987.
- Olsnes, Aanund: «Telemarks seine integrasjon i kongeriket Noreg. Bakgrunn og fylgjer», s. 193–204 i *Heimen*, nr. 4, 1991.
- Omholt-Jensen, J.: *Telemark fylke i gammel tid. Administrative inndelinger*. Skien 1926.
- Ommundsen, Åslaug: «The first Norwegian scribes and their teachers», s. 131–144 i Robinson, P.R. (red.): *Teaching Writing, Learning to Write. Proceedings of the XVI Colloquium of the Comité International de Paléographie Latine*. Londin 2010.
- Ommundsen, Åslaug: «From books to bindings and back. Medieval manuscript frac», s. 34–44 i *Gazette du livre medieval*, bd. 52/53, Paris 2008.
- Ong, Walter: *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet*. Göteborg 1990.
- Opsahl, Erik: «Gaute Eiriksson», i *Norsk Biografisk Leksikon*. http://nbl.snl.no/Gaute_Eiriksson/utdypning (lest 8.07.2013).
- Ottosen, Morten Nordhagen: *Popular Responses to Unpopular Wars. Resistance, Collaboration and Experiences in Norwegian Borderlands 1807–1814*. Oslo 2012.
- Pedersen, Ellen Anne: *Hardangervidda gjennom 9500 år – en kulturhistorisk rapport*. Buskerud fylkeskommune 2011.
- Pedersen, Johannes: «Pietismens tid 1699–1746», i Koch, Hal og Bjørn Kornerup (red.): *Den danske kirkes historie*, bd. 5. København 1951.
- Pedersen, Svein Aas: *Sagbruket på Ulefoss og bøndene i Vinje – en økonomisk analyse av handelen 1735–1745*. Hovedoppgave. Historisk institutt, Universitetet i Oslo 1991.
- Pettersen, Gunnar I.: *De økonomiske sidene ved provent-institusjonen i Norge ca. 1280–1500*. Oslo 1992.
- Pontoppidan, Erik: *Sandhed til gudfrygtighed udi en eenfoldig og efter muelighed kort, dog tilstrekkelig forklaring over sal. doct. Mort. Luthers liden cathéchismo indeholdende alt det, som den, der vil blive salig, har behov, at vide og gjøre*. Kjøbenhavn 1737/1783.
- Prescott, Christopher: «Was there really a Neolithic in Norway?», s. 77–87 i *Antiquity* 79, 1996.
- Prescott, Christopher (red.): *Neolitikum. Nye resultater fra forskning og forvaltning*. Oslo 2012.
- Prescott, Christopher og Eva Walderhaug: «The last frontier? Processes of Indo-Europeanization in Northern Europe: The Norwegian case», s. 257–280 i *Journal of Indo-European Studies* 23 (3 og 4), 1995.
- Prøsch-Danielsen, Lisbeth: «Vegetation history and human impact during the last 11500 years at Lista, the southernmost part of Norway. Based primarily on professor Ulf Hafstens' material and diary from 1955–1957», s. 85–99 i *Norsk Geografisk Tidsskrift* 50, 2, 1996.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Fyresdals Historie*. Skien 1912.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Gjerpen – en bygdebok*. Kristiania 1917 (Gamle storgaarder i Gjer-

- pen – Bratsberg: http://www.historier.no/index.php?option=com_sobi2&sobi2TAsk=sobi2Details&catid=477&sobi2Id=7457&Itemid=305, lest 27.12.2012).
- Qvisling, Jon Lauritz: *Gjærpen prestegjelds og presters historie*, bd. 1. Skien 1904.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Optegnelser om Provster i øvre Telemarken under Katholicismen*. Skien 1893.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Presteri i øvre Telemarken. Fra de ældste tider til omkring 1600*. Skien 1902.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Til øvre Telemarkens historie: spredte bidrag fra det 18. og 19. århundrede*. Skien 1908.
- Qvisling, Jon Lauritz: *Øvre Telemarkens historie i det 17de århundrede*. Skien 1906.
- Qvisling, Jon Lauritz og A. Blom: *Efterladte historiske optegnelser. Særlig vedkommende Skien, Laardal og Kviteseid af adjunkt Andreas Blom*. Skien 1904.
- Randers, Kjersti: «Breheim-undersøkelsene 1982–1984. Høyfjellet», i *Arkeologiske rapporter*, 10. Bergen 1986.
- Randsborg, Hege Brit: *Befolkningsutviklingen i Bø i Telemark 1776–1815*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo 1979.
- Rapport frå kulturhistorisk registrering/befaring. Jønndalen, Nore og Uvdal. Buskerud fylkeskommune 2006.
- Rasmussen, Knud: *Fra Grønland til Stillehavet. Rejser og mennesker fra 5. Thule-ekspedition 1921–24*. København 1925.
- Rasmussen, Tarald: «Fra reformasjonen til 1814», s. 83–177 i *Norsk kirkehistorie*. Oslo 1991.
- Regesta Norvegica (RN). Kronologisk Fortegnelse over Dokumenter vedkommende Norge, Nordmænd og den norske Kirkeprovins, bd. II–IX. Christiania 1898 / Oslo 1978–2010.
- «Rein-nesebrems», i *Store norske leksikon*, <http://snl.no/rein-nesebrems> 8. juni 2012 (lest 26. august 2013).
- Reinton, Lars og Sigurd S. Reinton: *Folk og Fortid i Hol II. Fra 1815 til vår tid*. Hol 1943.
- Reitan, Gaute: «Nytt om Norges eldste jordbruk – et gjennombrudd i forskningen». Artikkel på nettsiden Arkeologi langs Vestfoldbanen, <http://blogg.uio.no/khm/vestfoldbaneprosjektet/content/nytt-om-norges-eldste-jordbruk-%E2%80%93-et-gjennombrudd-i-forskningen> (lest 16.10.2013(a)).
- Reitan, Gaute: «Faret i Skien – en kristen gravplass fra vikingtid og nye innblikk i tidlig kirkearkitektur», s. 251–274 i *Viking*, bd. LXIX, 2006.
- Reitan, Gaute: «Faret i Skien. Norges eldste kristne gravplass – dens fremvekst og forfall», s. 129–137 i *Fortidsminneforeningen årbok 2007*. Oslo 2007.
- Reitan, Gaute: «Gunnarsrød 5. Lokalitet i åkermark med funn fra overgangen mellom mesolitikum–seinmesolitikum, tidligneolitikum og seinneolitikum/eldre bronsealder», i Reitan, Gaute og Per Persson (red.): *Vestfoldbanen. Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med ny jernbane mellom Larvik og Porsgrunn II. Seinmesolittiske, neolittiske og yngre lokaliteter i Vestfold og Telemark*. Kristiansand 2013b.
- Reitan, Gaute: *Neolitikum i Buskerud. Skikk, bruk og erverv i et langtidsperspektiv*. Hovedoppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo 2005.
- Reitan, Gaute: *Rapport fra arkeologiske undersøkelser på Faret og Gimsøy kloster 3. september–28. september og 22. oktober–1. november 2001*. Upublisert rapport fra fylkeskommunen.
- Reitan, Gaute og Per Persson: *Vestfoldbanen. Arkeologiske undersøkelser i forbindelse med ny jernbane mellom Larvik og Porsgrunn II. Seinmesolittiske, neolittiske og yngre lokaliteter i Vestfold og Telemark*. Kristiansand 2013.
- Reitan, Gaute, Per Persson, Stine Melvold, Guro Fossum og Inger Eggen: «Nytt fra steinalderen langs Langangsfjorden», s. 67–81 i *Nicolay*, hefte 2, nr. 117, 2012.
- Reynolds, H.: *Gimsøy kloster*. Skien 1917.
- Rian, Øystein: «1536–1814. Foreningen med Danmark», s. 133–230 i Bjørge, Narve, Øystein Rian og Alf Kaartvedt: *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905*. Norsk utenrikspolitikkens historie, bd. 1. Oslo 1995a.
- Rian, Øystein: «Adeler, Fredrik Georg», s. 26 i *Norsk biografisk leksikon*, 2. utg., bd. 1. Oslo 1999.
- Rian Øystein: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Oslo 1997.
- Rian, Øystein: *Da embetsmenn og kjøpmenn gjorde revolusjon i Telemark*. Bø 1987a.
- Rian, Øystein: «Da Skien var Norges hovedstad. Om herredagen i 1619», s. 148–181 i *Telemark historie*, nr. 6 1985.
- Rian, Øystein: *For Norge, kjempers fødeland. 12 portrett fra dansketida*. Oslo 2007.
- Rian, Øystein: «Giftermål og familie som elitedannende faktorer i 1600-tallets Bratsberg», s. 471–483 i *Historisk tidsskrift*, bd. 69, 1990.
- Rian, Øystein: «Huitfeldt, Povel», s. 412 i *Norsk biografisk leksikon*. 2. utg., bd. 4. Oslo 2001.
- Rian, Øystein: «Den nye begynnelsen 1520–1660», i *Aschehougs Norgeshistorie*, bd. 5. Oslo 1995b.
- Rian, Øystein: «Sagbruk og bergverk i Telemark før industrialiseringen», s. 114–128 i *Telemark historie*, nr. 8, 1987b.
- Rian, Øystein: «Det store spillet med skogen i Telemark i 1720–30-årene», s. 83–107 i *Telemark historie*, nr. 5, 1984.
- Rian, Øystein: *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671–1821*. Tønsberg 1980.
- Riksantikvarens middelalderprosjekt 1991–1999. Rapport. Oslo 2009.
- Rindal, Magnus: «Liv og død i kyrkjens lover», s. 141–149 i Rindal, Magnus (red.): *Fra hedendom til kristendom*. Oslo 1996.
- Ringstad, Jan Erik: *Oslobispens jordegods fram til 1407, med særlig vekt på biskop Øysteins embedstid*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1994.
- Rogan, Bjarne: «Pengeskyss og friskskyss, tingskyss og transportskyss. Den eldre reguleringen av skyssvesenet i Telemark», s. 51–72 i *Telemark historie*, nr. 5, 1984.
- Roland, Hilde: *Prosjekt Nordmannslepene*. Buskerud fylkeskommune 2001.
- Ropeid, Andreas: «Oppgangssaga – ein novasjon med konsekvensar», s. 146–160 i *Årbok for Norsk skogsbruksmuseum*, nr. 11, 1985–1986.
- Runenprosjekt Kiel, database, http://www.runenprosjekt.uni-kiel.de/default_eng.asp
- Røgeberg, Kristin M. (red.): *Norge i 1743. Innberetninger som svar på 43 spørsmål fra Danske Kanselli*, bd. 3. Oslo 2005.
- Rørdam, Holger Fr.: *Danske kirkelove fra reformationen indtil Christian V's Danske Lov*, bd. 1–3. København 1883–1889.
- Rørdam, Holger Fr.: «Grubbe, Sivert», s. 222–225 i *Dansk biografisk leksikon*. 1. udg., bd. 6. Kjøbenhavn 1892.
- Samling af danske kongers haandfæstninger og andre lignende acter*. Kjøbenhavn 1856–58/1974.
- Samnordisk runtextdatabas, Uppsala universitet, <http://www.nordiska.uu.se/forskn/samnord.htm> (pr. 2013).
- Sandaaker, Odd: «Tredjung og storsokn: Kviteseid-kyrkja i eldste tid», s. 90–105 i *Telemark historie*, nr. 7, 1986.
- Sandnes, Jørn: *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Oslo 1990.
- Sandnes, Jørn og Helge Salvesen: *Ødegårdstid i Norge, Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. Oslo–Bergen–Tromsø 1978.
- Sandvik, Gudmund: *Det gamle veldet. Norske finansar 1760–79*. Oslo 1975.
- Sandø Rullestad, Silje: *Den norrøne jernaldersmeden i tekst og kontekst*. Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo 2007.
- Sannes, Olav: *Drangedal med Tørdal: ei bygdesoga*. Drangedal 1924/1974.
- Sarauw, Torben: «Male symbols or warrior identities? The 'archery burials' of the Da-

- nish Bell Beaker Culture», s. 65–87 i *Journal of Anthropological Archaeology*, 26, 2007.
- Scheel, Frerdrik: «Huitfeldt, Peder», s. 388 i *Norsk biografisk leksikon*, bd. 6. Oslo 1934.
- Schou, August: *Postens historie i Norge*. Oslo 1947.
- Schou, J.H.: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve*. V Deel, anden udgave. Kiøbenhavn 1795.
- Schrumpf, Ellen: *Barns arbeid i en paternalistisk bygdeindustri; Ulefoss Sagbruk 1840–1900*. Skrifter 131, Telemark distriktshøgskule. Bø 1989.
- Schumacher, Jan: «Kristendommen i høy-middelalderen», s. 127–162 i Amundsen, Arne Bugge (red.): *Norges religionshistorie*. Oslo 2005.
- Schutter, H.K.: *Lardal bygdebok*, bd. 2. Lardal 1973.
- Seierstad, Ivar: *Skiens historie*, bd. 1. Skien 1958.
- Seip, Didrik Arup: «Diplomspråk», s. 91–97 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 3. København 1958.
- Seip, Didrik Arup: *En liten norsk sproghistorie*. Oslo 1933.
- Seip, Jens Arup: *Lagmann og lagting i senmiddelalderen og det 16. de århundre*. Oslo 1934.
- Seljenes, Ylva Petrikke Altin: *Gimsøy klostergods-kompleks: klostergods og verdslig len*. Mastergradsavhandling i historie. Universitetet i Bergen 2011.
- Sethre, Jarle Erlend: *Bosetningsutviklingen i Eidanger, Gjerpen og Siljan fra høymiddelaldermaksimum til 1665*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1992.
- Sethre, Jarle Erlend: «Den store mannedauden og Telemark», s. 55–63 i *Telemark historie*, nr. 18, 1997.
- Sherratt, Andrew: «Cups that Cheered», s. 81–114 i Waldren, W.H. og R.C. Kennard (red.): *Bell Beakers of the Western Mediterranean. Definition, interpretation, theory and new site data. The Oxford International Conference 1986*. Oxford 1987.
- Sherratt, Andrew: «Sacred and profane substances: the ritual use of narcotics in Later Neolithic Europe», s. 50–64 i Garwood, P., D. Jennings, R. Seates og J. Toms (red.): *Sacred and profane*. Oxford University Committee for Archaeology 32, 1991.
- Sigurdson, Halvor: «Rettergangen mot Peder Jonsen Baksås. Et tidsbilde fra Holla ved år 1700», s. 104–122 i *Holla-minner*. Tidsskrift for Holla Historielag, 2000.
- Sigurðsson, Jón Vidar: *Kristninga i Norden 750–1200*. Oslo 2003.
- Sigurðsson, Jon Vidar: *Norsk historie 800–1300: fra høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt*. Oslo 1999.
- Simonsen, Lisbeth: *Jørgen Bjelkes kjøp og videre-salg av enkeltgårder og alle hans Majestets sager i Bratsberg len/amt. Følger for sagbruksdriverne*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1982.
- Skjølsvold, Arne: «En tidlig romertids grav i Rendalsfjellene og noen tanker omkring den eldste jernalderbosetning i sydnorske innlandsstrøk.», s. 5–33 i *Viking*, XLIV, 1980.
- Skogsfjord, Anne: *Rapport fra arkeologisk utgravning Kongerød 221/77 og 233, Skien, Telemark*. Oslo 2010.
- Skovgaard-Petersen, Vagn (red.): *Da menigmand i Norden lærte at skrive. En sektionsrapport fra 19. nordiske historikerkongres*. Odense. København 1985.
- Skre, Dagfinn: «Den bygningsarkeologiske undersøkelsen», s. 9–27 i *Telemark historie*, nr. 7, 1986.
- Skre, Dagfinn: *Herredømmet. Bosetning og besittelse på Romerike 200–1350 e.Kr*. Oslo 1998.
- Skre, Dagfinn: «Telemark», s. 386–389 i *Norsk arkeologisk leksikon*. Oslo 2005.
- Skaare, Kolbjørn: «Runemønter», s. 469–470 i *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bd. 3. København 1958.
- Slinning, Tore: *Bergmalingene i Telemark. Kultstedenes tidfesting og sosiale sammenheng*. Hovedoppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen 2002.
- Soga om Håkon Håkonsson*. Gamalnorske bokverk nr. 22. Oslo 1928.
- Sogner, Sølvi: «Bondeluten i reformasjonsårhundret», s. 61–71 i *Heimen*, XII, 1961–1963.
- Sogner, Sølvi: *Følgevekst og flytting. En historisk-demografisk studie i 1700-årenes Øst-Norge*. Oslo 1979.
- Sogner, Sølvi: «Krig og fred 1660–1780», i *Aschehougs Norgeshistorie*, bd. 6. Oslo 1996.
- Sogner, Sølvi: «Og skuta lå i Amsterdam». *Et glemt norsk innvandrersamfunn i Amsterdam 1621–1720*. Oslo 2012.
- Sogner, Sølvi: *Ung i Europa. Norsk ungdom over Nordsjøen til Nederland i tidlig nytid*. Oslo 1994.
- Solberg, Annette: «Ferdelsårer for ideer og materiell kultur i tidlige neolitikum. Kyst og elveleier i sørøstnorske grensetrakter», s. 35–56 i Solberg, Annette, John Atle Stålesen og Christopher Prescott (red.): *Neolitikum. Nye resultater fra forskning og forvaltning*. Oslo 2012.
- Solberg, Olav: «Eufemiavisene og balladen», s. 184–193 i Bandlien, Bjørn (red.): *Eufemia – Oslos middelalderdronning*. Oslo 2012.
- Solberg, Olav: *Forteljinger om drap – kriminalhistorier fra seinmellomalderen*. Bergen 2003.
- Solberg, Bergljot: *Jernalderen i Norge – 500 før Kristus til 1030 etter Kristus*. Oslo 2000.
- Solberg, Olav: «Paa gammelt Maal og paa Pergament. Har det funnest ein skriftleg norsk balladetradisjon?», s. 67–95 i *Maal og Minde*. Oslo 2011.
- Solberg, Olav: «Ridderen i Hjørteham – En mellomalderballade fra Solum», s. 82–91 i *Telemark historie*, nr. 11, 1990.
- Solhaug, Mona Bramer: *Middelalderens døpefonter i Norge*, vol. I og vol. II. Oslo 2001.
- Solheim, Steinar: *Lokal praksis og fremmed opphav. Arbeidsdeling, sosiale relasjoner og differensiering i østnorsk tidlige neolitikum*. Doktorgradsavhandling. Universitetet i Oslo 2012.
- Spiess, Arthur E.: *Reindeer and Caribou Hunters. An archaeological Study*. New York 1979.
- Spurkland, Terje: *I begynnelsen var fuþark: norske runer og runeinnskrifter*. Oslo 2001.
- Spurkland, Terje: *Norwegian Runes and Runic Inscriptions*. Oslo 2001.
- Spurkland, Terje: «The Vikings' Trust in the Written Word», s. 325–335 i Schulte, Petra, Marco Mostert og Irene van Renswoude (red.): *Strategies of Writing. Studies on text and trust in the Middle Ages*. Brepols 2008.
- Statistisk sentralbyrå: *Folkemengd 1. januar 2012 og endringane i 2011*. Telemark. Oslo 2012.
- Statistisk sentralbyrå: *Folketeljinga 1801. Ny bearbeiding*. Oslo 1980.
- Statistisk sentralbyrå: *Norges første folketeljing 1769*. Oslo 1980.
- Statistisk sentralbyrå: *Statistisk årbok 2012*. Oslo 2012.
- Stattholderskapets jordebok over Telemark 1624*. Stattholderarkivet. Jordebøker 1624–26 D IX, XXIX Bratsberg, Skien. Riksarkivet, Oslo. Skrive ut og tilrettelagt av Odd Arne Helleberg. Kongsberg 2004.
- Steen, Sverre: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bd. 4. Oslo 1935.
- Steen, Sverre: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bd. 6. Oslo 1932.
- Steffens, H. Krogh: *Kragerø By's historie 1666–1916*. Jubilæumsskrift. Kristiania 1916.
- Steffens, Haagen Krogh: *Kragerø bys historie 1666–1916*. Jubilæumsskrift. Kristiania 1916.
- Steffens, Haagen Krogh: *Slægten Aall*. Kristiania 1908.
- Steinnes, Asgaut: «Mål, vekt og verdereking i Norge i mellomalderen og ei tid etter», s. 8–154 i *Nordisk kultur*, bd. XXX. Oslo–Stockholm–København 1936.
- Steinnes, Asgaut: *Gamal skatteskippnad i Noreg I–II*. Avhandling utgitt av Det norske Videnskaps-Akademi i Oslo, II. Hist.-Filos. Klasse. Oslo 1930–33.
- Steinnes, Asgaut: *Husebyar*. Oslo 1955.
- Steinnes, Asgaut: «Utskyld», s. 301–411 i *Historisk tidsskrift*, bd. 36, 1953.
- Steinsland, Gro: «Hvordan ble hedendommen utfordret og påvirket av kristendommen», s. 9–27 i Lidén, Hans-Emil (red.): *Møtet*

- mellom hedendom og kristendom i Norge. Oslo 1995.
- Stoa, Nils Johan: «Befolkningen i Bratsberg amt 1769–1801», s. 140–172 i *Telemark historie*, nr. 3, 1982.
- Stoa, Nils Johan: «Kullkjøring til jernverket – Konflikten mellom Ulefoss jernverk og bøndene i 1750-årene», s. 15–19 i *INGA – Tidsskrift for Holla Historielag*, nr. 1, 1986.
- Stoa, Nils Johan: «Prosessen mot Eline Klokkers. Rettergangen i en trolddomssak på 1620-tallet», s. 7–22 i *Telemark historie*, nr. 1, 1980.
- Stoa, Nils Johan: *Bratsberg len 1620–1640. En undersøkelse av struktur, funksjoner og kompetansegrenser i lenets administrasjon*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1977.
- Storm, Gustav: *Islandske Annaler indtil 1578*. Christiania 1888.
- Storm Munch, Jens: «Borg og bygd», s. 9–175 i *Studier i Telemarks eldre jernalder*. Universitetets Oldsaksamlings årbok 1962.
- Stornes, Jan Michael og Terje Thun: «Nye dendrokronologiske dateringer», s. 185–190 i Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers Bevaring, Årbok. 2008.
- Storsletten, Ola: *Takene taler. Norske takstoler 1100–1350, klassifisering og opprinnelse*. Con-Text avhandling 10. Arkitektthøgskolen i Oslo 2002.
- Stranna, Olav: *Lundesoga*, bd. 2. Skien 1925.
- Street, Brian V.: *Literacy in theory and practice*. Cambridge 1984.
- Street, Brian V.: *Social Literacies: Critical Approaches to Literacy in Development, Ethnography and Education*. London–New York 1995.
- Stylegar, Frans-Arne: «Bidrag til en sagnkirkes arkeologi. Et stolpebygget kapell fra høymiddelalderen i Åseral», s. 125–137 i *Fortidsminneforeningens årbok 2001*. Oslo 2001.
- Stylegar, Frans-Arne: «Jordbruk og bosetningsutvikling i Sørvest-Norge fra steinalder til vikingtid», s. 83–104 i *Heimen*, bd. 38, 2002.
- Svalastoga, Kaare: *Byer i emning. Porsgrunn, Brevik og Langesund 1660–1740*. Oslo 1943.
- «Svarteboken» (15.02.2009), i *Store norske leksikon*, <http://snl.no/svarteboken> (lest 3.11.2013).
- Sveaas-Andersen, Per: *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130*. Håndbok i Norges historie, bd. 2. Oslo 1977.
- Sverdrup, Georg: *Lofthusbevægelsen*. Kristiania 1917.
- Sverres saga* (oversatt av A. Holtsmark). Oslo 1961.
- Sæther, Tor: *Hamar i middelalderen*. Hamar 2005.
- Sætra, Gustav Grunde: *Embetsmenn, bonde, borger. Konflikten mellom trelathandlerne i Arendal og bøndene i opplandet 1782–1795*. Hovedoppgave. Historisk institutt, Universitetet i Bergen 1980.
- Sætra, Gustav Grunde: «Lønnskamp eller utbytting? Embetsmann og bonde i Telemark i strid om embetsmennes inntekter», s. 7–17 i *Telemark historie*, nr. 4, 1983.
- Sørensen, Anne Scott: *Nordisk salonkultur. En studie i nordiske skånånder og salomiljøer 1780–1850*. Odense 1998.
- Søfrenssøn, Søfren og A.E. Erichsen: *Presten Søfren Søfrenssøns Memorialbog*. Kristiania 1808.
- Taksdal, Turid: *Rundt Møsvatn*. Magistergradsavhandling i folkelivsgranskning. Universitetet i Oslo 1973.
- Taraldlien, Bendik: *Fyrsdal*. Kristiania 1910.
- Taraldlien, Bendik: *Telemark. Gamal og ny tid*, bd. 2. Skien 1933.
- Taranger, Absalon: *Magnus Lagabøters landslov*. Kristiania 1915.
- Telnes, Bergit: *Bergverksdrift og bondeopprør. Vest-Telemark 1538–1549*. Hovedoppgåve i historie, Universitetet i Oslo 1991.
- Thiset, Anders: «Huitfeldt, Claus», s. 154 i *Dansk biografisk leksikon*, bd. 8. København 1894.
- Thomle, Erik Andreas: «De ældste Led af Familien Undal (Undahl) i Norge», s. 114–125, 230–240 i *Personalhistorisk Tidsskrift*, V, 1. København 1904.
- Thomle, Erik Andreas: *Familien (von) Cappelen i Norge og Danmark*. Christiania 1896.
- Thorsnæs, Geir: «Hardangervidda», i *Store norske leksikon*, <http://snl.no/Hardangervidda> 14. desember 2011 (lest 26.08.2013).
- Thue, Friderich Wilhelm: *Forsøg til Beskrivelse over Kragerøe Kiøbsted og Langesunds-Fiorden, eller Scheens Kiøbsted med dens Ladesteder*. Kiøbenhavn 1789.
- Tjønn, Halvor: «Da industrien tok til i Telemark», s. 7–15 i *Telemark historie*, nr. 6, 1985.
- Tjønn, Halvor: *Fossum jernverk 1624–1663. En studie av en norsk bedrift i det 17. århundre*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo 1981.
- Tranberg, Anna: «Et blick på menighetens kallsrett i Norge på 1600-tallet», s. 137–161 i Hosar, Hans (red.): *Alt mellom himmel og jord*. Oslo 2003.
- Tranberg, Anna: «Lønnskrap og lønnspress. Konflikter mellom allmue og prest i Vest-Telemark på 1600- og 1700-tallet», s. 11–28 i *Telemark historie*, nr. 25, 2004.
- Trætteberg, Hallvard: *Geistlige segl i Oslo bispedømme ca. 1200–1937*. Oslo 1977.
- Tvedten, Halvor Nilssen: *Sagn fra Telemarken*. Kristiania 1891.
- Tveit, Knut: *Allmugeskolen på austlandsbygdene 1730–1830*. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo 1989.
- Tveitane, Mattias: «Kviteseid-Eidsborg. Om namn, eideomsforhold og samferdsel i Vest-Telemark i eldre tid», s. 635–650 i *Heimen*, bd. 18, 1979–81.
- Tveite, Stein: *Bønder og prisskifte*. Avhandling for magistergraden i historie. Universitetet i Oslo 1953.
- Tveite, Stein: *Engelsk-Norsk trelasthandel 1640–1710*. Oslo 1961.
- Tveite, Stein: *Skogbruksboka – 1 skogbrukshistorie*. Oslo 1964.
- Tønnessen, J.N.: *Porsgrunn historie I. Fra lasteplass til kjøpstad 1576–1807*. Porsgrunn 1956.
- Tønnesson, Kåre D: «Skogen og malmen», s. 75–102 i *Fra forfall til nyvekst – Norges kulturhistorie*. Oslo 1983.
- Valen, Christian Roll: *Jordbruksimpulser i neolitikum og bronsealder i Nord-Norge*. Hovedoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø 2007.
- Vannebo, Kjell Ivar: «Hva vet vi om lese- og skriveferdigheten i Norge i middelalderen?», s. 5–23 i *Mål og minne*, særtrykk, nr. 1–2, 1994.
- Vevstad, Andreas: *Skogbruk i Telemark. Næring – kultur – arbeidsplass*. Skien 2000.
- Visted, Kristofer og Hilmar Stigum: *Vår gamle bondekultur*, bd. 1–2. Oslo 1951–1952.
- Vogt, David: *Helleristninger i Skien*. Porsgrunn 2006a.
- Vogt, David: *Helleristninger i Østfold og Bohuslän. En analyse av det økonomiske og politiske landskap*. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo 2006b.
- Vorren, Tore O.: «Hardangerviddas kvartærgeologi», s. 45–57 i NOU 1974:30B: *Hardangervidda, natur – kulturhistorie – samfunnsliv*. Oslo–Bergen–Tromsø 1974.
- Vorren, Tore Ola og Jan Mangerud: «Istider kommer og går», s. 478–531 i *Landet blir til. Norges geologi*. Trondheim 2007.
- Vaa, Johan og Kjell Bitustøyl: *Reinen på Hardangervidda*. Rødberg 2012.
- Walle, Lene Elisabeth Walle: «Salt von Salt». *Det kongelige saltverk på Langøya ved Langesund. Et innblikk i et tidlig 1600-talls industriforetak*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo 1993.
- Weber, Birthe, Irmelin Martens og Einar Østmo: *Vesle Hjerkin. Kongens gård og sælehus*. Norske Oldfunn XXI. 2007.
- Weber, Birthe: «Vesle-Hjerkin – en fjellgård (?) med mange ben å stå på», s. 181–202 i *Viking*, XLIX, 1986.
- Weidling, Tor: *Eneveldets menn i Norge. Sivile sentralorganer og embetsmenn 1660–1814*. Oslo 2000.
- Wells, S.P.: *Beyond Celts, Germans and Scythians*. London 2001.
- Wenn, Camilla Cecilie: *Rapport fra arkeologisk utgravning Bratsberg, 63/69, 244*. Skien kommune, Telemark. Oslo 2012.

- Wille, Hans Jacob: «Utrykte optegnelser om Thelemarken», s. 145–205 i *Historisk Tidskrift*, anden række, bd. 3, 1882.
- Wille, Hans Jacob: *Beskrivelse over Sillejord Præstegjeld i Øvre Tellemarken i Norge*. København 1786.
- Wille, Hans Jacob: *Norsk ordbog*. Utg. av Jan Ragnar Hagland. Trondheim–Oslo–Bergen–Tromsø 1975.
- Wærdahl, Randi Bjørshol: «Dronning Isabella Bruce», s. 99–111 i Bandlien, Bjørn (red.): *Eufemia – Oslos middelalderdronning*. Oslo 2012.
- Wåge, Hilde: *Drapsakene i norsk seinmiddelalder; prosedyre, straff, frekvens, motiv og miljø*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen 1990.
- Ødeby, Kristine: *Gjennom portaler – motiver fra dyrestilene på treportaler i middelalderens Telemark*.

UTRYKTE KILDER

- Avlevering fra DRA 1996. Tyske kanselli, innenriks avdeling (TKIA), Bergverksaker.
- Avskriftsamlingen, vol. 233.
- Avskriftsamlingen. Høyesterett. Innstevnte norske saker. Dom 3/1-1798.
- Bamble og Telemark fogderegnskap 1680.
- Bratsberg lensregnskap 1623/1624.
- Danske kanselli. Norske henlagte saker.
- Danske kanselli. Skap 15, pk. 25; skap 16, pk. 4, skap 8, pk. 103b (sagreguleringen 1688).
- Danske Rigsarkiv. Danske kanselli. Supplikprotokol 1736–1739, Litra A, nr. 206 (mikrofilm i RA).
- Kragerø tollregnskap 1–3.
- Landkommisjonen 1661, nr. 17–19. Skien lagdømmer.

- Masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Oslo 2012.
- Østby, Leif: *Norges kunsthistorie*. Oslo 1977.
- Østvedt, Einar: *Fløting i Telemark gjennom 300 år*. Skien 1963.
- Østmo, Einar: *Kriggergraver. En dokumentarisk studie av seneolittiske hellekister i Norge*. Norske Oldfunn 26. Oslo 2011.
- Østvedt, Einar: *Nonneklostret på Gimsøy*. Skien 1973.
- Østmo, Einar: «Over Skagerrak i steinalderen. Noen refleksjoner om oppfinnelsen av havgående fartøyer i Norden», s. 55–82 i *Viking*, 68, 2005.
- Østmo, Einar: «The northern connection: Bell Beaker Culture influences north of Skagerrak. Comments on Bell Beaker

- Langesund tollregnskap, 1–3.
- Matrikler, nr. 25–26. Bamble og Telemark fogderi 1665.
- Privatarkiv nr. 171.
- Rentekammeret
- Riksarkivet (RA)
- Skien skifteprotokoll, 1.
- Statsarkivet i Kongsberg (SAK)
- Stattholderarkivet, D IV, pk. 1.

Det kongelige bibliotek, København

- Johannes Franck: En kort Beskrivelse over Øvre Tellemarcken, med nogle Forslag til dette Steds bedre Opkomst 1782.
- Ny kgl. Saml. ms. 4to nr. 1569.

- communities in Thy», s. 86–89 i *Norwegian Archaeological Review*, 42 (1), 2009.
- Østmo, Einar: «The northern periphery of the TRB. Graves and ritual deposits in Norway», s. 111–142 i *Acta Archaeologica*, 78, 2007.
- Øvrum Nilsen, Thor: *Lokal administrasjon i Solum prestegjeld 1820–1860*. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo 1965.
- Aal, Cato: *Breve fra slekten Aalls arkiver 1738–1905*. Oslo 1948.
- Åsen, Kjell: *Gard og ætt. Nissedal Sokn. Nissedal bygdesoge*, bd. 1. Nissedal 1976.
- Åsen, Kjell: *Nissedal bygdesoge. Kultursoga. Frå dei eldste tider til år 1900*. Nissedal 1986.
- Åstveit, Leif Inge: «Høyfjellsarkeologi under snø og is», s. 7–22 i *Viking*, LXX. Oslo 2007.

Nasjonalbiblioteket, Håndskriftsamlinga

Ms 40 740. 19.

Statsarkivet på Kongsberg (SAKO)

- Nedre Telemark sorenskriveri.
- Skifteprotokoll nr. 4, 1722–1734.
- Skifteprotokoll nr. 8, 1720–1727.
- Skifteprotokoll nr. 26, 1832–1841.
- Skifteregistreringsprotokoll, Rekke IV, Kviteseid 1, 1835–1844.
- Tingbok nr. 13, 1668.
- Øvre Telemark vestfjelske sorenskriveri.

STIKKORDREGISTER

Registeret inneholder henvisninger til personnavn, stedsnavn, bedriftsnavn og emner som er omtalt i tekstdelen av boka, i bildetekster og i rammetekster. Det er ikke henvisninger til slutt-notene.

Alle sidehenvisninger er til siden der du kan starte å lese om personer, steder eller emner. Noen steder er navnet eller emnet omtalt over flere påfølgende sider.

Om du leter etter personer eller stedsnavn, vil du ikke finne alle, bare dem som er omtalt i større bredde. Det er omkring 1000 emneord i registeret og i snitt fem henvisninger til hver side.

A

Aall, Benedicte Henrica
Nielsdatter 287
Aall, Nicolai Benjamin 316
Aall, Niels d.e. 281
Adeler, Cort 263, 278
Adeler, Fredrik Christian 311
Adeler, Fredrik Georg 272, 286
Adeler, Henrik 285
Adeler, Niels 285
administrasjon 152, 229, 267, 284
administrativ inndeling 147, 154, 253, 258
agrarkrise 177
Ahnen, Preben von 261
Akkerhaugen 28
akvamanile 209
allmisstavle 290
allmueskolen 299
Alnpeck, Antoni 245
altertavle 211, 292
Ambjønnndalen 244
amtmennene 285
amtsordninga 261
Andersen, Claus 270, 278
Andotsson, Torbjørn 164
annekskirker 142
arbeidsdeling 330
Arbo, Peder Nicolai 336
aristokrati 49, 67, 81, 137, 167, 171, 278
arkeologiske funn 24, 25, 30, 31, 38, 44, 49, 56, 60, 67, 73, 83, 115, 117, 173, 201, 221
arkeologiske utgravinger 23, 71, 96, 102
armring 77
Arnold, Johan 279, 311
arveskifte 151
Aslaksson, Eystein 156, 169
Aslaksson, Helge 232
Atrå kirke 205, 224
Atråportalen 205, 206
Austbygda 94

B

Ballestad 45, 47
Bamble 23, 203, 204, 245, 291, 300, 307, 312
Bamble fogderi 306
Bamble kirke 299
Bandak 175
barn 333
Baugeid, abbedisse Gimsøy kloster 166
befolkning 179, 182, 249
beinkniv 125
benediktinerordenen 165
benkegave 340
Berdal 338
Berg, Christian 285
Berge 222
Bergh, Benedicta Henrica 281
bergkunst 31, 33, 34, 104, 106, 108
bergmenn 242, 243, 245
Bergslien, Knud 332
bergverk 241, 245, 272
bergverksledere 246
Berntsen, Arent 18, 273
bevisbrev 164, 237
bevisopptak 163, 232
Bibelen 223
Bidtaae 328
Bild, Peder 258, 308
Bille, Claus 243
biskop Ragnar 205
biskop Eysteins jordebok 137
biskops- og Olavsskatt 79, 131, 148, 150
bispedømmer 139
bispestolen 208
Bjelke, Jørgen 261, 308, 310, 321
Bjørgulvsson, Åste 137
Bjørkeset-Øvre Tindholt 24
Bjørnstad, Torjus Evensson 287
Bjørnsson, Bård 141
Bjørnsson, Geirmund 159
Bjørnsson, Sølve 238
Bjørntvet 44, 56
blandingsøkonomi 28

Blehr, Otto 115
blesterovn 68
bokbind 223
bokproduksjon 222, 230
Bolt, Amund Sigurdsson 185
Bolvik 264
Bolvik jernverk 321
bondearistokrati 16, 257
bondegodseiere 256
bondeklager 319
bondekultur 325
bondeluten 293
bondemotstand 185, 242
bonderasjonalisme 301
boplasser 93, 102
Bordalsvatn 43
Borgartingslova 87
borgergods 196
Borgestad gård 265
Borgestua 326, 327
Borgja 342
Borse, Halvor 263
Borse, Inger 280
bosetting 46, 62, 104, 122, 249
Bowman, James 311
brakteater 51, 221
Bratsberg 14, 52, 202
Bratsberg amts økonomiske opmuntringsselskab 287
Bratsberg len 248
Bratsbergspenna 53
Bremer, Lauritz Lange 302
brev 231
Brevik 252, 265, 282, 284, 306
Briggen Ridder Darre 306
Brockenhuus, Erik 258
Brockenhuus, Henrik 258
bronse 30, 31
bronsebeslag 61
bronsecelt 31
bronsespenne 61
bruksbondesystemet 314
bruksbønder 272, 312
bryllup 297, 338
brynestein 15, 69, 73, 174, 176

Brødremenigheten 300
Brånen 24
budeier 332
Bukk, Olav 188
bybrann i Skien 287
bydanning 17, 71, 173, 265
bygdebosger 45, 54
bygdekultur 18
bygdevektene 290
byggeskikk 325
bygg (korn) 101
Bygland 68, 72
Bülöw, Hans 260
byprivilegier 174, 177, 307, 311
byrådet i Skien 262, 267
byttesystem 37
bytinger 338
Bø 21, 44, 56, 57, 61, 63, 278, 298, 340
Bø kirke 201, 213, 224, 227
Bø steinkirke 131
Bø gamle kirke 334
Bøleskipet 69
børsejakt 120
Børtting, Peter 263

C

Cappelen, August 255, 323
Cappelen, Diderich von 322
Charitas 269
Christensdatter, Anne 278
Clausdatter, Anne 279, 311

D

dagsrytme 328
Dagsson, Gregorius 144, 145
Dahl, Johan Christian 199
Dalen 40
danske interesser 78
Deichman, Margrethe 311
deildegastene 333
Dingnes 31
diplom 230
direktehandel 306

domsbrev 236
 Drangedal 56, 192, 291, 310
 drap 157, 162, 237, 273, 293, 297
 drapsdokument 159
 Draumkvede 333
 Dreier, Johan Fredrik Leonard 271
 driftetrafikken 125
 driftsformer 16, 182, 252
 drikkehorn 343
 drivfangst 114, 127
 dugnad 333
 dugurd 328
 dyregraver 112, 118, 127
 dyreliv 22
 Døpefont 134
 dåp 337
 dåpshylk 337
 dåpsritual 211
 Dårstul 62

E

Egedius, Halfdan 340
 Eidanger 27, 55, 181, 196
 Eidsborg kirke 131, 296
 eiendomsbrev 234
 eiendomsforhold 134, 143, 149,
 165, 167, 183, 193, 231, 254,
 270, 276
 Eikjarud, Halvor Rollefsson 301
 Eilivsson, Dag 73, 144, 145, 172
 Eiriksson, Gaute 170
 eksport 70
 eldhus 250
 elitedanning 276
 Elmevik, Lennart 64
 embetsmenn 253
 enkelttun 325

F

falkefangst 117, 119, 124
 fallos 35
 fallossteinar 85
 familien Borse 279
 familien Cappelen 280
 familien Aall 280
 fangst 111
 fangstbuanlegg 115
 fangstfolk 91
 fangstgrav 115
 fangstgrop 74, 114
 fangstminne 111
 Faret 83
 Faret kirke 83, 201, 216
 fattigdom 290, 317
 ferdselsvei 125
 festerøl 338
 fingerring 47, 52
 firkanttun 325
 fiskalvesenet 270

flintredskaper 30, 103, 105
 flom 259
 flora 22
 Flotubu-guden 86
 fogd 261, 266
 fogderi 195, 253, 261
 folkelivsskildring 273
 Folkestad 257
 folkevandring 14
 forbudssystem 275
 forskuttert skatt 316
 Fossum 34
 Fossum jernverk 261, 263, 264, 274
 Fossum, Curo 99
 fotsålemotiv 107
 frigarder 282
 Friis, Peder Claussøn 17, 273, 293
 Smidsdatter, fru Rønnaug 170
 Fyresdal 40, 46, 48, 49, 58, 64,
 137, 164, 181, 196, 222, 241,
 272, 300, 328

G

Galgebakken 262
 Garver, Thor 276
 gaver 32, 51, 168, 170
 Gedde, Ove 260, 261
 Gimsøy 41
 Gimsøy kloster 144, 165, 202,
 227, 242
 Gimsøy sagbruk 272
 gjeld 318
 Gjerpen 31, 33, 34, 36, 42, 51, 104,
 139, 141, 147, 181, 196, 204,
 245, 248, 250, 257, 276, 290
 Gjerpen kirke 142, 205
 Gjerpen prosti 137
 Glaser, Hans 241
 grahingster 286
 Gransherad 229
 gravfelt 83
 gravferd 341
 gravfunn 44, 49, 121
 gravgods 60, 63, 68, 80
 gravhauger 46, 56, 87
 gravskikk 44, 82
 gridsbrev 237
 Crini 42
 gruver 241
 Gråten 32
 Gråtopp, Hallvard 185, 187, 192
 Gudesen, Hans Gude 62
 gudstjeneste 294
 Culatingslova 86
 Guldnes 245
 Guldnes kopperverk 279
 gull 57
 Gullmedaljongen fra Gunheim
 21, 51
 Gunnar i ormegården 209

Gunnarsrød 24, 26, 60, 96, 99
 Gunnarsson, Hallvard 18, 273
 gårdsarbeid 330
 gårdsnavnetyper 41, 63
 gårdstun 325

H

Hadd den harde 76
 Hakastein kirke 83
 Hallvardsson, Torbjørn 192
 Halvarp 108
 handel 73, 172, 174, 247, 248, 265,
 272, 274
 handelsprivilegier 269
 handelssamkvem 314, 318
 handelssted 73
 handelssystem 322
 handelsvare 69, 174
 handelsveier 70
 Hansson, Olav 173
 Hanssøn, Peder 242
 Harald Blåtann 76
 Harald Gråfell 79
 Harald Hårfagre 75
 Hardangervidda 111, 346
 Hauge, Hans Nielsen 301
 haugianere 303
 Heddal 51, 92, 102, 196, 207
 Heddal stavkirke 135, 200, 208,
 209, 292, 295, 339
 Heddals-saken 163
 Heddalsvatnet 23
 hedenskap 84
 Heggstøl 47
 Heggland kirke 296
 Heggteit 106
 Hegna 77
 heksebrenning 291
 Heldt, Georg 246
 helgendyrking 211, 213, 296
 helligdager 326
 hellige Tove 213
 Hellæberg 237
 helsestell 284
 henrettelser 298
 Hergilsson, Olaf 232
 Herkulestomten 39
 Herre 245, 258, 306, 312
 herredag 262, 266
 Herregårdsbekken 37
 Hjørtedal 93, 195, 244, 342
 Hjørtedal kirke 84
 hjemmelsbrev 239
 Holden jernverk 263
 Holla 196, 302, 312
 Hov 238
 hov (hedensk hellig sted) 86
 Hove 86
 hovedtiend 339
 Hovland 343

Huitfeldt, Claus 258
 Huitfeldt, Peder 258
 husdyrhold 28, 91, 94, 100, 182
 husdyrnøader 100
 husguder 86
 hustuft 43, 117
 hverdagsliv 325, 365
 høgsetebrudeduk 341
 Høllen, Ellen Hansdatter 285
 Hørte 264
 høvdingdømmer 52, 56
 høvdingklasse 15
 høytider 334
 Håkon jarl 59
 Håkonsson, Tore 153, 230, 232
 Håkonsson, Stig 153
 Håkon VI Magnusson 174
 håloygjarlane 75
 håndskrifter 222, 227
 håndverk 30, 252
 Håradalen 122

I

Ibsen, Henrik 18
 israndsavsetningar 21

J

Jakobssøn, Jens 190
 jakt 25, 111
 Jansonius, Johannes 251
 Jarlsson, Sigurd 147
 jegere 25
 Jensen, Peder 269
 jernaldersamfunnet 37
 jernindustri 248
 jernproduksjon 65, 248, 263, 272
 jernredskap 37
 jernutvinning 125
 jernverk 15
 jernvinne 38, 65, 66, 68, 183
 jordbruk 27, 91, 92, 100
 jordbruksrevolusjonen 107
 jordegods 134, 193, 254, 276
 Juel, Ove 259
 julefeiring 334

K

Kakal, Þord Sigvatsson 177
 Kalhovd 114
 kam 73, 125
 Kammerherregården i
 Porsgrunn 267
 kanon 274
 Kapittelberget 132, 172, 202, 203
 Kasin 102
 Kasin, Andreas A. 102
 katolisisme 291
 katolske skikker 217, 296, 327

- keramikk 96, 175
 keramikkrukke 37
 Ketilsson, Tor 187
 Kilebygda 264
 kirkeadministrasjon 229
 kirkearkitektur 207
 kirkeauksjonar 296
 kirkebygg 295
 kirkebygging 129, 201
 kirkegods 134, 142, 254
 kirkeinventar 211, 295
 kirkekunst 206, 209, 212, 215, 216
 kirkeorganisasjon 129, 139, 204
 kirker i middelalderen 219
 Kittelsen, Theodor 180
 Kjerulf, Hjalmar 295
 Kjos 38
 Kjønn 233
 kjøpmenn 253, 265, 272, 277, 307
 kjøpsteder 269
 kjøpstedprivilegier 247
 klagebrev til kongen 288
 Kleiven 165
 klokkebelegerkulturen 103
 Klokkers, Eline 291
 Klosterbruket 322
 klosteregler 166
 klostergods 168, 254
 Klostersagene 309
 Klåstadskipet 70, 174, 176
 kokegrop 65
 kollektiv straffebot 190
 Koltjønn 80
 kombinasjonsbruk 106
 konfirmasjon 338
 kongebrev 258
 kongesager 308
 Kongespeilet 227
 kongsskatten 150
 kontaktveier 105
 korndyrking 30, 91, 100, 182, 330
 kornimport 275, 289, 317
 kornleveranser 317
 kornpollen 93
 korrespondanse 234
 korstegn 335
 kosthold 328
 Krag, Claus 53
 Kragerø 13, 251, 265, 282, 285, 306, 312, 319, 330
 kreditthandel 312
 krigergrav 102
 krigerideologi 101
 kristendommen 82, 201, 222, 291
 Kristian 3. 241, 242
 Kristian 4. 263
 kristne skikker 334
 kristninga 76, 82
 kronteksten 308
 krusifiks 215, 216
 kubbestol 331
 kullgrop 67
 kultplasser 97
 kultpraksis 98
 kultstedskontinuitet 87
 kulturpåvirkning 105
 Kumburuð 60
 kvekere 298
 kveldvart 329
 Kvistaul 329
 Kviteseid kirke 202
 Kviteseid 79, 181, 250, 290, 300, 301, 333, 341
 Kviteseid gamle kirke 134
 Kviteseidvatnet 157
 Kvithammeren 108
 kyrlagstakst 184
 kølle 24
- L**
- ladesteder 274, 286
 lagmannsdomstolen 235
 lagtinget i Skien 262
 landkommisjon 270
 landnåm 45, 57, 63
 landskapsendringer 93
 landskapsforming 21, 111
 landskyld 149, 184
 Landstad, Magnus Brostrup 325
 Langangen 33
 Langesund 177, 263, 265, 276, 284, 306
 langhus 39
 latinsk skrift 221
 laupsland 150
 leidang 79, 148
 leirkrukke 96
 lekmannsbevegelse 302
 lendmannslekta på Bratsberg 60, 144, 165, 174
 lensherrer 258
 lensmannsdistrikt 155, 156
 Leopoldus d.e., Herman 311
 Leopoldus, Herman 279, 280, 311
 lesekunnskap 298
 Lifjell 151
 likestilling 61
 likkross 342
 Linaae, Paul 265
 Lindberg, Jakob 285
 Lindheim 192
 Lisleherad 210
 litteratur 226
 livssynskamp 291
 loft 326
 Lofthusreisinga 288
 lombardisk skulpturkunst 206
 lovgiving 119, 120, 157, 231, 235
 Lundevall 46
 lærerrolla 300
- Løvenhjelm, Johan Fredrik 286
 Løvenskiold d.y., Severin 280, 288
 Løvenskiold d.e., Severin 267, 287
 Lårdal 34, 86, 152, 198, 343
- M**
- Magnus Barfot 144
 Magnus Lagabøtes landslov 119, 149, 158
 makeskifter 171
 maktkamp 144
 mangelantøks 93
 markebol 150
 markeds plass 125
 Martens, Irmelin 46, 66
 Meen, Simen Dyreson 257
 melketann 331
 Melum 154
 merkantilisme 262
 merkedager 327
 messe 223
 messebøker 228
 middelalderbøker 221
 Mikkelsen, Egil 28, 36, 100
 militær eksekusjon av utestående skatt 271
 militærtjeneste 282
 Mo 47, 328
 Mogen 116, 117
 Moisesberg 245
 Moltke, Frederik 287
 Mork 238
 Morland, Susanne Amundsdatter 253
 Munch, Jens Storm 44, 55
 Munk, Erik 258
 Myhre, Bjørn 39, 53, 62
 mynter 246, 334
 Myrvoll, Siri 71
 myter 85
 Mæla 153
 Mørland 264
 Møsstrand 123
 Møsvatn 68
 Mår-diplomet 119
 Mårem 47, 68
- Nikulasdatter, Sigrid 188
 Nikuls i Eidsborg 214
 Nilsson, Mattis 228
 Nisi 47
 Nissedal 46, 99, 272
 Nisservann 22
 nonne 165, 227
 Nordagutu 46
 Nordgården 47
 Nordre Austad 236
 Nordre Folkestad 44
 Norsjø 23, 44, 171
 Notodden 55
 Nygaard, Edith Marie 204
 Nystad 33
 Nystad-funnet 31
 næringsveier 251
 nøstvetfolket 27
 nøstvetkulturen 93
 nøstvetøks 27
 Naatværen 329
- O**
- odelsjordeboka frå 1624 195
 Ogmundsson, Tore 192
 Olafsson, Thorkel 232
 Olavsson, Solve 159
 Olavsson, Thord 139
 Olsnes, Aanund 319
 omgangsskole 299
 oppgangssag 307, 323
 opprør 186, 243, 270, 274
 Ormsson, Torivil 161
 overnaturlege vesen 84, 328
 ovner 264
- P**
- paternalisme 314, 320
 Paus, Maren Fransisca 338
 Paus, Hans Paulsen 253
 Pedersen, Morgens (Galt) 258
 Pederssøn, Jens 188
 pelsdyrfangst 117, 124
 pengeoppgjør 316
 pergament 224
 perler 61
 pietisme 299
 pil og bue 116, 118
 pilegrimsreiser 216
 pionertida 22
 pollenanalyser 94, 99, 109
 Porsgrunn 25, 251, 265, 272, 277, 284, 286, 305
 Porsgrunnsaristokratiet 312
 postgårder 284
 postvesenet 284, 289
 Prescott, Christopher 28
 presterolla 294
 presteslekter 294

primstav 327, 328
 privateiendom 196
 privatkirker 137
 proster 141
 prosterolla 141
 provent 167
 Provideringskommisjonen for
 Bratsberg amt 289
 psalter 229
 påskefeiring 337

R

Rabe, Alexander 260
 Radesykehuset 284
 Rafnes 312
 Raudeboka, biskop Eystein
 Aslakssons jordebok 134,
 168, 229
 Rauland 31, 36, 65, 106, 227
 reformasjonen 254, 291
 reiða 131, 148
 rein 111, 126
 reinsdyrgevir 124
 reinsjakt 73
 rekkeketun 325
 religiøse ritual 98, 211
 rettsapparatet 152
 rettshåndheving 141, 156, 163,
 190, 235, 237, 244, 262
 Rhugius, Johannes Martinus 293
 Ridderen i hjorteham 228, 231
 Rigstula 58
 rikssamling 75
 ringspenne 80
 rituelt jordbruk 100
 Rod, Tord 243
 Rolvsson, Tore 163
 romansk stil 203
 Romnes kirke 81
 rosemaling 326
 Rougtvedt, Andreas 289
 Rougtvedt, Maria 289
 Rova, Ivar Ogmundsson 153
 runeinnskrift 147, 207, 227
 runepinner 224
 runeskrift 221, 224
 runestein 52, 54
 rusmiddel 100, 296
 Rygg, Roald 76
 Rygistua 173
 rypefangst 117
 ryttergraver 80
 Røldal 125, 296
 Rønjom, Jarand 217
 røykstue 325

S

sagbruk 265, 270, 277, 305
 sagbruksregulering 285, 310

sagbrukssentra 312
 sagbruksvedtekta av 1663 310, 321
 sageiere 308
 sagmester 314
 sagn 177, 209
 Sal, Tollef 214
 salgsbrev 238
 saltverk 263
 samer 121
 Sankt Mikael's kirke 136, 140,
 214
 Sannidal 291, 306, 312, 319
 Sarup-anlegg 98
 Sauherad 21, 51, 56, 257, 291,
 338, 341
 Sauherad kirke 139
 Sauland stavkirke 207, 329
 segl 153, 231
 Sehested, Catharina 270
 Seljord 21, 38, 63, 195, 198, 241,
 245, 271, 326, 330, 337, 339
 Seljord kirke 136, 205, 297
 Seljordsvannet 21
 selveiere 255
 sentralkirke 134
 sigd 26, 92, 106
 Sigurd Fåvnesbane 209
 Sigurd Magnusson (Jorsalfare)
 144
 Siljan 56, 181, 236
 Siljan kirke 69
 Siljuhaugen 89
 Simensson, Simen 257
 sirkumferens 272
 sjelegaver 130, 137, 170
 sjøfolk 254
 Skafså stavkirke 215
 Skafsåhellen 222
 skafthulløks 24, 28
 skatt 79, 148, 150, 185, 248, 267,
 271, 281, 315
 Skaugtjenna 94, 99
 Skei 24
 Skeidi kirke 203, 204
 Skeisteinen 222
 Skien 13, 17, 58, 69, 71, 125, 173,
 198, 226, 244, 247, 249, 253,
 259, 265, 272, 276, 300, 305,
 312, 318, 322
 Skien kirke 205
 Skiens magistrat 284
 Skienssysla 14, 129, 154
 Skiensvassdraget 305
 skipreider 148
 skipsfart 254, 277, 279
 skipstrafikk 16
 Skiringssal-kaupangen 78
 skog 305
 skole 298, 299
 skorsteinstue 326

Skram, Peder 242, 244, 258
 skriftkultur 221, 351
 skriftsystem 15
 skubbekvern 103
 skyldsetting 150
 skyssplikt 282
 Skåtøy 94, 105, 306
 slaget ved Hafrsfjord 75
 slaget ved Minne 146
 slakting 332
 slåtten 330
 Smalkjempe 95
 smedgraver 68, 72
 småriket Grenland 38
 Snarteland 224
 Sollid 85
 Solum 42, 44, 55
 sorenskriveri 262
 sosial lagdelig 58
 sosiale forhold 290
 Spader 39
 spenne 61
 spillebrikker 40
 spiraling 47
 spissøl 329
 Sporanaset 31, 34, 106, 107
 Stathelle 282
 stavkirker 129, 133, 205, 296
 Stegaros 116
 steinalderboplasser 23
 Steinarsson, Einar 164
 steingjerde 42
 steinkirker 129, 133, 201
 steinkors 81
 Steinsland, Gro 84
 Steinvikåsen bygdeborg 55
 Sterke-Nils (Nils Olavsson
 Langedal) 245, 331
 Stiftsboka frå 1577 142
 Stjórn 223
 stolpekirker 201
 storborgerskap 267
 Stordalen 115
 store nordiske krigen 281
 Store Krækkja 125
 Storhaug bygdeborg 55
 Storm, Michael 285
 stover 327
 straffarbeid 244
 strandlinje 23
 stridsøkskulturen 102
 Stålekleivloftet 224, 326, 335
 Sumtangen 115, 122, 125
 Sundsåsen 25
 Svalestuen 234
 svartebøker 227
 Svartedaude 177, 214
 sverd 58
 sykdom 178
 sysselmannsombudet 152

sysselmenn 155
 sølvpreging 245
 Søndre Gunheim 221
 Søndre Tveito 224
 Søndre Tveitan 84
 Søndre Veum 54
 Søtvet 50

T

Tanum 35
 Tarald (helgen) 136, 205
 taraldsmesse 214
 Taraldsson, Hjarrand 191
 Telemark Museum 327
 Telemarksportalene 206
 Telnes 61
 teologisk rasjonalisme 18
 testamente 169
 Thorlaugsson, sira Guttorm 162,
 163
 Tidemand, Adolph 130, 160, 250,
 283, 301, 303, 329, 339
 tidsregning 326
 tiend 79, 130, 148, 179, 293
 Tinn 31, 37, 42, 67, 196, 239, 272,
 322
 Tinnsjø 29
 Tokke 60, 61
 tollboden i Skien 268
 Tolvsson, Arne 165
 Tora fra Rotmol 59
 Toresmoen 125
 Toreson, Nerid 232
 Torleivsson, Bjørn 138
 Tormod på gården Strand 163
 Tormod Kark 59
 torshammer 84
 Totak 112
 Trakenberg gruver 245
 traktbegerfolket 27
 traktbegerkeramikk 97
 traktbegerkulturen 91, 96
 traktbegerøkser 97
 transitthavn 173
 trelast 248, 265
 trelasthandel 274, 305
 treller 59
 tresking 332
 trinnøks 24
 trolldom 291
 Tråk 60
 Tuddal kirke 213, 216
 tuft 122
 Tveiten 232
 Tveito 47
 Tveitosteinen 222
 Tyriegg-setra 256
 tømmer 305, 361
 tømmerdistrikt 310

tømmerdrift 315
 tømmerfløting 307, 333
 tømmerhogst 333
 tømmerleverandører 315
 tømmerpriser 314
 tømmer-skatten 263
 tømmervelta 309
 Tordal 196

U

Ulefoss 255, 306, 314, 323
 Ulefossbruket 314
 Ulefoss jernverk 264
 Undaalen 328
 Urne, Eiler 261
 Urne, Johan 260
 Urne, Sivert 261
 urnesspenne 60
 uroe 335
 utskjæringer 209

V

vannveier 305
 varebytte 67, 105
 vassag 306, 307
 vassdrag 13
 veggmaleri 292
 veiarbeid 284
 veidesteder 119
 vekking 301
 Vestbaneprosjektet 25
 Vestgård 96
 Vestmar-rike 76
 Vest-Telemark Museum 226
 Veum 54, 222
 Veum stavkirke 215
 Vindlausloftet 226
 Vinje 42, 51, 80, 86, 106, 296, 314,
 317, 320, 322
 Vinjeboka 230
 Vinje kirke 147, 217, 224, 227
 Vinje stavkirke 209
 visitas 294, 298
 Visiterodden 319
 Vissestad 24
 vitnebrev 232
 vitnemål 235
 Voll 26
 von Ahnen, Preben 261
 von Ansbach, Jørgen 266, 308
 von Esemann, Henrik 286
 von Marschalch, Johan Friedrich
 261
 Vrålstad 189, 192
 Vå 335
 våpengraver 62
 våpenskjold 261

W

Wandaradas 52
 Wille, Hans Jacob 328

Y

Ynglingatal 76
 ytre Flåbygd 161

Ø

økonomisk utvikling 281
 øks 58
 øl 343
 ølbolle 343
 ølbrygging 335
 ølkjenge 343
 Østre Tveiten 24

Å

åkerbruk 104, 182
 åkerreiner 40, 46
 Åmotsdal 215
 Ånonstjønn 74
 Ånundsson, Grjotgard 161
 Ånundsson, Torleiv 161
 åsetesretten 193
 Åsgårdsreia 335, 336
 åta 330

FORFATTERE I DETTE BINDET

Elisabeth Aronsen (f. 1960) er cand.philol. med historie hovedfag og er seniorkonsulent ved Naturhistorisk museum, Universitetet i Oslo. Hun har særlig arbeidet med skriftkultur i Telemark og innføringen av skrift i rettslivet.

Herleik Baklid (f. 1960) er førstelektor i kulturhistorie ved Høgskolen i Telemark. Han har særlig arbeidet med skikker, folkemedisin og trosforestillinger i både middelalderen og nyere tid. I årene 2002–2005 var han leder av komitéen for Rikard Berges minnefond.

Vigdis Berge (f. 1972) er cand.philol. med hovedfag i arkeolog og spesialrådgiver i Hordaland fylkeskommune. Hun har særlig arbeidet med jernalder og bronsealder på Vestlandet.

Knut Dørum (f. 1969) er professor i historie ved Universitetet i Agder. Han har særlig arbeidet med statsutvikling i middelalderen og med folkelig politisk kultur og demokratiutvikling på 1700- og 1800-tallet.

Lars Ivar Hansen (f. 1947) er professor i eldre historie ved Universitetet i Tromsø – Norges arktiske universitet. Han har særlig arbeidet jordeiendomsforhold og slektsnettverk i Øvre Telemark i middelalderen og tidlig nytid.

Eirin Holberg (f. 1972) er cand.philol. med hovedfag i arkeologi og er doktorgradsstipendiat ved Universitetet i Nordland. Hun har særlig arbeidet med regionhistorie, blant annet for Bodø, Nordland og Arendal.

Øystein Morten (f. 1973) er cand.philol. med religionshistorie hovedfag, religionshistoriker og forfatter. Han har tidligere skrevet om stavkirken i Eidsborg.

Svein Aas Pedersen (f. 1959) er cand.philol. med historie hovedfag og er enhetsleder i Bø kommune. Han har særlig arbeidet med trelasthandel i Telemark og med Telemarkskanalen.

Øystein Rian (f. 1945) er professor i historie ved Universitetet i Oslo. Han har særlig arbeidet med dansketida, blant annet i Vestfold og Telemark.